"E. J. W. GIBB MEMORIAL"

SERIES.

NEW SERIES

VOL. II.

THE

RÁḤAT-UṢ-ṢUDÚR

WA

ÁYAT-UṢ-SURÚR

BEING A HISTORY OF THE SALJÚQS

BY

MUḤAMMAD IBN ʿALÍ
IBN SULAYMÁN AR-RÁWANDÍ

EDITED WITH NOTES, GLOSSARY AND INDICES

BY

MUḤAMMAD IQBÁL
SOMETIME STUDENT IN THE ALIGARH COLLEGE (INDIA).

PRINTED BY MESSRS E. J. BRILL OF LEYDEN
FOR THE TRUSTEES OF THE "E. J. W. GIBB MEMORIAL"
AND PUBLISHED BY MESSRS LUZAC & CO.,
46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C.
1921

"E. J. W. GIBB MEMORIAL" PUBLICATIONS.

OLD SERIES. (25 works, 37 published volumes.)

I. Bábur-náma (Turki text, fac-simile), ed. Beveridge, 1905. *Out of print.*

II. History of Ṭabaristán of Ibn Isfandiyár, abridged transl. Browne, 1905, 8*s.*

III, 1-5. History of Rasúlí dynasty of Yaman by al-Khazrají; 1, 2 transl. of Sir James Redhouse; 1907–8, 7*s.* each; 3, Annotations by the same, 1908, 5*s.*; 4, 5, Arabic text ed. Muḥammad ʿAsal, 1908–1913 8*s.* each.

IV. Omayyads and ʿAbbásids, transl. Margoliouth from the Arabic of G. Zaidán, 1907, 5*s.*

V. Travels of Ibn Jubayr, Arabic text, ed. de Goeje, 1907, 10*s.*

VI, 1, 2, 3, 5, 6. Yáqút's Dict. of learned men (*Irshádu-'l-Arib*), Arabic text, ed. Margoliouth, 1908–1913; 20*s.*, 12*s.*, 10*s.*, 15*s.*, 15*s.* respectively.

VII, 1, 5, 6. Tajáribu'l-Umam of Miskawayhi (Arabic text, fac-simile), ed. le Strange and others, 1909–1917, 7*s.* each vol.

VIII. Marzubán-náma (Persian text), ed. Mírzá Muḥammad, 1909, 12*s.*

IX. Textes Ḥouroûfîs (French and Persian), by Huart and Rizá Tevfíq, 1909, 10*s.*

X. Muʿjam, an old Persian system of prosody, by Shams-i-Qays, ed. Mírzá Muḥammad, 1909, 15*s.*

XI, 1, 2. Chahár Maqála; 1, Persian text, ed. and annotated by Mírzá Muḥammad, 1910. 12*s.*; 2, English transl. and notes by Browne, 1921, 15*s.*

XII. Introduction à l'Histoire des Mongols, by Blochet, 1910, 10*s.*

XIII. Díwán of Ḥassán b. Thábit (Arabic text), ed. Hirschfeld, 1910, 7*s.* 6*d.*

XIV, 1, 2. Taʾríkh-i-Guzída of Ḥamdu'lláh Mustawfí; 1, Persian text, fac-simile, 1911, 15*s.*; 2, Abridged translation and Indices by Browne, 1914, 10*s.*

XV. Nuqtatu'l-Káf (History of the Báb), by Mírzá Ján (Persian text), ed. Browne, 1911, 12*s.*

XVI, 1, 2, 3. Taʾríkh-i-Jahán-gushá of Juwayní, Persian text, ed. Mírzá Muḥammad; 1, Mongols, 1912, 15*s.*; 2, Khwárazmsháhs, 1916, 15*s.*; 3, Assassins, in preparation.

XVII. Kashfu'l-Maḥjúb (Ṣufi doctrine), transl. Nicholson, *1911*, *15s.*

XVIII, 2 (all hitherto published), Jámi'u't-Tawáríkh of Rashidu'd-Dín Faḍlu'lláh (Persian text), ed. and annotated by Blochet, 1912, 15*s.*

XIX. Kitábu'l-Wulát of al-Kindi (Arabic text), ed. Guest, 1912, 15*s.*

XX Kitábu'l-Ansáb of as-Sam'áni (Arabic text, fac-simile), 1913, 20*s.*

XXI. Díwáns of 'Ámir b. aṭ-Ṭufayl and 'Abíd b. al-Abraṣ Arabic text and translation by Sir Charles J. Lyall, 1914, 12*s.*

XXII. Kitábu'l-Lum'a (Arabic text), ed. Nicholson, 1915, 15*s.*

XXIII, 1, 2. *Nuzhatu-'l-Qulúb* of Ḥamidu'llah Mustawfi, 1, Persian text, ed. le Strange, 1915, 8*s* , 2, English transl. le Strange, 1919, 8*s.*

XXIV Shamsu'l-'Ulúm of Nashwán al-Ḥimyarí, extracts from the Arabic text with German Introduction and Notes by 'Aẓímu'd-Dín Ahmad, 1916, 5*s.*

[XXV. Díwáns of aṭ-Ṭufayl b. 'Awf and aṭ-Ṭirimmáḥ b. Ḥakím (Arabic text), ed. Krenkow, in preparation.]

NEW SERIES

I. Fárs-náma of Ibnu'l-Balkhí, Persian text, ed. le Strange and Nicholson, 1921, 20*s.*

II Ráḥatu'ṣ-Sudúr (History of Saljuqs) of ar-Ráwandí, Persian text, ed. Muhammad Iqbal, *1921*, *47s. 6d.*

IN PREPARATION

Letters of Rashídu'd-Dín Faḍlu'lláh, abridged English transl. by Muhammad Shafi', followed by transl. of Tansúq-náma (on Precious stones) by the late Sir A. Houtum-Schindler

Mázandarán, topography of, and travels in, by H. L. Rabino, with Map

This Volume is one
of a Series
published by the Trustees of the
"E. J. W. GIBB MEMORIAL."

The Funds of this Memorial are derived from the Interest accruing from a Sum of money given by the late MRS. GIBB of Glasgow, to perpetuate the Memory of her beloved son

ELIAS JOHN WILKINSON GIBB,

and to promote those researches into the History, Literature, Philosophy and Religion of the Turks, Persians and Arabs, to which, from his Youth upwards, until his premature and deeply lamented Death in his forty-fifth year, on December 5, 1901, his life was devoted.

تِلْكَ آثَارُنَا تَدُلُّ عَلَيْنَا ، فَانْظُرُوا بَعْدَنَا إِلَى الْآثَارِ

"These are our works, these works our souls display;
Behold our works when we have passed away".

"E J W GIBB MEMORIAL".

ORIGINAL TRUSTEES

[JANE GIBB, died November 26, 1904],
E G BROWNE,
G E STRANGE,
[H F AMEDROZ, died March 17, 1917]
A G ELLIS,
R A NICHOLSON,
SIR T DENISON ROSS,

ADDITIONAL TRUSTEE

IDA W E OGILVY GREGORY, appointed 1905

CLERK OF THE TRUST.

W L RAYNES,
15, Sidney Street,
CAMBRIDGE

PUBLISHER FOR THE TRUSTEES

MESSRS LUZAC & Co,
46, Great Russell Street,
LONDON, W C

PREFACE.

The present volume contains the text of a rare, and, so far as known, unique manuscript history of the great Saljúq dynasty of Persia by Muḥammad b. ʿAlí b. Sulaymán ar-Ráwandí. The MS., written in large clear *naskh* and dated 1st of Ramaḍán, 635 (April 17, 1238), formerly belonged to the late M. Schefer, and is now preserved in the Bibliothèque Nationale in Paris [1]). The work of ar-Ráwandí became known to Persian students as early as 1865, when it was noticed by De Jong and De Goeje in the *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno Batavae* (vol. III, p. 25) as forming the original of the *Tawáríkh-i-ál-i-Saljúq* compiled in Turkish during the reign of Sulṭán Murád II (1421—1451) in three parts [2]), of which the second one is a translation of the present book. This fact was observed again by Prof. Houtsma in a short essay entitled "*Ueber eine Türkische Chronik zur Geschichte der Selǵuqen Klein-Asiens*" which was read in the sixth International Congress of Orientalists held at Leyden in 1883 [3]). But the existence of the original work was not known until M. Schefer, the former owner

---

1) Supplément Persan 1314. See M. Blochet's Catalogue, Vol. I, pp. 276—7. A transcript of it was made by Mírzá Kázim-Záda for Professor E. G. Browne in 1913 and by him placed at my disposal to work with.

2) The third part, forming the Turkish translation of Ibn Bíbí's Persian history of the Saljúqs of Asia Minor, was published by Prof. Houtsma in his *Recueil de Textes relatifs à l'histoire des Seljoucides* (Vol. III), Leyden, 1902.

3) See p. 371 of the *Actes du Sixième Congrès International des Orientalistes* (2e partie, section 1: Semitique).

of the unique MS, published (in 1886) an extract from it comprising the reign of Sultan Sanjar [1]), in the '*Nouveaux Melanges Orientaux*' (Vol 2, pp 31—47) with French translation and notes and a photograph of one page (f. 62*b*) A second extract comprising the history from the beginning until the death of Malikshah [2]) was published by the same scholar in 1897 in his '*Supplement*' to the *Siasset Nameh* of Nizam-ul Mulk (pp 70—114) A complete account of the MS was given in the *J R A. S* for 1902 (pp 565—610 and 849—887) by Professor E G Browne, who, having been struck by the value it derives from its antiquity and the authority of its contents [3]), singled it out for publication.

We are fortunate in possessing ample and authentic records of the history of the Great Saljuqs who ruled Persia from 429 to 590 (1037—1194) This period of nearly 160 years can distinctly be divided into three parts for each of which we have excellent histories written by great scholars who were not only eye witnesses of the events which they recorded but also took an active part in them The first of these three epochs, which we may call the 'Empire Period', ends with the death of Malikshah in 485/1092. On this we possess the admirable history of Bayhaqi [4]) together with the later Annals of Ibn-ul-Athir, which, though not contemporary, are based on excellent earlier authorities and are rich in details The second or 'Middle Period' (or the 'Period of Sanjar', for he held supreme authority over the central ruling line of 'Iraq) is brought to a close by his death in 552/1157, and is fully recorded both by Ibn ul-Athir and the famous 'Imad ud din

---

1) See pp 167—184 of the text

2) See pp 86 136 of the text

3) Besides being a contemporary historical record it may possibly have been copied from the author's autograph and if so, his lifetime or at any rate soon after his death

4) Called '*Zainu-l-akhbar*' published in the Bibliotheca Indica series (Calcutta 1862)

al-Kátib al-Iṣfahání [1]). The third and the last period (552—590 1157—1194) is the 'Period of Decline and Fall' on which the present work is an incomparable authority, for the author himself and his uncles, as we shall see later on, were some of the favourite courtiers of Sulṭán Ṭughril the last of the Saljúqs, and so had easy access to first-hand information as to all that passed at the court [2]).

On the other hand our MS. is rich in linguistic interest, for on account of its age it has preserved archaic spellings and expressions. Besides, it contains a considerable number of verses by some of the greatest Persian poets like Anwarí, Nizámí, Mujír-i-Baylaqání, Athír-i-Akhsíkatí, Ḥasan-i-Ghaznawí and Jamál-ud-dín Iṣfahání, most of whom were contemporaries of our author. These verses, representing the oldest and the most authoritative text yet available, are of great value to us, considering how much the works of these ancient poets have been tampered with by unscrupulous or ignorant scribes so that it has become impossible to find a single line in two different MSS. without a number of variants.

In editing this book I have tried, in general, to imitate the admirable edition of the *Ta'rikh-i-Jahán-Gusháy* by the learned Mírzá Muḥammad Qazwíní. In order to enable readers to verify historical statements and facts I have thought it proper always to give references to parallel passages in Ibn-

---

1) His book is in fact the Arabic translation of the earlier Persian Chronicle by the Wazír Anúsharwán b. Khálid, and has been published in al-Bundárí's Arabic recension, entitled زبدة النصرة و نخبة العصرة, by Houtsma (Leyden 1889).

2) Two more contemporary authorities for this period may briefly be mentioned here. The first is the *Zubdat-ut-tawárikh* of Ṣadr-ud-dín 'Alí al-Ḥusayní written in 622/1225 and preserved in a unique MS in the British Museum (See Rieu's *Supplement* to the Arabic Cat. p. 342). It contains many details on the career of Sulṭán Ṭughril not to be found in the present book. The other is an appendix (*dhayl*) at the end of the Saljúq history in the *Jámi'ut-tawárikh* of Rashíd-ud-dín, by Abú Ḥámid Muḥammad b. Ibráhím, who wrote it in 599/1202. It treats at greater length of the last ten years of Ṭughril's reign (580—590).

ul Athír and al Bundarí, two of the greatest independent authorities on the history of the Saljuqs I have frequently supplied dates either in foot notes or in square brackets wherever they were wanting In the text I have made use of parentheses ( ) in giving references to the passages of the *Sháhnama* (from which the author quotes so frequently) whenever two or more successive lines are cited On no account should it be thought that I have added anything fresh from the *Sháhnama* not originally given in the text I did realise the fact that this may cause confusion to some readers, but it was when a part of the book was already printed off and so I persisted in it for the sake of consistency

In the original MS wherever the vowel points are given, the *fathah* preceding *alif* and the *kasrah* preceding *yá*, are written vertically ( ) e g باسر ,إسْلام ,دس ,نَصر etc At first I intended to retain this mark but on being convinced that it was no archaism soon gave it up A few pages in the beginning of the book will be found marked with this vertical sign Other inconsistencies of similar nature will be met with and I beg that they may be overlooked

In the glossary (pp 489—516) I have included some words and phrases that are neither rare nor archaic, but in doing so I have kept in view the same consideration with which Dr Nicholson prepared the glossary in his edition of the *Tadhkirat ul Awliya*, namely, "that it may some day be of service to the author of a scientific Persian lexicon in which the usage of every word will be illustrated by examples cited from trustworthy texts" I have also given frequent references to several other books of contemporary authorship wherever I could find the same word or phrase used in any of them

The disadvantages of editing a text from a single codex are well recognised by scholars and I need not say that many of my difficulties have been left unsolved Some pas

sages and verses (especially those by Mujír-i-Baylaqáni) still remain obscure in spite of the efforts of several competent scholars to find out their meaning. The *Fahlawiyyát* or dialect verses on pp. 45, 46 and 460 are left entirely unexplained, for it could not even be discovered what particular dialect they represent [1]). A few proper names remain unidentified, for the author introduces them in an abrupt manner, presuming apparently that they are known to his readers.

I have made use of punctuation marks perhaps more frequently than was necessary, but I have often been compelled to do so by the author's jerky style of writing and abrupt statements.

I have now to thank all those fellow students who have helped me in my work. My deepest gratitude is due to my learned friend Mírzá Muḥammad of Qazwín, now residing in Paris and well known to Persian students as editor of some of the most valuable books published in the "E. J. W. Gibb Memorial" series. He read through all the proof-sheets and took great pains in collating them with the original MS. in the Bibliothèque Nationale [2]), and to his careful scrutiny the book owes many corrections and emendations. I also referred to him several of my difficulties which he did his best to solve, and of his remarks the more important ones will be found mentioned in his name throughout my notes. Acknowledgement is also due to my friend Mírzá Dhabíḥ-ullah Bihrúz, Persian teacher in this University, who helped me through some of the doubtful passages and expressions, and to M. Blochet for very kindly supplying me with photographs of figures and charts (pp. 438—9 and 451) from the original MS.

---

1) M. Schefer asserts (*Nouveaux Mélanges Orientaux*, Vol. II, pp. 7 and 13) that they are in Kurdish dialect, but does not explain their meaning.

2) I myself also collated the transcript with the original MS in Paris before copying it out for the press.

The edition owes its appearance to Professor Edward G. Browne who first realised the importance of the book and marked it out for publication I am indebted to him for his constant advice and help and for placing at my service some of his most precious books and manuscripts

MUHAMMAD IQBÁL

CAMBRIDGE
August, 1921

1. THE AUTHOR.

All that we know about the author is to be gathered entirely from his own work. His full name was Abu Bakr Najm-ud-dín Muḥammad b. ʿAlí b. Sulaymán b. Muḥammad b. Aḥmad b. al-Ḥusayn b. Himmat ar-Ráwandí. He belonged to a learned family of Ráwand (a small town in the neighbourhood of Káshán), whose members were all scholars and professors. He lost his father before he could finish his education as a boy. He was eager to continue his studies, but had no means to do so, for a severe famine raged in Iṣfahán and the surrounding districts from the year 570/1174—5 onwards. His maternal uncle Táj-ud-dín Aḥmad b. Muḥammad b. ʿAlí ar-Ráwandí took charge of him and became his guardian as well as his teacher. Táj-ud-dín was a very learned man and held a professorship in a college founded at Hamadán by Jamál-ud-dín Áy Ába the *Atábek* of Sulṭán Ṭughril. He was master of the science of jurisprudence, controversy, exegesis of the Qur'án, traditions and literature, both Arabic and Persian, and was the author of several books on these subjects. He was also a great calligraphist. Our author remained in his charge for ten years (apparently from 570/1174 to 580/1184), and during this period visited with him all the great cities of ʿIráq and acquired proficiency in calligraphy (he learnt to write 70 different hands), book-binding and gilding (*tadhhíb*). He also acquired the science of law and theology from some of the famous doctors of his time, like Fakhr-ud-dín al-Balkhí, Bahá-ud-dín al-Yazdí and Ṣafiyy-ud-

dın al Isfahanı (who was professor ın a college founded at Hamadan by the mother of Sultan Arsalan) [1]), and from them he obtained licenses to lecture He sums up his great qualı fications ın a few verses addressed to his patron Sultan Kaykhusraw of Rum as follows [2])

خسروا سه سالهاے درار * رهد ورزند سه ر روی و رسا
در مدارس سی که حان دادم * سهسا رور کرده چون بلدا
علم فقه و حلاف حوانده سی * سرد همسّ حود سه داسا
سارسے و پارسی سدانسه * سعرهاے چو لولوے لالا
حطّ و ىدهب وحلد و مصحفرا * کرده حوانکه سس همتا
هرچ چون من کسی سداند کرد * ار صانع من آن کم اسا

Sultan Tughrıl, the last of the Saljuqs (ruled 571—590/ 1175—1194) was a great patron of learned men and was himself keen to acquire knowledge In the year 577/1181 he was struck with a desire to learn calligraphy and employed Zayn ud dın Mahmud b Muhammad b ʿAlí ar-Rawandí (another maternal uncle of our author) as his instructor When the Sultan became proficient ın that art he undertook to make a copy of the Qur'an and gathered round him several gılders (*mudhahhıban*) and illuminators to decorate his manuscript, each part (*sí-pára*) of which cost 100 western dínars (*dínár-ı maghrıbı*) [3]) It was apparently on this occasion that the author was introduced by his uncle as an artist to the Sultan [4]) Gradually he rose high ın the Royal favour and we learn from him (p 344) how on one

1) See p 300 of the text

2) p 437, ll 7—12

3) This copy of the Quran was never bound in one volume, for, as the author says (p 44) a part of it went into the possession of ʿAlá ud dín, lord of Marágha, another into that of Bektimúr, king of Akhlát, while a third was left with the gilders

4) For these details see pp 39—44

occasion he succeeded in getting from the Sulṭán a double compensation for the property of one of his friends whose house was plundered by the soldiers in a riot occuring at Hamadán in 583/1187.

His uncles, all of whom were professional teachers, were held in high esteem by the Sulṭán and the nobility, who sent their sons to them for education and they took pride in being their pupils. The family had acquired so high a reputation for calligraphy that the *Káshí* script (*Khaṭṭ-i-Káshiyán*) became well recognised and famous. Zayn-ud-dín was in addition a poet and wrote poetry in Persian as well as in Arabic. His style of writing was very popular in ʿIráq and much imitated by scholars and poets [1]).

Our author's connection with Sulṭán Ṭughril was finally severed in the year 585/1189, when he left ʿIráq to accompany his uncle Zayn-ud-dín to Mázandarán where the latter was sent by the Sulṭán as envoy to the king of that country [2]). But the climate of that place did not suit him and he consequently fell ill and returned to his native town Ráwand after a sojourn of six months. Here his suffering continued for another year. Soon after his return in 586/1190, the Sulṭán was seized by the rebellious *Atábek* Qizil Arslán and imprisoned by him in the fortress of Dizmár (near Tabríz) [3]). His captivity lasted for nearly two years, and although he regained his throne in 588/1192 after the *Atábek* was murdered, he was unable to devote his attention to any peaceful pursuit and spent the next year and a half (588—590) in fruitless efforts to restore order in his kingdom. Finally

---

1) I find that one of his works, a Persian translation of *Sharaf-un-nubuwwat* (a book on *ḥadíth*: see Hájji Khalífa, IV, 44) is still preserved in the library of Waliyy-ud-dín, situated inside the mosque of Sulṭán Báyazíd in Constantinople (No. 888 in the Catalogue of that library). See also an Arabic qasída composed by him in 577/1181—2 (pp. 52—4).

2) See p. 357.

3) See p. 362.

he was killed in the memorable battle against the army of Khwárazmsháh outside Ray on the 24th of Rabí' I, 590 (19th of March, 1194), when the great Saljúq dynasty came to an end

Our author, after his return from Mazandarán (in 586), was forced to seek his livelihood elsewhere, and it was probably then that he became attached to the great and rich *'Alawí* family of Hamadán as teacher to the three sons of Amír Sayyid Fakhr-ud-dín 'Alá-ud-dawla 'Arabsháh, namely, Majd-ud-dín Humayun, Fakhr-ud-dín Khusrawsháh, and 'Imad-ud-dín Mardanshah Amír Sayyid 'Arabshah, whose sister was married to Sultan Arslan, was the head of that family and was strangled by Sultan Tughril in 584 (or early 585) for conspiring against him [1]). The author spent nearly six years in that family, and the next two with a young pupil of his named Shihab-ud-dín Ahmad b Abi Mansur b Muhammad b Mansúr al-Bazzaz al-Qásání with whom he was very intimate It was here that he was first struck with the idea of writing this book, and promised his young friend to mention his name therein as a token of gratitude for his favours [2]). He had also in mind to compile an anthology of poems by the then modern Persian poets, and he was inspired with this idea by the example of a certain Shams-ud-dín Ahmad b. Minuchihr Shast Galleh (?) who was advised by Sayyid Ashraf the poet to learn by heart poems of modern poets like 'Imádi, Anwarí and Abu'l Faraj-i-Runí and to avoid the ancient ones like Sanā'í, 'Unsurí, Mu'izzí and Rudakí [3]) It seems that finally he combined the two ideas together and produced the present book containing both history and anthology.

He was unable to give effect to his intention for some

1) See p 352 The author composed an elegy on him (See pp 353—5)
2) See pp 47—9
3) See pp 57—8

time, for there was no peace in the country during the years following the death of Sulṭán Ṭughril. ʿIráq was occupied by the army of Khwárazmsháh and people suffered immensely from the misrule and tyranny of his Turkish lieutenants. There was no respect left for any learning or morality; learned men were neglected, and valuable books were either destroyed or sold wholesale by these tyrant chiefs. Corruption prevailed and money was unjustly extorted from people by the myrmidons (mostly *Ráfiḍís* or Shíʿites) of the cruel governors. Of this state of misgovernment and disorder the author complains more than once [1]). During these years, therefore, he led a life of retirement and seclusion, devoting his time to study.

He began to write this book in 599/1202, and was engaged on it for the next two or three years. After completing it he was naturally anxious to dedicate it to someone of the Saljúq Sulṭáns of Asia Minor (the history of whose forefathers it was) in the hope of earning a rich reward and renewing his former connection with the house of Saljúq. His attention was therefore directed to the then ruling Sulṭán Rukn-ud-dín Sulaymánsháh, who had usurped the throne from his elder brother Ghiyáth-ud-dín Kaykhusraw in 597/1200—1, and ruled for four years until his death in 601/1204—5. The author says (p. 461) that he was about to dedicate his book to Rukn-ud-dín when, on learning the fact that he was a usurper and that the real heir to the throne was his brother Kaykhusraw, he changed his mind and dedicated it to the latter. The truth, however, is that the first edition of this book *was* dedicated to Rukn-ud-dín, but after his death in 601/1204—5 and Kaykhusraw's restoration to the throne, the author was compelled to change his dedication. He therefore seems to have revised the book and to have made

1) See for instance pp. 30—38.

the alterations necessary to fit it for presentation to the new Sulṭán. It appears however, that the revision was not very carefully done, for we sill find many traces of the former dedication to Rukn-ud-dín Sulaymánsháh. Note for example the following passages:

(۱) پیوسته این شهریار جهاندار از بهر کسان خوان می نهاذ شیران لشکرش
از سگان ایخازی برای کرگسان خوان نهاذند (ص ۲٦ س ۱–۲)

Here the author is evidently speaking of Sulaymánsháh's campaign in Abkház, of which a description is given in the Turkish translation of Ibn-i-Bíbí's history of the Saljúqs of Asia Minor (ed. Houtsma p. 57 *et seqq.*).

(۲) ای آنك تراست ملك آناش • تا دیو و پری بزیر خاتم
(ص ۱۲۲ س ۲۲)،

(۳) پُشت دین بُلطفّر آن شاهی • کآمذ آناش شاه پیغمبر
(ص ۲۵۸ س ۷)

In both these lines there is clearly an allusion to Sulaymán the prophet and therefore he means Sulaymánsháh. His name is also to be found written in red ink at the bottom of the chart on p. 451 of our book, which shows that the chart was prepared for presentation to Sulaymánsháh.

The author, however, tries to conceal this fact saying that the book was originally meant for Kaykhusraw, and that the conquest of Anatolia by this sovereign in 603/1206—7 was considered to be the proper occasion to present the book to him [1]). He himself went to Qúniya (Iconium) taking with him evidently the revised edition of his book, and perhaps presented it personally to the Sulṭán [2]). This he did apparently at the encouragement and suggestion of a certain Jamál-ud-dín Abú Bakr b. Abi'l-ʿAlá ar-Rúmí, a merchant

1) pp. 62—3.
2) p. 64.

who happened to visit Hamadán, and spoke warmly of the generosity and other good qualities of Kaykhusraw to the people of that town [1]).

The author tells us nothing more about himself after this. Of his other works besides the present one he mentions two as having been already written, namely, a book in condemnation of the *Ráfiḍís* and another on the principles of calligraphy (*uṣúl-i-Khaṭṭ*) [2]). He announces his intention of writing two more, to wit, a separate history of the reign of Sulṭán Ṭughril and a general history from the time of Adam down to his own time [3]). None of these four works is known to me to exist.

2. CONTENTS AND SOURCES OF THE BOOK.

In the main, our book contains the history of the Great Saljúqs from the rise of the dynasty early in the 5th century of the *hijra* down to its fall in 590/1194. In a supplementary chapter (pp. 375—403) is given a detailed account of the events of the next five years, bringing the whole narrative down to the year 595/1199. The great historical interest of the book lies in its record for the years 555—595/1160—1199, covering the reigns of the last two sovereigns of the dynasty — Arslán and Ṭughril [4]). The information supplied by the author on this period is at once first-hand and detailed. For the earlier part of the history, however, the book is hardly instructive — the reigns of the first twelve Sulṭáns are dealt with in a singularly brief and uninteresting manner. Though written in a clear and simple style, typical of the

---

1) pp. 461—2.

2) p. 394 ll. 23—4 and p. 445 l. 15.

3) p. 44 ll. 18—9 and p. 463 ll. 3—6.

4) pp. 281—403. The value of our book is still more enhanced when we consider the fact that almost nothing is to be found either in al-Bundárí or Ibn-ul-Athír on the Saljúq history of this period.

pre-Mongol Persian writings, the beauty of the book is to a great extent marred by a large amount of extraneous matter — lengthy digressions, frequent citation (mostly inapt) of commonplace Arabic maxims (some of them being of considerable length) with their Persian translations, and a large quantity of poetry According to my estimate the book would be reduced to a quarter of its present size if all its discursive matter were taken out

In all, the author cites 264 Arabic proverbs, almost all of them being borrowed without any acknowledgement from Tha'alibi's book the *Kitab ul-Fara'id w'al-Qala'id* [1]) The total number of verses quoted is 2,799, of which 511 are by the author himself (in praise of his patron Kaykhusraw), 144 by Anwari, 196 by Sayyid Ashraf (Hasan Ghaznawi), 77 by Athir Akhsikati, 348 by Mujir Baylaqani, 81 by Jamal-ud-din Isfahani, 72 by 'Imadi, 249 by Nizami (mostly from his famous *mathnawi* the *Khusraw Shirin*), 122 by various Arabic poets (mostly Tughra'i and Mutanabbi), 6 *Fahlawiyyat* or dialect verses, 676 from the *Shahnama*, and the rest, numbering about 323, by various Persian poets Those by Nizami and from the *Shahnama* are quoted without acknowledgement, others indifferently. Lines borrowed from the *Shahnama* are unfortunately not in continuous passages, the author probably had in hand a selection of moral verses from that book and quotes them at random Out of the total number 676, I was able to trace 526 in Turner Macan's edition (Calcutta 1829) As the text of these lines from the *Shahnama* is one of the oldest we yet possess, I here give

---

1) See Rieu's Supplement to the Catalogue of Arab MSS in the Brit Museum (p 634) It is a collection of moral and political maxims arranged under 8 different headings Some attribute it to Abu l Hasan Muhammad b al Husayn al Ahwazi who was anterior to Tha'alibi

MSS of this work are common, but the references in my notes are to *Fonds Arabe* 3956 in the Bibliothèque Nationale

a list of all those that I have been able to trace, for the benefit of the scholar who may some day undertake a critical edition of the great Persian epic, based on the best and the oldest texts. I shall refer in parallel columns to the pages and lines in Macan's edition and the pages of the present book:

reference to Macan's edition	reference to the present book.	reference to Macan's edition	reference to the present book
P. 26 ll. 27	P. 268	P. 337 ll. 23	P. 383
„ 30 „ 15—17	„ 228	„ 350 „ 19	„ 228
„ 46 „ 27	„ 5	„ 352 „ 17	„ 60 & 367
„ — „ 28	„ 69	„ 378 „ 11	„ 388
„ 47 „ 1, 24	„ —	„ 400 „ 1—2	„ 336
„ 50 „ 16, 20	„ 178 & 227	„ 411 „ 23	„ 179
„ 57 „ 21	„ 340	„ 438 „ 20	„ 140 & 363
„ 67 „ 9	„ 337	„ 439 „ 6	„ 91 & 285
„ — „ 10	„ 367	„ 446 „ 8	„ 128
„ 73 „ 6	„ 349	„ 447 „ 4—7	„ 362—3
„ — „ 9	„ 340	„ 459 „ 15—17	„ 264
„ 75 „ 18, 19, 21	„ 342	„ 462 „ 13, 18—19	„ 161
„ 78 „ 14—15	„ 50	„ 467 „ 16	„ 146
„ 90 „ 18—19	„ 335 & 388	„ — „ 20	„ 38
„ 125 „ 20—21	„ 341	„ 473 „ 14	„ —
„ 145 „ 14—15	„ 348	„ — „ 22	„ 118
„ 154 „ 5—6	„ 263	„ 489 „ 6	„ 337
„ — „ 7—8	„ 61	„ 504 „ 19—20	„ 38
„ — „ 13	„ 228	„ 507 „ 2	„ 362
„ — „ 16	„ 101	„ — „ 4	„ 335 & 376
„ 167 „ 5	„ 226	„ 511 „ 4	„ 61
„ 175 „ 24	„ —	„ 546 „ 24	„ 140
„ 176 „ 9—10, 15	„ —	„ — „ 26	„ 335
„ 184 „ 8	„ 93	„ — „ 27	„ 376
„ — „ 9	„ 50	„ 547 „ 2	„ 61
„ 189 „ 4—6	„ 383	„ — „ 2, 4	„ 376
„ 198 „ 18—20	„ 228	„ — „ 19 et seqq (10 lines)	„ 29
„ 202 „ 25—26	„ 382		
„ 224 „ 17	„ 230	„ 588 „ 6—8	„ 371
„ — „ 15, 17	„ 339	„ 589 „ 20, 26	„ 236
„ 228 „ 1, 23	„ 377	„ 608 „ 28	„ 102
„ 231 „ 14—21	„ 358	„ 684 „ 20	„ 342
„ 243 „ 22	„ 382	„ 686 „ 1	„ —
„ 261 „ 15—16	„ 242	„ 706 „ 2	„ 59 & 352
„ 282 „ 2	„ 337	„ 714 „ 17	„ 118

reference to Macan's edition	reference to the present book	reference to Macan's edition	reference to the present book
P. 751 ll. 27—28	P. 101	P. 1030 ll. 17	P. 268
„ 757 „ 12—13	„ 342	„ 1104 „ 12	„ 393
„ 796 „ 19	„ 101	„ 1118 „ 2—5	„ 266
„ 805 „ 12—16	„ 118	„ 1151 „ 15—16	„ 278
„ 806 „ 1, 6—11	„ 42	„ 1154 „ 10	„ —
„ 813 „ 22	„ 350	„ 1156 „ 2	„ 29
„ 815 „ 7—8	„ 90	„ 1161 „ 22	„ 278
„ — „ 25	„ 349	„ 1169 „ 22	„ 388
„ 820 „ 15	„ —	„ 1175 „ 10	„ 284
„ 822 „ 24	„ —	„ —— „ 11	„ 378
„ 824 „ 4—5	„ 340	„ 1218 „ 26, 28	„ 61
„ 825 „ 3	„ 341	„ 1222 „ 9—11	„ 385
„ 832 „ 6	„ 383	„ 1234 „ 25	„ 278
„ 834 „ 6—7	„ 347	„ 1239 „ 11	„ 122
„ 836 „ 22	„ 128	„ 1242 „ 7—8, 10	„ 61
„ 847 „ 27	„ 59	„ 1268 „ 16	„ 122
„ 859 „ 2	„ 130	„ 1304 „ 16	„ 262
„ — „ 13	„ 102	„ —— „ 17	„ 59 & 386
„ 860 „ 15—17	„ 285	„ 1330 „ 14	„ 146
„ 881 „ 6—8	„ 142	„ 1356 „ 5	„ 61 & 122
„ 891 „ 8	„ 162	„ 1357 „ 11	„ 122
„ 893 „ 15—16	„ —	„ 1358 „ 12	„ 42
„ 897 „ 4	„ 173	„ 1361 „ 4—5	„ 278
„ — „ 28	„ 162	„ —— „ 6—7	„ 42
„ 905 „ 4—6, 8—10, 15—17, 21	„ 148—9	„ 1404 „ 23	„ 134
„ — „ 12—13	„ 112—3	„ 1411 „ 20	„ 363
„ 924 „ 16	„ 146	„ —— „ 21	„ 278
„ 946 „ 3	„ 336	„ —— „ 25—26	„ 66
„ 965 „ 22	„ 230	„ 1412 „ 1—2	„ —
„ 969 „ 25—26	„ 155	„ —— „ 18	„ 265
„ 981 „ 23	„ 230	„ 1414 „ 6	„ 159
„ 986 „ 14	„ 261	„ 1418 „ 5	„ 380
„ 988 „ 8	„ 263	„ 1421 „ 5—7	„ 228
„ 993 „ 6—7, 11—12	„ 130	„ 1422 „ 5	„ 157
„ 996 „ 4	„ —	„ 1423 „ 14—15	„ 90
„ 1001 „ 6	„ —	„ 1424 „ 3—4	„ 284—5
„ 1003 „ 26	„ 148	„ —— „ 12	„ 367
„ 1004 „ 1	„ —	„ 1426 „ 11, 17	„ 112
„ 1015 „ 12—13, 23—24	„ 130	„ 1427 „ 12	„ 368
„ 1018 „ 4—6	„ 204	„ —— „ 14, 15	„ 398
„ 1029 „ 26	„ —	„ 1429 „ 9, 11	„ 375
		„ 1455 „ 26	„ 293

reference to Macan's edition	reference to the present book
P. 1455 ll. 19, 25	P. 245
„ 1456 „ 1	„ 178
„ —— „ 11—12	„ 154
„ —— „ 2—5	„ 295
„ —— „ 13—14, 18—19	„ 235—6
„ —— „ 6—7, 9—10	„ 241 & 377
„ 1458 „ 13	„ 380
„ —— „ 24	„ 378
„ 1460 „ 2, 6	„ 179
„ 1471 „ 2	„ —
„ —— „ 3—5	„ 176
„ 1509 „ 28	„ 260
„ 1510 „ 2	„ 261
„ 1515 „ 21	„ 378
„ 1535 „ 13	„ 59 & 41
„ —— „ 9	„ 66
„ 1587 „ 4	„ 184
„ 1588 „ 19—20	„ 260—1
„ 1589 „ 2—3	„ 184
„ 1590 „ 14	„ 177
„ 1595 „ 4	„ 378
„ —— „ 24—25	„ 153
„ 1596 „ 3—6, 9—10	„ 294—5
„ 1597 „ 9—10	„ 184
„ 1603 „ 7, 9	„ 293
„ —— „ 12—13	„ 260
„ —— „ 16, 17, 20	„ 393
„ —— „ 22—23	„ 170
„ 1617 „ 10, 12	„ 184
„ 1618 „ 28	„ 169
„ 1619 „ 1, 3—4	„ 170
„ —— „ 5—6	„ 339
„ —— „ 7	„ 171
„ —— „ 8	„ 184
„ —— „ 17—18	„ 244
„ —— „ 19—20	„ 130
„ 1623 „ 27	„ 175
„ 1624 „ 10—11, 18	„ —
„ 1626 „ 23—25	„ —
„ 1646 „ 15—16	„ 176
„ 1647 „ 15	„ 91
„ 1649 „ 12—17, 20—21	„ 91—92

reference to Macan's edition	reference to the present book
P. 1651 ll. 3—4	P. 91
„ —— „ 6	„ 177
„ —— „ 7—9	„ 274
„ 1654 „ 25	„ 91
„ 1655 „ 23	„ 297
„ 1661 „ 9	„ —
„ 1671 „ 23—25	„ 169—170
„ 1673 „ 11—12	„ 347
„ 1676 „ 17, 19	„ 109
„ —— „ 11—15, 20—22	„ 46—7
„ 1677 „ 8, 17, 20	„ 391
„ —— „ 26	„ 135
„ —— „ 27—29	„ 120
„ 1678 „ 3	„ 391
„ —— „ 4—5, 7—8	„ 134—5
„ —— „ 16—18	„ 368
„ —— „ 19—20	„ 365
„ 1684 „ 11	„ 157
„ —— „ 12—13	„ 367
„ —— „ 17—18	„ 65
„ 1690 „ 14	„ 367
„ 1695 „ 23	„ —
„ 1698 „ 17	„ 376
„ 1699 „ 28	„ 266
„ 1711 „ 20—24	„ 204
„ 1712 „ 2—3	„ —
„ 1714 „ 6—7	„ 342
„ —— „ 9	„ 393
„ 1715 „ 2	„ 155
„ 1717 „ 18	„ 263
„ 1718 „ 22—26	„ 384
„ 1729 „ 11	„ 177
„ —— „ 10, 18—19, 21—22	„ 225
„ 1753 „ 23—24	„ 378
„ 1765 „ 5, 7	„ 382
„ —— „ 27	„ 175
„ 1770 „ 24	„ 292
„ 1774 „ 16—17	„ —
„ 1781 „ 17—19	„ —
„ 1784 „ 27—28	„ 376
„ 1785 „ 8	„ 69

reference to Mancan's edition	reference to the present book	reference to Macan's edition	reference to the present book
P 1787 ll 6—8	P 260	P 2014 ll 12, 14—16	P 101 & 1
„ —— „ 28	„ 69	„ 2015 „ 23	„ 243
„ 1792 „ 5	„ 334	„ 2023 „ 13—18	„ 144
„ —— „ 11	„ 29	„ 2026 „ 6	„ 256
„ 1793 „ 4	„ 378	„ 2042 „ 10	„ —
„ 1796 „ 18—19	„ 297	„ 2050 „ 5	„ 263
„ 1856 „ 4	„ 378	„ 2058 „ 6	„ 261
„ 1865 „ 22	„ 144	„ 2059 „ 2	„ 256
„ 1875 „ 27	„ 242	„ 2060 „ 7—9	„ —
„ 1877 „ 4	„ —	„ —— „ 10—11	„ 262
„ —— „ 9—10	„ 155	„ —— „ 18	„ 263
„ 1878 „ 9—10	„ —	„ —— „ 19	„ 229
„ 1881 „ 26	„ —	„ 2061 „ 1	„ 260
„ 1882 „ 11 13	„ —	„ —— „ 8—9	„ 173
„ 1892 „ 22	„ 144	„ 2063 „ 21	„ 126
„ 1903 „ 28	„ 239	„ —— „ 22	„ 243
„ 1913 „ 11—12	„ 144	„ 2064 „ 16	„ 127
„ 1951 „ 21	„ 113	„ 2080 „ 4, 9—10	„ 112
„ 1973 „ 12	„ 375	„ 2084 „ 18	„ 230
„ 2014 „ 17	„ 256	„ 2086 „ 7	„ 127

Lines quoted from *Khusra t Shirin* of Nizami are not so numerous and are happily in continuous passages which can be easily traced in this book by looking up that name in the index of books.

The only source of our author's historical information for the earlier part of his book has been the work of Zahir uddin of Nishapur (see pp 64—5) who was the tutor of Sultan Arslan and a relation of our author's [1])

The contents of the sundry sections at the end of the book are to my mind not so important as might appear at first sight Of these the two sections on shooting (with arrows) and horse racing (pp 428—434) can be dismissed as entirely

1) By the work of Zahir ud-din is meant apparently the *Saljuqnama* (a history of the Great Saljuqs) whose importance as forming the primary source of most of the later Persian histories will be discussed later on

uninteresting, for they only discuss the lawfulness or otherwise of these practices under various conditions, from a religious point of view. In like manner is discussed the lawfulness of wine in the chapter set apart for it (pp. 416—428). The sources of all such matter are some of the well-known books on Ḥanafí Law, enumerated by the author on p. 418, namely, the commentaries of *al-Jámiᶜ-ul-Kabír*, *al-Jámiᶜ-uṣ-Ṣaghír*, *Mukhtaṣar-i-Ṭaḥáwí*, *Mukhtaṣar-i-Karkhí*, *Masᶜúdí*, the commentaries of *Qudúrí* and *Mújaz-i-Farghání* [1]). The medicinal properties of different wines (pp. 426—8) are verbally borrowed (without acknowledgement) from the great *Dhakhíra-i-Khwárazmsháhí* of Ismaᶜíl Jurjání (died 531) [2]).

The section on chess (pp. 405—416) contains nothing that is extraordinary or instructive. It is more or less a repetition of what has been so often told both by earlier and later writers on chess in Arabic as well as in Pesian — that the game of chess was invented in India and brought to Persia in the reign of Anusharwán the Just, that his minister Buzurjmihr made certain alterations in it and that it was passed thence to the Byzantines who in their turn introduced further modifications.

The subject of the origin and history of chess being exceedingly vast, we cannot possibly do any amount of justice to it by making a few superficial remarks. It may therefore suffice here to refer the curious reader to a very recent book, an exhaustive treatment of the subject based on all the best available sources, both eastern and western, entitled "A History of Chess" by H. J. R. Murray (Oxford 1913) [3]).

The chapter on calligraphy (pp. 437—447) is interesting as showing the nature of *Khaṭṭ-i-mansúb*, a system of con-

---

1) See notes pp. 487—8.

2) See Rieu's Pers. Cat. p. 466—7.

3) The first 393 pages of this book contain the history and progress of the game in Asia and therefore are of special interest to us.

structing the figures of alphabetical letters on geometrical principles, i e. each succeeding letter to be constructed with the help of the preceding ones, so that all the letters are related (*mansúb*) to one another. Four different kinds of script are mentioned viz, *naskh*, *riqa'*, *thulth* and *muhaqqaq*, and in many cases (*e. g* in the case of *alif*, *dal*, *ra'*, *kaf*, *lám*, *mim*, *nún*, *waw* and *ya'*), the author indicates distinctive methods of constructing letters according to these various scripts

The section on *al ghalib w'al-maghlúb* (pp. 447—457) points out the method of calculating the results of contests between rivals This method, according to our author, was first taught by Nicomachus to his son Aristotle who brought it to Alexander the Great, who, on being introduced to it was so much convinced of its truth and certainty that he never engaged in any war or contest if according to this method the result was to be his defeat Briefly stated the method is this

First of all find out, according to the *abjad* system, the sum of all the letters contained in the name of one of the two adversaries going to engage in a fight or a match, then cast out the nines and seek the remainder in the extreme right-hand vertical row of letters in the chart on p 451, find out similarly the remainder in the second adversary's name and seek it in that horizontal row in which the first remainder lies If the second remainder happens to be a black letter, the first adversary will win, if red the second, and if green they will make peace with each other [1]). The

1) As will be seen there are no green letters in the chart The only letters that can be turned green without upsetting the results of the examples on pp 452—6 are nine in number, *i.e* one red letter in each row identical with the extreme right hand (black) letter in that row, *e g* red *alif* in the first row, red *ha* in the second, red *jim* in the third red *dal* in the fourth and so on But this would be unnecessary because even without doing so the result will remain the same for the author tells us (p 452 ll 1—2) that if the two remainders be identical, there will be peace between the opponents

absurdities of this method are too evident to be pointed out. First of all it is clear that if the same two opponents engage in a series of contests, the result of all of them according to this calculation will be the same, which means evidently that one and the same person will always win and the other always lose. Besides, the method of dealing with the names and finding out the sums of letters in them is quite arbitrary. In the examples given on pp. 452—6 the author sometimes takes into account the *kunya* and leaves out the proper name and sometimes otherwise. At one time the doubled letters (*ḥurúf-i-mushaddada*) are counted twice, at another time only once. The letter *alif* in *ibn* or *abú* is sometimes taken into account, sometimes left out, and so forth.

3. SOME OF THE LATER HISTORIES THAT BORROW DIRECTLY OR INDIRECTLY FROM THE PRESENT WORK.

As we have already indicated (p. XXVI *supra*), the only source of our author's information for the early part of his history is the *Saljúqnáma* of Ẓahír-ud-dín Nísháپurí, who wrote it during the reign of Sulṭán Ṭughril the last of the Saljúqs. The work is not known to exist, but we have reasons to believe that it forms the primary source (for the Saljúq period) of nearly all the succeeding Persian histories. Besides our author, it has been used by Ḥamdulláh Mustawfí (wrote A. H. 730) and Ḥáfiẓ Abrú (wrote A. H. 830) in compiling their great general histories, viz. the *Ta'ríkh-i-Guzída* and the *Zubdat-ut-tawáríkh* respectively. Both of them mention it as one of their sources [1]).

1) See page 8 of the facsimile of the former published in the "E. J. W. Gibb Memorial" series, and p. 62 of the *Collections Scientifiques de l'Institut des Langues Orientales du Ministère des Affaires Étrangères* (Vol. III, Les Manuscrits Persans, St. Pétersbourg, 1886), where the contents of the latter are fully described by Baron Victor Rosen (pp. 52—111).

That all these three authors quote verbally a good deal from the *Saljúqnama* is shown by several common passages occuring in their books [1]) The following may be noticed —

تأریخ گزیده	راحة الصّدور
۱، گفت امسب با سلطان حکایت نشابست گفت که بحهت غمّ کوفته خاطر بود مگر در حبس ار صحرت رهسر ار بگیں مکده است (ص ٤٤٣)	۱، گفت دوش ارین معنی با سلطان حبری نشابست گفت که بسب غمّش دلسگ بود مگر دوش در حبس ار سر صحرت و بهر رهر ار بگیں بر مکد (ص ۱۲۷)
۲، و چهل و هفت هرار سوار پیوسته ملازم او بودندی و اقطاعات ایشان در ممالك پراگنده بودی با هرجا که برسیدندی بار ماندگی نمودی (ص ٤٤٩)	۲، و لشکری که همواره ملازم رکاب بودند . چهل و شش هرارسوار بودند و اقطاعات ایشان در بلاد ممالك پراگنده بودی با بهر طرف که رسیدندی ایشانرا علوفه معدّ بودی (ص ۱۲۱)
۳، سلطان حواست با رفاب بدار الملك رَی باشد . بسب حوشی هوا نفصران بیرونی برول کرد رُعاف برو مستولی شد و هیچ چیر امساك پذیرفت (ص ٤۲۸–٤۲۹)	۳، سوی رَی رفت با رفاب بدار الملك باشد نفصران بیرونی بدر رَی . ار جهت حکی هوا برول فرمود . رُعاف برو مستولی شد و بهیچ دارو امساك پذیرفت (ص ۱۱۱–۱۱۲)

1) M Blochet is of opinion (see his Pers Cat of the Bibl Nationale, Vol I p 277) that the *Ashat uṣ Ṣudur* was directly used by Hamdulláh Mustawfí, but I think it to be unlikely, for he enumerates all his sources in the Preface of his book and I see no reason why he should omit the name of this work

٤، جواب فرستاد که دو سه روز دیگر تحمّل کنید تا این سگ یعنی سلطانرا از پای بـر گیریم چون سلطان محرور مزاج بود هر ماه فصد کردی سعد الملك فصّاد ملك‌را بفریفت و نیش او زهر آلود کرد تا بدان فصد کند (ص ٤٥٤—٤٥٥)	٤، جواب داد که یك هفتـه صبر کنید... چندانك ما این سگ‌را از پای بر گیریم یعنی سلطان‌را، و سلطان بغایت محرور مزاج بوذ و هر ماه فصد کردی سعد الملك با فصّاد راست کرده بوذ و نیشی بداذه زهر آلود تا سلطان‌را بذان فصد کند (ص ١٥٩—١٦٠)
٥، غرّان زن و بچّه در پیش داشتند و بتضرّع زینهار خواستند و از هر خانهٔ یك من نقره و یك اسپ بجرم میدادند (ص ٤٦١)	٥، غرّان زنان و اطفال خردرا در پیش داشتند و تضرّع کنان پیش آمذند و زنهار خواستند و از هر خانهٔ هفت من نقره قبول می کردند که بدهند (ص ١٧٩)

The *Zubdat-ut-tawárikh* of Ḥáfiẓ Abrú being rare, is unfortunately not accessible to me, otherwise it would have been interesting similarly to notice such passages therein.

The *Ta'ríkh-i-Guzída* and the *Zubdat-ut-tawárikh* have both been popular sources with all the later Persian historians who therefore have indirectly used the *Saljúqnáma*. Among them the authors of the *Rawḍat-uṣ-Ṣafá*, the *Ḥabíb-us-Siyar* and the *Ta'ríkh-i-Alfí* deserve our notice, for these books are very famous alike in the East and in the West. All these three authors have, in their Prefaces, acknowledged the use of the *Ta'ríkh-i-Guzída* [1]). The traces of this common source of theirs are to be found in all of them, but it may

1) M. Blochet thinks again (*loc. cit*) that the *Ráḥat-uṣ-Ṣudúr* has been the direct source of Mírkhwánd the author of *Rawḍat-uṣ-Ṣafá*, but here again I have to disagree with him on the ground that our book is not included in the long list of his sources which he gives at the beginning of his book.

suffice to compare, for interest's sake, a few passages from the most famous of them, the *Rauḍat-us-Ṣafa*, with those of our own book:—

روضة الصّفا	راحة الصّدور
۱، با وزیر بگوی که بد بدعت و زشت قاعده در جهان آوردی رود باشد که هرچه در بارهٔ من اندیشی در بارهٔ اعقاب خویش مشاهده کنی،	۱، وزیررا بگوی که بد بدعتی و زشت قاعدتی در جهان آوردی بورزیر گفتن ازجوکه این سنّت در حقّ خویش و اعقاب خود سنی (ص ۱۱۸)
۲، در عهد او نایبانی در اصفهان پدید آمده که اورا علوی مدنی میگفتند و در آخر روز بسر کوچهٔ خویش عصا بدست بایستادی و گفتی خدایا بیمرراد که این پیر ضعیررا بخانهٔ او رساند،	۲، و در آن عهد نایبانی ظاهر شد اورا علوی مدنی گفتندی، آخر روز بر در کوچهٔ خود ایستادی عصائی در دست دعا کردی که خدایش بیمرراد که دست این نابینا گیرد و بدر خانه رساند (ص ۱۵۷)
۳، سلطان سنجر پادشاهی بود از آل سلجوق ممتّع بطول عمر و طیب عیش و نشر ذکر و جمع مال و فتح بلاد و قمع اهل فتنه ... مراسم جهانگیری و جهانداری نیکو دانستی . . اگرچه در جزئیات امور ساده لوح بود امّا در کلّیات قضایا دقیقهٔ مهمل نگذاشتی	۳، سلطان سنجر پادشاهی بود که از آل سلجوق بطول عمر ازو ممتّع تر کس نبود و نشر ذکر و طیب عیش و تحصیل مال و ظفر بر مراد و قمع اضداد و فتح بلاد کرد ... آیین جهانداری و قواعد شهریاری نیکو دانستی . . اگرچه در جزوّیات امور ساده دل و پاکسانی طبع بود رایی

	صایب و عزیتی صادق داشت (ص ۱٦۸)
٤، روز دیگر وقت اشتداد حرارت طشت داری بتصوّر آنکه سلطان درخوابست با دیگری میگفت که سلجوقیان قومی عظیم بی حمیّت اند ... مردیرا که این همه کفران نعمت از وی صادر شد اکنون اورا وزیر میسازد و بر وی اعتماد می فرماید	٤، روز دیگر گرمگاه سلطان در خرگاه خویش آسایش داده بوذ طشت داری بامید آنك سلطان خفتست با قومی می گفت چه بی حمیّت قومی اند این سلجوقیان مردی این همه سختی بروے سلطان آورد ... اکنون دیگر اورا وزارت می دهذ و برو اعتماد می کنذ (ص ۱٤۷–۱٤۸)

Other works that are directly drawn from the present one are the following: —

(1) A compendium on the history of the Saljúqs appended at the end of a manuscript of the *Ta'rikh-i-Jahán-Gusháy* in the Bibliothèque Nationale (Supplément Persan 1556). Of this compendium an account is given by Mírzá Muḥammad in his Persian introduction (p. قب) to the 1st volume of that book, and I think I cannot do better than summarize his account [1]):

This compendium, of which neither the author nor the date is known, omits the whole of the Preface (37 ff. of the MS. of the *Ráḥat-uṣ-Ṣudúr*), replacing it by a short Preface of only half a page. It also omits the whole conclusion (25 ff. of the original). Lastly, it omits the poems, proverbs and other extraneous matters. As regards the historical portion of the text, however, it is preserved intact, without the change, diminution or addition of a single word, so that in so far

1) See p. LXXV of Prof. Browne's English translation of the Persian introduction.

as the *Rahat us Sudur* is a historical text this abridgement practically supplies a second codex [1])

(2) A treatise on the Saljuq history entitled *al ʿUrada fi l Hikayat is Saljuqiyya* of which also an account is supplied by Mirza Muhammad [2]) some of whose remarks I again quote —

"The second of the abridgements of the *Rahatu s Sudur* is entitled *al ʿUrada fi l Hikayat is Saljuqiyya*, and is by Muhammad b Muhammad b Muhammad b ʿAbdu'llah b an Nizam al Husayni al Yazdi who was *wazir* to Abu Saʿid the last effective Mongol ruler of Persia (reigned A H 717—736 = A D 1317—1336) and who died in A H 743 (= A D 1342—3) For an edition of this work, which was compiled in A H 711 (= A D 1311—12) we are indebted to Dr Karl Sussheim who published an Oriental edition, with Preface and notes in Turkish at the Maʿarif Press in Cairo in A H 1326 (= A D 1908) and an Occidental edition, published by Messrs Brill of Leyden in 1909 containing the same text, page for page and line for line, but with German Preface and Notes This abridgement, like the last, omits the Preface, Conclusion and digressions of the *Rahat us-Sudur*, but, instead of leaving the historical portion of the text untouched in its original form, the compiler has thought fit to rewrite it in a very ornate and artificial style In his Preface he omits all mention of the *Rahat us Sudur*, though he mentions as the basis of his work another history of the Saljuqs extending to the reign of Sultan Mahmud b Muhammad b Malikshah [3]), yet as a matter of fact he has, apart

1) I had an opportunity of going through it during my short stay in Paris, and I noted down several variants which I have given in footnotes. The name of this compendium is not known but I have called it (perhaps erroneously) *Khulasat Jumal* throughout my notes

2) *Loc cit* pp LXXV LXXVI

3) Dr Ethé conjectures (Ivers Catalogue of the India Museum p 849 col *a*) that the basis of *al ʿUrada* (erroneously written *al ʿUrdatiyya* in his MS) is

from the excisions and verbal alterations above mentioned, exactly followed the *Ráḥat-uṣ-Ṣudúr*, so that we have here an example of plagiarism precisely similar to that presented by the *Bazm-árá*, which, pretending to be an independent work, is a mere reproduction (with some verbal changes) of the *Lubábu'l-Albáb* of Muḥammad ᶜAwfí" [1]).

(3) The section on the Saljúq history in the great *Jámiᶜ-ut-tawáríkh* of Rashíd-ud-dín. It is exactly like the compendium described above, with the difference that there is added at the end of it a Supplement (*dhayl*), treating of the reign of Sulṭán Ṭughril, by Abú Ḥámid Muḥammad b. Ibráhím who wrote it in the year 599 or, as he himself says, eight years and two months after the death of the Sulṭán. I have used this section of the *Jámiᶜ-ut-tawáríkh* as a second copy of the *Ráḥat-uṣ-Ṣudúr* for the historical portion of the text, and it has been of great help to me in clearing up several doubtful readings [2]).

So far as I have been able to ascertain, Rashíd-ud-dín has not acknowledged the use of this book, and unless he has done so in some other portion of his history which I may not have seen, this omission on the part of a great historian like him is remarkable if not unpardonable.

---

the *Saljúqnama* of Ẓahír-ud-dín. This is quite possible, but we may remark that the *Saljúqnama* was written during the reign of the last Sulṭán Ṭughril and therefore must have been brought down to that time and not stopped with the reign of Maḥmúd. But in any case there is no doubt that the author of *al-ᶜUráḍa* has tried to conceal his plagiarism by making a false statement.

1) Dr. Süssheim thinks (p. XXVII of his German introduction) that *al-ᶜUráḍa* served as a source to Mírkhwánd in compiling the *Rawḍat-uṣ-Ṣafá*, on the ground that several similar passages are to be found in both. This, in my opinion, is not a sufficient ground, for Persian historians as a rule quote so freely from one another that it is always possible to trace similar and even identical passages in any two books on the same period. Besides Mirkhwánd fully enumerates his sources in his Preface, without mentioning *al-ᶜUráḍa*, and we see no reason why he should have omitted it if he had made use of it.

2) A part of the *Jámiᶜ-ut-tawáríkh* (a MS. belonging to the "E. J. W. Gibb Trust") containing the history of the Saljúqs, was kindly placed at my disposal by Prof. E. G. Browne. It is a modern copy but clearly written and fairly correct.

(4) A Turkish version of the present work which forms part of a large MS history entitled *Tawarikh-i-al-i-Saljuq*. This history, compiled in the reign of Sultan Murad II (1421—1451) is anonymous, and is divided into 3 parts, of which the first contains the legendary history of the ancient Turkish tribes translated from the *Jami'-ut-tawarikh*, the second is translated from the present work, and the third from Ibn-i-Bibi's Persian history of the Saljuqs of Asia Minor. This last part has been published by Prof. Houtsma in his *Recueil de textes relatifs a l'histoire des Seljoucides* (vol. III, Leyden 1902), from the Leyden MS. No. DCCCCXLII [1]).

Of the Turkish version of the *Rahat-us-Sudur* several other MSS are known to exist, viz one at Dresden, another in the Asiatic Museum in St. Petersburg and three more in the library of Topkapu-Serai in Constantinople [2])

(5) Lastly we may make mention of the *Ta'rikh-i-Jahan Ara* by Qadi Ahmad Ghafiari who wrote it in 971 1563—4. It is not, like those mentioned above, derived entirely from the *Rahat-us-Sudur* but the author probably had it before him while writing. Compare the following passages.

تأريخ جهان آرا	راحة الصّدور
ا، سلطان ملکشاه صورتی خوب و قدّی باعتدال و یالی افراخته و	ا، سلطان ملکشاه صورتی خوب داشت و قدّی تمام یالی افراشته

1) It is by a mistake that in the Leyden Catalogue (vol III, pp 24—5) the entire work (i.e all the three parts) is attributed to ar-Rawandi, a mistake the cause of which has been explained by Houtsma in his introduction (p. VI, note 3).

2) See p 53 (note 4) of the *Osttürkische Dialektstudien* by W Bang and J Marquart published in the *Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen (Philologisch-Historische Klasse)* Berlin 1914 Prof Marquart tells us (*loc. cit.*) that an edition of the Turkish version of *Rahat-us-Sudur* was begun in Constantinople a few years ago, but did not appear for certain reasons.

بازوی قوی بـا ضخمی مایل و محاسنی گرد داشت چهره‌اش سرخ و سپید یك چشم‌را بـر حسب عادت شکسته داشتی و تمام اسلحه خوب بکار فرمودی و در سواری و گوی باختن چالاك بوذ (نسخهٔ برتش میوزیم Or 141, f. 89a—b)

و بازوی قوی بضخمی مایل بوذ محاسنی گرد رنگ چهـره سرخ سپید، یك چشم اندك مایـه شکسته داشتی از عادت نـه از خلقت جمله سلاحها کار فرموذی، در سواری و گوی باختن بغایت چالاك بود (ص ۱۲۵)

۲، برکیارق چهرهٔ خوب و قامت معتدل و ابروی گشاده و خط و شارب بهم پیوسته داشت (f. 89b)

۲، سلطان برکیارق خوب چهره بغایت بوذ معتدل قامت خطّ و محاسن بهم پیوسته ابـرو گشاذه (ص ۱۲۸)

۳، سلطان محمّد تمام قد کشیذه ابرو بود چهره‌اش اندك مایل بزردی و محاسن سیاه و انبوه بطول مایل داشت (f. 90a)

۳، سلطان محمّد تمام بالا بوذ کشیذه ابرو چهره باندك مایه زردے مایل محاسن سیاه و انبوه بطول مایل (ص ۱۵۲)

٤، سنجر بچهره گندم گون آبله روی محاسن در طول و عرض مایل باعتدال پشت و یال افراشتـه معتدل القامة بود (f. 90b)

٤، سلطان سنجر گندم گون آبلـه نشان بوذ محاسنی تمام در طول و عرض ... پشت و یال افراشته بالا تمام و سینه پهن (ص ۱٦۷)

٥، ملکشاه [بن محمود] چهره‌اش بزردی مایل روی آبله نشان محاسن گرد میانه بالا بود (f. 91b)

٥، سلطان ملکشاه .. آبلـه رو بوذ چهره بزردی مایل محاسن گرد قوی بازو .. معتدل قامت، (ص ۲٤۹)

4 ORTHOGRAPHICAL AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF THE BOOK.

The MS, like all those of the 7th and earlier centuries, has the following peculiarities in spellings

1) ا is not always marked with a *medda* (آ). For the sake of uniformity I have supplied it everywhere in the printed text

2) ا is nearly always omitted from است and اند as well as from other words when joined to the preceding words, as

بیرونست (= بیرون است)، نردیکترست، پاکست، سه‌ست، شاهد (= شاه اند)، بکد (= بك اند)،

ارشان (= ار ایشان)، ارجا، کدر (= کاندر)، ومرور (= وامرور)، سرجام (= سر انجام)، بامیرد (= بام ارد)،

ا is also omitted in *kunyas* as

بو البرکات (= ابو البرکات)، بو الفصل،

3) ك ,ر ,ح ,ب are written uniformly for ڤ ,چ ,پ and گ respectively, with no distinctive marks

4) ه is sometimes written for ب as:

ه بهتر (= بهتر)، ه بغداد، ه چو تو (ص ۱۵۱ س ۱۲)،

5) ذ (dhal) is always written for د (dal) in Persian words

(a) when the letter preceding it is vocalized *(mutaharrik)* as in صَد, خُداوند, جِرَد, بُدند, and

(b) when it is preceded by long vowels *a, i, u* as in آمرند, کُند, بُود, فرسُود, باد, داماد etc

But when the preceding letter is quiescent *(sākin)*, it is written د (without dot) as in مُرْد, آوَرْد, مُرْد etc

6) نه is sometimes separately written instead of ا in negatives as:

دور نه بُوَد (= دُور نبود)، نـه زیبد (= نزیبد) نـه گذشته بود (۱۲، ۲۹۸)، باز نه ایستد (۵، ۴۲۲)

7) و and ا are both omitted in the word ابو as:

بُلمعالی (= ابو المعالی)، بُلغنایم (= ابو الغنایم)، بُلفضل (= ابو الفضل)

8) ه (final) is generally not written in compounds formed with چه and که as:

هرچ (= هرچه)، انچ (= آنچه)، چنانك (= چنانکه)، چندانك، بدانك (= بدان که)، هرك (= هر که)،

چی is sometimes written for چه and کی for که.

ه is omitted from چه and که when joined to the following word as:

چگنت (= چه گُفت)، چباشد (= چه باشد)، کچون (= که چون)، کچونان، کحالی، کِتا (= که تا)،

9) ء is omitted after prolonged ا as:

بها الدّین (= بهاء الدّین)، ماورا النّهر (= ماوراء النّهر).

10) ی is written instead of ء when followed by another ی as:

جایی (= جائی)، رُویی (= رُوئی)، خُویی، جُذایی،

11) ء is written for ا before pronominal suffixes in words ending in ه, and also in second person singular in the present perfect tense as:

سایهٔش (= سایه‌اش)، خزانهٔش، والدهٔش، بندهٔت، آوردهٔی (= آورده‌ای)، بهاذهٔی، مانهٔی،

12) An additional ی is written to denote indefiniteness in words ending in ه as

زمانه‌ئی، مجموعه‌ئی، کلمه‌ئی، عرصه‌ئی، بهره‌ئی،

13) When two words are joined in such wise that the second begins with the same letter as the first ends in, one of the two similar letters is sometimes dropped as

هرور (= هر رور)، سحرس (= سحر برس)،

The following words have archaic spellings

خوراسان، اصفاهان (۱۲٤، ۱۹)، ساهاسباه (۲۱۷، ۱۱)

Other archaic words have been noticed in the glossary

Of the grammatical peculiarities I have noticed the following

1) The prefix ن is used with negatives as

نگرفت، نپوسد، نمرد، نگذاشت،

2) نی is used before negatives as

نی شدد، نی روند

3) Final ه is omitted in forming plurals with ها as

دندها (= دندهها)، خامها (= خامه‌ها)، خانها (= خانه‌ها)،

4) The perfect tense is used in a contracted form as

دادست (= داده است)، بافتست، ساخست، آمدست،

5) با is used instead of ن as

مار پنجگانه‌را با سه (= نسه) آوردند (ص ۲۹٤)

نکها با باد (= باد) پادشاه دهد (٤٠٦)

با همدان آمدند، با در مردمان نبودند (۲٤۹)

6) شان instead of ایشان‌را as

کشان (= که ایشان‌را) نکشد با باورند (۲۲)

ار مان سلطانشان بدرکند (۲۲)

تا محکمشان بنشانند (۲۵۱)
گوش بگرفته‌شان پیش تو یزدان آرذ (۱۵۰)

7) بی is once used for می:

قبالها بی خواست (= می خواست)، ص ۲۸۱ س ۱۹،

8) هرچ is used for هرك (i. e. هر که) as:

گوشت گوسفند نه بکار بوذ چنانك هرچ بخورذ اجلش برسذ (۲۵۹، ۱)
هرچ بتحریم آن فتوی دهذ کافر شوذ (٤۱۷)
هرچ بزیارت طوس رسذ بهفتاذ حج مقبول باشذ (۲۹٤)
هرچ پیخ زوذتر بر هدف زنذ بُردهٔ وی باشذ (٤۲۰، ۲۲)

9) را is often omitted after direct objects as:

بو نصر کندری یك سال باخوذ گردانید (۱۱۷، ۱٤)، (= بونصر کندری را)،
می سگالیذند که گردبازو بگیرند (۲۷۷، ۱۲)، (= گرد بازورا)،
مُلكِ سلیمان منوّش خواست کردن (٦:۲۵٦)، (= مُلكِ سلیمان را)،
سلطان چنان نموذند که ما از اتابك گریخته آمذیم (۲٦۲، ۸)، (= سلطان‌را چنان نموذند)،
مادّهٔ آن فتنه از رَی برداشت (۲٦٦)، (= مادّهٔ آن فتنه‌را)
عراق خراب و یباب گذاشتند (۲۹۹)، (= عراق‌را)،

Notice also the following usages of را

(۱) لِلّه‌را مرا بگذار (۷۷، ۲۱)
(۲) شب‌را غریبوی در شهر افتاذ (۲۹۹، ۲)

10) The word بن is often omitted from proper names as:

محمّدِ یحیی (= محمّد بن یحیی)، محمّدِ منصور (= محمّد بن منصور)،
مظفّر الدّینِ حمّاد (= بن حمّاد)،

Notice also زنگیِ پارس *i. e.* Zangí of Párs.

11) The plural of چند is used once as چندها (p. 57 l. 7).

12) The final ی which usually distinguishes the subjunctive from the indicative .seems sometimes to be employed also in the latter mood, as:

بابا طاهر پارهٔ شیفته گونه بوذی (=بوذ)، (ص ۹۹ س ۲)،
پلنگ پیش او روباه لگ آیذی (=آیذ)، (ص ٤۰۰ س ۷–۸)،

In the second passage, however, the verb آیذی may perhaps be regarded as a subjunctive.

المعجم فى تأريخ ملوك العجم لفضل الله بن عبد الله —، ٦٩ح،
المعجم لشمس قيس (المعجم فى معايير اشعار العجم)، طبع ميرزا محمّد قزوينى —، ٧ح، ٤٨٦، ٤٩٤، ٤٩٥، ٤٩٦، ٤٩٨، ٥٠٣، ٥٠٥، ٥٠٧، ٥١٥،
مقامات حميدى، نسخهٔ بـ م (Add 7620) —، ٤٨٣، ٤٩٠، ٤٩٣، ٤٩٥، ٥٠٣، ٥٠٦،
موجز قزوينى (فى الفروع) —، ٤١٨، ٤٢٠، ٤٨٨،

نزهة المشتاق فى اختراق الآفاق للادريسى —، ١٢٠ح،

النافى بالوفيات لصلاح الصّفدى، نسخهٔ بـ م (Or 6645, Or 5320) —، ٤٧٥، ٤٨٠، ٤٨٣،

نتيجة الدّهر للثّعالبى —، ٦٤ح، ٢٩٨ح، ٤٠ح،

(اسماء كتب انكليسى)

(1) A History of Chess, by H J R Murray (Oxford, 1913) — 408*n*, 410*n*, 411*n*, 414*n* 508.
(2) A Literary History of the Arabs, by R. A. Nicholson, — 233 *n*.
(3) A Literary History of Persia by E. G. Browne, — 99*n*
(4) The Lands of the Eastern Caliphate by G Le Strange, — 284*n*
(5) Persian Literature under Tartar Dominion by E G. Browne, — 425*n*

لباب الالباب عوفى، طبع ليدن —، ٦٢، ١٢٦، ١٧٣، ١٧٤، ٢١٠،
٤٢١ (حَ فى المواضع)، ٤٧٦، ٤٧٨، ٤٩٩، ٥٠٠، ٥٠٢، ٥٠٤،
٥٠٥، ٥٠٧، ٥١١، ٥١٣، ٥١٤، ٥١٥،
لسان العرب —، ٢١٠ح، ٢٨٦ح، ٤٣٨ح، ٤٦٨، ٤٦٩، ٤٧١،
ليلى مجنون نظامى، مثنوى، ٢٢٤، ٢٥٥، ٢٩٠، ٢٩٥، ٤٦٤ (حَ فى
جميع المواضع)،

مجانى الادب طبع بيروت —، ٥٠ح، ٨٨ح،
مجمع الامثال للميدانى —، ٤٧ح، ٢١٧ح، ٢٦١ح،
مجمع الفصحاء لرضاقلى خان —، ١٢٦ح، ٢٩٢ح،
مجمل فصيحى خوافى —، ٨٨ح،
مختصر سلجوقنامه لابن بيبى، طبع هونسما —، ١٢٧ح، ٢١٧ح، ٤٠٤ح،
مختصر طحاوى (فى الفروع) —، ٤١٨، ٤٨٧،
مختصر كرخى (فى الفروع) —، ٤١٨، ٤٨٧،
مخزن الاسرار نظامى، مثنوى —، ٢١٧ح،
مرزبان نامه للوراوينى، طبع ميرزا محمّد قزوينى —، ٤٧٧، ٤٩٠، ٤٩١،
٤٩٣، ٤٩٧، ٤٩٩، ٥٠٠، ٥٠١، ٥٠٢، ٥٠٥، ٥٠٦،
٥٠٩، ٥١١، ٥١٣، ٥١٤، ٥١٥،
المستطرف للأبشيهى —، ٢١٥ح،
مسعودى (فى الفروع) —، ٤١٨، ٤٨٨،
مشكوٰة المصابيح (فى الحديث) —، ٦ح، ٦٠ح، ٤١٦ح، ٤٦٨، ٤٦٩،
٤٧٨،
مصطلحات پهار عجم (فى اللغة) —، ٢١٣ح، ٤٩٣، ٤٩٥، ٤٩٨،
معجم البلدانِ ياقوت —، ٩٥، ١٨٣، ١٨٥، ٢٢٤، ٢٤٤، ٢٨٤ (حَ فى
جميع المواضع)،

فرهنگ فولرس (Vullers) —، ٢١٢ح، ٤٨٥، ٤٩٠، ٤٩١، ٤٩٣، ٤٩٥، ٥٠١، ٥٠٥، ٥٠٨، ٥١٥، ٥١٦،
فوات الوفيات لابن شاكر —، ٤٨٠،
فهرست نسخ فارسی در برتش میوزیم تألیف رو —، ٢٢ح، ٥٧ح، ٤١٦،

قاموس ياوه دو كورتى [1] —، ٨ح، ٤٨٩، ٤٩٠، ٤٩١، ٤٩٩،
قاموس لين انكليسى (E. W. Lane) —، ٧ح، ٢٤٠ح،
قدورى (مختصر القدورى فى الفروع) —، ٤١٨، ٤٨٨،
قودانقو بيليك —، ٨ ٥،

كتاب الانبية عن حقايق الادوية تألیف ابی منصور موفّق بن علی الهروی —، ٥٠٢،
كتاب الانساب للسّمعانی —، ٤٨٣،
كتاب الحماسة —، ٢٧٩ح،
كتاب الخرّاب —، ٤٢٢، ٤٢٣ح،
كتاب الشّعر و الشّعراء لابن قتيبة، طبع ليدن —، ١٥٩ح، ٢٦٣ح،
كتاب الفهرست لابن النّديم —، ٤١٧ح،
كلّيات انورى —، ١٩٦، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٢١، ٢٥٩ (ح فى جميع المواضع)،
كلّيات خاقانى —، ٦ح، ١٨١ح،
كنز العمّال فى سنن الاقوال و الافعال لحسام الدّين الهندى، طبع حيدر آباد دكن، ٦، ٨، ٤٠، ٤١٧، ٤١٨، ٤٢٩ (ح فى المواضع)، ٤٦٨،

گلستان سعدى —، ٤٧٨،

[1] Dictionnaire Turk-Oriental par M Pavet de Courteille

نسخهٔ مدرسهٔ شاه (King's College) در کمبریج —، ٨٧، ٩٠، ٩٢، ٩٣، ٩٥ (ح فی جمیع المواضع)، ٥٠٢، ٥١٢،

سفرنامهٔ ناصر خسرو، طبع موسیو شفر —، ٤٩١، ٤٩٣، ٤٩٩، ٥٠٠،
سیاست نامهٔ نظام الملك، طبع شفر —، ٨٥ح، ١٢٥ح، ١٢١ح،
سیر العباد الی المعاد، مثنوی حکیم سنائی —، ٤٦٩، ٤٧٤،
سیرة النّبی لابن هشام —، ٨ح،

شاه‌نامهٔ فردوسی —، ٤٤، ٥٨، ٥٩، ٣٥٧، ٥١٥،
شعراء النّصرانیه، طبع بیروت —، ٣٢ح،
شفاء الغلیل فیما فی کلام العرب من الدّخیل للخفاجی —، ٤٦٨،

صحیح بخاری، طبع لیدن —، ٧، ٩، ١٠٢، ٢٦١، ٣٤٦، ٤٢٠، (ح فی جمیع المواضع)،
صحیح مسلم، طبع مصر —، ٨ح، ١١ح،

طبقات ابن سعد —، ١٥ح،
طبقات الحفّاظ للذّهبی —، ١٥ح،
طبقات ناصری، ترجمهٔ انکلیسی از راورْتی —، ٨٨، ١٠٢، ١٠٤، ١١٨، ١٢٠، ١٧٢، ١٧٤ (ح فی جمیع المواضع)، ٤٧١،

العقد الفرید لابن عبد ربّه —، ٦٤ح،
عیون الانباء فی طبقات الاطبّاء لابن ابی اصیبعة —، ٤٨٤،

فرهنگ آنندراج، طبع هند —، ٤٩٣،
فرهنگ انجمن آرا لرضاقلی خان —، ١٥١ح، ٢١٣ح، ٢٩٤ح، ٤٩٤، ٥١١،

دیوان عمادی، نسخهٔ بَ مَ (Or. 298) —، ۲۰۹ح، ۲۱۲ح، ۲۷۱ح،
دیوان فرّخی، طبع طهران —، ۴۸۰،
دیوان کمال الدّین اصفهانی —، ۴۹۸،
دیوان متنبّی —، ۹۵ح، ۱۰۵ح، ۱۷۲ح، ۲۴۶ح،
دیوان میر سلقانی، نسخه اکسفورد (N° 559) —، ۲۰، ۲۲، ۲۴، ۲۵،
۲۰۱، ۲۰۵، ۲۰۹، ۲۲۲ (حَ فی جمیع المواضع)، ۴۷۰، ۴۷۱،
دیوان موچهری، طبع کارنرسکی —، ۴۷۸، ۴۸۲، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴،
۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۵۰۲، ۵۰۵، ۵۰۷، ۵۱۴، ۵۱۵،
دیوان وطواط، نسخهٔ بَ مَ (Add 16,791) —، ۴۷۸،

دحیرهٔ خوارزمشاهی (فی الطّبّ) —، ۴۱۶، ۴۲۶ح، ۴۲۷ح، ۴۲۸ح،
دلل ابی حامد (دلل تأریخ سلجوقیان در جامع التّواریخ رشید الدّین تألیف
ابی حامد محمّد بن ابراهیم) —، ۲۲۸، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۵،
۲۴۷، ۲۵۲، ۲۵۵، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۴، ۲۶۶، ۲۷۱ (حَ فی جمیع
المواضع)،
دلل قوامیس عرب از دُزی —، ۵۱۲،

راحة الصّدور و آیة السّرور، همین کتاب —، ۱، ۴۹، ۶۲، ۶۴، ۶۸،
۸۴، ۱۹۲، ۲۵۷،
رسالهٔ حوبی[1] (در تأریخ سلجوقیان) —، بسیار مکرر،
رسالهٔ خط صحّت منسوب به امام فخرالدّین رازی —، ۵۱۲،

رس الاحبار[2] لابی سعید عبد الحیّ بن الضحّاك بن محمود الگردیزی،

(۱) نسخهٔ پاریس (Suppl Persan 1506)، (۲) برای ذکر این کتاب رك به
فهرست نسخ فارسی در کتابخانهٔ مادلن در اکسفورد (15 ۱۵)،

چهار مقالهٔ نظامی عروضی سمرقندی، طبع میرزا محمّد قزوینی — ، ١٨، ٢٢، ٥٧، ٥٨، ٨٧، ٩٨، ١٦٧، ١٧٢، ١٧٤، ١٧٦، ٢١٦ (ح فی جمیع المواضع)، ٤٧٢، ٥٠٦،

حاجی خلیفه (کشف الظّنون عن اسامی الکتب و الفنون)، طبع فلوگل — ، ٤٧٥، ٤٨٧، ٤٨٨،
حدیقهٔ سنائی، مثنوی — ، ٢ح، ١٦ح، ٥٨ح، ٤٧٦،
حکایات قلیوبی، طبع کلکته — ، ٧٢ح، ٧٦ح، ٧٧ح، ٨٠ح،

خسرو شیرین نظامی، مثنوی — ، ٨١، ٩٦، ٩٩، ١٠٦، ١٢٧، ٢٥٠، ٢٦٩، ٢٨٢، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٩٠، ٢٩٧، ٣٢٢، ٣٢٣، ٣٢٩، ٣٤٣، ٣٦٤، ٣٦٨، ٢٧٠، ٢٨٠، ٢٨٩، ٢٩٢، ٢٩٦، ٤٠٠، ٤٠١، (ح فی جمیع المواضع)،

الدّرّ المختار (فی الفقه) لعلاء الدّین الحصکفی — ، ١٤ح،
دمیة القصر للباخرزی، نسخهٔ ب م (Add. 9994) — ، ٤٨٠، ٤٨١،
دیوان اثیر اخسیکتی، نسخهٔ ب م (Or. 268) — ، ٢٢٧ح،
دیوان جمال الدّین اصفهانی، نسخهٔ ب م (Or. 2880) — ، ٢٢، ٢٧٢، ٢٧٣، ٢٧٤ (ح فی جمیع المواضع)، ٤٧٧، ٤٨٢، ٤٨٤،
دیوان حافظ — ، ٤٧١،
دیوان حسن غزنوی، نسخهٔ ب م (Or. 4514) — ، ٢٠، ٢١، ١٨٧، ١٩٣، ٢٤٦، ٢٥١، ٢٧٥، ٣١٢ (ح فی جمیع المواضع)،
دیوان سنائی غزنوی، نسخهٔ ب م (Or. 3302) — ، ١٢١ح، ٢٢٣ح، ٤٦٩، ٤٧٤، ٤٧٥،
دیوان طغرائی، طبع قسطنطنیه — ، ٢٠، ٢٢، ٤٩، ٦٦، ١٧٠، ٢٤٠ (ح جمیع فی المواضع)، ٤٦٩،

تأريخ جهان آرا للقاضى احمد غفارى، نسخهٔ بَ مَ (Or. 141)، ٤٧٩،
تأريخ جهان گشاى للجوينى طبع ميرزا محمّد قزوينى —، ٦١، ١٠٠،
١٢٦، ٢٩٤، ٣٢٤، ٢٨٥، ٢٨٧، ٢٩٩ (حَ فى جميع المواضع)،
٤٨٠، ٤٨٤، ٤٨٦، ٤٨٩، ٤٩٣، ٤٩٥، ٤٩٧، ٤٩٨، ٥٠١،
٥٠٣، ٥٠٤، ٥٠٦، ٥٠٩، ٥١١—٥١٤،
تأريخ الحكماء للشهرزورى —، ١٦٧ح،
تأريخ الحكماء للقفطى —، ٤٨٥،
تأريخ الخلفاء للسيوطى —، طبع كلكتّه —، ١٠ح، ١١ح، ١٤ح،
تأريخ سلجوقيان كرمان لمحمّد بن ابراهيم، طبع هوتسما —، ١٢٦ح، ١٢٧ح،
تأريخ محمّدى، نسخهٔ بَ مَ (Or. 137) —، ٤٧٩،
تتمّهٔ ساست نامه طبع موسيو شفر —، ١٢٥ح،
تتمّهٔ فهرست نسخ عربى در بَ مَ، تأليف ربو —، ٤٧٥،
تتمّة اليتيمة للثعالبى، نسخهٔ پاريس (Arabe 3308) —، ١٤٤ح، ٤٧٩،
٤٨٠، ٤٨١،
تذكرة الاولياء لفريد الدّين عطّار، طبع دكتور نكلسون —، ٤٩١، ٤٩٤،
٤٩٧، ٥٠١، ٥٠٤، ٥١٤،
تذكرة الشعراء لدولتشاه سمرقندى طبع پروفسور براون، ٢٦، ٥٠، ٩٣،
٢٠٥، ٤٥٨ (حَ فى جميع المواضع)، ٤٦٩،
تذكرهٔ هفت اقليم، نسخهٔ بَ مَ (Add 16,734) —، ٤٨٣، ٤٨٤،
تفسير القرآن فارسى، نسخهٔ بسيار قديمى در كتابخانهٔ كمبريج (Mm. 4. 15) —،
٤٩٣، ٤٩٥، ٤٩٩، ٥٠٠، ٥٠٥، ٥٠٩،

الجامع الصّغير [فى الفروع] للشّيبانى —، ٤١٨، ٤٨٧،
الجامع الكبير [فى الفروع] » —، ٤١٨، ٤٨٧،

فهرست الكتب

الآثار الباقية عن القرون الخالية (لأبى ريحان البيرونى) —، ٤٩٦،
آثار البلاد للقزوينى طبع ووستنفلد —، ١٣٢ح، ٢٩٠ح،
اسرار التّوحيد فى مقامات الشّيخ ابى سعيد طبع ژوكوفسكى —، ٤٨٣،
٤٩٣، ٤٩٩، ٥٠٧، ٥١١،
اسكندرنامهٔ نظامى —، ٤٤،
اقرب الموارد فى اللغة، طبع بيروت —، ٨ح، ٤٩٨، ٥٠٣،
اكبرنامهٔ ابو الفضل —، ٤٩٠،
ايرانشهر، از پروفسور مارکوارت آلمانى —، ٤٨٠،

برهان (برهان قاطع) —، بسيار مكرّر

تاج التّراجم فى طبقات الحنفيّة لابن قطلوبغا —، ٤٧٣، ٤٧٤، ٤٧٥،
تاج العروس فى اللغة —، ٥٠٧، ٥١٢،
تأريخ ابن خلّكان —، ١٢، ٤٥، ٤٨، ٥٦، ١٢١، ١٢٩، ١٣٨، ١٥٢،
٢٣٩، ٣٥٧، ٤١٥، ٤١٧، ٤١٩، ٤٢٥ (حَ فى جميع المواضع)، ٤٧٦،
تأريخ الاسلام للذّهبى، نسخهٔ بَ مَ (Or. 51) —، ٤٧٦،
تأريخ النى، نسخهٔ بَ مَ (Add. 16,681) —، ٤٧٩،
تأريخ بخارا لمحمّد بن جعفر النّرشخى طبع شفر —، ٥٠٤،
تأريخ بيهقى، طبع كلكتّه —، ٩٣، ٩٤—٩٧، ١٠٠، ١٠١، ١٠٣، ٣٠٠
(حَ فى جميع المواضع)، ٤٧٩، ٤٨٩، ٤٩٣، ٤٩٤، ٤٩٦، ٤٩٧،
٤٩٩—٥٠٣، ٥٠٨، ٥١٠—٥١٢،

هفتاذ بَوْلان، قرية من قرى الرّى —، ٢٤٩،
همذان —، ١٨، ٤٠، ٤١، ٤٥، ٤٦، ٥٤، ٥٧، ٦٧، ٩٨، ١٠٤، ١٠٧، ١٢٧، ١٤١، ١٤٢، ١٤٧، ١٥٩ح، ١٦٣، ١٦٤، ١٦٥ح، ٢٠٥، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٤١، ٢٤٣، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٤٥، ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٥٩، ٢٦٣، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٦٨، ٢٦٩، ٢٧٠، ٢٧٥، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٣، ٢٩٣، ٢٩٦، ٢٩٨، ٢٩٩، ٣٠٠، ٣٢٤، ٣٢٦، ٣٢٨، ٣٢٩، ٣٤٣، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٥، ٣٤٦، ٣٤٧، ٣٤٨، ٣٥٣، ٣٥٥، ٣٥٦، ٣٥٧، ٣٦١، ٣٦٣، ٣٦٣، ٣٦٤، ٣٦٥، ٣٦٦، ٣٦٧، ٣٦٩، ٣٧٠، ٣٧٥، ٣٧٧، ٣٧٩، ٣٨١، ٣٨٣، ٣٨٣، ٣٨٤، ٣٨٥، ٣٨٦، ٣٨٨، ٣٨٩، ٣٩١، ٣٩٣، ٣٩٣، ٣٩٥، ٣٩٦، ٣٩٧، ٣٩٨، ٤٠٠، ٤٠١، ٤٠٣، ٤٢١، ٤٥٤، ٤٦١، ٤٨١،
همذان، مرغزارِ —، ٣٦٣،
هندوستان (هند) —، ٤ح، ٣٨، ٨٨، ٨٩، ٩٠، ٩٣، ٩٥، ٩٦، ١٠٣، ١١٣، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤٧٩،

يزد —، ٧٧،
يمن —، ١٠، ٢٥ح، ١٤٩، ١٧١،
يونان —، ٤٤٨،

(الأسماء المشكوكة القراءة)

يزدانِ آذربيجان
يزدانِ «
يردانِ «
، نام طايفه ايست —، ٣٢٩، ٣٥٦،

ملاحدهٔ مخاذیل —، ۱۴۵، ۱۴۳، ۱۵۴، ۱۵۵—۱۵۸، ۱۶۱، ۱۶۳، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۸۹، ۲۸۶ح، ۲۹۰، ۲۹۹، رکَ نیز به باطنیان،
ملازکرد —، ۱۱۹،
مُلتان —، ۴۷۹،
موصل —، ۱۲۹، ۱۸۵ح، ۲۲۹ح، ۲۶۰ح، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۷۵، ۲۷۸، ۲۲۷،
میانه —، ۲۲۳، ۲۲۴،
میدان، رکَ به دیه بیار و شوّرین،

نخجوان —، ۲۹۳، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰،
نسا —، ۹۳، ۹۴ح، ۹۵ح، ۱۱۷،
نعل بندان، نزدیك مشهد —، ۲۹۵،
نعل بندان، مرغزارِ —، ۲۹۸،
نور بخارا —، ۸۶، ۸۸،
نهاوند —، ۱۴۵،
نهروان —، ۱۰۵،
نهر معلّی (بغداد) —، ۲۶۷،
نیشابور (نشابور و نیسابور) —، ۹۴، ۹۷، ۱۷۴، ۱۸۰—۱۸۲، ۱۹۱، ۳۰۲، ۳۸۷ح، ۴۵۶ح، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۸۱، ۴۸۳،
نیمروز —، ۱۶۹،

ولواليج —، ۴۵۵،

هانسی، قلعهٔ (در هندوستان) —، ۹۶ح،
هراة (هراه) —، ۱۰۴، ۱۷۶، ۱۸۳، ۴۵۶، ۴۸۲،
هزارثانی، مرغزارِ، نزدیك اصفهان —، ۲۹۰،

لبشتر — ، ٢٠٩، ٢٢٩، ٢٩٩،

مازندران — ، ٢٨، ٩٤، ٢١٠، ٢٦٥، ٢٩٢، ٢٩٦، ٣٤٠، ٣٤١، ٣٥٧، ٣٥٨، ٣٧٠، ٤١٦، ٤٨٦،
ماوراء النّهر — ، ١٨، ٢٢ح، ٨٦، ٨٧ح، ٩٢ح، ١٢٠، ١٢١، ١٢٢ح، ١٧٢، ١٧٤،
ماهکی، رکّ به دژماهکی،
محلّت تیاورد (در اصفهان) — ، ٢٩٠، ٢٩٧،
محلّت سانفاناذ (در همدان) — ، ٢٧٩،
محمّدی، دیه، بردیك بغداد — ، ٢٧٦،
مدرسهٔ سربرزه (در همدان) — ، ٢٤٥،
مدرسهٔ ملکه خاتون (در اصفهان) — ، ١٤٠،
مراغه — ، ٢٢٨، ٢٢٣، ٢٤٤، ٢٤٥ح،
مرغزار، رکّ به بلاسان و پارسی بازار و چرخ و سگ و شرویار و قرانگیس و نعل سدان و هرارنای و همدان،
مرو — ، ١٠٠، ١٠٤، ١٢١، ١٤٣، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٦، ١٧٧، ١٧٩، ١٨٠، ١٨٣، ١٨٤، ٤٥٦، ٤٧٣، ٤٧٦،
بنو مروان — ، ٦٣،
مرو الرّوذ — ، ١١٧ح، ٤٥٦،
مردقان — ، ٢٩٦، ٣٤٩،
مسجد جامع میبی (در بیشابور) — ، ١٨٠،
مسجد مطرّز (در بیشابور) — ، ١٨٠،
مشهد — ، ٢٩٥،
مکران — ، ١٧١،
مکّه — ، ١٢٢ح، ١٧١، ١٩٣، ٤١٧ح،

کالنجر، قلعهٔ ... ۹۰، ۱۰۲، ۲۷۱، ۲۷۲.
کرج ... ۱۲۶، ۱۴۳، ۲۲۰ح، ۲۴۳، ۲۴۳ح، ۲۹۲، ۲۹۴.
کرمان ... ۲۸۰، ۱۴، ۱۰۴، ۱۲۶، ۲۱۰، ۲۱۲.
کرمانشاهان ... ۲۴۲، ۲۰۱، ۲۴۰، ۲۴۸، ۲۹۴.
کعبه ... ۱۷۰، ۶۰، ۱۲۰، ۱۰۲، ۱۴۳، ۲۹۸.
کلدمان ... نردبك اصفهان، ۲۹۱.
کلوراب ... ۲۴۳.
کوشك باغ، مرحلهٔ نهست در میان همدان و ری ... ۲۹۱.
کوشك کهن، در همدان ... ۲۴۲.
کوشك معمور، در همدان ... ۲۹۱.
کوشك نهدان، در اصفهان ... ۱۴۳.
کوشك نو، در همدان ... ۲۲۴.
کوه ... ۱۴، ۷۲.
کهران، دیه ... ۲۴۳.
کهرن، قلعهٔ ... ۲۶۳ح.
کهستان ... ۱۰۶، ۱۴۳، ۱۴۵، ۲۲۷، ۲۲۹.
کیندز (پشاور) ... ۱۸۳.
کیلبا، قلعهٔ، نردبك دوین ... ۲۹۹.

گرگان (جرجان) ... ۳۸، ۹۴، ۱۰۴، ۱۴۷، ۲۸۷، ۲۹۵، ۲۶۶، ۲۷۲.
گنبد شاهنشاه (در ری) ... ۲۹۳.
گنجه ... ۲۷، ۱۴۵، ۱۴۸، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۷۲ح، ۴۸۶.

لاذقیه ... ۱۲۹،
لحف ... ۲۸۴ح،
لندن ... ۵۰۸،

فرّحين (فرّحين؟) —، ٢٢٥، ٢٨٧، ٤٨٤، رك بر به برحين و فرّرس،
فرّرس، قلعهٔ —، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٩، ٤٨٤،
رك بر به برحين و فرّحين،
فرورکوه (برور کوه) —، ٢٩٣، ٣٥٩،

قاساناد (همدان) —، ٢٧٥،
قرانگس، مرغزارِ —، ٢٤٣، ٢٥٩، ٢٩١،
قروس —، ٣٠، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩٤، ٢٩٧، ٢٦٤، ٢٦٩، ٢٩٥، ٢٩٩،
قروس، قلعهٔ —، ٢٦٧،
قصر قصاعة (بغداد) —، ٢٦٧،
قصران برونی (رَی) —، ١١٢،
قطوان، بدرِ سمرقند —، ١٧٣ح، ٤٧٣،
قلعه، رك به ارسلان گسای و برحس و برزم و بکرست و جهان گشای و
دژکوه و روبس و سند و سرجهان و شهر و طبرك رَی و علاء
الدّولة و فرّرس و کالنجر و کهران و کلنا و هانسی،
قُم —، ٣٠، ٥٢، ٢٨٧، ٢٦٥، ٢٩٥،
قوطهٔ سر رود، رباطِ —، ٢٧١،
قومه —، ٤٠٤،
قِها —، ٢٩٨،
قِهاب —، ٢٨٩،
قیاصرهٔ روم —، ٣٠، ١٢٧،

کابله، بین همدان و حربادقان —، ٢٢٥ح، ٢٢٦ ٢٨٧،
کاشان —، ٣٠، ٥١، ٥٢، ٢٩٣، ٢٩٤، ٢٩٥،
کاشغر —، ١٧١،

عانه — ، ١٠٨ ، ١١٠ .
بنو العبّاس ، ٦٥ .
عجم — ، ١٧ .
عراق — ، ١٠ ، ١٤ ، ٢١ ، ٢٢ ، ٢٧ ، ٣١ ، ٤٠ ، ٤١ ، ٤٣ ، ٤٤ ، ٤٥ ، ٤٦ ، ٥١ ، ٥٣ ، ٥٥ ، ٥٩ ، ٦٣ ، ٧٣ ، ١٠٤ ، ١٠٩ ، ١١٣ ، ١١٦ ، ١٢٣ ، ١٢٤ ، ١٢٦ ، ١٣١ ، ١٤٤ ، ١٤٥ ، ١٦٩ ، ١٧٠ ، ١٧١ ، ١٧٥ ، ١٨١ ، ١٩١ ، ٢٠٥ ، ٢٠٨ ، ٢١٠ ، ٢١٥ ، ٢٢٦ ، ٢٢٧ ، ٢٢٩ ، ٢٤٢ ، ٢٦٦ ، ٢٧٧ ، ٢٩٠ ، ٢٩٤ ، ٢٩٦ ، ٣٠٣ — ٣٠٦ ، ٣٢٧ ، ٣٢٨ ، ٣٤١ ، ٣٤٣ ، ٣٤٥ ، ٣٤٦ ، ٣٤٨ ، ٣٥٦ ، ٣٦٣ ، ٣٦٤ ، ٣٦٥ ، ٣٧٠ ، ٣٧٥ ، ٣٧٦ ، ٣٧٧ ، ٣٨١ ، ٣٨٦ ، ٣٨٨ ، ٣٩١ ، ٣٩٧ ، ٣٩٩ ، ٤٠١ ، ٤٠٢ ، ٤٠٣ ، ٤١٦ ، ٤٢١ ، ٤٢٨ ، ٤٤٦ ، ٤٥٤ ، ٤٦٣ .
عراقين — ، ٣٩ ، ٥٣ ، ٥٥ ، ١٠٦ ، ١٠٩ .
عرب — ، ١٠ ، ١٧ ، ٣٨ ، ١٩١ .
علاء الدّولة، فتنهٔ — ، ٣٧٩ ، ٣٤٤ ، ٣٥١ .
عمان — ، ١٧١ .

غرشستان — ، ١٦٩ ح .
غُزّ (غزّان) — ، ١٧٢ — ١٨٣ ، ١٨٦ ، ٢٩٤ ، ٤١٣ .
غزنين — ، ١٨ ، ٩٢ ح ، ٩٦ ، ٩٩ ، ١٦٨ ، ١٦٩ ، ١٧٥ ، ٤٧٣ .
غسّان — ، ٦٢ ،

فارس، رکّ به پارس ،
فراوار همدان — ، ٢٨١ ،
فراوه — ، ٩٢ ح ، ٩٥ ،
فراهان — ، ٣٠ ، ٢٩٥ ،

فرّحين (فرّحين؟) —، ٢٢٥، ٢٨٧، ٤٨٤، رك بير به برحين و فرّرس،
فرّرس، قلعهٔ —، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٩، ٤٨٤،
رك بير به برحين و فرّحين،
فيرورکوه (بيرور کوه) —، ٢٩٢، ٢٥٩،

قاسماباد (همدان) —، ٢٧٥،
قرانگين، مرغزار —، ٢٤٣، ٢٥٩، ٢٩١،
قروس —، ٢٠، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩٤، ٢٢٧، ٢٦٤، ٢٦٩، ٢٩٥، ٢٩٩،
قروس، قلعهٔ —، ٢٦٧،
قصر قصاعة (بغداد) —، ٢٦٧،
قصران بيروني (رَی) —، ١١٢،
قطوان، بدر سمرقند —، ١٧٢ح، ٤٧٢،
قلعه، رك به ارسلان گساى و برحين و برزم و بكرست و حهان گشاى و
دژكوه و روبين و سند و سرحهان و شهر و طبرك رَی و علاء
الدّولة و فرّرس و كالنجر و كهران و كليا و هاسى،
قُم —، ٢٠، ٥٢، ٢٨٧، ٢٦٥، ٢٩٥،
قوطهٔ سر رود، رباطِ —، ٢٧١،
قوسه —، ٤٠٤،
قِها —، ٢٩٨،
قِهاب —، ٢٨٩،
قيصرهٔ روم —، ٢٠، ١٢٧،

كابله، بين همدان و حربادقان —، ٢٢٥ح، ٢٢٦، ٢٨٧،
كاشان —، ٢٠، ٥١، ٥٢، ٢٩٢، ٢٩٤، ٢٩٥،
كاشغر —، ١٧١،

عانه — ، ١٠٨، ١١٠،
بنو العبّاس — ، ٦٥،
عجم — ، ١٧،
عراق — ، ١٠، ١٤، ٢١، ٢٢، ٢٧، ٢٨، ٤٠، ٤١، ٤٢، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٥١، ٥٢، ٥٥، ٥٨، ٦٢، ٧٢، ١٠٤، ١٠٩، ١١٢، ١١٦، ١٢٢، ١٢٤، ١٢٦، ١٢١، ١٤٤، ١٤٥، ١٦٩، ١٧٠، ١٧١، ١٧٥، ١٨١، ١٩١، ٢٠٥، ٢٠٨، ٢١٠، ٢١٥، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٩، ٢٤٢، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٩٠، ٢٩٤، ٢٩٦، ٢٢٢ح، ٢٢٦، ٢٣٧، ٢٣٨، ٢٤١، ٢٤٢، ٢٤٥، ٢٤٦، ٢٤٨، ٢٥٦، ٢٦٢، ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٦٥، ٢٧٠، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٧٨، ٢٨١، ٢٨٦، ٢٨٨، ٢٩١، ٢٩٧، ٢٩٨، ٢٩٩، ٤٠١، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤١٦، ٤٢١، ٤٢٨، ٤٤٦، ٤٥٤، ٤٦٢،
عراقَيْن — ، ٢٩، ٥٢، ٥٥، ١٠٦، ١٤٩،
عرب — ، ١٠، ١٧، ٢٨، ١٢١،
علاء الدّولة، قلعهٔ — ، ٢٧٩، ٢٤٤، ٢٥١،
عمان — ، ١٧١،

غرشستان — ، ١٦٩ح،
غُزّ (غُزّان) — ، ١٧٧—١٨٢، ١٨٦، ٢٩٤، ٤٨٢،
غزنين — ، ١٨، ٩٢ح، ٩٦، ٩٩، ١٦٨، ١٦٩، ١٧٥، ٤٧٢،
غسّان — ، ٦٢،

فارس، رکَ به پارس،
فراوار همدان — ، ٢٨١،
فراوه — ، ٩٢ح، ٩٥،
فراهان — ، ٢٠٠، ٢٩٥،

سیستان –، ۹۳، ۱۰٤، ۱۱۲، ۱٦۹، ٤٥٦،

شاذباخ –، ۹۷، ۱۸۲،
شام –، ۱۰، ۱۰۷، ۱٤۹، ۱۸۵، ۲۲۷،
شاه‌دژ، رکّ به دژکوه،
شابکاره –، ۱۱۸،
شدیز –، ۲۰۷، ۲۰۸،
شرویاز، مرغزارِ –، ۲۹٤،
شمکور –، ۲۲۷،
شوّرین، دروازهٔ (در همدان) –، ۲۸۳،
شوّرین، میدانِ (در همدان) –، ۲٦۳، ۲۹۱،
شوشتر –، ٥۱۳–٥۱٤
شهر، قلعهٔ (در اصفهان) –، ۱۲۳،
شهرستانه، قرب نسا –، ۹٥،
شیراز –، ۲۸، ۲۱٥،

صفّین –، ۳٥، ٤۷۱،

طایف –، ۱۷۱،
طبرستان –، ٤٥٦،
طبرش –، ۲۰، ۲۹٥،
طبرك رَی، قلعهٔ –، ۱۰٥، ۲۹۳، ۲۹٤، ۲۲۷، ۲٦٦،
طَبَسَیْن، –، ۱۰٤،
طبرشت (رَی) –، ۱۱۲،
طحا (مصر) –، ٤۸۷،
طوس –، ۹۳ح، ۱۰۰، ۲۹٤،
طهران –، ۲۹۳،

زابلستان —، ١٦٩،
زامهران، درب (در رَی) —، ٤٨١،
زنجان، رك به زنگان،
زندنه (بخارا) —، ٥٠٤،
زنگان (زنجان) —، ٢٨، ٣٠، ١٠٤، ٢٢٤، ٢٢٦، ٢٩٤، ٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩٦، ٢٩٨،

بنو سامان —، ٦٢،
سامین، دیه، نزدیك بغداد —، ٢٧٦،
ساوه —، ١٣٦ح، ١٤٠، ٢٤٢، ٢٤٤، ٢٧٠، ٢٨٦، ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٨، ٢٨١، ٢٨٣،
سپید، قلعهٔ —، ٢٢١،
سرای دیلمان (در ساوه) —، ٢٩٥،
سرجاهان، رك به سرجهان،
سرجهان (سرجاهان)، قلعهٔ —، ٤٦، ٢٢٨ح، ٢٦٦،
سرخس —، ٩٧ح، ١٠٠، ٤٥٥، ٤٥٦ح، ٤٧٤،
سعید آباد (تبریز) —، ٢٩٨،
سُغد سمرقند —، ٨٧، ٨٨،
سگ، مرغزار —، ٢٢٠، ٢٥٢،
سلجوقیان، رك به آل سلجوق،
سلطانیه —، ٢٩٤ح،
سمرقند —، ١٢٨، ١٢٩، ١٣٠، ١٦٩، ١٧٢، ١٧٣ح، ٤٥٦،
سمنان —، ٢٧١، ٣٨٠،
سنجار —، ١٨٥،
سنگ بست، رباطِ —، ٩٢،

دشت گور (اصفهان) —، ١٥٧،
دندانقان، بين مرو و سرخس —، ٠٠اح، ٠٢اح، ٤٥٤،
دول، نزديك تبريز —، ٢٤٤،
دولاب (رَى) —، ٢٩٣، ٢٩٤، ٣٤٠، ٣٤٣،
دِوِن (دوين) —، ٢٩٩،
دهستان —، ٩٢ح، ٩٥ح، ٢٩٨،
ديار بكر —، ١٤٩،
ديالم —، ٧٤،
دينور —، ٢٢٧، ٢٤٥، ٢٨٣، ٢٩٩،
ديه بيار، ميدانِ —، ٢٤٣،

راذان (بغداد) —، ٢٦٧،
راوند —، ٢٥٩، ٢٩٣،
رباط، رگ به سگ بست و قوطهٔ سر رود،
روس —، ١٠، ١٨،
روم —، ١٠، ١٤، ١٨، ١٩، ٢٥، ٢٨، ٥٥، ١١٢، ١١٩، ١٤٩، ١٧١، ٤٠٨، ٤١١، ٤١٤،
رويين، قلعهٔ —، ٢٤٥، ٢٩٨،
رُها —، ١٢٩،
رَى —، ٢٨، ٣٠، ٥٢، ٩٤، ١٠٤، ١٠٥، ١١١، ١٢٦اح، ١٤١، ١٤٢اح، ١٤٧، ١٥٥، ١٧٠، ١٧٤، ١٧٥، ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٣٥، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٧٥، ٢٧٧، ٢٨٧، ٢٩١، ٢٩٣، ٢٩٣، ٢٩٤، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٤٨، ٢٤٩ح، ٢٦٦، ٢٧٠، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٧٨، ٢٧٩، ٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٣، ٢٨٦ح، ٢٨٨، ٢٩١، ٢٩٥، ٢٩٨، ٢٩٩، ٤٥٤، ٤٥٦، ٤٧٥، ٤٨١، ٤٨٣، ٤٨٥، ٤٨٦،

خوارزم —، ١٦٩، ٢٠٣، ٢٩٤، ٢٦٦، ٢٧٠، ٢٧٥، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٩٠، ٢٩٤، ٢٩٩، ٤٧٢، ٤٨٦،
خوراسان (خراسان) —، ١٠، ١٤، ١٨، ٢٨، ٢٩، ٤٥، ٥١، ٥٢، ٥٥، ٨٩، ٩٣، ٩٥ح، ٩٦، ٩٧، ١٠٠، ١٠٢، ١٠٣، ١٠٤، ١١٣، ١١٦، ١٢٢، ١٢٦، ١٢٨، ١٣١، ١٤٣، ١٤٤، ١٤٥، ١٤٧، ١٤٩، ١٥٤، ١٦٨، ١٧١، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٥، ١٨١، ١٨٣، ١٨٣، ١٨٥، ١٩١، ٢٠٥، ٢١٥، ٢٢٧، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٦٥، ٢٧٩، ٢٩٤، ٤١٦، ٤٢٨، ٤٤٦، ٤٧٣، ٤٧٥،
خوزستان —، ١٣١، ٢٠٩، ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٥٩، ٢٦١، ٢٦٣، ٢٧٠، ٢٨٤، ٢٨٧، ٢٨١، ٢٨٥،
خيبر —، ٤٥٥،

دارابكرد —، ٤٥٦،
داشيلو، قرية من قرى الرّى —، ١٤٣ح،
دامغان —، ١٠٤، ٢٣٧، ٢٤٠، ٢٦٦، ٢٨٠، ٢٩٨،
داود آباد، در ميان ساوه و همدان —، ٢٩٦،
داى مَرْگ (دايرج)، نزديك همدان —، ٢٢٧ح، ٢٤٥ح،
دجله —، ٢٦٧،
دربند زرّينكمر —، ٢٤١، ٢٥٩،
دربند قرابلى —، ٢٣٣، ٢٨٣،
دربند كَرَج —، ٢٧٩،
دزج (همدان) —، ٢٧٥،
دزمار —، ٢٦٣،
دژ كوه (شاه دژ)، قلعهٔ —، ١٣٣، ١٥٣، ١٥٦،
دژ ماهكى، در بلاد لِحْف —، ٢٨٤، ٢٨٥،

حرمادقان —، ۲۲۵ح، ۲۲۶، ۲۹۲،
حرحان، رکّ به گرگان،
حرحانه —، ۱۲۰ح،
حر ره —، ۱۸۵،
حصار گشای، قلعهٔ —، ۲۸۹، رکّ نیز به ارسلان گشای،
حیّ (اصفهان) —، ۴۹۶،
حیحون —، ۸۷، ۱۲۰، ۱۲۸، ۱۸۲،

چرح، مرغزارِ —، ۲۹۸،

حجار —، ۲۹، ۱۴۱،
حِرا، غارِ —، ۷،
حلب —، ۱۲۹، ۴۵۴،
حلوان —، ۱۰۸، ۲۲۷، ۲۲۲، ۲۶۹،
حلّه —، ۲۶۷،

حلاّن —، ۱۷۷،
حمص —، ۱۲، ۴۶۴،
حمراسان، رکّ به خوراسان،
حمّقان —، ۲۹۶ ۲۹۷
حملق، قبیلهٔ ترکمانان —، ۱۷۲،
حصر، کوهکی نزدیک همدان —، ۹۸،
حطا —، ۱۲۰، ۱۷۶، ۴۶۴،
حلحال —، ۲۲۸،
حلفای راشدین —، ۶۵،
حوار ری —، ۲۶۶، ۴۸۶،

بلخ —، ۱۷۳، ۱۷۷، ٤٥٦،
بلخان کوه[1] —، ۸۹، ۹۳ح،
بند نیجان (بند نیجین) —، ۲۸٤،
بند یلکهنْد (هندوستان) —، ٤۷۹،
بیابان سرخ کلاهان —، ۹۲،
بیت الماء اصفهان —، ۱۲۲،
البیت المقدّس —، ۳۸۹ح،

پارس (فارس) —، ۲۸، ۱۱۸، ۲۱٥، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳٦، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲٤۱، ۲٤۲، ۲٤۳، ۲۸٦، ۲۸۷، ۳۲۲، ۳۳٦،
پارسی بازار، مرغزارِ، نزدیك نخجوان —، ۲۹۸،
پنج انگشت، نزدیك دینور —، ۲۲۷، ۲۳۱ح،
پوشنگ —، ٤٥٦،
پیروزکوه، رك به فیروزکوه،

تبریز —، ۱۱۱، ۲۲٦، ۲٤٤، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳٤۸،
ترکستان —، ۱۰، ۱٤، ۳۳ح، ۳۸، ۸٦، ۸۸، ۸۹، ۱۱۳، ٤۷۱،
ترکانان —، ۱۷۷،
ترمذ —، ۱٤٤، ۱۷۳، ۱۸۳،
تکریت، قلعهٔ —، ۲۳۳، ۲۸۳، ۲۸٤،
تکیناباذ —، ۱۰۰،
توران —، ۳٥، ٤۷۱،
تیر بنجرد، صحرای —، ۳۹٦،

جالوسکرد، بپای ازوند کوه —، ۳٦٥،

(۱) در تاریخ بیهقی بسیار مذکور است (طبع کلکتّه ص ۷۱، ٤٦۰، ٤۹۳، ٥٤٦، ٥٥۰، ٥٥۲، ٥٥٥، ٥۸۳، ۷٦۰ و غیر آن)،

ابوه، قبيلهٔ تركمانان —، ٢٤٦، ٢٧٧، ٢٨٢، ٢٨٦، ٢٩٢،

بازار لسكر، در اصفهان —، ١٤،
باطسان (باطنيّة)، ١٤١ح، ١٤٥، ١٥٩ح، ١٦ح، ٢٢٣ح، ٢٩٥،
باغ احمد ساه (اصفهان) —، ١٢٢،
باغ دشت گور (اصفهان) —، ١٢٢،
باغ شوربا (رَى) —، ٢٩٢،
باغ كاران (اصفهان) —، ١٢٢،
باورد —، ٩٢، ٩٢ح، ٤٥٦،
بتّ (بغداد) —، ٢٦٧،
بَحَيْرا، قرية على مرحلتين من بغداد —، ٢٨٥ح،
بخارا —، ٩٢، ٣٠٨، ٤٥٦ح،
برجين، قلعهٔ —، ٢٢٥، ٤٨٤. رك بير نه فرّحين و فرّرين،
بررم، قلعهٔ —، ١٢٠،
بروجرد —، ١٤١ح، ٢٢٥ح، ٢٩١،
بُست —، ٩٢ح، ٩٩، ١٠٤،
بسطام —، ٢٢٧، ٢٤٠، ٢٦٦،
بغداد —، ٥١، ١٠٥، ١٠٦ح، ١٠٧، ١٠٨، ١٠٩، ١١٠، ١١١، ١١٢، ١١٩، ١٢٢، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٩، ١٤٠، ١٤١، ١٥٢، ١٥٤ح، ١٧١ح، ١٧٤، ١٨٥، ١٨٩، ١٩١، ٢٠٥، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٣٠، ٢٣٢، ٢٣٧، ٢٣٨، ٢٤١، ٢٤٢، ٢٤٤، ٢٤٥، ٢٦٦، ٢٦٧-٢٦٩، ٢٨٣، ٢٨٤، ٢٢٤، ٢٧٦، ٢٧٨، ٢٨١ح، ٢٨٣، ٢٨٤، ٢٨٥ح. ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩٤، ٤٧٥،
بلاساغون، ٢٢ح،
بلاسان، مرغزارِ، در اصفهان —، ٢٩٨،

ارزنجان —، ٢١٧ح،
آرَس، نهر —، ٢٦٦، ٢٩٩،
ارسلان گشای، قلعهٔ —، ٣٩٠، رك نیز به جهان گشای،
ارمن (ارمنیه) —، ١٤٩، ٤٦٣، ٥١٢،
أُرْمی —، ٢٤٤،
اروند، کوه —، ٣٦٥،
اسد آباد (همدان) —، ٢٤٣،
اسکندریّه —، ٤٥٥،
اصفهان (اصفاهان) —، ١٨، ٣٩، ٤١، ٦٧، ٧٧، ١٢٨، ١٣١، ١٣٢، ١٣٤، ١٣٦ح، ١٣٨، ١٣٩، ١٤٠، ١٤١، ١٤٣، ١٤٥، ١٥٣، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٨، ١٦٠ح، ١٦١، ١٦٣، ١٦٩، ٢٠٥، ٢٢٩، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٤١، ٢٤٣، ٢٤٩، ٢٥٦، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٧٩، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٩٠، ٢٩٧، ٢٩٨، ٣٣١، ٣٣٢، ٣٣٥، ٣٣٦، ٣٤٥، ٣٦٣، ٣٦٦، ٣٧٣ح، ٣٨١، ٣٨٦، ٣٨٨، ٣٩٣، ٤٠٠، ٤٠١، ٤٠٣، ٤٢١، ٤٦٩، ٤٨٥،
اعلم —، ٢٣٠، ٢٣٤،
آلَمُوت —، ١٦٣، ٣٨٦ح،
بنو امیّة —، ٧٣،
اِنْبِط —، ٢٣٤، ٢٣٥،
انجیلاوند، در نواحی ساوه —، ١٤٥،
اندرابه، نزدیك مَرْو —، ١٨٣،
انطاکیه —، ١٢٨، ١٢٩،
انطالیه —، ٦٣، ١٢٧، ١٨٧، ٤٦٣،
آوْبه، از اعمال هرات —، ١٧٦ح،
اوزکند —، ١٢٩، ١٣٠،

فهرست الأماکن و القبایل و الطوایف

آبه —، ۲۰، ۱٤۰، ۲۷۸، ۲۹۵،
آخُر رستم، بدر رَی —، ۲۲۵،
آذربیجان —، ۱۰، ۲۲ح، ۵۱، ۱۰٤، ۱۱۱، ۱۷۱، ۲۲۸، ۲۲۹ح،
۲۳۰، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲٤۱، ۲٤۳، ۲٤۲، ۲٤٤، ۲٤۵ح،
۲٦۲، ۲٦٦، ۲٦۷، ۲۸۲، ۲۸۷، ۲۹۲، ۲۹٤، ۲۹۵، ۲۹۸،
۲۹۹، ۲۳۲ح، ۲۳۵، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲٤۲، ۲٤۸، ۲۵۵، ۲۵۶،
۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۹۹، ۴۰۰، ٤۰۲،
آق شهر —، ۲۹۹،
آل سلجوق (سلجوقیان) —، ۱۸، ۲۹، ۳۰، ۳۸، ۵۵، ۶۲، ۶۳، ۶٤،
۶۵، ۶۶، ۶۷، ۷۹، ۸٤، ۸۶، ۹۲ح، ۹۳ح، ۹٤، ۹۵، ۹۶،
۹۷، ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۱٤، ۱۲۷، ۱٤۸، ۱۶۸، ۱۹۳،
۲۰٤، ۲۲۵، ۲۷۱، ۲۸۰، ۳۰۱، ۳۶۱، ۴۰۰، ٤٤۶، ٤۵۸،
٤۶۰، ٤۶۲،
ابخاز، ۲۱۷، ۲۲۱، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۷، ۳۲۲ح،
۳۸۸ح،
ابهر —، ۳۰، ۱۰٤، ۲۹٤، ۲۹۸،
اران —، ۲۷، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲٤۱، ۲٤۳، ۲٤۲، ۲۸۷، ۲۲۸، ۲۶۳،
اردبیل —، ۲۲۳ح،
اردهن —، ۲۲۵، ۲۹۹،

هومان، پسر ویسه —، ۴۵۳،
هَوْوَرْث[1]، سَرْ هنری —، ۱۷۲ح،
ابو الهیج السّمین، از امرای مصر —، ۲۸۹، ۲۹۱،

یاقوتی بن چغری بك، امیر —، ۱۰۴، ۱۳۴،
یبغو کلان، رك به موسی یبغو،
ابو یحیی، ملك الموت —، ۳۶،
یحیی بن زکریّا، پیغمبر —، ۴۲۹،
یرنقش، از امرای سنجر —، ۱۷۹،
یرنقش بازدار —، ۲۶۳،
یزدجرد، شاه ایران —، ۴۵۴،
یزید، خلیفهٔ اموی —، ۴۵۴،
یعقوب بن اسحٰق الکندی —، ۲۱۶ح،
یغان بك (والصّواب تغاربك) الکاشغری، وزیر سنجر —، ۱۶۷، ۴۸۳،
یمین الدّین امیر بار —، ۲۶۳،
یواش، امیر —، ۴۰۳،
یوسف، برادر خوارزمشاه اینالتگین —، ۲۶۳، ۲۶۴،
یوسف برزمی، کوتوال قلعهٔ برزم —، ۱۲۰، ۱۲۱،
ابو یوسف قاضی —، ۱۲، ۱۶، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۳، ۴۲۴،
یونس خان، پسر خوارزمشاه —، ۲۶۶، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۸۰، ۲۸۶، ۲۸۷،
یونس بن سلجوق —، ۸۷،

[1] Howorth, Sir Henry.

نظام الملك مسعود، وزير خوارزمشاه –، ٤٢٤ح، ٤٢٩ح،
نظامی عروضی سمرقندی –، ١٧٦ح،
نظامی گنجوی –، ٢١٧ح،
نمروذ –، ٤٥٤،
نوح النّبی –، ٢٥،
نورانی قتلغ خانون، زوجهٔ سلطان محمّد –، ١٦٢،
نور الدّولة دُبَيْس بن علی بن مَزْيَد الاسدی –، ١٠٨ح، رك بز به دبيس،
نور الدّين، رك به قرا و قرآن خوان و ككجه،
نور الدّين حسن، از امرای عراق –، ٢٨٩،
نوشروان (انوشروان و نوشين روان) –، ٢٥، ٦٢، ٧١، ٧٢، ٧٤، ٧٦–٧٧، ٨١، ٨٧، ٤٠٧،
نوشروان (انوشروان) بن خالد، شرف الدّين، وزير سلطان محمود و مسعود –، ١٦٥ح، ٢٠٢، ٢٢٤،
نيقوماخس، پدر ارسطاطاليس –، ٤٤٧،

هابيل بن آدم –، ٧٦، ٤٥٢،
هارون النّبی –، ٨ح، ٤٦٨،
هارون بن عبد العزيز الكاتب، ابو علی –، ٤٦٠ح،
ابو هاشم رئيس همدان –، ١٦٢–١٦٥،
هبة الله بن محمّد المامونی –، ١٠٥،
هرمز، شاه ايران –، ٨١–٨٤،
هشام بن عبد الملك، خليفهٔ اموی –، ٨٠،
هوتسما[1]، پروفسور –، ١٠٤ح،

(1) Houtsma, Professor M. Th.

ناصحی [ابو محمّد عبد الله بن الحسین] الفقیه —، ۳۰، ۴۷۵، ۴۸۸،
ناصر الدّین آغوش، از امرای عراق —، ۲۹۱، ۲۹۵، ۲۹۶،
ناصر الدّین آقش، از امرای سلطان سلیمان —، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۶، ۲۹۱،
ناصر الدّین ایاز، رکَ به ایاز،
ناصر الدّین سکمان، صاحب خلاط —، ۲۹۹ح،
ناصر الدّین طاهر بن فخر الملك، وزیر سنجر —، ۱۶۷،
ناطفی [ابو العبّاس احمد بن محمّد] الفقیه —، ۳۰، ۴۷۵،
ابن النّجّار —، ۴۰ح،
نجم الدّین، رکَ به محمّد بن علی بن سلیمان،
نجم الدّین (نجم دو بیتی)، از دوستان مصنّف —، ۳۴۴،
نجم الدّین لاجین، والی همدان —، ۳۴۵،
نَخَعی [ابراهیم بن یزید] الکوفی —، ۱۵، رکَ نیز به ابراهیم،
نصر بن احمد سامانی —، ۵۸ح،
نصر بن سیّار —، ۴۵۴،
ابو نصر الکندری، عمید الملك، وزیر طغرلبك —، ۹۸، ۹۹، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۷–۱۱۸،
نصرة الدّین، رکَ به محمّد پهلوان،
نظام الدّین محمود الکاسانی، حاجب سنجر —، ۱۶۸،
نظام الملك، احمد ابو نصر بن نظام الملك، وزیر سلطان محمّد —، ۱۸، ۶۶ح، ۱۵۲، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۵،
نظام الملك، الحسن بن علی بن اسحاق، وزیر الب ارسلان و ملکشاه —، ۱۸ح، ۱۱۷، ۱۲۵، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۱ح، ۲۷۰، ۴۷۴،
نظام الملك، الحسن بن محمّد الدّهستانی، ابو محمّد، وزیر طغرلبك —، ۹۸ح،

مکورس، حاحب سلطان طغرل —، ٨ ٢ح،
مکورس، صاحب فارس —، ٢٢١،
مکلی، امیر عراق، ٢ ٤،
موچهری دامغانی، شاعر —، ٤٧٧، ٤٧٨، ٤٨٢،
موسی عمران، النّبی —، ٨ح، ٣٥، ٤٥٢، ٤٧، ٤٧١،
ابو موسی الاشعری —، ٥١ح، ٧٢، ٤٥٦،
موسی سعو س سلحوق —، ٨٧، ٢ ١، ٤ ١،
موفّق گردنارو، شرف الدّس، ار امرای سلطان مسعود —، ٢٤٤، ٢٦٢، ٢٦٧، ٢٧٥، ٢٧٧، ٢٧٨، ٢٨٦، ٢٩٢، ٢٩٢،
موفّق وکلدر —، ٢٤١، ٣٥،
مؤیّد برزگ (مؤیّد ای ا ـه و ملك مؤیّد)، صاحب نسابور —، ١٧٩، ١٨، ١٨١، ١٨٢، ١٨٢، ٢٨٧، ٤٧٢،
مؤیّد الدّس الطّغرائی، وزیر سلطان مسعود و صاحب لامیّـه العجم —، ٢٣٠ح، ٤٩ح، ٦٦ح، ١٧٠ح، ٢٢٥، ٢٢٩، ٤٦٩،
مؤیّد الدّس [بن القصّاب]، وزیر حلمه —، ٢٧٧، ٢٧٩، ٢٨١، ٢٨٢،
مؤیّد الدّس المرزبان، وزیر مسعود —، ٢٢٢ح،
مؤیّد الملك ابو بکر س نظام الملك، وزیر برکیارق —، ١٢٩، ١٤٢، ١٤٤، ١٤٥، ١٤٧، ١٤٨، ١٥٢، ١٥٩،
مهارش [ن محلّی] —، ٨ ١،
مهملك خاتون، دختر ملکشاه —، ١٤٠،
مهملك خاتون، دختر سنجر —، ٥ ٢،
مناحی، ار امرای خوارزمشاه، ٢٦٦، ٢٨، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٢، ٢٨٤، ٢٩، ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٨، ٢٩٩،
میکائیل س سلحوق —، ٨٧، ٩٢،

بُلمعالی نحّاس، شاعر —، ١٢٦،
معزّ الدّین، رکن به سنجر بن ملکشاه و سلیمان بن محمّد بن ملکشاه و ملکشاه بن الب ارسلان،
معزّی، شاعر —، ٥٨، ١٢٥، ١٢٦ح، ١٤٣،
معین الدّین الکاشی (معین کاشی)، وزیر سلطان طغرل ، ٢٢١، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٧٠، ٢٨٩،
معین الدّین مختصّ الکاشی، وزیر سنجر ، ١٦٧،
معین ساوی، مستوفی سلطان طغرل و ارسلان ، ٥١، ٢٩٥، ٢٩٧،
مغیث الدّین، رکن به محمود بن محمّد بن ملکشاه و ملکشاه بن محمود بن محمّد،
المقتدر بالله، خلیفه —، ٧٢،
مقتدی، خلیفهٔ عبّاسی —، ١٢٢، ١٤٠،
المقتفی بامر الله، خلیفهٔ عبّاسی، ٢٢٩، ٢٣٨، ٢٤٢، ٢٦٦، ٢٨٥،
ابن مقلة، الخطّاط —، ٢٥٧، ٤٤١،
مُکرَم بن العلاء، صاحب کرمان —، ٦١ح،
ملك رحیم ابو نصر بن ابی المهجاء، سلطان الدّولة —، ١٠٥،
ملکشاه بن الب ارسلان، سلطان معزّ الدّین —، ٢٠، ٢٢، ٢٨، ٥٨ح، ٦٧، ٨٥، ١١٢، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٥–١٢٦، ١٢٩، ١٤٠، ١٤٤، ١٥٦، ١٦٩، ٢٢٤، ٤٠٢، ٤٥٤، ٤٧٤،
ملکشاه بن برکیارق —، ٤٥٥،
ملکشاه بن سلجوق بن محمّد —، ٢٢٢، ٢٨٢،
ملکشاه بن محمود بن محمّد، سلطان مغیث الدّین —، ٨٦، ٢٢٢، ٢٢٤، ٢٤١، ٢٤٥، ٢٤٨، ٢٤٩–٢٥٦، ٢٥٩، ٢٦٢، ٢٦٩، ٢٨٢،
ملکشاه بن سلطان مسعود —، ٢٢٥،
مَنکُبَرس، حاجب سلطان مسعود —، ٢٢٥،

محمود بن محمّد بن ملکشاه، سلطان معتضد الدّین —، ٦٧، ٨٥، ١١٢، ١٦٩، ١٧٠، ٢٠٢–٢٠٥، ٢٠٨، ٢٢٤،
محمود بن مسعود [عربوی؟] —، ٤٥٥،
محمود بن ملکشاه، سلطان —، ٨٥ح، ١٢٤، ١٢٩، ١٤٢، ١٤٤،
مختص الدّین یحیی بن محمّد بن یحیی —، ٤٧٨،
مخلص سعد، ابو حدّام طغرل —، ٢٦٦،
مروازید اکّه —، ٧٩،
مروان حمار، خلیفهٔ اموی —، ٤٥٤،
مَرْثد الاسدی —، ١٠٧،
المسترشد بالله، خلیفهٔ عبّاسی —، ٢٠٥، ٢٢٧–٢٢٨، ٢٢٩، ٢٤٥ح،
مسعود لال، شحنهٔ بغداد —، ٢٢٢، ٢٨٣، ٢٨٤،
مسعود نحر، امیر —، ٤٥٥،
مسعود بن محمّد بن ملکشاه، سلطان غیاث الدّین ابو الفتح —، ٣٢، ٥٧ح، ٦٥، ٦٧، ٨٦، ١١٢، ١٧٤، ١٧٥، ١٩٢، ٢٠٨، ٢٢٤–٢٤٨، ٢٤٩، ٢٥٠، ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٧٩، ٢٨٣، ٢٨٤، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٤٥ح، ٤٥٥،
مسعود بن محمود عروی، سلطان —، ٦٥ح، ٩٤–٩٥، ٩٦، ٩٧، ٩٩–١٠١، ١٠٢، ٢٠٠ح، ٤٥٤، ٤٨٨،
مسعودی [الامام ابو الفتح مسعود بن محمّد] —، ٢٠٠، ٤٧٦،
ابو مسلم [خراسانی] —، ٤٥٤،
ابو مسلم رئیس رّی —، ١٤٠،
مشرّ [بن هارون الرّی] —، ٤٦٨،
مطهّر الدّین الب ارغون پسر برغش باردار، از امرای سلطان محمّد بن محمود —، ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٧٤، ٢٧٧، ٢٨٣،
مطهّر الدّین حمّاد، صاحب الطبخة —، ٢٦٧،

محمّد بن علی بار، حاجب سلطان محمود —، ٢٠٣،
محمّد بن علی بن سلیمان بن محمّد بن احمد بن الحسین بن همّة الرّاوندی، نجم الدّین ابوبکر، مصنّف این کتاب —، ١، ٢٧، ٣٨، ٥٤، ٥٨، ٦٢، ٦٤، ٦٦، ٨٤، ٢٤٤، ٢٥٣، ٢٥٧، ٤١٦، ٤٢٨، ٤٤٦،
محمّد قزوینی، میرزا، از فضلای معاصرین —، ٧ح، ١٨ح، ٢٢ح، ٩٨ح، ١٢٦ح، ١٧٤ح، ٢١٢ح، ٢٩٤ح، ٤٧٩، ٤٨٠، ٤٨١ح، ٤٨٤، ٤٨٦، ٤٨٧، ٤٨٩، ٤٩٧، ٤٩٨، ٤٩٩، ٥٠٤،
محمّد بن محمود بن محمّد بن ملکشاه، سلطان غیاث الدّین ابو شجاع —، ١٨، ٨٦، ١٨٥، ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٤١، ٢٤٤، ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٥٨—٢٧٠، ٢٧٥، ٢٧٧، ٢٨٤، ٢٨٥،
محمّد مصطفی، رسول الله —، ٥—٨، ٩، ١٢، ١٣، ١٤ح، ١٥، ٢٦، ٣٠، ٦٣، ٦٨، ٦٩، ٧٠، ٧٧، ٧٨، ٧٩، ٨١، ٨٦، ٩٩، ١٨١، ٤١٧—٤٢٠، ٤٢٢، ٤٢٩، ٤٥٣، ٤٦٤،
محمّد بن ملکشاه، سلطان غیاث الدّین ابو شجاع —، ٢٠ح، ٦٧، ٧٧—٧٨، ٧٩، ٨٥، ١١٣، ١٢٢ح، ١٢٦ح، ١٤٥، ١٤٧، ١٤٨، ١٤٩، ١٥٢—١٦٥، ١٦٩، ٤٥٥،
محمّدِ منصور سرخسی —، ٣٠، ٤٧٣—٤٧٥،
محمّد نصرة الدّین اتابك، رکَ به محمّد پهلوان بن ایلدکز،
محمّدِ یحیی نیشابوری، امام —، ١٨١، ١٨٣، ٤٨٣،
محمود اناسوغلی، امیربار —، ٢٦٤، ٢٦٩،
محمود بن ترجم الایوائی الامیر —، ٢٤٦ح،
محمودِ سبکتگین غزنوی، یمین الدّولة —، ٥٨ح، ٨٧—٩٠، ٩٣—٩٤، ٩٤، ١٠٣، ١٤٩ح، ٤٥٤، ٤٦٠، ٤٧٩، ٥١٣،
محمود بن محمّد بن علی الرّاوندی، زین الدّین، خال مصنّف —، ٤٣، ٥١، ٥٣، ٥٤، ٥٥، ٥٧، ٢٥٧،

محمد الملك ابو الفضل الفتّى، وزير تركتاز ـ، ١٢٦، ١٢٩، ١٤١، ١٤٥،
محبوس، عاشق ليلى ـ، ٤٠٧،
محبر بغدادى[1] ـ، ٢٨٥،
محبر سلمانى، شاعر ـ، ٢٢ح، ٢٣ح، ٢٤ح، ٢٥ح، ٢٦ح، ٢٢ح، ٢٠١، ٢٠٩، ٢١٣، ٢٣٣، ٢٣٧، ٢٦٣ح، ٤٦٩، ٤٧،
محمّد بن احمد بن عبد العزيز بن ماره، صدر حهان ـ، ١٨ح،
محمّد بن ادريس، رك به شافعى،
محمّد ارسلان حان، صاحب ماوراء النّهر ـ، ١٧٤ح،
محمّد اكّاف نسانورى، امام ـ، ١٨١، ٤٨٣،
محمّد بن ابى بكر الصّدّيق ـ، ٤٥٤،
محمّد بهلوان بن الملذكر، اتابك نصرة الدّين ـ، ٤٤، ٩٩ح، ١٢٧ح، ٢٦٦، ٢٨٢، ٢٩٣، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٩، ٣٠١، ٣٠٧، ٣١٥، ٣١٩، ٣٢١، ٣٢٢ح، ٣٢٤-٣٢٧، ٣٤٠ح، ٣٥١، ٣٨٨ح، ٣٩٥ح، ٤٨٥،
محمّد بن الحسن (محمّد حسن) السّمانى، امام ـ، ١٢، ٨، ٤١٩، ٤٢، ٤٣٣، ٤٣٤، ٤٨٧،
محمّد حان، از امراى خوارزم ـ، ٢٦٦، ٣٨٠،
محمّد خرابه‌دار، رك به كمال الدّين محمّد الحارس،
محمّد [بن طغرل]، ملك، ٢٨٦، ٢٨٧، ٣٢٢ح، ٣٢٨ح، ٣٥٥ح،
محمّد بن عبد الله النّاصحى ـ، ٤٧٥،
محمّد بن عبد العزيز بن عمر بن عبد العزيز بن ماره، صدر حهان ـ، ١٨ح،
محمّد بن على الزّاوندى، شارح الدّين، حال مصنّف ـ، ٢٦٩، ٢٧٩.
محمّد بن على بن احمد الزّاوندى، پدر مادر مصنّف ـ، ١٧،

(١) محمر الدّين ابو القاسم محمود بن المبارك الفقيه الشّافعى مدرّس المدرسة النّظاميّة ببغداد،

گورخان خطائی —، ۱۸ح،
گوهر خاتون، زوجهٔ سلطان محمّد —، ۱۴۶ح،
گوهر خاتون (گهر خاتون)، دختر سلطان مسعود —، ۲۲۷، ۲۲۶، ۲۴۴،
گوهر نسب، دختر دختر سنجر —، ۲۰۵، ۲۵۶،
گهر آبین، سعد الدّولة، عارض الب ارسلان —، ۱۱۹، ۱۲۱،
گیو، داماد رستم —، ۴۵۴،

لالا قرانگین، از خواص سلطان محمّد —، ۱۶۴،
لبیبی، شاعر —، ۴۰۰ح،
بو لولوه، قاتل امیر المؤمنین عمر —، ۴۴۸، ۴۵۴،
بو لهب —، ۳۵،
لهراسب، شاه کیانی —، ۴۵۴،
لیفون، شاه ارمن —، ۴۶۴، ۴۶۴،
لیلی، معشوقهٔ مجنون —، ۴۰۷،

مارکوارت[1]، پروفسور —، ۴۸۰،
مالك، خازن دوزخ —، ۴۶، ۲۸۶، ۲۹۲،
مالك [بن انس]، امام —، ۱۲،
مالك الازدی —، ۲۲۲ح،
مامون، خلیفهٔ عبّاسی —، ۷۱، ۷۲، ۴۱۵، ۴۵۴،
متنبّی، شاعر —، ۹۵ح، ۱۰۵ح، ۱۷۲ح، ۲۶۰ح، ۴۰۷ح،
مجد الدّین همایون بن علاء الدّولة عربشاه —، ۴۵، ۲۵۵ح، ۲۶۷، ۲۸۱، ۲۸۶، ۲۹۷ح،
مجد الملك ابو الفضل اسعد بن محمّد بن موسی —، ۴۶۹،

(1) Professor Joseph Marquart.

کمال الدّین اسمعیل اصفهانی، شاعر —، ٢٢٣ح، ٤٦٩،
کمال الدّین ابو الرّضا العارض —، ١٢٦،
کمال الدّین الرّیحانی، وزیر سلطان طغرل —، ٢٢١،
کمال الدّین السّمیرمی، وزیر سلطان محمود —، ٢٠٢،
کمال الدّین محمّد الحارس (محمّد حرابه‌دار)، وزیر سلطان مسعود —، ٢٢٥، ٢٢٣، ٢٢١،
کمشگین حاجدار، اتابك رکابزن —، ١٤٠،
کُهرم، برادر اوراسیاب —، ٤٥٣،
کیخسرو، شاه ایران —، ٤٥٣،
کیخسرو بن قلج ارسلان، سلطان غیاث الدّین ابو الفتح، شاه روم —، ١٩–٢٩، ٣٨، ٥٥، ٦٣، ٦٣، ٦٤، ٦٥، ٦٧، ٦٨، ٦٩، ٧٨، ٨٤، ٨٧، ١١٣–١١٦، ١٢٣–١٢٤، ١٢٧، ١٤٩–١٥٣، ١٦٥–١٦٦، ١٨٥–١٨٧، ١٨٩، ٢٠٥–٢٠٨، ٢١٠، ٢١٤–٢١٧، ٢٢١–٢٢٤، ٢٤٨–٢٤٩، ٢٥٦–٢٥٨، ٢٧٣–٢٧٧، ٢٨٣، ٤٠٤–٤٠٤، ٤٠٥، ٤٠٨، ٤١٥، ٤١٦، ٤٢٨، ٤٣٤–٤٣٧، ٤٤٦، ٤٥٨، ٤٦١ح، ٤٦٣–٤٦٧،
کیقباد، شاه ایران —، ٤٢٣، ٤٢٤،

گُرار، پهلوان —، ٤٥٣،
گردیزو، رك به موقّق گردیزو،
گُرگین، سپاه سالار —، ٤٥٣،
گُروی زره، پسر پشنگ —، ٤٥٣،
گشتاسب —، ٤٥٣،
گلباد، پسر وسه —، ٤٥٣،
گودرز کشوادگان، سپاه سالار —، ٤٥٣،

قراقز اتابکی —، ۲۷۵،
قراکز (قراقز) السّلطانی، حاجب سلطان طغرل —، ۲۲۱، ۲۲۹، ۲۶۶،
قرقود، از امرای غزّ —، ۱۸۲،
قرواش بن المقلّد، پادشاه موصل —، ۱۰۷،
قریش بن بدران —، ۱۰۷، ۱۰۸ح،
قزل ارسلان بن ایلدکز، مظفّر الدّین اتابك —، ٤٤، ۲۹۲، ۲۹۷،
۲۹۹، ۳۰۱، ۳۰۸، ۳۲۲، ۳۲۲ح، ۳۲٤، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹،
۳٤۰، ۳٤۲، ۳٤٥، ۳٤۷، ۳٤۸، ۳٥٥، ۳٥٦، ۳٦۲، ۳٦۳،
۳٦٤ح، ۳٦۷، ۳٦۹ح،
قطب الدّین ایبك، سلطان —، ٤۷۱،
قطب الدّین محمّد خوارزمشاه —، ٤۷۸،
قطب الدّین مودود، اتابك —، ۲۷۵،
قفچاق [عزّ الدّین حسن بن]، والی آذربیجان —، ۳٥٦، ۳٦۲،
قفشد، صاحب زنجان —، ۳٤٦ح،
قماج، امیر حاجب —، ۱۲۲، ۱۲٥، ۱۲۹، ۱٤۲،
قماج، امیر اسفهسلار، والی بلخ —، ۱۷۷، ۱۷۸،
قوام الدّین صدر جهان اصفهانی —، ۲۷۳ح، ۲۷٤ح،
قوام الدّین ابو القاسم الدّرکزینی، وزیر سلطان سنجر و محمود و طغرل —،
۱٦۷، ۲۰۳، ۲۰۸ح، ۲۰۹،

کافور الاخشیدی —، ۱۷۲ح
کربوغا، امیر —، ۱٤۰،
کُکجه، نور الدّین، والی همدان —، ۲۸۸، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹٥، ۲۹٦،
۲۹۹، ٤۰۰، ٤۰۱، ٤۰۲،
کمال مزدقانی، شاعر —، ۲۲٤،

ابو الفضل کرمانی، الفقیه –، ۴۰، ۴۷۲، ۴۸۷،
فلك الدّین علی الخبری، صاحب سلطان سنجر –، ۱۶۸، ۱۷۶،
فلوگل[1]، مستشرق آلمانی –، ۴۷۲، ۴۸۷،

قابل بن آدم –، ۷۶، ۴۵۲،
ابو القاسم آسابادی، کدخدای علی بار –، ۱۷۰،
ابو القاسم الکوبانی، سالار بوزکان، وزیر طغرلبك –، ۹۸، ۱۰۴،
قاضی ریحانی –، ۲۹۲، ۲۹۵،
قاضی زین، پسرِ، نایب وزیر ملك ارسلان –، ۲۹۱،
قاضی وجیه، پسرِ –، ۲۸۴،
قاورد بن چغری بك –، ۱۰۴، ۱۲۶، ۱۲۷، ۴۵۴،
القائم بامر الله، امیر المؤمنین –، ۱۰۲، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷–۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱،
قایماز، پسرانِ –، ۲۶۲، ۲۶۷،
قتلغ آسایح، پسر ایلدگز پهلوان –، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۶۲، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۴۸۵،
قتلغ تشت‌دار –، ۲۵۰، ۲۵۱،
قتلمش بن اسرائیل –، ۹۲، ۱۰۴، ۴۵۴،
قتیبه بن مسلم، فاتح سمرقند –، ۴۵۶،
قدرخان، ملك ماوراء النّهر –، ۸۷ح، ۸۸ح، ۴۵۴، ۵۱۲،
قراجه، امیر الدّین، از امرای سلطان طغرل –، ۲۲۸، ۲۷۸، پسرِ –، ۲۸۹،
قراجه خوان، امیر الدّین، از امرای سلطان طغرل، ۲۲۸، ۲۴۴، پسرِ –، ۲۸۹،
قراسنقر، ایلدگز سلطان داود و والی آذربیجان –، ۲۲۷، ۲۳۰، ۲۳۱،

(1) Gustav Flugel

فخر الدّين ، ركَ به عربشاه ،
فخر الدّين ابراهيم ملك الايوه — ، ٣٩٣ ،
فخر الدّين البلخى ، استاد مصنّف — ، ٥٥ ،
فخر الدّين بهرامشاه ، ملك ارزنجان — ، ٢١٧ ،
فخر الدّين خالد هروى — ، ١٧٥ح ،
فخر الدّين خسروشاه بن عربشاه — ، ٤٥ ، ٢٥٥ح ، ٢٨١ ،
فخر الدّين زنگى ، از امراى سلطان محمّد بن محمود — ، ٢٦٣ ،
فخر الدّين بن صفىّ الدّين الورامينى ، وزير سلطان طغرل — ، ٢٢١ ، ٢٧٠ ،
فخر الدّين بن عبد الرّحمٰن الحاجب ، — ، ٢٢٧ ،
فخر الدّين قتلغ قراقزى ، — ، ٢٦٣ ، ٢٦٥ ،
فخر الدّين كوفى ، خواجه امام — ، ٣٠ ، ٤٧١—٤٧٢ ،
فخر الدّين بن معين الدّين الكاشى (فخر الدّين كاشى) ، وزير سلطان سليمان و ارسلان — ، ٢٦٤ ، ٢٨٣ ، ٢٩١ ، ٢٩٣ ، ٤٨٥ ،
فخر الملك بن نظام الملك ، وزير بركيارق — ، ١٢٩ ، ١٤٣ ،
فرامرز ، پسر رستم — ، ٤٥٣ ،
فرامرز ، شاه مازندران — ، ٢٧١ح ،
بُلفرج رونى ، شاعر — ، ٥٧ ،
فرّخى ، شاعر — ، ٤٧٩ ، ٤٨٠ ،
الفرزدق ، شاعر — ، ٦٣ ،
فروذ ، پسر سياوش — ، ٤٥٣ ،
فروهل — ، ٤٥٣ ،
فريبُرز ، پسر كيكاوس — ، ٤٥٣ ،
فريد دبير (فريد كاتب) ، شاعر — ، ١٧٣ ، ١٧٥ ،
فريدون (افريذون) — ، ٦٩ ، ٤٥٣ ،
ابو الفضل السكرى المروزى ، شاعر — ، ٤٠٠ح ،

٧٢-٧٣، ٧٤، ٧٨، ٤١٧، ٤١٨، ٤١٩، ٤٤٨، ٤٥٤، ٤٦٩،
عمر خيّام —، ١٦٧ح، ٤٢٥ح،
عمر بن عبد العزيز، خليفهٔ اموى —، ٧٨، ٨٠،
عمر عجمى، از امراى سنجر —، ١٧٩،
عمر على بار، والى رَى —، ٢٩٣، ٢٩٤، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٧،
عمر قرانگين، حاجب سلطان محمّد —، ١٥٣،
عمرو بن العاص، فاتح مصر —، ٤٥٥،
عمرو بن عبد ودّ —، ٤٦٩،
عمعق بخارى، شاعر —، ٣٠٥ح،
عميد الملك، ركَ به ابو نصر الكندرى،
عنصرى، شاعر —، ٥٨،
عوج، حريف موسى پيغمبر —، ٤٥٣،

غرس الدّين پسر شوملە —، ٣٤٧،
غزّالى، امام، —، ٤٧، ٤٨٣،
غزغلى، حاجب سلطان سنجر —، ١٦٨،
غزلجهٔ شهابى —، ٣٤٥،
غلمك، شحنهٔ اصفهان —، ٣٤١،
ابو الغنايم پارسى، تاج الملك، وزير سلطان ملكشاه و بركيارق —، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٥، ١٤١،
غياث الدّين، ركَ به كيخسرو بن قاج ارسلان و محمّد بن محمود بن محمّد و محمّد بن ملكشاه و مسعود بن محمّد بن ملكشاه،

فاطمهٔ زهرا، دختر پيغمبر —، ١١١،
ابو الفتح فُستى، شاعر —، ٦٤ح، ٢٩٨ح،

[علاء الدّین تکش] خوارزمشاه —، ۲۶۶ح، ۲۷۵—۴۰۲،
علاء الدّین خداوند مراغه، اتابك —، ۴۴، ۲۴۷، ۲۴۸،
علاء الدّین ملك المشرق، پسر قماج —، ۱۷۸،
علاء الدّین الحسن بن رستم بن علی بن شهریار، شاه مازندران —، ۲۹۲ح،
ابو العلای مفضّل، از اتباع سعد الملك —، ۱۶۰،
علقمه [بن قیس] النّابعی —، ۱۵، ۴۱۷، ۴۲۰،
علم الدّین خطیب همدان، پسرِ —، ۲۸۴،
علویان همدان —، ۴۵،
علوی مدنی، باطنی —، ۱۵۷، ۱۵۸،
علی بار، حاجب سلطان محمّد و محمود —، ۱۵۲، ۱۷۰،
علی چتری، رکَ به فلك الدّین علی الچتری،
علی بن ابی طالب، حیدر، امیر المؤمنین —، ۸، ۱۱—۱۲، ۳۵، ۵۰ح، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۴۸، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۶۹، ۴۷۱،
علی بن عبد الله الجوینی، ابو القاسم، وزیر طغرلبك —، ۹۸ح،
علی علاّم خوشیه پای —، ۷۷—۷۸،
علی بن عیسی، وزیر المقتدر بالله —، ۷۳،
عماد الدّولة فرامرز، شاه مازندران —، ۵۷ح، ۲۱۰،
عماد الدّین ابو البرکات الدّرکجینی، وزیر سلطان مسعود —، ۲۲۴،
عماد الدّین طغلوا، والی همدان —، ۲۸۱،
عماد الدّین عکرمه، کدخدای حسام الدّین تزمش —، ۲۸۴،
عماد الدّین الکاتب الاصفهانی —، ۲۶۹ح،
عماد الدّین مردانشاه بن عربشاه —، ۴۶، ۲۵۵ح،
عمادی، شاعر —، ۵۷، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۷۱ح،
عمر بن الخطّاب، امیر المؤمنین —، ۸، ۹، ۱۰—۱۱، ۱۴، ۷۱،

عبد العزیز بن عمر بن عبد العزیز بن مازه، صدرجهان —، ۸ ا ح،
عبد الملك، حاجب سلطان برکیارق —، ۱۲۹، ۱۵۲،
عبد الملك بن عبد الحمید، شاعر —، ٤٥ح،
عبد الملكِ عطّاش —، ۱۵۵—۱۵٦،
عبید الله خطبی، قاضی همدان —، ۱۵۸،
عثمان بن عفّان، امیر المؤمنین —، ۸، ۱۱، ٤٥٤،
عدیّ بن زید، شاعر —، ۲۲ح،
عرب خاتون، زوجهٔ سلطان مسعود —، ۲۲۵،
عرشاه، فخر الدّین علاء الدّوله، رئیس همدان —، ٤٥، ۱٦۲، ۱ ۲، ۲٤۲، ۲٤۲، ۲٤۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲—۲۵۵، ۲۹۷، ٤۷٦،
عزّ الدّین صمار، از امرای سلطان سلمان و ارسلان —، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸٦، ۲۸۷، ۲۹۱،
عزّ الدّین صمار، امیر اسپهسلار —، ۲٤۲، ۲٤۵، ۲۸٦، ۲۸۸، ۲۸۹،
عزّ الدّین فرخ [فرخ ٭]، از خدّام سلطان طغرل —، ۲٦٦، ۲٦۷ح،
عزّ الدّین قیماز، سالار رافضیان —، ۲۷۸،
عزّ الملك الزوزنی، وزیر سلطان مسعود —، ۲۲۵، ۲۲۱، ۲۲۲،
عزّ الملك الحسین بن نظام الملك، وزیر برکیارق —، ۱۲۹،
عزیز، خواجه —، ۵٤، ۲۲۸، ۲٤۱، ۲٤۲، ۲۵۰، ٤۲۱، رك بعزیز الدّین مسعود،
عزیز الدّین مسعود، وزیر سلطان طغرل —، ۵۲، ۲۹۵، ۲۲۱، رك بعزیز خواجه،
عطا [بن ابی رباح]، التابعی —، ٤۱۷، ٤۲۰،
علاء حواری —، ٤۰، ٤۷٦،
علاء الدّولة، رك به عرشاه،
علاء الدّین، از دوستان مصنّف —، ۲۰۹،

ظهير الدّين الاسترابادى، امام —، ١٧،
ظهير الدّين البلخى، خواجه امام —، ٢٩٩، ٣٠٠، ٣٤٨، ٣٤٩، ٣٥١،
ظهير الدّين كَرَجى —، ٥٤، ٤٧٧،
ظهير الدّين محمّد بن على السمرقندى —، ٤٨٤،
ظهير الدّين نيشابورى، صاحب سلجوقنامه، —، ٦٤،

عايشهٔ صدّيقه —، ٢٩٤،
عبّادى [ابو منصور المظفّر بن ابى الحسن بن اردشير] —، ٤٠، ٣٠٩، ٤٧٦.
عبّاس، والى رَى —، ٢٢٣–٢٢٥، ٢٢٧–٢٢٩،
بلعبّاس —، ٢٥،
عبد الله بن خازم، فاتح باورد —، ٤٥٦،
عبد الله بن الزّبير —، ٨ح،
عبد الله السفّاح —، ٤٥٤،
عبد الله بن عامر —، ٤٥٦،
عبد الله بن عبّاس (ابن عبّاس) —، ٨ح، ٢٥ح، ٨١، ٤١٧–٤٢٠،
عبد الله بن عمر —، ٨ح،
عبد الله بن عمرو بن العاص —، ٨ح،
عبد الله بن مسعود —، ٨ح، ١٥، ٤١٧، ٤٢٠،
عبد الله بن معاوية بن جعفر —، ٦٤ح،
عبد الرّحمن الب زن الآغاجى، حاجب طغرلبك —، ٩٨، ١١٧،
عبد الرّحمن ابن طغابرك [الامير الحاجب] —، ٢٢٥، ٢٢٢، ٢٢٤، ٢٢٥–٢٢٩،
عبد الرّحمن ملجم، قاتل امام على —، ٤٤٨، ٤٥٤،
عبد العزيز —، ٢٩٨،

صلاح مُعرِّف —، ٣٨٤،
صلاح الدّين، سلطان —، ٣٣٧،
الصلبان العبدى، شاعر —، ١٥٩ح،
صوباش، ار امراى خواردم —، ٣٦٦،

ضحّاك —، ٤٥٢،

ابو طاهر خاتونى، مسوق —، ١٢١، ١٢٦،
طرفه بن العبد، شاعر —، ٣٣ح،
طغان برك، خاصب سلطان برکیارق و محمود —، ١٢٩، ٢ ٢،
طغرل بن أُرلك —، ٣٩٣،
طغرل بن ارسلان، سلطان رکن الدّين ابو طالب —، ٤١—٤٣، ٤٤، ٥١، ٥٧، ٦٤، ٦٦، ٨٦، اح، ٢٢٦ح، ٣٣٧، ٣٣١—٣٧٤، ٣٩٩ح، ٤، ٤٥٨ح، ٤٥٩، ٤٨٤،
طغرلبك، سلطان رکن الدّين ابو طالب محمّد بن میکائیل بن سلجوق —، ٦٥، ٨٥، ٩٤، ٩٧—١١٣، ١١٦، ١١٧، ٢٤٩ح، ٤٥٤،
طغرل بن محمّد بن ملکشاه، سلطان رکن الدّين ابو طالب —، ٥٧ح، ٦٧، ٨٥، ١١٣، ٨ ٢—٢١٤، ٢٢٦، ٢٨٣، ٢ ٤، ٤٥٥،
طمغاج خان، ملك ماوراء النّهر —، ١٣٣،
طمغاج خواررمى، کوتوال قلعهٔ طبرك —، ٣٦٦،
طوس بودر —، ٤٥٣،
طوطى بك، ار امراى عُزّ —، ١٨٣،

طهر فارابى، شاعر —، ٣٦ح،
طبر مشى —، ٢٤١، ٢٥٠،

شیخ حمشا، از اولیای همدان، — ، ۹۸،
شیرگیر، سپاه سالار — ، ۱٦۲،
شیرگیر، برادر اتابك ارسلان ابه — ، ۲٤۱،
شیروی، پسر پرویز — ، ٤٥۳،
شیشقاط، از امرای اتابك ابوبکر — ، ۲۹۱،

صاحب بن عبّاد، وزیر آل بویه — ، ٤۸، ۱۱٤ح، ٤۲٥ح، ٤۸۲،
صارم محمّد بن یونس سلطانی، از امرای سلطان محمّد بن محمود — ، ۲٦۰،
صاعد بن مسعود، رکن الدّین، قاضی اصفهان — ، ۱۸، ٤۱، ۲۷٤ح، ٤٦۹،
صالح[1]، پسرِ — ، ۲۸٤،
صتماز، رکَ به عزّ الدّین صتماز
صدر خجندی[2] — ، ۲۸۱،
صدر وزّان — ، ۲۸٦، ۲۹۸،
صدر الدّین خجندی، شرف الاسلام، رییس الشافعیّة باصبهان — ، ۱٥۸، ۱٦۰،
صدر الدّین دونی — ، ۲۹۲،
صدر الدّین کرمانی — ، ۲۸٤،
صدر الدّین المراغی، وزیر سلطان طغرل — ، ۲۲۱،
صدقه، صاحب حلّه — ، ۱٥۲، ۱٥٤، ۱٥۸، ٤٥٥،
صصبهٔ بن باهر الهندی، واضع شطرنج — ، ٤۱٤،
صفی ابو العلاء حسّول — ، ۱۰۸ — ۱۰۹، ٤۸۰ — ٤۸۲،
صفیّ الدّین الاصفهانی، استاد مصنّف — ، ٥٥، ۳۰۰،

(۱) معلوم نشد کیست (۲) هو صدر الدّین محمود بن عبد اللطیف بن محمّد بن ثابت الخجندی رییس الشّافعیّة باصبهان،

شمس الدّین مبارك، حاصگی سلطان طغرل —، ٢٦٦، ٢٧٥،
شمس الدّین محمّد بن محمود کنجهٔ، امیر حاجب کبیر —، ٢٧٧،
شمس الدّین ابو النّجیب الدّرکزینی، وزیر سلطان مسعود و ملکشاه —، ٢٢٥، ٢٢٩ح، ٢٤٩، ٢٥٨، ٢٦٤، ٢٦٥،
شمس الملك نکبن بن طغتاج، خان ترکستان —، ١٢ح
شمس الملك عثمان بن نظام الملك، وزیر سلطان محمود —، ٢ ٢،
شوملة [الترکانی]، از امرای سلطان محمّد بن محمود —، ٢٦٠، ٢٦١،
شهاب خجند نویس —، ٢٥٠،
شهاب حواری، حاجب حواریرمشاه —، ٢٨٥،
شهاب الدّین، رکن به احمد بن ابی منصور بن محمّد بن منصور،
شهاب الدّین الاسرابادی. منسی ملك ماردران —، ٢٥٦،
شهاب الدّین بن نعمة الدّین عبد العزیز (شهاب الدّین نعمه)، وزیر سلطان سلیمان و ارسلان —، ٢٧٤، ٢٧٧، ٢٨١، ٢٨٦، ٢٩، ٤٢١،
شهاب الدّین بن الحدیده[1] —، ٣٤٨،
شهاب الدّین مبارك بن شهاب الدّین بن نعمة الدّین، طغرائی —، ٤٢١—٤٢٢،
شهاب الدّین مثقال بزرگ —، ٢٧٠،
شهاب الدّین ابو المحاسن بن اخی نظام الملك، وزیر سلطان سنجر —، ١٦٧،
شنبای، امام —، ١٨٥، ٤٨٣،
شنبای[2]، امام —، ٢٧٠،

(١) کذا فی آ، (٢) این شنبای ظاهرًا همین مخلف است از شنبای اوّل چه کسیکه در سنهٔ ٤٩١ مدرسهٔ امامیه بنیاد نهاد (رك ص ١٨٥) مسلّم است که تا سنهٔ ٥٥٤ (رك ص ٢١) یعنی ٦٣ سال دیگر زنده بود و آن امام شنبای نیست که از همدان با کرمان سفر کند برای عروسی خطبهٔ نکاح،

سوری بن المعتزّ، عمید نیشابور —، ۹۴،
سهراب، پسر رستم —، ۴۵۲،
ابو سهل حمدوی، عمید —، ۹۴، ۴۷۹—۴۸۰،
سیامك، برادر پیران —، ۴۵۲،
سیاوش —، ۴۵۲،
سیف الدّین تکز، غلام ای آبه —، ۲۷۹،

شافعی مطّلبی، محمّد بن ادریس، امام معظّم —، ۱۲، ۱۴، ۱۶، ۱۸، ۸۴،
شبّر، (امام حسن) —، ۱۱، ۱۲، ۴۶۸،
شبیر، (امام حسین) —، ۱۱، ۱۲، ۴۶۸،
شرف الاسلام، رك به صدر الدّین خجندی،
شرف الدّولة ابهری، از امرای سلطان طغرل —، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۷ح،
شرف الدّین الب ارغون، از امرای سلطان طغرل —، ۲۲۸، ۲۶۵،
شرف الدّین شفروه اصفهانی، شاعر —، ۴۵۸ح،
شرف الدّین ابو طاهر ماميسا القمّی، وزیر سلطان سنجر —، ۱۶۷،
شرف الدّین علی بن رجا، وزیر سلطان طغرل —، ۲۰۸ح،
شرف الدّین گردبازو، رك به موفّق گردبازو،
شرف المعالی نوشروان بن فلك المعالی منوچهر بن شمس المعالی قابوس بن وشمگیر —، ۹۴،
شرف الملك ابو سعد مستوفی —، ۱۲۶،
شعبی، الفقیه —، ۴۱۹،
شغاذ، برادر رستم —، ۴۵۲،
شمس الدّین، رك به ایلدکز و احمد بن منوچهر شصت کله،
شمس الدّین لاغری، شاعر —، ۲۹۴،

سلطان اعظم، رکَ به سحر،
سلطانشاه بن قاورد —، ۱۲۷ح،
سَلم بن زاد، فاتح بخارا —، ٤٥٦ح،
سلمان پارسی، صحابی —، ۷، ۸،
سلیمان پیغمبر —، ۷۰، ۷۹— ۸، ۸۷،
سلیمان بن چغری —، ٤٥٤،
سلیمان بن طغرلبك —، ۱۱٦،
سلیمان بن قلمش —، ٤٥٤،
سلیمان خان، حاکم سمرقند —، ۱۲۰،
سلیمان دیوان درد —، ۲۹۲،
سلیمانشاه بن قلج ارسلان، رکن الدّین، شاه روم —، ٤٥، ٤٤۷، رکَ نیز به رکن الدّین سلیمانشاه،
سلیمانشاه (سلیمان) بن محمّد بن ملکشاه، سلطان معزّ الدّین ابو الحرث —، ٤٥، ۸٦، ۱۹۲، ۱۹۸، ۲۲٤، ۲۲٥، ۲٥٦، ۲٦۳—۲٦٦، ۲۷٤—۲۷۹، ۲۸٥، ٤۰۳، ٤٥٥، ٤۷٦،
سنائی غزنوی، شاعر —، ٥۸، ۱۲۱ح، ۲۲۲ح، ۲۹۲ح، ٤۷۲، ٤۷٤،
سنجر بن سلطان سلیمان، ملك —، ۲۲۸ح، ۲٦۳، ۲٦۹ح،
سنجر بن ملکشاه، معزّ الدّین ابو الحرث، سلطان اعظم —، ۱۸، ۲۰، ۲۱ح، ۲۸، ٥۷ح، ٥۸ح، ۸٥، ۱٤۲، ۱٤٤، ۱٥٤، ۱٦۷—۲۰۲، ۲۰٥، ۸ ۲، ۲۲۲، ۲٤۰ح، ۲٤۲، ۲٤٤، ۲۲٤، ۲۷۰، ٤۰۰، ٤۰۲، ٤۷۲، ٤۷۲، ٤۸۲،
سنجرشاه بن طغانشاه بن مؤیّد ای ابه —، ۲۸۷ح،
سنقر طویل، شحنهٔ اصبهان —، ۲۸۱،
سنقر همدانی، والی همدان —، ۲۸٥،
سوری، سیف الدّین، ملك غور —، ۱۷٥،

زنگوله، برادر افراسیاب —، ۴۵۴،
زنگهٔ شاوران —، ۴۵۴،
زنگیِ پارس —، ۳۹۰،
زنگی جاندار —، ۲۶۰، ۲۶۱،

زین الدّین، رکَ به محمود بن محمّد بن علی الرّاوندی،
زین الدّین علی کوچك، والی موصل —، ۲۶۷—۲۶۹،

سالار بوژکان، رکَ به ابو القاسم الکوبانی،
سام، ملك غور —، ۱۷۵،
سباشی، حاجب بزرگ —، ۹۶ح، ۹۷ح،
ستّی فاطمه، خواهر علاء الدّولة همدانی، زوجهٔ سلطان ارسلان —، ۲۰۱،
سدید الملك ابو المعالی —، ۱۲۶،
سراج الدّین قتلغ ابهٔ شرفی[1] —، ۳۴۷، ۳۴۹،
سراج الدّین قیماز، از امرای سلطان طغرل —، ۳۴۴، ۳۷۰، ۳۷۸، ۳۸۰،
سعد الدّولة، رکَ به گهر آیین،
سعد الدّولة [یرنقش الزّکوی]، والی اصفهان —، ۲۲۹، ۲۶۸،
سعد الملك الآبی، وزیر سلطان محمّد —، ۱۵۲، ۱۵۸—۱۶۰،
سعدِ وقّاص —، ۴۵۴،
سعدی شیرازی —، ۴۷۸،
ابو سعید الرّاوی —، ۸ح،
سعید بن العاص، فاتح طبرستان —، ۴۵۶،
سُفیان ثوریِ، الفقیه —، ۱۲، ۴۱۹،
سلجوق بن لقمان، جدّ سلجوقیان —، ۸۷، ۸۸، ۴۷۹،
سلجوقشاه بن سلطان محمّد —، ۲۳۰، ۲۳۱،

(۱) ای من اتباع شرف الدّولة صاحب ابهر

ربیع بن زیاد، فاتح پوشنگ —، ٤٥٦،
رستم، پهلوان ایران —، ٣٥، ٣٠٠، ٤٥٣، ٤٧١،
رستم، خدمتگار حسن حاندار —، ٣٤٣،
رستم بن علی الدّیلمی —، ٤٥٤،
رشید حامه دار، والی اصفهان —، ٣٤٤، ٣٦٣، ٣٦٥،
رشید الدّین وطواط —، ٤٧٨،
رضا، امام —، ٩٤،
رکن الدّین، رکن به ارسلان بن طغرل و برکیارق بن ملکشاه و صاعد بن مسعود و طغرل بن ارسلان و طغرلك و طغرل بن محمّد بن ملکشاه،
رکن الدّین حافظ همدانی —، ٣٨٣، ٣٨٤،
رکن الدّین سلیمانشاه، شاه روم —، ٣١٧ح، ٤٠٤ح، ٤٦١، رکن بن سلیمانشاه،
رودکی، شاعر —، ٥٨، ٦٣،
روس [سیف الدّین]، مملوك اتابك پهلوان —، ٢٤، ٣٤١، ٣٤٤،
رَوْس[1]، سَرْ دنیس، ناظر مدرسهٔ شرقیّه در لندن —، ٨ ٥،
رُوفس[2]، طبیب —، ٤٢٦،
ابن الرّومی، شاعر —، ٤١٥،
رَهّام، پسر گودرز —، ٤٥٣،
رئیس الرّؤساء [ابو القاسم علی بن الحسن بن مسلمة]، وزیر القائم بامر الله —، ١٠٨،

ز

زبیده خاتون، مادر سلطان برکیارق —، ١٢٤، ١٤٣،
زُفر، امام —، ١٢،
زلیخا، مطرب —، ٣٦٧،

(1) I. e. Sir J. Denison (2) Rufus of Ephesus.

خجندیان —، ۴۲۱، ۴۸۵،
خسرو پرویز پسر هرمز —، ۸۱—۸۴، ۴۱۵، ۴۵۲،
خسرو دهلوی، امیر —، ۴۹۸،
خطاخان —، ۱۸، رك نیز به کور خان،
خطیر الملك ابو منصور المیذنی [المیبذی — ظ]، وزیر سلطان محمّد —، ۱۵۲،
خلجی قشطه، شحنهٔ آبه —، ۲۷۸،
خوارزمشاه، رك به علاء الدّین تکش و یوسف،

دادبك حبشی بن التونتاق —، ۱۴۶ح،
دارا، شاه ایران —، ۴۵۲،
داود النّبی —، ۷۰، ۴۵۲،
داود بن محمود بن محمّد، سلطان —، ۸۵ح، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۹ح، ۲۴۶،
دُبَیْس [بن علی بن مَزْیَد الاسدی] —، ۱۰۷،
دُبَیْس، پسرانِ —، ۳۶۷،
دولتشاه سمرقندی —، ۱۷۴ح،
دیسقوریدس، طبیب یونانی —، ۴۲۷،
دیوجن، ملك الرّوم —، ۴۵۴، رك نیز به ارمانوس،

ابوذرّ، صحابی —، ۴۶۸،
ذو الخمار [لقب اسود العنسی] —، ۴۵،

راشد بن مسترشد، خلیفه —، ۲۲۸، ۲۲۹،
راوَرْتی [1]، مترجم طبقات ناصری —، ۸۸ح، ۱۷۴ح،
ربیب الدّولة ابو منصور القیراطی، وزیر سلطان محمّد و محمود —، ۱۵۴، ۲۰۴،

(1) Raverty, Major H. G.

ربیع بن زیاد، فاتح بوشنگ —، ٤٥٦،
رستم، پهلوان ایران —، ٣٥، ٣٠٠، ٤٥٣، ٤٧١،
رستم، خدمتگار حسن حاندار —، ٣٤٣،
رستم بن علی الدّیلمی —، ٤٥٤،
رشید حامه دار، والی اصفهان —، ٣٤٤، ٣٦٣، ٣٦٥،
رشید الدّین وطواط —، ٤٧٨،
رضا، امام —، ٩٤،
رکن الدّین، رکن به ارسلان بن طغرل و برکیارق بن ملکشاه و صاعد بن مسعود و طغرل بن ارسلان و طغرلبك و طغرل بن محمّد بن ملکشاه،
رکن الدّین حافظ همدانی —، ٣٨٣، ٣٨٤،
رکن الدّین سلیمانشاه، شاه روم —، ٤١٧ح، ٤٠٤ح، ٤٦١، رکن بن به سلیمانشاه،
رودکی، شاعر —، ٥٨، ٦٢،
روس [سیف الدّین]، مملوك اتابك پهلوان —، ٣٤، ٣٤١، ٣٤٤،
رَوْس[1]، سَرّ دسیس، ناظر مدرسهٔ شرفیّه در لندن —، ٨ ٥،
رُوفس[2]، طبیب —، ٤٢٦،
ابن الرّومی، شاعر —، ٤١٥،
رَهّام، پسر گودرز —، ٤٥٣،
رئیس الرّؤساء [ابو القاسم علی بن الحسن بن مسلمة]، وزیر القائم بامر الله —، ١٠٨،
ریحانه خاتون، مادر سلطان برکیارق —، ١٣٤، ١٤٣،
زُفر، امام —، ١٣،
زلیخا، مطرب —، ٣٦٧،

(1) Louis Sir Le Denisen (2) Rufus of Ephesus

خجستين — ٢٤٢، ٤١٩.

خسرو پرويز پسر هرمز — ٢١٠.

خسرو شنوى، نير — ٤١١.

خطاخ — ١١، ركن بزرگ ...

خيزران، ام منصور المتوكل ...

خيمى قشيرى، شيخ ... — ٢١٠

خيرزشت، ركن به علاء الدين كرد ...

داشك حبشى بن التونتاى — ٤١٦

داور، شاه ترك — ٤٥٢.

داود نبى — ٧٠، ٤٥٢.

داود بن محمود بن محمد، سلطان ...

دبيس ابن على بن مزيد الاسدى ...

دبيس، پسر زن — ٢٦٧.

دولتشاه سمرقندى — ١٢٢ ح.

ديسقوريدس، طبيب يونانى — ٢٠.

ديوجن، ملك الروم — ٤٥٤، ٤٥٦.

ابوذر، صحابى — ٤٦٨،
ذو الحمار الثقب اسود العنبرا

راشد بن مسترشد، خليفه ...

راورتى (١)، مترجم طبقات ...

ربيب الدولة ابو منصور ...

١٥٢، ٢٠٢.

ناج الدّين ابو الفضل، حاكم سيستان و سمرور —، ١٦٩، ١٧٣، ١٧٤،
ناج الملك، رك به ابو الغنائم مازندرانی،
نصار الامير الحاجب —، ٢٢٥، ٢٢٧، ٢٣٢،
نعش، عمّ سلطان بركيارق —، ١٤٢، ١٤٣، ٤٥٤، ٤٥٥،
نوكان خاتون، زوجهٔ سلطان ملكشاه —، ١٢٣، ١٢٤، ١٣٩-١٤٢، ١٤٤،
نوكان خاتون، زوجهٔ سلطان سنجر —، ١٧٤،
نيال ك الكاشغری، رك به نيال تك،
نيكس الامير —، ٤٥٤،
نيور، پسر فريدون —، ٤٥٣،

ثعالبی، صاحب يتيمه الدّهر —، ٤٨، ٤٨١،

جالوت، مقتول داود النّبی —، ٤٥٣،
جامع نيشابوری، قوّاس —، ١٢١، ١٢٢،
جانّ بن جانّ —، ٤٥٣،
جاولی جاندار، والی آذربيجان —، ٢٢٢-٢٢٦،
جرير، شاعر —، ٦٢،
جعفر پسر مسندی حاجبه —، ١٤٠،
جكرمش، والی موصل —، ١٢٩،
جلال الدّين عبيد الله بن يونس، وزير النّاصر لدين الله —، ٢٤٥ح، ٢٤٦ح،
جلال الدّين بن قوام الدّين ابو الفضل الوزير —، ٢٥٨، ٢٦٥، ٢٨٣، ٢٩٧، ٣٢١،
جمال، معشوقهٔ سلطان ملكشاه بن محمود —، ٢٥١،
جمال قمّاش اصفهانی —، ٥٧، ٤٧٧،
جمال الدّين، رك به ابی الرّجاء،

ابوبکر نصرة الدّین . اتابك — . ٢٥ح . ٢٠٨ ، ٢٤٤ ، ٢٦٢ ، ٢٨٨ ، ٢٩١ ، ٢٩٢ . ٤٠٠—٤٠٢ ، ٤١٥ .
بکرك . حاجب سلطان الب ارسلان — . ١١٢ .
بلکابك . امیر — . ١٤١ ، ١٤٢ .
بلکباك . امیر — . ١٦٩ح .
ابن البوّاب الخطّاط — . ٤٨ ، ٢٥٧ ، ٤٤١ .
بوز ابه ، صاحب فارس — . ٢٢١ح . ٢٢٢—٢٢٧ ، ٢٢٩ . ٢٤١ ، ٢٤٢ ، ٣٠٢ .
بوزان ، عماد الدّولة . والی رُها — . ١٢٩ ،
بهاء الدّین خواجه ، ممدوح خاقانی — ، ٦ح ،
بهاء الدّین سنباط ، از امرای اتابك ابوبکر — . ٢٩١ .
بهاء الدّین ابو العلاء الرّاوندی — ، ٢٩٤ ،
بهاء الدّین قیصر ، از امرای سلطان مسعود — . ٢٩٧ .
بهاء الدّین الیزدی ، استاد مصنّف — . ٥٥ .
بهرامشاه غزنوی — ، ٣٠ح ، ٤٩ح ، ٥٧ح . ٥٨ح . ١٦٨ . ١٦٩ح . ٥ ،
بهمن ، پسر اسفندیار — ، ٤٥٢ ،
بیژن ، پسر گیو — ، ٤٥٢ ،
بیورسب (ضحّاك) — ، ٤٥٢ ،

پرّته ، پهلوان ایران در زمان کیخسرو — . ٤٥٢ .
پهلوان ، اتابك ، رکن به محمّد پهلوان ،
پیرانِ ویسه — ، ٤٥٢ ،

تاج الدّین ، رکن به محمّد بن علی الرّاوندی .
تاج الدّین الشّیرازی (یا پارسی) ، وزیر سلطان مسعود . . ٢٢٥ ، ٢٤١ ،

ایلخ یغو، اخُرنك —، ١٤٥، ١٤٦،

بابا جعفر، از اولیای همدان —، ٩٨،
بابا طاهر، از اولیای همدان —، ٩٨—٩٩،
باخرزی، صاحب دمیة القصر —، ٤٨٠،
بارمان، پهلوان تورانی —، ٤٥٣،
بدر الدّین قراقز اتابکی —، ٣٤٤،
بُرسق امیر اسپهسلار، پسرانِ —، ١٤٥،
بُرسق، خداوند ایشتر —، ٣٣٩،
ابو البرکات طبیب بغدادی —، ٣٤٥، ٤٧٤—٤٨٥،
برکیارق بن سلطان طغرل —، ٣٤٧،
برکیارق بن ملکشاه، سلطان رکن الدّنیا ابو المظفّر —، ٢٨، ٦٧، ٧٩، ٨٥، ١١٣، ١٢٤، ١٢٦ح، ١٢٨—١٤٩، ١٥٢، ١٥٥، ١٦٨، ١٦٩، ٤٥٥،
برون[1]، پروفسور، ٩٩ح، ٢١٠ح، ٤٣٥ح،
برهان، خواجه امام [برهان الدّین عبد العزیز بن مازه] —، ١٨، ٢٠، ٤٧٣،
بزرجمهر، وزیر نوشروان —، ٤٠٧، ٤١٠،
بزغش، علام ترکی، قاتل صدقه —، ١٥٤ح،
بساسیری، سپاه سالار —، ١٠٧—١٠٩،
بشر بن احمد الاسفرایینی الفقیه —، ٤٧٥،
بکتغدی، حاجب —، ٩٤ح، ٩٥ح،
بکتمر، پادشاه اخلاط —، ٤٤،
ابوبکر الصّدّیق —، ٨—١٠، ١١، ١٢، ٢٩٤، ٤٦٩.

(1) Browne, Professor Edward G.

انوری، شاعر —، ٥٧، ١٩٦، ١٩٨—٢٠٢، ٢٢١ح، ٢٥٩ح، ٥٠٥،
انوشتگین غرشجه —، ١٦٩ح،
انوشروان، رك به نوشروان،
ای ابه (یا ایبه) جمال الدّین الاعظم اتابکی الحاجب الخاص ملك الامراء الغ باربك فرّخینی —، ٤٠، ٢٢١، ٢٤٤، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٩، ٢٨٨—٢٩٠، ٢٩٥، ٢٩٨، ٤٠١،
ای ابه [جمال الدّین]، مملوك اتابك پهلوان —، ٢٤٠، ٢٤١، ٢٤٤، ٢٤٧،
ایاز الامیر —، ١٥٣، ١٥٤، ١٥٨، ٤٥٥،
ایاز، ناصر الدّین، اتابك سلطان محمّد و ارسلان —، ٢٥٦، ٢٥٩، ٢٦٧، ٢٧٥، ٢٨٢،
ایتغمش، امیر عراق —، ٢٩٥، ٤٠٢، ٤٨٦،
ایتگین سلیمانی، شحنهٔ بغداد —، ١٠٨، ١٠٩،
ایرج، پسر فریدون —، ٤٥٢،
ایل ارسلان، خوارزمشاه —، ٤٧٢،
ایلدکز، شمس الدّین، اتابك اعظم —، ٢٢ح، ٢٢٧ح، ٢٣٣، ٢٣٧، ٢٤١، ٢٦٢، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٦٩، ٢٧٧، ٢٧٩، ٢٨٥—٢٩١، ٢٩٣—٢٩٥، ٢٩٧—٣٠٠، ٣٠٦، ٣١٩، ٤٨٥،
ایلدکزیان، آل ایلدکز —، ٣٧، ٤٠٠،
ایلقفشت (و قفشت و فقشت) بن قیماز، جمال الدّین، حاجب سلطان محمّد بن محمود —، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦٥،
ایلك خان [نصر بن علی بن موسی]، ملك ماوراء النّهر —، ٨٧، ٨٨،
اینانج، حسام الدّین، والی رَی —، ٢٥٩، ٢٦٦، ٢٧٥، ٢٧٧—٢٧٩، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٩٣—٢٩٦،
اینانج خاتون، زوجهٔ اتابك محمّد پهلوان —، ٢٢٦، ٢٣٨، ٢٦٣، ٢٦٦، ٢٦٧ح،

اسمٰعیل بن یاقوتی، حال سلطان برکیارق –، ۱۲۴، ۱۴۱–۱۴۲، ۴۵۵،
اشرف، سیّد، رکّ به حسن عربوی
اضبط بن قریع السعدی، شاعر –، ۲۶۲ح،
اعزّ الملك عبد الجلیل الدّهستانی، وزیر سلطان برکیارق –، ۱۲۹،
افراسیاب –. ۴۵۲، ۴۵۴،
افریدون، رکّ به فریدون
افسنر بیرورکوهی، از امرای سلطان محمّد بن محمود –، ۲۶۶،
افسنر قسیم الدّولة، والی حلب –، ۱۲۹،
الب ارسلان، سلطان عضد الدّولة ابو شجاع محمّد –، ۸۵، ۱۰۴، ۱۱۶–۱۲۴، ۴۰۲، ۴۵۴،
النعوش کون خر، حسام الدّین الامیر السّلاحی، از امرای سلطان محمّد بن محمود –، ۲۶۲، ۲۸۴، ۲۸۵،
التونتاش، امیر اخُر –، ۴۵۵،
ایلخان کافر ختائی –، ۱۷۲، ۱۷۴،
الیاس بن عبد الله الحافظ الغوری، سلّاح اس کتاب –، ۴۶۷،
امام اعظم، رکّ به ابو حنیفة،
امام معظّم، رکّ به شافعی،
امیرانشاه بن قاورد –، ۱۲۷ح،
امیر ستّی خاتون، دختر سجر –، ۲۰۵،
امین [بن هارون الرّشید]، خلیفه –، ۴۵۴،
امین الدّین ابو عبد الله، امیر بار –، ۲۴۴،
امین الدّین محمّد، کوتوال قلعهٔ فرزین –، ۲۶۲،
انسوغلی، رکّ به محمود انسوغلی
اندرخان، برادر افراسیاب –. ۴۵۴،
اُنر، امیر اسپهسلار –، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۴۵،

احمد بن ابی منصور بن محمّد بن منصور المزّاز الغاسانی، شهاب الدّین ...، ٤٨–٥٠،
احمد بن موجیر شمست کله، شمس الدّین ...، ٥٢، ٥٩، ٤٧٢، ٤٧٨،
احمد ابو نصر، رئیس نظام الملك،
اخماست، بسر بشنك ...، ٤٥٣،
ارجاسب ...، ٤٥٣،
اردشیر بن بابك ...، ٩٧، ١٦٦، ٤٥٣،
اردوان، پادشاه اشکانی ...، ٤٥٣،
ارسطاطالیس ...، ٤٤٧،
ارسلان ابه، اتابك ...، ٢٤١، ٢٤٤، ٢٦٣،
ارسلان ارغون، عم سلطان برکیارق ...، ١٤٣،
ارسلان جاذب، والی طبس ...، ٩٣، ٩٣ح،
ارسلان بن طغرل، سلطان رکن الدّین ...، ٣٠، ٣٣ح، ٣٧ح، ٦٥، ٨٦، ٢٢٣، ٢١٧، ٢١٨، ٢١٩، ٢٨١، ٣٣٠، ٤٠٣، ٤٨٤،
ارغان، حاجب سلطان محمود ...، ٢٠٤،
ارمانوس، ملك الرّوم ...، ١١٩، ١٢٠، رئیس بزرگ دیوسن،
از ابه، مملوك اتابك نزل ارسلان ...، ٢٤٧،
اُزبك، برادر اتابك ابوبکر ...، ٢٨٨، ٢٩٣، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٩، ٤٠١،
ازدمر، پسر، شحنهٔ اصفهان ...، ٢٤٧،
ابن اسحاق، صاحب سیرة النّبی ...، ٨ح،
ابو اسحاق النقّاعی، معتمد ...، ١٠٤،
اسرائیل بن سلجوق ...، ٦٤، ٨٧، ٨٩–٩١، ٩٣، ١٠٣، ٤٦٠، ٤٧٩،
اسفندیار ...، ٤٥٣،
اسقلیاذس، طبیب یونانی ...، ٤٢٧،
اسکندر یونانی ...، ٢٢١، ٤٤٧، ٤٥٣،

فهرست اسماء الرّجال

(ح = حاشیه، رك = رجوع کنید)

آدم، ابو البشر –، ٤ح، ٤٥٢، ٤٦٢،
ابراهیم ایال (یال) –، ٩٧ح، ١٠٤، ١٠٧، ٢٤٩ح، ٤٥٤،
ابراهیم خلیل النّبی –، ٢٥، ٦٠، ٤٥٢،
ابراهیم بن مسعود غزنوی –، ٥٧ح،
ابراهیم بن یحیی الکلبی العزّی، ابو اسحاق، شاعر –، ٥٦ح، ٦١ح،
ابراهیم [بن برید النّخعی]، الفقیه –، ٤١٧، ٤٢٠،
ابلیس –، ٤٥٢،
انابك اعظم، رك به ایلدکز شمس الدّین
انسز بن محمّد بن نوشتگین، خوارزمشاه –، ١٦٩، ١٧٤، ٢٠٢، ٢٧٠، ٤٧٢،
اثیر احسیکتی، شاعر –، ٢٠١، ٢٢٧،
احمدِ حنبل، امام –، ١٢، ٤٨ح، ٤٨٢،
احمد خان، حاکم سمرقند –، ١٦٩،
ابو احمد الدّهستانی عمروك، وزیر طغرلبك –، ٩٨،
احمد بن عبد الملك بن عطّاش –، ١٢٢ح، ١٥٦، ١٥٩، ١٦٠، ١٦١،
احمد بن فارس، صاحب المجمل فی اللغة –، ٤٨٢،
احمد بن محمّد الطّحاوی الفقیه –، ٤٨٧،
احمد بن محمّد بن علی الرّاوندی، حال مصنّف –، ٢٩،
احمد بن محمّد القدوری الفقیه –، ٤٨٧، ٤٨٨،
احمد بن ملکشاه، ابو شجاع –، ١٢٩ح،

صفحه	سطر	خطأ	صواب
١٢٤	١١	مصیم	مصمّم
١٢٥	٢٢	برد	بود
١٢٨	١	وَ ٱلْحَمِيَّةُ	وَٱلْحَمِيَّةَ
١٢٨	٢	فَانكَ	فَإِنَّكَ
١٢٨	٦	ان	آن
١٤٥	١٢	الاّ	الاّ
١٥٠	٥	سوی	سوء
١٧٠	١٢	آلتَّجَارِبَ	ٱلتَّجَارِبَ
١٧٣	١	ادی	آدی
١٧٧	١	دند	دید
١٧٧	١٩	سطانرا	سلطانرا
١٧٩	١٤	مؤید	مؤیّد
٢٣٤	٧	رذ	آرذ
٢٣٦	١٤	ٱلْاَضْدَادَ	ٱلْاَضْدَادَ
٢٣٧	٣	بارس	پارس
٢٥١	١٢	سمان	آسمان
٢٧٧	١٥	و	او
٢٩٠	٢٢	نوشة	نوشته
٣٠٧	٨	اب	آب
٣٢٧	٢٢	هیچ	هیچ
٣٣١	١٦	بان	نان
٣٤٨	١٢	دیرباز	دیریاز،
٣٥٨	١٤	رَخْم	زَخْم

غلطنامه

صفحه	سطر	خطأ	صواب
۲۲	۸	بس	بس
۲۲	۱۱	فسة	فتنه
۲۶	۴	ابدبدیشید	ابدیشید
۲۶	۲۱	آستانست	آستانت
۲۸	۱۶	حتر	چر
۴۰	۲۲	دس	دس
۴۷	۱	اماره	امّاره
۵۴	۹	تَسَمَّتُ	تَسَمَّتْ
۵۵	۱۰	فَانْظُرُوَا	فَانْظُرُوا
۵۷	۱۴	داشب	داشت
۶۷	۱۲	هچ	هیچ
۷۵	۱۰	عخترست	عجمترست
۸۴	۹	بد	بد
ورق شحره	حاشه	(رکَ در سابق)	(رکَ بص ۸۵–۸۶)
۸۹	۸	اب	آب
۹۵	۸	حَسَنَهٌ	حَسَنَةٌ
۱۰۴	۱۴	وَ اَعْوَابِهِ	وَ اَعْوَانِهِ
۱۰۸	۱۰	سلطاں	سلطاں
۱۰۹	۲	اَفْضَلِ	فَضْلِ
۱۱۲	۹	وْ	وَ
۱۱۷	۱۵	حنوق	حقوق

یَغْلِق (۳۵، ۲۱ : ۲۸، ۱۲ : ۳۵۰، ۸)، در فرهنگها «یغلغ» (با غین معجمه در اخیر بجای قاف) مسطور است و آن بمعنی تیر پیکان دار است،

یك اندازان (۳۰۲، ۹)، یك انداز بمعنی تیر کوچك و تیر زبون است و نیز تیر کوچکی که پیکان باریکی دارد و بغایت دُور رود (فرهنگ فوارس)، و دربن شعر یك اندازان گویا کنایه از شعاع های آفتاب است که بوقت غروب ازو برخیزد،

ج، بر چ بوشتن (۴۰۴، ۱۴) اینجا گویا بمعنی بر چ زدن است یعنی از خاطر محو نمودن و نام بردن و فراموش کردن و نابود ساختن و معدوم گردانیدن و هیچ انگاشتن (رکَ بفرهنگ فولرس)، و در مصراع اوّل «چون فتح بر چ نویس» گویا اشاره ایست باشعار دل فردوسی که در خاتمهٔ شاهنامه نوشته است

تن شاه محمود آباد باد • سرش سبز و جان و دلش شاد باد
بدو ماندم این نامه‌را یادگار • بسی سور اساس آمد هزار
چنانش بنام کرو در جهان • سخن ماند از آنکار و بهان
مرا از بزرگان ستایش بود • ستایش ورا در فزایش بود
که جاوید بادا جوانمرد مرد • همیشه بکام دلش کار کرد
بمش رای و هم دانش و هم نسب • چراغ عجم آفتاب عرب
چو دور جوانی به پیری رسید • زمانش سر آورد گفت و شنید
رعیت بود زیر بس ایمن گله • حکومت بدادار کردم یله
به مسلك بد آن پادشاه و به رفت • که ایمن کم ایمن بجهانش گفت
فزون بافت ایمن بانعام بهر • ز شه شادمان شد فتاحی شهر

چو نامش شه از جود بوشت بچ • حدیث فتح بسر بوشتم به بچ
فتاحی ببریدم از گنج شاه • از آن من فتاحی خریدم براه
چو دهیم دارش بد در نژاد • ز دهیم داران بیاورد یاد
(شاهنامه Add 16,531; f. 543a)،

یسار (۳۰، ۱–۱۱) بمعنی توانگری و یُسر و بمول، رکَ به مرزبان نامه (۱۸۱، ۷)، دیوان موچهری (۴۸، ۶)، المعجم لشمس قیس (ص ۴۱۰)

بیین تو چرخ داده یسار • یسار تو ملك خورده بمن

لباب الالباب ج ۱ (۳۲۲، ۱۷)، ج ۲ (۴۲۱، ۱۴)،

آن سوسن سفید شگفته بباغ در
یك شاخ او ز سیم و دگر شاخ او ز زر
پیراهن است گوئی ز دیبای شوشتر
کز نیل ابره استش وز عاج آستر

(دیوان ص ۱۸۹)، دیبای شُشْتر و اکسون شُشْتر خیلی معروف بوده است، رك به لباب الالباب ج ۱ (۱۸٤، ۱۵)، ج ۲ (۱۱۱، ۱٦ : ۲۷۳، ٤ : ٤۱۹، ۲۱)،

نقش کسی خواندن (۳٤٤، ۱۹) بمعنی کسی‌را یاد کردن یا اثر کسی جستن،

نهاذن (٤۳٤، ۱۱) بمعنی باهم موافقت کردن و رای قرار دادن،

نِهار (۳۰۷، ۷) بمعنی کاهش و گدازش تن (برهان)، لاغری، فرسودگی،

نهید (٤۰۱، ۱۰) فعل ماضی از نهیدن یعنی نهادن مثل افتیدن بجای افتادن،

وادید آمذن (۱٦، ۲) بمعنی پدید آمدن و ظاهر شدن، رك به تذکرة الاولیاء ج ۱ (۷۰، ۱۰ : ۱٤۲، ۱۱)، ج ۲ (۲۱۲، ٦ : ۲۲۱، ۱۲)، رك نیز به بادید آمدن در سابق،

واقعه (۵۹، ۱۱ : ۱۲٦، ۱۱ : ٤۲۱، ۲٤)، بمعنی مرگ و وفات، برای شواهد دیگر رك به تأریخ جهانگشای ج ۲ (مقدّمهٔ مصحّح ص کب)،

وجوه انگیز (۱۲۹، ٤ : ۲٤۱، ۷) بمعنی کسیکه پول از مردم بزور جمع آرد،

هوابلا (۳٤۸، ٦) بنا بر فرضِ صحّتِ این کلمه که در فرهنگها نیست معنی آن گویا هوس و خواهش باشد،

یاسِج (۲٦، ۱ : ۳۰۹، ۱۸) بمعنی تیر پیکان دار است (برهان)، رك به مرزبان نامه (۳۵۰، ۱۹)،

ابیوسه (۱۱،۲۴۱) بمعنی مخاة و ناگهان، «این معنی در فرهنگها نابوسان مسطور است» (مقدّمهٔ جلد دوّم از تاریخ جهانگشای ص کآ)،

ناں ناوگی (۱۶،۲۴۱) و ناں نانگی بمعنی نانی که بر تابه پزند و آن «بد ناسد زیراکه آهن اورا شك خشك کرده بود لاجرم غلط ناشد» (رسالهٔ خط صحت[1] منسوب به امام فخر الدّین رازی f 53b)، و «ناں ناوگی خوردن، کنایه از رنج بردن و محنت کشیدن است ظاهرًا»،

ناوَرْد (۱۹،۲۰۹) بمعنی جنگ و جدال و پیکار است (برهان)، رك به لباب الالباب ج ۲ (۸۵، ۲)،

نَبَره (۴، ۲۱۲) بمعنی قلب و ناسره (bad coin)، رك به مرزبان نامه (۱۴۵، ۵)،

نروله (۲۲، ۲)، در فرهنگها نیست امّا ظاهرًا بمعنی پول است که عمّال و سرهنگان حکومت از اهل دیه می گرفتند بطور جرح خوراك بوقت فرود آمدن در ده،

نظر دادن (۹۲، ۵) ظاهرًا بمعنی مهلت دادن و گذاشتن که در عربی «إنظار» باشد از باب إفعال، «قال أَنظِرْنی إلی یومِ یبعثون قال إنّكَ من المُنظَرین» (قرآن، ۷، ۱۲–۱۴)،

نعل بها (۲۲، ۲)، «مالی که پادشاه [و عمّال وی] در وقت مرور از موضعی از صاحب آن محلّ میگیرد بهای نعل اسپ خود که از آنجا عبور کرده است» (مقدّمهٔ جلد دوّم از تاریخ جهانگشای ص کب)،

نقش شوشتر (۲۲۵، ۲) گویا بمعنی نقش دستار شوشتری که بانواع رنگها ملوّن باشد، موچوری

---

(۱) یك نسخهٔ خطّی این رساله در پیش دکتور یکتائی (معلّم زبان فارسی در کرج) موجود است

ماندن (۲۵، ۲۰ : ۲۶۴، ۱۲ : ۱۰۴، ۹) بمعنی گذاشتن،

محفوری (۴۶، ۱۲ : ۴۷، ۱۶) در فرهنگها نیست و آن نوعی از قالی بوده است که بهترین آن در ارمنیه می بافتند چه یکی از تحایف بیش بها که سلطان محمود به قدرخان فرستاده بود محفوریهای ارمنی بوده، «... و هودجها از دیباج منسوج و فرشهای گرانمایه از محفوریهای ارمنی و قالی‌های اویسی ...» (زین الاخبار نسخهٔ کمبریج f. 124b)، رک نیز به تأریخ بیهقی (۵۰۹، ۱۹ : ۵۱۷، ۲ : ۵۷۰، ۱۴ : ۵۷۱، ۱۱)، در عربی «محفورة» است (رک بذیل قوامیس عرب از دُزی در ح ف ر)،

مدهون (۴۰۲، ۲) بمعنی رنگ و روغن دار (enamelled, varnished)، و «نشتِ مدهون» ظاهراً کنایه از آسمان است،

ملطّفه (۱۰۸، ۱۰، ۱۲ : ۳۴۰، ۲) «بمعنی نامه ایست کوچك که بطریق ایجاز حاوی خلاصهٔ مطالب باشد و در کتب لغت معتبره چیزی مناسب این معنی یافت نشد جز این عبارت در تاج العروس «لطّف الکتابَ جعله لطیفًا» و این اصل معنی آن بوده پس از آن توسّعًا بمعنی مطلق نامه استعمال شده است» (حواشی چهار مقاله از میرزا محمّد قزوینی ص ۱۰۶)، رک به تأریخ بیهقی (۲۹۰، ۷، ۱۰، ۱۲، ۲۰ : ۲۹۵، ۲۰ : ۲۹۶، ۱، ۱۲)، و ملاطفه که درین کتاب بسیار مستعمل است (ص ۲۴۸–۲۵۲) همین معنی دارد، رک به بیهقی (۱۶۸، ۱۵ : ۲۵۱، ۲، ۱۶)،

مُنج آشیان (۲۰۷، ۱۱) یعنی آشیانِ مُنج و آن کندوی زنبور باشد (bee-hive)،

مُنجِ انکبین (۲۸۱، ۶) یعنی زنبورِ عسل،

مواضعه (۹۴، ۷) «باجی که ملوك زیردست بپادشاهان مستقلّ دهند»، رک برای شواهد دیگر به مقدّمهٔ میرزا محمّد قزوینی بر جلد دوّم از تأریخ جهانگشای ص کآ و تأریخ بیهقی (۵۵۰، ۱۰)،

و عربان قوس الصادق و قوس الخلائق خوانند (برهان)، رکَ به مرزبان نامه (۱۰۳، ۸)، لباب الالباب ج ۲ (۲۷۸، ۱۴)، چهار مقاله (۴۲، ۱۳–۱۴)،

کازر شست (۳، ۱۲)، جامهٔ کازر شست یعنی جامهٔ شسته و سپید کرده (bleached =)

کَرْدَر (۲۱۴، ۱۱) زمین سخت که در دامن کوه واقع است و زمین پشته پشته و کوه و درّه‌را نیز گویند (برهان)،

گریزه (۴۲۳، ۶) از مصدر گریزدن بمعنی چاره کردن (فرهنگ انجمن آرا) «از خوردن ی گزیرد» یعنی از خوردن گزیر نیست،

گوزیه (۲۲۴، ۱۵) حلوائی که از مغز گردگان پزند (برهان) مانند لوزینه،

گوبه (۹۹، ۲)، 'rather' «شیفته گوبه» (rather crazy =)' «عاشق گوبه» (بیهقی ۶۱، ۶)، «محل گوبه شد» (ایضاً ۴۴۹، ۱۹)، «خرد خرد ی بارید چنانکه زمین تر گوبه ی کرد» (ایضاً ص ۲۱۵)،

لِه‌را، (۷۷، ۲۱) بمعنی لِله، و «از بهر لِه‌را» نیز آمده است، «ای شیخ از بهر لَه‌را مرا فریاد رس» (اسرار التّوحید ص ۸۲)،

لَوت (۴۶، ۱) بمعنی اقسام طعامهای لذیذ و نیز لقمهٔ بزرگ (برهان)،

لَور (۴۲۴، ۱۵) در فرهنگها بمعنی بی‌شرم و بی حیا است امّا اینجا ظاهراً بمعنی بی‌شرمی و بی‌حیائی است،

مال السّلاح (۲۲، ۲)، بمعنی پولیکه بهای اسلحه از بهر سپاه باشد و آن نوعی از جراح (tax) بوده است که عمّال حکومت از رعیّت ی گرفتند،

مال قرار فانونی (۴۵۶، ۴) گویا بمعنی مالیّات دولتی، رکَ به تاریخ جهانگشای ج ۲ (۲۷۰، ۶)،

ماندن (۴۱۵، ۸ : ۴۲۰، ۱۵) بمعنی باختن (to lose a game =)'

غمخواره (۱، ۱۵) بمعنی سُست و بی حرکت،

فَرع (۴۲، ۸) گویا بمعنی حقّ خدمت و تنخواه و نحو آن است،

قرار مالی (۴۱، ۱۱) بمعنی تقریر مالیات (= assessment of tax)،

قُرط، مِنْ تحتِ القُرْط (۵۱، ۱۶)، در قوامیس نیست امّا ظاهرًا معنی آن «از بُنِ گوش» است یعنی از ته دل و بدون چون و چرا، «همگان من تحت القرط برفتندی» (تأریخ بیهقی ص ۴۲۱ س ٤)،

قیر اسفهسلار (۴۹۶، ۱۵ : ۴۹۷، ۷)، قیر اینجا کلمهٔ ترکی است و معنی آن سرحد و ثغر (= frontier) باشد پس قیر اسفهسلار یعنی محافظ سرحدِّ مملکت (= frontier commander)، و آن ظاهرًا لقبی بوده است مثل «قیر خان» و مانند آن،

کار کرد (۲۱۹، ۲) یعنی طریقِ عمل،

کچول (۴۲٤، ۱۵) و کاچول بمعنی کون جنبانیدن یعنی حرکت دادن سرین بوقت رقصیدن و مسخرگی کردن (برهان)،

کردن (٤۵۶، ۷، ۸) بمعنی بنا کردن (= to build)؛ «اگر پیش از ولادت گیرنده کرده باشد» یعنی بنا کرده باشد،

کُریز (۳۰۲، ۲۰)، بمعنی کنج و گوشهٔ خانه (برهان)،

کلاه از بهر کسی دوختن (٤۰۰، ۱۶)، یعنی بفکر مساعدت کسی بودن و خیر کسی‌را اندیشیدن،

کله بستن (۳۰٤، ۵)، بمعنی گِرد آمدن، خواجه حافظ:

ی دمد صبح و کله بست سحاب * الصبوح الصبوح یا اصحاب

کمزبان (۳۰۲، ۱۸ : ۳۱٤، ۷) کمزن بمعنی مدبّر ... و نیز کسی که پیوسته در قمار نقش کم زند (برهان)،

کَنْ کَرُوشه (۳۲۶، ۲۲) کانی باشد که بدان گلوله و مهرهٔ گِل اندازند

Madār al-afāzil [1]) defines *'irā* as 'that piece at chess which is interposed between a King and a Rook to protect', but in the Arabic Mss. it is used rather of the whole position of a file dominated by a Rook, in which the check is for the moment covered by an intervening piece of either colour between the Rook and King. We have accordingly such expressions as 'to move into *'irā*' (to play the King on to a file where there is the possibility of a check by discovery by the removal or capture of an intervening piece), 'to expose to *'irā*, 'the position in *'irā*'.

عوان (۳۰، ۱۵، ۲۰، ۲۲ : ۱۲۹، ٤ : ۲۹۳، ۱۸ : ۲۹۲، ۱) بمعنی فرّاش و محصّل و سخت گیر، نیز بمعنی زبانیه آمده است، «احشروا الّذین ظلموا گرد کنید ستمگاران را ای که عوانان میان بسته را از بهر عوانی میان بناحق بسته‌اند» (تفسیر قرآن f. 186b)، «و خواب بر اهل دوزخ بر افگند تا مالك را و عوانان و زبانیهٔ دوزخ را و شیران و سگان و ماران و کژدمان دوزخ را همه خواب ببرد» (ایضاً f. 213b)، «لکن شما ملك الموت را و عوانان اورا نی بینید و او می بینندشان» (ایضاً f. 289b)، «فحشر فنادی پس عوانانرا بفرستاد تا قوم اورا همه را گرد کردند» (ایضاً f. 340b)،

غایت، تا غایت وقت (۲۹، ٦) بمعنی تا کنون، بعربی = الی الآن، «تا غایت وقت هیچ تاریخی تاریخی که مشتمل باشد بر حکایات و احوال عموم اهل اقالیم عالم .... نساخته‌اند» (حبّ طبع کانژمر ص ۲۸)، «عرایس نقایس ابکار و اذکار آنك اخبار و آثار که تا غایت وقت در حجب استتار کتمان پنهان مانده» (ایضاً ص ۲٦)، رك نیز به مرزبان نامه (۱۲۷، ۲۱)، تاریخ جهانگشای ج ۱ ص مد س ۱۵،

[1]) See J. R. A. S. Vol. 13 (1852) p. 49.

صبح بامی (۸۲، ۹)، بام مخفّف بامداد است (برهان)، پس مقصود از صبح بامی گویا صبح بامداد است یعنی سپیده دم (early morning)؛

ضمان (۴۱، ۱۱)، بمعنی مالی و نقدی که بجهت تأمین گرفته باشند؛ (security)، بسیار مکرّر در تاریخ بیهقی (۱۴، ۶، ۲۲ : ۲۹۸، ۶ : ۴۲۰، ۲۰ : ۴۸۸، ۲۱ : ۵۴۸، ۱۷ : ۶۸۵، ۲۰)؛

طرغان بست (۲۴۷، ۸)، این کلمه در هیچ یك از فرهنگها موجود نیست؛ فاضل ادیب سرّ دنیسن رَوس (Sir Denison Ross) ناظر مدرسهٔ السنهٔ شرقیّه در لندن گمان کرده است که کلمهٔ طرغان گویا از مصدر طیرمك مشتق است که معنی آن گِرد کردن (to collect) است و طرغان یا طرگن (ترگن) بمعنی انبوه و جمعیّت باشد و «چریك طرگنی» (چریك ترگن) بمعنی انبوه لشکر در قودانقو بیلیك (Kudatku Bilik) یافت می شود، پس طرغان بستن بمعنی گویا لشکر گِرد کردن است والله اعلم؛

طشت و خایه (۳۰۲، ۱)، نوعی از بازی است و آن چنان است که بیضه‌را خالی کنند و از شبنم پر سازند [و بجای شبنم سیماب نیز کنند] و راه آنرا محکم ساخته در هوای گرم در طشت می گذارند و اگر هوا گرم نباشد اندکی آتشی در زیر طشت نهند چون طشت گرم شود بیضه باصول راه بالا برقص در آمده بجانب هوا پرّان گردد تا از نظر غایب شود (فرهنگ فولرس)؛

طَلَب طَلَب (۳۱۹، ۲۲)، بمعنی گروه گروه؛

عِرا (۴۰۹، ۴)، معنی این کلمه در تاریخ الشّطرنج (ص ۲۲۵) در الناظ ذیل است:

'Irā (from the root *'ariya* to be naked) is a term peculiar to chess, occuring in Persian as *'irā* .... The Persian

آن حوان شکسته بسته بیتی بگفت» (اسرار التّوحید فی مقامات الشّیخ ابی سعید ص ۲۰۱)، و بمعنی افتان خیزان بیرون آمد، «با هوش بار آمد و برخاست و شکسته بسته آهسته از آن کوه فرود آمد» (ایضاً ص ۱۴۰)،

شمشیر حطب و تیغ حطب (۴۰۲، ۱۷ ۴۳۴، ۴)، گویا شمشیرتکه حطب بوقت حطبه خواندن همراه خود داشته چنانکه اکنون نیز در مصر این رسم جاری است، و این شاید کنایه از چیزی بیفایده و مهمل باشد چه حطب آن شمشیررا هیچ وقت بکار نمی برد،

شَمَن (۴۱۲، ۲۲) بمعنی بُت پرست، رکَ به حاشیهٔ کارنامسکی بر این کلمه در دیوان موچهری (ص ۴۲۰ از حواشی)، دیوان موچهری (۸، ۸، ۹، ۱ ۸۷، ۱۲ ۲۱۵، ۴)، المعجم لشمس قیس (۳۵۵، ۱۲)، لباب الالباب ج ۲ (۶۵، ۱۴)،

شَنَصه (۴۸۸، ۱۱)، کلمهٔ مولدهٔ معناها الاستصفاء (تاج العروس) و شاید در اینجا بمعنی جور و بی اعتدالی و تعدّی بی حد برعایا باشد، و این معنی در کسب لغتی که در دست است موجود نیست،

شِید (۲۰۸، ۱) بمعنی بسیار روشن (برهان) امّا اینجا بمعنی واضح و ظاهر،

شیرینها (۴۹۷، ۱۶) بمعنی چیزهای شیرین و چیزیرا گویند از اقشه و حواهر و زر و سیم که در هنگام دامادی و کدخدائی بخانهٔ عروس میرسند (برهان)

شیر علَم (۲۱۴، ۱۵، رکَ به حاشیه)،

شیر نجمر (۲۱۴، ۱۵)، از فرهنگها فوت شده است امّا ظاهراً مقصود شکل شیر است که بر روی مجمر می ساختند،

شیر مرغ (۴۵۸، ۲)، کنایه از چیزی که بعضی وجود آن ممکن میدانند امّا اینجا بمعنی چیزی که در لطافت و پاکیزگی بدرجهٔ محال باشد.

سر، سری باز دادن (۱۲،۴۰۳)، گویا کنایه از منصدّی شدن امورات خیریّه باشد،

سربست (۱۰،۳۷۵)، بمعنی کار پردازی و حکومت و امثال آن،

سُغبه (۱۸،۲۱) = فریفته، رکَ به مرزبان نامه (۱۱،۹۴)،

سَفْت (۴۷، ۹ : ۱۴۴، ۴) = دوش که بعربی کتف است، رکَ به مرزبان نامه (۱۲،۱۵۹ : ۱۹۷، ۹)، و هم‌سفت بمعنی هم پهلو است:

زنده مر خلق راست راهنمای ، مرده هم‌سفت سیّد بشر است

(المعجم لشمس قیس ص ۳۴۴)،

سلطانیّات (۱۱۱، ۴) یعنی مکاتبات رسمی دولتی (= state correspondence) ضدّ «اخوانیّات» یعنی مکاتبات دوستانه (= private correspondence)، (حواشی چهار مقاله از میرزا محمّد قزوینی ص ۱۰۲)،

سمّ خر (۱۴،۴۰۷)، یعنی گویا سمّ خر عیسی که نرسایان آنرا مثل نشان صلیب عزیز می داشتند و می پرستیدند، «چگونی در عبدهٔ نار و متعبّدان چلیپا و زنّار و آنها کی بتی پیش نهاده‌اند و آنها کی مسخّر سمّ خری مانده‌اند؟» (مقامات حمیدی f. 55r)،

سمسول (۱۵،۴۲۴)، این کلمه از فرهنگها فوت شده است و ضبط آن بهیچ وجه معلوم نشد امّا از سیاق عبارتْ واضح است که معنی آن گستاخی و بی حیائی و شوخی و نحو آن است،

سیاه کاسه (۱۲،۲۱۲) = بخیل، رکَ به تاریخ جهانگشای ج ۲ (۶،۲۶۵)،

شراب بها (۲، ۴۴) یعنی بهای شراب و آن پول است که موظّفین حکومت بجبر از مردم می گرفتند باسم بهای شراب و آنرا حقّی واجب می شمردند،

شکسته بسته (۱۱،۷) یعنی با لکنت زبان، «گفت ای جوان بیتی بگو

کوتاه نصبه کند و بر سر هر زنجیر گوئی از فولاد نصب سازند (فرهنگ فولرس)، و در فارسی استندال راه با لام خیلی متداول است مثل دیوار و دیوال و ریچار و ریچال و غیر آن،

سپیدکار (۲۱۲، ۱۲) = منافق و دو روی،

یا باش دشمن من یا دوست باش وبحك
به دوستی به دشمن ایست سپیدکاری

(دیوان موچهری ص ۱۱۵)،

سیه‌گر و دو زبان و رکیك چون خامه
سپیدکار و دو روی و ضعیف چون قرطاس

(المعجم لشمس قیس ص ۴۱۲)، رك نیز به مرزبان نامه (۲۲۹، ۴)، لباب الالباب ج ۱ (۲۱۷، ۵)،

سِتان (۲۶، ۲۱ : ۱۹۷، ۵ : ۲۸۰، ۱۹) بمعنی بر پشت خوابیدن،

ور زلزلهٔ حمله چنان خاك بجنبد . کز هم نشناسد نگورا و سِتان‌را

(انوری)،

سد (۱۸۴، ۷) = صد، «زن موسی و آنکسان که برو بودند سد (کذا بالسّین) زور درنگ کردند» (تفسیر قرآن f 144)،

سر، بر سر (۲۲، ۸) = علاوه (over and above -)، «و وهبنا له اسحٰق و یعقوب نافلة و بخشیدیم مرورا فرزندی ... نام او اسحٰق و سنهٔ نام او یعقوب نافلة زیادت بر آنچ او خواست او را ما فرزند خواست ما اورا فرزند دادیم و نیه بر سر» (تفسیر قرآن f. 34)،

—، سر چیزی افتادن (۲۶۲، ۴) بعربی = عثر علی شیء،

—، سرِ کسی در سرِ چیزی شدن (۲۲، ۱۸ ۲۲۵، ۱۰)، بمعنی هلاك شدن در راه چیزی یا امری، سر در راه چیزی از کف دادن،

و زَرْد خاناه استعمال می کرده‌اند و اصل معنی این کلمه زره خانه است از زَرْد بمعنی زره در عربی و زرّاد یعنی زره گر ولی پس از آن بکثرت استعمال بمعنی مطلق قورخانـه و اسلحه خانه استعمال شده است» (حاشیهٔ میرزا محمّد قزوینی ص ۵۷ از جلد دوّم از تأریخ جهانگشای)، رکَ نیز به دیوان منوچهری (۴۶، ۲۱)، تأریخ بیهقی ۵۶۵، ۱۵)،

زفان (۱۹۷، ۲۱) = زبان، رکَ به تأریخ جهانگشای ج ۱ (۳٤، ۱۷ : ٤۲، ۱ : ۱۲۲، ۲، ٤، ٦ : ۱٤۳، ۱۷ : ۱٤٤، ۱۰ و غیر آن)، تذکرة الاولیاء ج ۱ (٤۵، ۱۹، ۲۰ : ٤۸، ۲۳ : ۵۰، ۱۲)،

زُمُرُّد (۲۵۷، ۲۲) = زمرّد، رکَ به لباب الالباب ج ۱ (۳۰٤، ۱۱)،

زَندنیجی (۱۷۱، ۱۱)، این کلمه در فرهنگها «زندپیچی» (با باء فارسی و جیم فارسی) نوشته شده است و آن خطاست و صواب زندنیجی (با نون بعد دال) است و آن نوعی از جامه بوده است که در زَندنه (از مضافات بخارا) می بافتند، «و آنچه از وی [یعنی از زندنه] خیزد زندنیجی گویند که کرباس باشد یعنی از دیه زندنه هم نیکو باشد و هم بسیار بود و از آن کرباس به بسیار دیهای بخارا بافند و آنرا هم زندنیجی گویند از بهر آنکه اوّل بدین دیه پدید آمـده است و از آن کرباس بهمه ولایتها برند چون عراق و فارس و کرمان و هندوستان و غیر آن و همه بزرگان و پادشاهان از او جامه سازند و بقیمت دیبا خرند عمرها الله» (تأریخ بخارا لمحمّد بن جعفر النّرشخی طبع موسیو شِفر ص ۱۳–۱٤)، رکَ نیز به لباب الالباب ج ۱ (۳۲، ٦)، سیاست نامه طبع شفر (۹۵، ۸)،

زِیلو (۲٦۹، ۱۱ : ۳۰۰، ۵) بمعنی پلاس و گلیم و آنرا شطرنجی نیز خوانند (برهان)،

سالیخ (۳٤۹، ۳، ۱۷) = سارِیخ، و آن چوبی باشد که بر سر آن چند زنجیر

(ایضاً)، رکَ بر سه تأریخ جهانگشای ج ۱ (۵۷، ۵ ۱۱،۶۷ ۲،۶۸ ۱۶،۸۸ ۱۱۵، ۱۱ ۱۴۸، ۱۴)،

روزگار، تا به پس روزگار (۲۴۳، ۹) یعنی عن قریب (= before long)، رکَ به مرزبان نامه (۱۷۸، ۲)، و تا به پس در همین معنی دارد، رکَ به لباب الالباب ج ۲ (۲۷۶، ۲۱)، تأریخ جهانگشای ج ۲ (۱۷۹، ۱۷)،

رهو کردن (۲۶۴، ۶) یعنی سستی نمودن و تأهسگی رفتن، رَهْو کلمهٔ عربی است،

ریجار (۴۲۴، ۲۴) و ریجال یعنی مرتبائی که از دوشاب پخته باشند (برهان)، رَیس (۲۳۰، ۱ ۲۲۷، ۱۱) = مکّار و دغاباز و کینه‌ور (برهان)،

زار، نزار و زار (۲۲۱، ۲۲ ۴۲۴، ۱۲) یعنی در حالت زاری و بیچارگی و بدحالی، زار و زار بر همین معنی دارد، رکَ به لباب الالباب ج ۲ (۴، ۲)، المعجم لشمس قیس (۱۵۶، ۱)،

—، زاری زار (۸ ۱، ۲) یعنی بحالت زاری و درماندگی،

زَطّاره (۴۲۲، ۱۱)، الزطاره و السّطاره قَبَاءٌ حَوْفاء کالقصة مضروبه بالعصب تُرمی الطیر بحصاه توضع فی حوفها (اقرب الموارد)،

زحمت (۲۶، ۱ ۲۶۹، ۱) یعنی ازدحام و اجتماع (= gathering) «در منصورهٔ معموره زحمتی دیدم پرسیدم که آن اجتماع از بهر چیست» (مقامات حمیدی f 58) «زحمت بطّارگان درگذشت» (ایضاً f 45b)، رکَ به مرزبان نامه (۶۴، ۱۴)، تأریخ بیهقی (۱۸۵، ۱ ۱۸۸، ۱۴ ۱۹۶، ۲ ۵۶۹، ۲)،

زر کمیس (۴۱۰، ۹) نقش کمیس،

زرّاد خانه (۱۴۲، ۱ ۱۴۲، ۱)، «یعنی اسلحه خانه و توپخانه، و این معنی در عربی قرون متأخره مخصوص دورهٔ ممالیك مصر زرّد خانه

(تأریخ بیهقی ص ۴۷۱)، درین بیت «بِرَسَد» (بفتح راء از مصدر «رسیدن») نمی توان خواندن چه وزن منکسر بشود، و هیچ شاهدی از مصدر «رسیدن» بدون باء اوّل (مثلاً «رسد» یا «رسید» نه «برسد» و «برسید») بدین معنی بنظر من نیامده است،

رسیدن، (۴۲۲، ۱۰ : ۴۲۸، ۲) بمعنی پخته شدن و بجوش آمدنِ شراب، (= to ferment)، فعل متعدّی آن یعنی «رسانیدن» بمعنی پخته کردن مستعمل می شود خصوصاً رسانیدن ریشها و جراحتها و آماسها، «انگبین جراحتهارا فراهم آرد و برساند» (کتاب الابنیة عن حقایق الادویة تألیف ابی منصور موفّق بن علی الهروی ص ۱۷۶)، «بیخش ریشهارا برساند» (ایضاً ص ۱۶۲)، بسیار مکرّر درین کتاب،

رشته تابی (۳۶۹، ۱۶) بمعنی یك رشته واحد (= a single thread) یعنی مقدار ادنی، در تأریخ بیهقی (۶۴، ۱۱ : ۱۷۸، ۱۶ : ۷۵۴، ۲) «رشتهٔ تاری» در همین معنی استعمال شده است، «کسی‌را رشتهٔ تاری زیان نشد»، «رشتهٔ تاری ازانکه نوشته بود زیادت نیافتند»، «روا نداشتیم که هیچ آفریدهٔ بر حصار رود و رعیّتی‌را که در متابعت ایشان رغبتی نداشته باشند رشتهٔ تابی زیان شود» (زین الاخبار نسخهٔ کمبریج)،

رشوت (۴۶۵، ۱۲) بمعنی باج (= tribute)،

رنگ (۳۹۴، ۱۲) بمعنی شتری قوی که از بهر نتاج نگاه دارند (برهان)، رك به دیوان منوچهری (۷۲، ۱۶)،

رُود (۲۸۶، ۱۰) جمع رِند که کلمهٔ فارسی است و معنی آن اوباش (= populace) باشد، «در آن میانه حادثه زناطره و جمریان و رنود و اوباش دست تطاول دراز کردند» (جت طبع کاترمر ص ۲۲۶)، «مخاطب الدّین ایشان دوانندار رنود و اوباش‌را بخود دعوت می کرد»

دُوالك سار (۳۰۲، ۱۱) = قمار سار و حیله سار و مکّار و عیّار (= «swindler»)، رکَ به تذکرة الاولیاء ج ۲ (۳۲۹، ۶)،

دواسدن (۲۶۱، ۱۷ ۲۷۱، ۲ ۲۷۵، ۱۴ ۲۹۲، ۴، ۷) بمعنی تاختن و حمله کردن، رکَ به تأریخ جهانگشای ج ۲ (۶۳، ۴ ۷۱، ۱۴ ۱۲۸، ۱)، «در حملهٔ شام تا کار آب بدواسدند» (حبّ طبع کازیمیر ص ۲۵۲) «و کمین ساخته بر شامیان دواسدند» (ایضاً ص ۲۸۶)،

دوست گانی (۱۹۴، ۲۱) بمعنی ساغر و پیالهٔ بزرگ که بر باد کسی خورند،

دوسدن (۱۷، ۷) بر وزن بوسدن بمعنی چسپیدن و ملصق شدن (برهان)،

دو گمانی (۳۲۹، ۱۶) بمعنی کاری که انجام آن دو گمان داشته باشد مثلاً جنگ دوگمانی است که انجام آن ممکن است فتح و ظفر باشد و نیز ممکن است شکست باشد، (= of a double possibility)،

دو هوائی کردن (۲۶۲، ۱۸)، بمعنی دو طرف مایل بودن (= to waver in mind)،

دربار (۲۴۸، ۱۲)، بمعنی نطع الحرکة، در متن دربار (با بای موحّده) غلط چاپ شده است،

رسدن (۲، ۱۱ ۱۱۲، ۱۱، ۱۲ ۱۵۹، ۹) بمعنی سپری شدن و تمام شدن و پایان رسیدن، رکَ به مرزبان نامه (۱۰۸، ۵ ۲۸۰، ۱۹)، تأریخ سیستان (۳۲۹، ۵) تذکرة الاولیاء ج ۱ (۱۷۲، ۲۲ ۳۲۹، ۱۲)، ج ۲ (۱۹۱، ۲۲ ۲۰۷، ۶ ۴۲۹، ۲)، در فرهنگ ولرس کلمهٔ «رُسدن» و در قاموس جانس «رَسدن» همین معنی دارد یعنی تمام شدن و بآخر رسیدن، و از شعر ذیل واضح میشود که رُسدن (بسکون راء) غلط است

آفتاب ملوك هست اطلس ۰ که رو نرسد اش جلال قدم

یعنی کرّت آخری، مرتبهٔ اخیر (= last of all)،

دست، از دست بیفکنده (۴۴۰، ۱۰، ۱۸)، در اصطلاح خطّاطان حرفی‌را گویند که دنبالش بریده نباشد بلکه دراز کشیده باشد،

—، دستی زدن (۴۰۰، ۱۴)، کنایه از حمله بردن و قوّت‌را بکار آوردن، «با لشکر منصور دستی بزنند» (تأریخ بیهقی ص ۵۶۴)،

—، دستی جامه (۱۰۹، ۸) = یك خلعت تمام از سر تا پا (= a full suit of clothes) «دستاری زرّین مرصّع بر سر او و دستی جامه پوشیده که قیمت آن ده هزار دینار مغربی باشد» (سفر نامهٔ ناصر خسرو ص ۴۸)، «از آن دو دست جامهٔ نیکو ساختم» (ایضاً ص ۸۷)،

دشخوار و دشخواری (۷۷، ۱ : ۱۰۱، ۲ : ۱۰۲، ۱۰ : ۱۶۰، ۱۴ : ۱۷۴، ۱ و غیر آن) = دشوار و دشواری، بسیار مکرّر در تفسیر قرآن (نسخهٔ کمبریج)،

دَقّ مصری (۲۰۲، ۶)، نوعی از پارچهٔ باریك و قیمتی که ظاهراً در مصر می بافتند، رك به مرزبان نامه (۲۲۷، ۱۰)، لباب الالباب ج ۱ (۲۱۲، ۲)، ج ۲ (۱۱، ۱۷)،

دل، در دل گنجیدن (۲۵۶، ۶ : ۲۵۹، ۱۰) بمعنی باور شدن، «در دلِ دوستان نمی گنجید» یعنی دوستان باور نمی کردند،

دنبالِ کسی داشتن (۲۷۶، ۱۹) و دنب کسی داشتن یعنی بدنبال رفتن، در عقب رفتن، تعاقب کردن، (= to follow, to pursue) «و من یتّبعْ خطوات الشیطان و هرك دنب پیهای دیو دارذ ای هرك دنب دیو دارذ در زنا افتذ» (تفسیر قرآن f. 65b)، «یتّبعهم الغاوون دنب ایشان دارند و پس ایشان روند بی‌راهان ای کافران» (ایضاً f. 96b)، «فاتّبعوا ما انزل الله دنب آن دارید که خذای تعالی فروذ فرستاذه است» (ایضاً f. 141b)،

منصودش شاید «حروس حوانده» باشد یعنی تمام اموال و ستور و دواتّ حتّی حروس حوانده‌را که ادنی علامت آبادی است از ولایت عراق برداشتند (میرزا محمّد قزوینی)، از فرهنگها فوت شده،

حشت، حشت کَیْ با قالب آمد (۲۶۱، ۲۲) یعنی کار کَیْ درست شود و رو براه آرد، این اصطلاح ضدِّ «حست از جای برفتن» است یعنی نرم شدن کنار، «امیر بدگمان‌تر گشت و در اندیشید که حشت از جای خویش برفت» (تاریخ بیهقی ص ۲۸۲)، هر دو از فرهنگها فوت شده،

خیرهای (۲۵۸، ۱) = خیری‌های، خیر لغتی است در خیری و آن نام گلی است معروف (برهان)،

دانشق (۲۵۵، ۱۵ ۲۷۰، ۲) یعنی مشاورت، از مصدر «دانِشمق» مشتق است که معنی آن در ترکی مشورت کردن و باهم سخن گفتن است (parler, tenir conseil -)، (لغات چاوه دو کورنی «دانشمق»)،

دُرّاعه (۲ ۲، ۱) - جبّه و قبا، «و خویشتن پیراهنی پوشیده سعد با فوطهٔ فراخ بزرگ چنانکه در بلاد عرب رسم است و بعجم دُرّاعه می گویند» (سفرنامهٔ ناصر خسرو ص ۴۸)، رکَ به مرزبان نامه (۲۶۱، ۵)، تاریخ بیهقی (۲۲۵، ۱۴ ۷۶۵، ۴)، لباب الالباب ج ۱ (۱۸۸، ۱۲)، اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید (۲۴۲، ۱۲)،

دست (۱۴۸، ۱۲ ۳۲۷، ۱۴) - غلبه و فیروزی، «و لعلی بعضهم علی بعض و دست یافتی گروهی ازشان بر گروهی دیگر» (تفسیر قرآن ۲ ۵۰۱) «اگر اهل مکّه بر شما غلبه کنند و بر شما دست یابند» (ایضاً ۲ ۵۰۲)،

— . (۱۴۰۱۰۲ ۴۱۵، ۴) - مرتبه و کرّت، «دست سیار پرسش»

آزادی است و کنایی مراد از وی رقص و وجد هم بود که در غلبهٔ شوق روی داده باشد چنانکه در عرف عوام دهلی زنانی‌را که اظهار سابه زدگی کنند و سرجنبانند، و دست و پا زدن بآهنگ دهل نمایند گویند که یك حراره کرد، امیر خسرو دهلوی:

زهره که دریافت ازآن صبح ناب . کرد حراره بدف آفتاب

(مصطلحات بهار عجم)،

بر دف بزد حرارهٔ خورشید چون بدید
ناهید عکس رای تو بر چرخ چارمین

(دیوان کمال الدّین اصفهانی (Or. 473, f. 67b)؛ رك نیز به المعجم لشمس قیس ص ۴۲۹ ح ۱،

حَشاشه (۱، ۲۸۹) و حُشاش بالضّم بقیّة الرّوح فی المریض و الجریح. رَمَقٌ من حیاة النّفس و منه «انثانت البقرة من جازرها بحشاشة نفسها» (اقرب الموارد)، زتّ: «و نجا ملك الکُرج بحشاشة نفسه و رضی من الغنیمة بالایاب» (f. 91a)،

حشَر (۱۸۰، ۱۶ : ۲۵۸، ۱۵ : ۲۶۴، ۸ : ۲۶۷، ۱۱ و غیر آن)، «یعنی لشکر غیر منظّم یا لشکری که از ولایتها فقط در حال جنگ جمع کنند» (مقدّمهٔ میرزا محمّد قزوینی بر جلد دوّم از تاریخ جهانگشای ص یآ)،

خانیها (۶۰، ۲۲)، خانی بر وزن فانی حوض و چشمهٔ آب است (برهان)،

خایه در مشت شکستن (۴۲۱، ۲۲)، یعنی مغلوب شدن برسوائی و ذلّت (= to be humiliated)، از فرهنگها فوت شده است،

خروس، شب بخروس گذاشتن (۲۶۴، ۱۱) یعنی مال و اسباب‌را بحال خود گذاشتن و فرار کردن، از فرهنگها فوت شده،

—— ، خروس خوان (۲۷۷، ۵ : ۲۹۸، ۲)، بقرینهٔ سیاق عبارت

جبرئیل (۲۴، ۱۲) = جبرئیل،

جرکه (۱۱، ۱۲) = جُرّ،

جنجون (۲۵، ۱۹)، «بطور اسم جنس بمعنی مطلق رود خانهٔ بزرگ» رك برای شواهد دیگر به مقدمهٔ مفصل محمّد قزوینی بر جلد دوّم از تاریخ جهانگشای ص یَ،

چاشت، پس از آنك او شام خوردی برو چاشت خورد (۲۵۴، ۲۲)، یعنی پیش از آنك او فرصت ردن یابد اورا برد یا پیش از آنك او مکر خودرا اندیشد این مکر خودرا بعمل آورد،

«پیش از آنك اهل بغداد شام خوردند وزیررا چاشتی نداده‌اند» (تاریخ جهانگشای ج ۲ ص ۴۴ و ذیل ذکر سلاطین خوارزمشاه)،

چرب دستی (۴۲۵، ۲) - چابك دستی و هنرمندی، رك به مرزبان نامه (۷، ۱۴ ۴۱، ۱۰ ۵۶، ۱)، تاریخ بیهقی (۴۴۹، ۸)،

چرید (۴۱۶، ۱) از چریدن بمعنی غالب شدن (برهان)،

چرخشت (۴۲۵، ۱۵) و نیز چرخُست (با سین مهمله) بمعنی چرخی و حوضی است که انگور در آن ریزند و عالمد تا شیرهٔ آن بر آید (برهان)، رك به دیوان منوچهری (۵۵، ۳ ۱۰۵، ۱ ۱۶۵، ۴ ۱۶۹، ۴ ۱۸۶، ۱۶)،

چشم رخم (۲۷، ۹) بمعنی زیان ادراك و بعربی - طرفة العین، «هرکه نخواهد چشم خویش بر حرام کردهٔ خدای بك چشم رخم هرگز در حملهٔ عمر بدو راه نیابد (تذکرة الاولیاء ج ۱ ص ۲۶۲)، «کس بود که در سه روز بمکّه رود و باز آید . . وکس بود که در شب و کس بود که در چشم رخمی» (ایضاً ج ۲ ص ۲۴۴)،

چراره (۱۶۱، ۱)، چراره کردن، چراره در اصل لغت بمعنی گرد و

پنگان (۳۰۲، ۱۲، ۱٤ : ۳۲٤، ۱۲) بمعنی کاسه و پیاله عموماً و طاس مس ته سوراخ کرده باشد خصوصاً که آنرا در میان آب ایستاده گذارند و ساعات شبانروزیرا معلوم کنند و معرّب آن «فنجان» است (برهان)،

پی آورد (۳۹۳، ۱۲)، به پی آوردِ او یعنی دنبال او و در عقبِ او و از پس او،

پیخته (۳٦۷، ۱۵) = پیچیده، از پیختن = پیچیدن (برهان)،

تنگا تنگِ کسی رسیدن (۳۲٤، ۱۷) یعنی سخت نزدیك رسیدن در تعاقب کسی،

تنگ بار (۳۷۷، ۲۰) شخصی‌را گویند که مردم نزد او بدشواری بار یابند (برهان)، (= inaccessible)،

تنگ رسیدن (۹۱، ۵ : ۳۹۹، ۷) = نزدیك رسیدن:

رسیدم من فراز کاروان تنگ * چو کشتی کو رسد نزدیك ساحل

(دیوان منوچهری ص ۷۵)، رك نیز به تأریخ بیهقی (۱۲۰، ۱٦ : ۵۲۹، ۹)،

توزِ کمان (۳٤۹، ۲)، توز و توژ (با زاء فارسی) پوست درختی که بر زین اسب و کمان و امثال آن پوشند (برهان)، (= birch-bark ?)، و آن پوستی است که در زمان قدیم آنرا بجای کاغذ بکار می بردند و مکتوبات بر وی می نوشتند، قال البیرونی وُجِد فی زماننا بِجَیٍّ مدینة اصفهان من التّلال ٱلّتی ٱنْشَقّتْ عن بیوت مملوءةٍ اَعْدالاً کثیرة من لِحَاء الشجرة التی یُلْبس بها ٱلْقِسِیُّ و ٱلتِّرَسَةُ و تسمّی ٱلتُّوز مکتوبةً بکتابة لم یُدْرَ ما هی و ما فیها (الآثار الباقیه ص ۳٤)،

پیراهنم از خون و آب دیده * چون تُوز کمانست و من کمانم

(المعجم لشمس قیس ص ۳۲۱)،

جان، بجانی جان بجستند (۳٦٤، ۷) یعنی بدقّت و دشواری جان خودرا بسلامت بُردند،

پُر دل (۱۶۶، ۱۵) = دلیر و جوانمرد و سخی (فرهنگ فولرس)،

ای خداوندی کاندر کفِ انصاف و مصاف
از تو عدل عُمَر و پُر دلیِ حیدر خاست
(لباب الالباب ج ۲ ص ۲۷۶)،

پُرسش خواستن (۴۸۸، ۵ ۴۸۹، ۱۴)، تعریف - السّلامُ علیه (greetings to him!)

پُرسش رساندن (۴۸۹، ۲) یعنی سلام و پیغام رساندن و نحو آن،

پُرسیدن (۴۸۵، ۵). «امیر المؤمنین می پُرسد» یعنی سلام و تو می فرستد و احوال تو می پُرسد،

پرگنه (۲۷۴، ۲) = پراگنده،

پَرَن (۴۱۰، ۲۲) مرورن چین پروین را گویند و تعریف ثُریّا است (برهان)، رکّ به دیوان موچهری (۹، ۴ ۹۲، ۴ ۲۱۴، ۹)، لباب الالباب ج ۲ (۴۲، ۲)،

پروردن (۲۵۹، ۱۲)، با کسی پروردن یعنی قرار دادن و موافقت کردن و ساختن و راست کردن (- to conspire)، این معنی از فرهنگها فوت شده است،

پُرّوَر (۲۰۲، ۱) یعنی فراوان و سخاوت خانه که تعریف عَطف خواهد (برهان)، (- lace, fringe)،

پُشت پای زدن (۲۲۲، ۱۱ ۲۵۰، ۱۷) یعنی رد کردن اشیا و اسباب دُنیا و اعراض کردن (مصطلحات بهار عجم)، (- to spurn, reject with disdain) «اسباب اقامت را پشت پای زدم» (مقامات حمیدی ۲۰۸)، «سر آخرت را رای زده و دُنیا را پشت پای زده» (ایضاً ۲۵۱)، رکّ بر تعریف المعجم لشمس قیس (۱۰۰، ۱۵)، نزهة نظامی ج ۲ (۱۱۹، ۱)،

بنشناس (۹۲، ۵) = ناشناخته (incognito)، جتّ در همین مقام «بناشناس» دارد و ع: «در لباس مختفی»، از فرهنگها فوت شده است،

بنوا شدن (۴، ۱۶ : ۳۱۹، ۲۲ : ۴۲۷، ۱۵) = میسّر گشتن و حاصل آمدن و ساخته شدن، برای شواهد دیگر رکّ به تأریخ بیهقی (۳۵، ۱۶ : ۴۱، ۷)، دیوان منوچهری (۱۱۱، ۲۲)، المعجم لشمس قیس (۴۸۴، ۹)،

بیران (۳۴، ۲) = ویران و خراب، این کلمه در تفسیر قرآن (نسخهٔ کمبریج) بسیار مکرّر است: «لَوْ کان فیهما آلهة إلاّ الله لفسدتا اگر بودی در آسمان و زمین بتانی که سزاوار پرستش بودندی جز خدای تعالی بیران شدی آسمان و زمین»، «یاجوج و ماجوج بیرون آیند ... و فساد بسیار کنند و بیران کنند همه جهانرا» (f. 39r) «لَهُدِّمَتْ صَوَامِعُ هر آینه که بیران کرده شدی صومعهای پارسایان ترسایان» (f. 47r) و غیرها من المواضع،

پاداشت (۱۸۱، ۱۵) = پاداش،

پاذیز (۳۴۵، ۴ : ۳۴۲، ۲) = پاییز یعنی فصل خزان، مثالی دیگر در تبدیل ذال معجمه بیاء مثنّاة کلمهٔ آذین (= آبین) است،

پا رنج (۳۶۸، ۱۴) بر وزن آرنج زری که بشعرا و مطربان و امثال ایشان دهند تا در جشن و میزبانی حاضر شوند، رکّ بفرهنگ انجمن آرا که همین شعررا برای استشهاد آورده است،

پا مُزد (۳۲، ۸) = پای مُزد، بعربی = حقّ السعی، رکّ به تذکرة الاولیاء ج ۱ (۴۹، ۲۱ : ۵۰، ۴)،

پای کوبان (۳۱۴، ۵) = رقص کُنان، پای کوفتن کنایه از رقص کردن است (برهان)،

پیچند (۲۸۷، ۲۰) = پیچند، پچیدن لغتی است در پیچیدن (قاموس جانسن)،

بر رسیدن (۲۱۷، ۹ : ۲۱۸، ۴) = پُرسیدن و سؤال کردن (برهان)، معلوم کردن (to inquire)، «از صورت حال بر می رسید و از اقامت و ارتحال می پرسید» (مقامات حمیدی f. 103b)، «حکایات آن شهر بزرگوار شنیده بودم و از اندك و بسیار بر رسیده» (ایضاً f. 107b) رك نیز به مرزبان‌نامه (۱۹۸، ۱۲)

بر روند (۴۴۴، ۲۰)، بر رفتن بمعنی پیش رفتن و پیشی گرفتن (فرهنگ آنندراج فقط و از سایر فرهنگها فوت شده است)، «آب ایشان مد کند و چنان شود که پندارند بازگشته است و به بالای بر می رود» (سفرنامهٔ ناصر خسرو ص ۸۸)،

بر زدن (۴۴۰، ۴، ۵، ۷، ۱۴) = بر هدف زدن،

بَرَسیدن بمعنی تمام شدن، رك به رسیدن،

بریذ (۴۴۳، ۸) = باربد (از باربدن)،

بَزَد (۴۴۴، ۱۲) از مصدر بزیدن (= وزیدن):

این بس نباشدت که چو باد صبا بَزَد
از بوی مشك زلفش تو روح پروری

(لباب الالباب ج ۱ ص ۲۸۴)، تبدیل واو بباء موحّده در فارسی خیلی متداول است مثلاً برزیدن = ورزیدن، نبشتن = نوشتن، بیران = ویران و غیر آن،

بسنده آمدن (۸۹، ۱۹، ۲۰) = کافی شدن (to be sufficient)،

بن دندان، از بُن سی و دو دندان (۲۱۵، ۱۹) = از تهِ دل (فرهنگ فولرس)،

خورشید زد علامت دولت بسام تو
تا گشت دولت از بُن دندان غلام تو

(دیوان منوچهری ص ۱۹۲)،

حاجب و نحو آن، بك در ترکی بمعنی خداوند و صاحب است مثل دادبك (= امیرِ داد و خداوندِ داد)،

بارگین (۲۸۱، ۹) و پارگین بر وزن آستین گوی‌را گویند که آبهای کثیف و چرکین همچو زیراب حمّام و مطبخ و امثال آن بدانجا رود (برهان)، رك به مرزبان‌نامه (۱۶۲، ۲)، دیوان منوچهری (۹۷، ۱۷)، اسرار التّوحید (۱۴۲، ۷)،

باز آن (۴۰۶، ۵) یعنی «با آن» مثل بازین (= باز این = با این)،

باز آنك (۵۰، ۲) یعنی «با آنکه» و «باوجود آنکه» و بعربی «مَعَ اَنَّ»، «و إنّکم اذًا لَمِنَ المقرّبین و شما باشید همیذون از نزدیك کردگان بن آی کی شمارا باز آنك (= مَعَ أنَّ) شمارا بَخْشَم باشید از خاصگان من» (تفسیر قرآن نسخهٔ کمبریج Mm. 4.15, f. 88b)، برای شواهد دیگر رك به تأریخ جهانگشای ج ۱ (۲۲، ۱۶ : ۱۱۸، ۱۸ : ۱۲۹، ۴)، ج ۲ (۹، ۱۰ : ۵۲، ۱۱ : ۸۰، ۸ : ۸۴، ۲ : ۱۰۰، ۱)،

باز خوردند (۲۷۸، ۱۲)، بکسی باز خوردن یعنی دوچار شدن و پیوستن (مصطلحات بهار عجم)، در عربی = تَلاَقَوْا،

بازین (۷۶، ۶) = «باز این» = با این، مثل «باز آن» و «باز آنك»، و «بازین همه» = با این همه یعنی با وجود این همه، رك به تأریخ جهانگشای ج ۱ (۹۱، ۱۴)، ج ۲ (۱۴۰، ۷ : ۱۶۹، ۶)،

با نام (۲۹۰، ۶) بمعنی معروف و مشهور و لایقِ تحسین، در تأریخ بیهقی بسیار مکرّر است طبع کلکتّه (۴، ۲ : ۷، ۱۲ : ۱۸، ۱۵ : ۲۷، ۱۵ و غیر آن)،

بُخاری (۱۶۴، ۱۴)، ظاهرًا جامهٔ بوده است که از کرباس در بُخارا می بافتند، رك به زندنیجی،

بُرْد (۹۶، ۱۱ : ۲۹۷، ۲) بمعنی قوّتِ تحمّل و برداشت و محنت، از فرهنگها فوت شده است،

برای شواهد دیگر رکَ به مرزبان‌نامه (۱۴، ۵ ۵۸، ۹ ۱۶۲، ۷ ۱۷۹، ۲۱ ۲۲۴، ۲ ۲۲۶، ۱)،

اَلاق (۲۸۲، ۱۴) = اُلاغ بمعنی قاصد و پیک (قاموس ناوه دوکورتی در کلمهٔ «اولاغ»)،

اُلُغ تارتك (۲۹۰، ۱) بمعنی حاجب کبیر، و این لغتی است از القاب امرا و حجّاب، اُلُغ در تُرکی بمعنی کبیر و بزرگ (قاموس پاوه دوکورتی در «اولوغ») و تارتك بمعنی امیر تار و حاجب مثل دادتك بمعنی امیر داد (minister of justice)

انجر (۲۱۴، ۱) بمعنی اِسْت (anus)،

انداخته (۲۲۴، ۲) بمعنی زار نهادی، «انداختهٔ او درنده گردد» (مرزبان نامه ص ۲۵۵)، این کلمه ظاهراً از فرهنگها فوت شده است،

اندیشه میسّر شدن (۲۷۷، ۱۶) بمعنی کار بر آمدن و مقصود حاصل شدن و فرصت بدست افتادن (to get an opportunity)،

اومند (۲۱۵، ۲، ۱۶ ۲۱۴، ۱ ۲۱۹، ۷ ۲۴۲، ۱۱) = امند، رکَ به مرزبان‌نامه (۲۷، ۱ ۱۱۴، ۸ ۱۱۵، ۱ ۱۲۲، ۱۴ ۱۲۸، ۲)،

اینه (۲۲۶، ۱) بمعنی فرزه و ناوه و سبوده و اِسنه بمعنی اسپس و همپس (فرهنگ ولرس)،

بادند آمدن (۱۵۴، ۶ ۴۰۲، ۱۲) بمعنی پدید آمدن و ظاهر شدن، برای شواهد دیگر رکَ به مذکره الاولیاء طبع نیکلسون ج ۲ (۱۶۸، ۱۲ ۲۲۹، ۱۴)، سیرتنامهٔ ناصر خسرو طبع شعر (۸۱، ۱۴)، مرزبان‌نامه (۲۰۲ ۱۹، ۱۳ ۴۱، ۲ ۵۴، ۱۳ ۷۹، ۱ ۱۲۵، ۲۲ ۲۱۸، ۱۳ ۲۶۸، ۱۲)، جامع التواریخ طبع کارمر (ص ۲۲۸)،

بارتك و بارکی (۲۶۵، ۱۱، ۲۳ ۲۶۷، ۳)، بارتك بمعنی امیر بار و

آغالیدن (۴۲۳، ٤ : ٤۳٤، ۷)، بمعنی تُند و تیز گردانیدن [= to incite] (برهان)،

رْتنگ (۳۰۷، ۲۱ : ۳۰۸، ۷)، بمعنی نگارخانهٔ مانی نقّاش باشد، این کلمه در بیشتر کتب «ارتنگ» (با تاء مثنّاة) یا «ارژنگ» (با زای فارسی) است امّا در نسخ قدیم فارسی مثل کتاب حاضر «ارثنگ» (با ثاء مثلّثه) یافت می شود، شاهد دیگر:

«.... از روی عروسان آراسته‌تر و از زلف شاهدان پیراسته‌تر چون درج ارثنگ (کذا با ثاء مثلّثه) مزیّن بهزار رنگ» (مقامات حمیدی نسخهٔ بسیار قدیمی Add. 7620, ff. 31^{b}-32^{a})،

اُفتیذ (۱٤۸، ۹) بمعنی اُفتاد از اُفتیدن بمعنی اُفتادن و همچنین «نهید» بمعنی نهاد (از مصدر نهادن) در همین کتاب مستعمل شده است،

اَقچه (۳۰۰، ٦) یا اخچه بمعنی سکّهٔ زر و مهر درم از زر و نقره و نیز مطلق بمعنی زر و طلا و نقره (فرهنگ فولرس)،

اکه (۷۹، ۸) در تُرکی بمعنی دایه، درین کلمه حرفِ ثانی نیافِ ترکی است بدون شك، و در لُغات پاوه دو کورْتی این کلمه‌را بشکلی دیگر یعنی «اناکه» و «اناکا» نوشته است، رِكَ نیز به ترجمهٔ اکبر نامهٔ ابو الفضل از مستر بیوریج (H. Beveridge) طبع کلکتّه ص ۱۲٤،

اِلاّ بمعنی بجز و بدون (without, except, nothing but)، «و اِلاّ بمدد لعاب حقیقی نبوی چنین مسئلها نتوان گشاد» (۱٦، ۱۲)، «و اِلاّ از تصنیف کتب ... این ذکر پایدار نماند» (٦۰، ۷)، «دینی که در وی چنین انصاف باشد اِلاّ حق نبود» (۸۱، ۲)، «و اِلاّ بسر مجد الملك راضی نمی شدند» (۱٤٥، ۱۲)، «اِلاّ بمدد شفقت چون تو فرزندی زایل نشود» (۳٥۷، ۱٦)، «و چند گونه ها بود که اِلاّ پیوسته ننویسند» (٤٤٤، ۱۹)،

فرهنگ کلمات و مصطلحات نادره

که درین کتاب مستعمل شده است،

ما بین قوسین ( ) شمارهٔ صفحه و سطر است،

آتاش (۸، ۱۹ : ۳۵۸، ۷ : ۲۷۹، ۱۷)، در ترکی چغتائی بمعنی همام است (قاموس پاوه دو کوزتی)، و در ترکی عثمانی «آدداش» میگوید، آد بمعنی نام و داش یا تاش کلمهٔ مشارکت مثل خواجه‌تاش و خیلتاش وغیر آن،

آذس بستن (۱۱۱، ۱۶ : ۲۷۰، ۸ : ۲۹۳، ۱۱)، یعنی آبین بستن، تبدیل ذال معجمه بیاء مثناة تحتیّه در فارسی متداول است، مثال دیگر پاذیز و پاییز است بمعنی فصل خزان،

برای شواهد دیگر این کلمه رکّ سه مرزبان نامهٔ وراوینی طبع اوقاف گب (۲۱۵، ۱۹)، تاریخ جهانگشای جوینی ج ۱ (۲۵، ۲ : ۱۴۶، ۱۲ : ۱۴۹، ۱ . ۱۶۱، ۱۹ . ۱۹۷، ۱۸)، تاریخ بیهقی طبع کلکته (۲۵۷، ۶ . ۸۶۷، ۱)،

آستین پوش (۲۲، ۴)، آستین پوشیدن گویا کنایه از خضوع و احترام و تحمل است چه اکنون نیز در ایران برای خضوع در مجلس بزرگان و آکابر حتماً باید آستین عبای خودرا بپوشید (میرزا محمّد قزوینی)،

آماجی (۹۸، ۴ : ۱۱۷، ۴)، رکّ نص ۹۸ ح ۴، این کلمه بسیار مستعمل است در تاریخ بیهقی (ص ۵۸۴، ۶۲۴، ۶۲۵ . ۱۲۴۷ و غیر آن)،

ص ٤١٨ س ٤، قدورى، يعنى مختصر القدورى فى فروع الحنفيّة للإمام ابى الحسين احمد بن محمّد القدورى البغدادى الحنفى المتوفّى سنة ٤٢٨ و مولده فى سنة ٣٦٢، شروح مختصر القدورى كثيرة منها شرحه لاحمد بن محمّد الاقطع المتوفّى سنة ٤٧٤ و شرحه لعبد الرّبّ بن منصور الغزنوى المتوفّى سنة ٥٠٠ وغيرهما، (حاجى خليفه ج ٥ ص ٤٥١–٤٥٩)،

— س ٤، موجز فرغانى، يعنى الموجز فى الفروع لحبيب بن عمر الفرغانى الحنفى المتوفّى سنة (؟) (حاجى خليفه ج ٦ ص ٣٥٠)،

و لام اعمال و عادل افعال خود شده‌اند، (میرزا محمّد قزوینی)،
ص ۲۹۷ س ۲۱، پسرش ناسی در نمرسد، گویا مقصودش اینست که پسرش استدر فقیر شده است که حتّی یك اسب هم ندارد،

ص ۴۱۸ س ۲، شرح جامع الکبیر و جامع الصّغیر، الجامع الکبیر فی الفروع کتابی است مشهور از امام ابو عبد الله محمّد بن الحسن الشّیبانی الحنفی المتوفّی سنة ۱۸۷ و شرح آن کتاب بسیار کس از ائمّهٔ کبار تألیف نموده است قبل از زمان مصنّف و پس بعد از زمان وی (رك به حاجی خلیفه طبع فلوگل آلمانی ج ۲ ص ۵۶۴–۵۶۹) و معلوم نتوان کردن کدام یك شرح اینها مقصود است، و الجامع الصغیر فی الفروع ایضاً للإمام الشّیبانی الحنفی و شرحهای آن نیز بسیار است (رك به حاجی خلیفه ج ۲ ص ۵۵۲–۵۵۸)،

— س ۴، شرح طحاوی، یعنی شرح کتاب مختصر الطحاوی فی فروع الحنفیّة للإمام ابی جعفر احمد بن محمّد الطحاوی الحنفی المتوفّی سنة ۳۲۱ و مولده فی سنة ۲۲۹ او ۲۳۹ بطحا من بلاد مصر، و شروح مختصر الطحاوی کثیرة (حاجی‌خلیفه ج ۵ ص ۴۴۴–۴۴۶)،

— س ۴، مختصر کرخی، ای المختصر فی فروع الحنفیّة [او المختصر فی الفقه] للإمام عبد الله بن الحسن الکرخی (رك ص ۴۱۷ ح ۱ در سابق)، و شرحه الإمام ابو الحسین احمد بن محمّد القدوری المتوفّی سنة ۴۲۸ و الإمام ابو الفضل الکرمانی المتوفّی سنة ۵۴۲ (حاجی خلیفه ج ۵ ص ۴۵۹)،

— س ۴، مسعودی، یعنی مسعودی فی فروع الحنفیّة و هو مختصر لقاضی ابی محمّد عبد الله بن الحسن الناصحی المتوفّی سنة ۴۴۷ الّذه للسّلطان مسعود اکبر اولاد السلطان محمّد [محمود–ظ] الغزنوی و جلس علی سریر سلطنته بعده . (حاجی خلیفه ج ۵ ص ۵۲۸–۵۲۹).

و گویا اصل آن «بجهار زنی» بوده است چه واضح است که برای جملهٔ نرّی نشستن بجهارزنم هیچ معنی ندارد چه جهارزنم بجا و زنی کجا مسافت بسیار بعیدی است بین آن دو در صورتیکه مازندران و خلخال هر دو نزدیك زنی هستند مازندران بدو سه منزلی و خلخال یك منزلی، و آنگهی جهارزنان چنانچه بجهارزنم نشستن می باید آن از قبیل تحمیل حاصل است جهارزنان لابد در جهارزنم بوده‌اند.

ص ۲۷۲ س ۱۲. کجکه. صحت نکجه است یعنی نکجوئی (یك نشان الالباب عوفی ج ۲ ص ۲۹۶ س ۱۱۶ و آنرا «کجکی» هم نوشته‌اند رك کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم ص ۲۵۹ «همچنانك قوامی کجکی گفته است ...»

ص ۲۸۱ س ۱۹. می خواست. یعنی می خواست و استعمال «می» بجای «می» در شعر و نثر متقدمین بسیار است. «یك نشست دار فلان لحظه کتبش را می کند ! می کند!» (تاریخ جهانگشای جوینی ج ۲ ص ۱۶۱) میرزا محمد قزوینی.

ص ۲۹۵ س ۱۵-۱۸. مقصود مصنف ازین عبارت بیچیدهٔ قدری مشکل است امّا بطور احتمال گویا مقصودش این است که اندك اندك در خطهٔ خطا و ظلم اینقش نهاد ولی حالا روی تدبیر در آینهٔ تفکر می بیند یعنی اکنون می بیند که خبط کرده بوده است که ستمکاران نمّام و غمّاز و ساعی‌را (از قبیل قاضی زنجان) شنیده است و بارشاد ایشان اموال و املاك مردم‌را غصب کرده بود ولی اینقش منحصر بفرد نیست در اینکه در فریب سخنان نمّام و غمّاز شده است بلکه چه بسیار غافلتر ازو که در جوال افتعال غمّاز و نمّام شده‌اند (یعنی فریب سخنان ایشان‌را خورده‌اند و حرف ایشان‌را باور کرده‌اند) و و چاپلوسی ایشان مغرور شده‌اند تا لاجرم پس ملتفت شدن بخطا و خبط خود پشیمان گشته

افروده و در میان سال سه اربع و ستّین خواجه فخر الدّین کاسی بخوار رحمت شد،

ص ۷ ۴ س ۲۲–ص ۸ ۴ س ۱۲، معلوم نشد درین اسامی اشاره بکدام مصاف است،

ص ۸ ۴ س ۱۷، درین بیت مراد از محمود اوّلْ اسامی محمود پسر اتابك پهلوان است که در کتب تواریخ اورا بنام قلج اسامی یاد کرده شده است و «اسامی محمود» فقط در رتبت یافت می شود،

— س ۲۴، چار تار یعنی (۱) اتابك اللذکر و (۲) اتابك پهلوان و (۳) اسامی محمود (قلج اسامی) پسر پهلوان و (۴) ابوبکر پسر پهلوان،

ص ۴۴۹ س ۱۲، جمال الدّین محمدی، هو جمال الدّین بن صدر الدّین عبد اللّطیف المحمدی از خانوادهٔ محمدیان که در اصفهان رؤساء شافعیّه بودند، رك برای ترجمه و اشعار وی به لباب الالباب عوفی ج ۱ ص ۲۶۶–۲۶۸،

ص ۲۶۶ س ۶، خوارزمشاه برّی آمده بود، این ابتدای ذکرِ خوارزمشاه جلی فجائی است و احتمال دارد چیزی اینجا سقط شده باشد، بد نخانه در رسالهٔ حوینی اینجا یك ورق ساقط شده است و نمیدانم اینجا چگونه بوده است؟

ص ۲۶۷ س ۱۴، یك بعد دو دو سکه درهم بنجه، بنجه اینجا بمعنی پنجیدن است ظاهرًا (رك بفرهنگ فوارس)، معنی این عبارت‌را مِنْ کلّ الوجوه نفهمیدم و لابد مقصودش این است که پانصد سکهٔ زر بوده است که هر یك هزار دینار زر وزن داشته است و از آن سیاق دو دورا با هم پنجیده بخزانه فرستاد، و الله اعلم،

ص ۲۷۰ س ۴، جمعی خوارزمیان بخوارزم و ماوراءالنّهر نشسته ساخته بودند، رسالهٔ حوینی بجای خوارزمیان «عراقیان» دارد، آقا میرزا محمّد قزوینی ملاحظه فرموده‌اند که «بخوارزم» در متن تصحیف است

بوده است، ولادت او در سنهٔ ٤٣٢ و وفات در سنهٔ ٥٢٥ واقع شد (آا)، و الله اعلم،

ص ١٨٧ س ٦–١٢، این ابیات بند اخیر است از ترکیب بند جمال الدّین عبد الرزّاق اصفهانی در مدح سلطان ارسلان یا طغرل بن ارسلان، اوّلش اینست:

یا رب این خوش نفس باد صباست * یا نسیمی ز دم مشك خطاست

جمله هفت بند دارد (دیوان جمال الدّین Or. 2880, ff. 303^b-305^a)، مصنّف صدر شعر اخیررا تغییر کرده‌است و در دیوان اینطور است:

روز نَوروز و سر سال عجم، بجای «فتح انطالیه با ملك عجم»،

ص ١٩٩، بیشتر اشعار این قصیده بظهیر الدّین محمّد بن علی السّمرقندی الکاتب مؤلّف کتاب سندبادنامه منسوب کرده شده است در لباب الالباب عوفی (ج ١ ص ٩٢) و تذکرهٔ هفت اقلیم (Add. 16,734; f. 559^b)،

ص ٢٣٥ س ١٢، برجین و فرّحین، احتمال قوی میرود که برجین و فرّحین (و نیز فرّزین که درین کتاب دو سه مرتبه مذکور شده است) نام یك جای است و آن قلعهٔ بوده است بدر کَرَج، و اگرچه درین کتاب سه مرتبه نام فرّحین با حاء حطّی نوشته شده است امّا قریب بیقین است که صواب فرّجین است با جیم و فرّحین (با حاء حطّی) سهو نسّاخ است، و برجین و فرّزین گویا شکلهاء دیگر است از همین نام،

ص ٢٤٥ س ١٤، بو البرکات طبیب، هو اوحد الزّمان ابو البرکات هبة الله بن علی بن ملکا البلدی الطّبیب، رکَ بترجمهٔ حال وی به عیون الانباء فی طبقات الاطبّاء لابن ابی اصیبعة (ج ١ ص ٢٧٨–٢٨٠) و نیز تأریخ الحکماء لابن القفطی طبع لیپزگ (ص ٢٤٢–٢٤٦)،

ص ٢٩٧ س ١٥، امّا بر عقب در گذشت، بعد ازین رسالهٔ جوینی

رواست چنانکه موجهری دامغانی در یکی از قصاید خود (دیوان طبع کارمرسکی ص ۲۰۴) هرادرا با کوپاه و سپاه و شاهنشاه قافیه بسته است، و برای شکل «هرا» رکَ بکتاب اسرار التّوحید فی مقامات الشّیخ ابی سعید طبع ژوکوفسکی ص ۱۴۱ س ۳،

ص ۱۸۱ س ۱۰، محمّد آکّاف، آآ و سمعانی (کتاب الانساب) هر دو بجای محمّد نام اورا عبد الرّحمٰن بن عبد الصّمد نوشته‌اند، قال السمعانی هو ابو القسم عبد الرّحمٰن بن عبد الصّمد الآکّاف من اهل نیسابور کان اماماً زاهداً ورعاً من صغره الی حین وفاته لم تعرف له هفوة و زلّة ... توفّی فی وقعة الغزّ بعد ان قبض علیه بمدینة نیسابور فی شوّال سنة ۵۴۹، احتمال دارد که ار سهو نسّاخ نام او یا نام محمّد یحیی (در سطر دیگر) مخلوط شده است،

— س ۱۱، محمّد یحیی، هو محمّد بن یحیی ابی منصور العلّامة ابو سعد النیسابوری الشّافعی محیی الدّین ملقب العراقی برع فی الفقه و صنّف فی المذهب و الخلاف و انتهت الیه رئاسة الفقهاء بنیسابور و صنّف المحیط فی شرح الوسیط و الانتصاف فی مسائل الخلاف قتله الغزّ فی شهر رمضان سنة ۵۴۸ لمّا دخلوا نیسابور .... حضر بعض فضلاء عصره درسه و سمع فوائده فانشد

رفات الدّین و الاسلام یحیی ۰ لمحیی الدّین مولانا ابن یحیی
کان الله ربّ العرش یلقی ۰ علیه حین یلقی الدّرس وحیا

و کان الغزّ فی وقعتهم مع السّلطان سنجر قد احدقوا بمحیی الدّین و دسّوا فی فیه التّراب الی ان مات فرثاه جماعة ... (الوافی بالوفیات لصلاح الصّفدی Or 5320, ff. 119ᵛ–120ᵛ)،

ص ۱۸۵ س ۱۶، امام شمسانی، بتحقیق معلوم نشد کیست امّا احتمال ضعیف میرود که شاید مقصود هبة الله بن محمّد بن عبد الواحد بن الحصین الشّمسانی الکاتب باشد که راوی مسند احمد بن حنبل

کدورته مُثْنٍ علی معالیه بلسان الانصاف غیر طاعن فیه بسنان الانتصاف لمّا انشدنی فی دار الکتب بالرّی سنة ۴۴۳ ...

قال الصّغدی حسّول بالحاء المهمله و السّین المهمله و بعد الواو لام علی وزن فرّوج، قال و سمع ابو العلاء من الصّاحب بن عبّاد و من احمد بن فارس صاحب المجمل فی اللغة و توفّی سنة خمسین و اربع ماية،

ص ۱۵۸ س ۱۲–۱۵، این دو بیت از ترکیب بند جمال الدّین عبد الرزّاق اصفهانی است مشتمل بر ۷۲ بیت، اوّلش اینست:

بازم ز دور چرخ جگر خون همی شود * کارم ز روزگار دگرگون همی شود

دیوان جمال الدّین (Or. 2880, ff. 209a–211a)،

ص ۱۶۷ س ۱۱، یغان بك الکاشغری، ترجمهٔ حال وی در تذکرهٔ هفت اقلیم (نسخهٔ برتش میوزیم Add. 16,734; f. 617b) موجود است و آنجا نام وی بجای یغان بك «تغاربك» نوشته است و گویا همین درست است،

ص ۱۷۱ س ۶، وفانِش (کذا فی الاصل یعنی بکسر تاء مثنّاة)، در کلام فصیح ماقبل ضمیر «ش» مکسور بوده‌است و از نظایر آن قطعه‌ایست در یك نسخهٔ بسیار قدیمی از مقامات حمیدی که در برتش میوزیم محفوظ است و در آن قطعه شش مرتبه ماقبل ضمیر «ش» مکسور نوشته شده است و ما آنرا بحرکاتِ نسخهٔ اصلی بعینه اینجا می نویسیم، قطعه:

خوشتر از جنّت آست اَطْرَافِشْ * برتر از آخترست ارکَانِشْ
حَاسِد نَوبَهار رَوْضَانِشْ * رَشْك جَنّاتِ عَدن بستَانِشْ
نُوشها داده مِهْر و نَاهیذِش * سجْدَها کرده ماه و کیوَانِشْ

(مقامات حمیدی Add. 7620, f. 110a)

ص ۱۷۶ س ۶، هراه (کذا فی الاصل یعنی با هاء مختفی در آخر)، یکی از اشکال اسم شهر هرات است مثل هری و هرا و آن درست و

وی بوده‌اند و اورا دیده‌اند ار عبارت ایشان اسحا نقل کرده آید

(۱) ار تتمّة الیتیمة للثّعالبی

هو الاستاد ابو العلاء محمّد بن علی بن الحسن[۱] صفیّ الحضرمی، اصله من همدان و منشأه الرّی و ابوه ابو القاسم من یضرب به المثل فی الکتابة و الدلاعة ..... و ابو العلاء الیوم من افراد الدّهر فی النّظم و النّثر و طالما تقلّد دیوان الرّسائل و تصرّف فی الاعمال الجلائل و حین طلعت الرّایة المحمودیّة بالرّی اُجِلَّ و بُجِّلَ و شُرِّف و صُرِّف و اُنْهِض فی صحبها الی الحضرة بعثة .... و لمّا القت الدّولة المسعودیّة شعاع سعادتها علی مقرّ الملک و مرکز العزّ رشد فی اکرام اهل العلاء و الانعام علیه و اوجب الرّأی ان یردّ الی الرّی علی دیوان الرّسائل بها فجلع علیه و سرّح احسن سراح و لقیته بنیسابور فاقتبست من نوره و اغترفت من بحره و هو الآن بالرّی فی اجلّ حال و انعم بال .. [۲]

(۲) ار دمیة القصر للباخرزی

الوزیر الصفیّ ابو العلاء محمّد بن علی بن حسّول من علیة الکتّاب و الدّاخلین علی انواع الفضل من کلّ باب . . لقیته بالرّی فی داره بدرب رامهران ... و انشدته قصیدتی

یا حادی العیس رفقًا بالقواریر * و رِفقَ فلس نعار وقعة العیر

الخ، فاعجب بها و تعجّب منها و قال لو لا وهن رکنتی لرقصت علی نسمه فهذا کلام کلّه طبّ و لیس لداء الرکنتین طبّ .... و ممّا دار بینی و بینه انّه کان انشأ رسالة فی تفضیل الحرّ علی البرد فاقتضته برسالة علی الضدّ فقال لی ما یفضّل البرد الاّ باردٌ قلت و لا السّحنة الاّ سحیق عین فتی کالمهبوت ملحمًا بالسکوت و انا لائمه علی حشونته و وارده علی

(۱) کذا فی الاصل ولی گویا سهو است و باید حسّول باشد (۲) این عبارت را آقا معرزا محمّد قزوینی بکمال افضال و مرحمت از نسخهٔ پاریس برای من استنساخ فرموده‌اند

باغی نهاده همبر او با چهار بخش
پر نقش و پر نگار چو ارتنگ مانوی
استاد این سرای بآیین بود بود (کذا)

آری رئیس سیّد بو سهل حمدوی

(دیوان فرّخی طبع طهران ۱۳۰۱ ص ۱۷۳–۱۷۴)

چون ثعالبی و فرّخی هر دو معاصر بو سهل بوده اند هیچ شکّی باقی نماند که صواب حمدوی یا حمدوِی است مطابق قول ایشان و «حمدونی» (بالنّون) قطعًا خطاست،

ص ۱۰۲ س ۷، بیغو، کذا فی الاصل، این نام در بیشتر کتب تواریخ مثل آ و زن وغیر آن «بیغو» (بتقدیم الباء الموحّدة علی الیاء المثنّاة) است و من بنا بر آن در سابق (ص ۸۷ س ۱۳) آنرا خطأً تغییر کردم و صواب «بیغو» (یعنی بتقدیم یاء مثنّاة تحتیّه بر باء موحّدة) است چه در آ همه جای همین طور نوشته شده است و آقا میرزا محمّد قزوینی نشان می دهند که پروفسور مارکوارت[1] مستشرق آلمانی در کتابهای خود از قبیل «ایرانشهر» ثابت کرده است بدلایل قطعی که این کلمه که در میان ترکان خیلی معمول بوده است «بیغو» (یا «بیبغو») است (یعنی بتقدیم یاء مثنّاة) و شرح آنرا نوشته،

ص ۱۰۲ س ۸–۱۴، جوینی این حکایت‌را در تأریخ جهانگشای (ج ۱ ص ۳۰) بچنگزخان و پسران وی نسبت میدهد،

ص ۱۰۸ س ۱۸، صفی ابو العلا حسُّول، ترجمهٔ حال وی در تتمّة الیتیمة للثّعالبی (نسخهٔ پاریس Arabe 3308, f. 532^a) و دمیة القصر للباخرزی (نسخهٔ برتش میوزیم Add. 9994, f. 54^b) و الوافی بالوفیات لصلاح الصفدی (Or. 6645, f. 141^b) و فوات الوفیات لابن شاکر (ج ۲ ص ۲۳۹) موجود است امّا چون ثعالبی و باخرزی معاصر

(۱) Professor Joseph Marquart.

معروف و مشهورتر است در بلاد بدیلکهنْد وده است و دیگر که اینجا مقصود است ظاهراً در نواحی مُلتان (از بلاد سند) چنانکه بعضی از کتب تواریخ بر آن شاهد است

«اسرائیل که جدّ سلاطین روم است سلطان محمود [اورا] گرفته در قلعهٔ کالنجار [در] حوالی ملتان بند کرد» (تأریخ جهان آرا للقاضی احمد غفاری Or. 141, f. 87b)،

«[سلطان محمود] پسر سلجوق‌را که از بهلوانان روزگار بود با دو پسر ملتان فرستاد و همانجا در گذشت» (تأریخ محمّدی Or. 137, f. 207b)

«سلطان محمود اسرائیل‌را مقیّد ساخته در ساعت نحاس هند فرستاد که در قلعهٔ کالنجر در حدود ملتان اورا نگاه دارند» (تأریخ الفی Add 16,681, f 396b)،

ص ۹۴ س ۸، ابو سهل حمدوی، در کتب تواریخ مثل رَی و آآ و تاریخ بیهقی همه جای ابو سهل حمدونی (بالنّون قبل الیاء الاخیر) است و آن غلط و تصحیف است و صواب حمدوی است چنانکه در متن ماست، دوست فاضل میرزا محمّد قزوینی نشان داده‌اند که ترجمهٔ حال وی در تتمّة الیتیمة للثّعالبی موجود است (نسخهٔ پاریس Arabe 3308, f. 569a) و آنجا این کلمه‌را «الحمدوی» (کذا بخطه) نوشته است، و نیز فرّخی‌را در مدح وی قصیده ایست که در آن «حمدوی»را با کسروی و مانوی و شوی قافیه بسته است

ای قصد تو بدیدن ایوان کسروی
اندیشه کرده که بدیدار آن روی
ایوان خواجه با تو بشهر اندرون بود
دیوانگی بود که تو جای دگر شوی
آنکس که هر دو دیده مر ایوان خواجه‌را
بسیار فضل داده بر ایوان کسروی

این لقب‌را دانسته از احمد بن منوچهر بمنوچهری دامغانی منتقل کردند بسبب تشارك اسم «منوچهر» یا اینکه مابین این دو شخص التباسی واقع شده است، بهر حال اینقدر می توان یقین کردن که شصت کله حقیقةً لقب احمد بن منوچهر بوده است چه او معاصر مصنّفِ ما بود و بر قول او باید بکلّی اعتماد کنیم،

در باب کلمهٔ «کله» اختلافی است مابین ارباب تذکره (رك بدیوان منوچهری طبع کازیمرسکی ص ۴)،

ص ۶۰ س ۱۶–۱۷، لَیْسَ لَكَ مِنْ مَالِكَ الخ، حدیث (مشکوٰة المصابیح، کتاب الرّقاق، فصل اوّل)،

ص ۶۲ س ۴–۷، این دو بیت از قصیدهٔ رشید الدّین وطواط است در مدح سلطان قطب الدّین محمّد خوارزمشاه، اوّلش اینست:

ای آنکه در جهان ز تو سرّی نهان نماند
با عدل تو نشان ستم در جهان نماند

(دیوان وطواط Add. 16,791; ff. 41^{b}–42^{a}) و این دو بیت‌را توارد غریبی است با قطعهٔ معروف سعدی:

بس نامور بزیر زمین دفن کرده‌اند
کز هستیش بروی زمین یك نشان نماند
زندست نام فرّخ نوشیروان بعدل
گرچه بسی گذشت که نوشیروان نماند

(گلستان طبع کلکتّه ص ۲۲)،

ص ۷۴ س ۱۵–۱۸، این رباعی از امام محیی الدّین یحیی بن محمّد بن یحیی است، رك بلباب الالباب عوفی ج ۱ ص ۲۲۰،

ص ۸۱ س ۵، اَشَدُّ ٱلنَّاسِ عَذَابًا الخ، حدیث (مشکوٰة المصابیح، کتاب الامارة و القضاء)،

ص ۹۰ س ۹، قلعهٔ کالنجر، در هند گویا دو کالنجر بوده است یکی که

ص ۵۴ س ۱۶، طهیر الدّین کرَجی، یکی از فضلای اواخر قرن ششم بوده‌است که در فنّ عبارت و اسلوب بیان شهرتی عظیم داشته (رک بمرزبان نامهٔ سعد الدّین الوراوینی ص ۵)،

ص ۵۷ س ۴، جمال نقّاش اصفهانی، یکی از دوستان جمال الدّین عبد الرزّاق اصفهانی بوده است و جمال الدّین‌را در مدح او قصیده ایست

ای نقشبند عالم جان اندرین جهان
نی‌نی که نیست هیچ بدرای نفس جان
نقش لقـای خوب تو بیش مسم جمال
نامت جمال نقّاش آمد مر بهـر آن

الخ، و ازین قصیده معلوم می شود که جمال نقّاش در فنّ خطّ و شعر و عبارت نیز خطّی داشته است چنانکه می گوید.

ای کلک نقشبند تو آرایش جهان
وی لفظ دلگشـای تو آسایش جان
ای نکتهٔ بدیع تو خوشتر ز آرزو
وی گفتـهٔ رفیع تو برتـر ز آسمان
نظّارگیّ خطّ تو مرگس نیست چشم
مدحت سرای فضل تو سوسن نه زبان
هم نثر زیر پای تو افتاده چون رکاب
هم نظم زیر دست تو گشتست چون عنان
اندر سواد خطّ شریف تو لفظ عذب
آب حیات در ظلماتست بی گمان

الخ (دیوان جمال الدّین Or. 2880, f 266a–b)

ص ۵۷ س ۹، احمد بن موجیر شصت کله، امیر عربی است که موجیری دامغانی که شاعر معروف بوده است در اوائل قرن پنجم همین لقب داشت یعنی «شصت کله»، بحثی بی دانیم آیا مردمان

ص ۳۰ س ٦، مسعودی، لعلّه هو الامام ابو الفتح مسعود بن محمّد بن سعید بن مسعود المروزی المسعودی خطیب مرو، قال الذّهبی کان کثیر العبادة ملازمًا للتّلاوة و کان ینظم الشّعر و ینشئ الخطب ولد سنة ٤٨٣ و سمع من والده و من ابی بکر السمعانی و والده الامام ابی المظفّر منصور السمعانی ... و غیرهم و سمع منه ابو المظفّر عبد الرّحیم بن السمعانی و اخوه ابو زید، طال عمره و تفرّد فی وقته توفّی سنة ٥٦٨، (تأریخ الاسلام للذّهبی Or. 51, ff. 36^{b}–37^{a})

— س ۱۹، این بیت از مثنوی حدیقهٔ سنائی است (طبع لکهنؤ ص ۱۸۳)

ص ٤٠ س ۸، عبّادی، هو ابو منصور المظفّر بن ابی الحسن بن اردشیر بن ابی منصور العبّادی الواعظ المروزی له الید الطّولی فی الوعظ و التذکیر و حسن العبارة و مارس هذا الفنّ من صغره الی کبره و مهر فیه حتّی صار ممّن یضرب به المثل فی ذلك ... (رکَ برای ترجمهٔ حال وی بتأریخ ابن خلّکان در حرف میم)

— س ۸، علاء خواری، یعنی امام علاء الدّین الخواری که در فصاحت کلام و فنّ ادب یکتای روزگار بوده است (رکَ برای ذکر وی بلباب الالباب عوفی ج ۱ ص ۲۷۵–۲۷٦)

ص ٤٤ س ۱، و چون خط منسوب شد، برای تعریفِ خطّ منسوب رکَ بص ٤٤۱ س ۱۲–۱۳،

ص ٤٥ س ۸–۱٦، مقصودْ اینست که تمکین علاء الدّولة چنان بود که بشخصی مثل سلطان سلیمان [ابن محمّد–ظ] اینچنین خطاب گستاخانه می توانست کردن و اینچنین فهلویّه باو می توانست فرستادن، و از «تا خون او بناحق» .... تا «این دولت تا قیامت بماناذ بمحمّد و آله» جملهٔ معترضه است و مقصود آن فقط بیان کردن عظمت سلیمان است، بد بختانه معنی این فهلویّه‌را نمی دانیم اگرنه معلوم می شد که علاء الدّولة سلیمان‌را چه نوشته است که دلالت بر تمکین او می کند،

ای بدیده چو حویستن دگری * در بشابور و مرو و بلخ و هری
تو کنون همچو مه بتافته‌ای * تو هنور ار فلك چه یافته‌ای
باش تـا چرخ مرقد تو شود * باش تا عرش مسند تو شود
باش تـا مادت هوا و بـاق * بار گیری ز عرق اهل عراق

. . . . . .

گر تو در بصره درس نحو کنی * بصر ار اهل بصره محو کنی
چون در احکام اسم و حرف شوی * تا بفعل و زمان و طرف شوی
حیره گردند همچو جان ار جسم * نیست گردند چون الف در بسم
الخ (دیوان سائی 208a–201a ff.)

و از مصنّفات امام محمّد منصور کتاب ریاض الانس است (رك بنتمّهٔ فهرست نسخ عربی در کتابخانهٔ برلن مورخ ص ۱۵۲)،

ص ۴۰ س ٦، باطی، هو ابو العبّاس احمد بن محمّد بن عمر البّاطی الحنفی احد الفقهاء الکبار له کتاب الاجناس فی مجلّد و الواقعات فی مجلّدات و الاحکام فی فقه الحنفی و هدایة فی الفروع و غیرها من الکتب، توفّی بالرّی سنة ٤٤٦ و البّاطی نسبة الی عمل البّاطف و بیعه (تاج التّراجم و حاجی خلیفه)

— س ٦، ناصحی، هو ابو محمّد عبد الله بن الحسین النیسابوری المعروف بالنّاصحی ولّی القضاء بخراسان و قدم بغداد و حدّث بها عن بشر بن احمد الاسفرایینی .. و عقد مجلس الاملاء و له مختصر فی الفقه اختصره من کتاب الخصّاف و کتاب المسعودی فی فروع الحنفیّة توفّی سنة ٤٤٧، (تاج التّراجم و حاجی خلیفه)، و ابنه محمّد بن عبد الله قاضی القضاة النّاصحی النیسابوری افضل اهل عصره فی اصحاب ابی حنیفة و اوجههم مع حظّ وافر من الادب و حفظ الاشعار و الطّبّ توفّی سنة ٤٨٥ و کان ماهرًا جدلاً عالمًا له ید فی الکلام و الادب و الاشعار ... (الوافی بالوفیات لصلاح الصّفدی Or. 6645, f 79a)

ای همیشه بوده راه دین احمدرا قوام
همچنان چون پیش ازین ملك ملکشه‌را نظام
وقت بار اصفیا رضوان که پیش آید ترا
لفظش این باشد که پیش آی ای امام بن امام

الخ (دیوان سنائی Or. 3302, ff. 84a–88a)

در خانگاه و کتابخانه و داروخانهٔ وی گوید:

لب روح الله است یا دم صور * خانگاه محمّدِ منصور
در تن ار علّتیست اینجا خواه * حَبّ مرطوب و شربت محرور
در دل ار شبهتیست اینجا خوان * لوح محفوظ و دفتر مسطور
کتب اینجاست ای دل طالب * دارو اینجاست ای شراب غرور
عیسی اینجاست ای هوای عفن * خضر اینجاست ای تن رنجور

حکیم سنائی مثنوی سیر العباد الی المعادرا بنام وی تصنیف کرده است بسرخس، و هم در آن مثنوی در مدح او می گوید:

گفتم آن نُور کیست گفت آن نُور * بنو المفاخر محمّدِ منصور
واعظ عقل و حافظ تنزیل * محرم عشق و محرم تاویل
خیل طالوت‌را سکینه ز علم * امّت نوح‌را سفینه ز حلم
سیف حقّی که تا کشیده شدست * دست باطل ز حق بریده شدست
قابل تابش نبوّت اوست * لوح محفوظ شرع و سنّت اوست

. . . . . .

روح بر مرکب عنایت اوست * عقل در مکتب هدایت اوست
قبلهٔ زیرکان ستانهٔ اوست * گنج معنی کتاب خانهٔ اوست
ملکان صبح صادقش دانند * مفتی مشرقش از آن خوانند
تیغ بر کفر بر کشد علمش * سپر از عار بفگند حلمش

. . . . . .

در سخا ناسخ طبیبانست * در سخن سیّد خطیبانست

. . . . . .

الجامع الصغیر المطوّل و هو استاد صاحب المحیط ولد فی صفر سنه ٤٨٣ و آسسهد فی سنة ٥٣٦ [یوم فطوان عند هزیمة السّلطان سنجر من الاتراك الخطا] ، و عنه اخذ صاحب الهدایة و من مصنّفاته ایضاً المبسوط فی الخلافیّات (تاج التّراجم لابن قطلوبغا ص ٣٤)،

ص ٣٠ س ٥، محمّد منصور سرخسی، هو ابو المفاخر محمّد بن منصور السّرخسی الواعظ که معنی مسرق لقب داشت، معاصر و ممدوح حکیم سنائی غزنوی بوده است و اورا در مدح وی ترکیب بندی است که اوّلش اینست

آتش عشق تُنی تُرد آبروی دین ما
سخت سودائیان برداشت آن آئین ما

هم اورا ترکیب بند است

عون او عکس پدررا چون روان دارد همی
وعظ او جاه پدررا چون خرد خواهد خطر

. . . . .

ضبط کرد احکام دین چندان کرو تا روز حشر
حاصل آمد تا بمای او بقا احکام‌را
یك خصال او به عرض وهم بر من یاد کرد
آنچنان گشتم که در من ره نماند آرام‌را
آمدم زآن پیش دیدم خلق و خُلق و رفق او
دولت کام است اگر نام ز خودش کام‌را

. . . . . .

اب لطفش در گران رفق نگردد بر فرات
آتش خشمش نکم سوری نخدد بر جحیم
سیم بخشد شاعرانرا همّتش بی گفتگوی
دوست دارد زایرانرا سرّش بی برس و بم

. . . . . .

زتَ مسطور است که وقتیکه خوارزمشاه ایل ارسلان در سنهٔ ٥٦٢ بقصد فتح نیشابور بر در شهر وارد گشت قاضی فخر الدّین کوفی برسالت پیش وی رفت، «... و سیّر ای ابه [والی نیشابور] القاضی فخر الدّین کوفی رسولاً الی خوارزمشاه ... انّی مملوکك و مفترض علی نفسی طاعتك انا اخطب لك و اضرب السّکّة علی الدّنانیر ... فلمّا سمع خوارزمشاه هـذه الرّسالة هشّ لها و اصطلحا علی ذٰلك و حَسُنَ مقدم القاضی فخر الدّین عند خوارزمشاه ایل ارسلان و خلع علیه خلعًا سنیّة و اعطاه عطایا و اعاده الی نیشابور و معه رسولاً منه الی المؤیّد ای ابه بتشریفات فاخرة» (زتَ $f.92^{a-b}$)

ص ٣٠ س ٥، خواجه امام برهان، یعنی امام برهان الدّین عبد العزیز بن مازهٔ بُخاری حنفی که جدّ آل برهان بوده است و بُرهانیان همه باو منسوب اند (رکَ بحواشی چهار مقاله ص ١١٤ ببعد)

— س ٥، ابو الفضل کرمانی، هو عبد الرّحمن بن محمّد بن امیرویه بن محمّد بن ابراهیم رکن الدّین ابو الفضل الکرمانی ولد بکرمان فی شوّال سنة ٤٥٧ و قدم مرو فتفقّه و برع حتّی صار امام الحنفیّة بخراسان و له کتاب شرح جامع الصّغیر و کتاب التّجرید و شرحه بکتاب سمّاه الایضاح و مات بمرو لیلة العشرین من ذی القعدة سنة ٥٤٢ (تاج التّراجم فی طبقات الحنفیّة لابن قطلوبغا الحنفی طبع فلوگل[1] آلمانی ١٨٦٢ ص ٣٤)، قال ابن الاثیر لمّا انهزم السّلطان سنجر [من الاتراك الخطا فی سنة ٥٣٦] قصد خوارزمشاه [انسز] مدینة مرو و دخلها مراغمة للسّلطان سنجر و قتل بها و قبض علی ابی الفضل الکرمانی الفقیه الحنفی و استصحبه معه الی خوارزم فی جماعة من العلماء،

— س ٥، خواجه امام حسام بُخاری، هو عمر بن عبد العزیز بن مازة الحسام البخاری الفقیه مصنّف الفتاوی الصغری و الفتاوی الکبری و

(1) Gustav Flügel.

تو چون سیر و سر رمح تو همچون اژدها گسته
میان شیر و اژدرها شده حصم تو سرگردان
شد از رمح علامات هوا تا بسان همره
شد از گرد سوارات زمین تا آسمان یکسان
بجست از خون فرعونان براندی بر زمین دریا
پس از دریا برون راندی بسان موسی عمران
بتیغ تیز آن کردی کزان صد یک (کذا)
به حیدر کرد در صفّین به رستم کرد در توران
بدست بدگمانت در کمان شد اسیر بسانی
که از وی ناسخ و یعلق همی مانند چون ماران
تو از بهر کسان بسیار خوان بنهادهٔ لیکن
ز بهر کرگسان اکنون در آن موضع نهادی خوان

(دیوان مجیر نسخهٔ اکسفورد ff. 27a—29a)

ص ۲۷ س ۵، اِتَّقُوا فِرَاسَةَ ٱلْمُؤْمِنِ الخ، حدیث معروفی است (رکَ به لسان العرب در ف ر س)

ص ۲۸ س ۱۹، مصراع اوّل‌را حافظ هم ساخته و بسا بر اس توارد عربی است.

الا ای طوطی گویای اسرار ٭ مبادا خالیت شکّر ز منقار
سرت سبز و دولت خوش باد خاوند ٭ که خوش نقشی نمودی از خط یار

رکَ بدیوان حافظ طبع لیپزگ ج ۲ ص ۲۰۵،

ص ۲۰ س ٤، خواجه امام فخر الدّین کوفی، هو الامام قاضی القضاة فخر الدّین عبد العزیز کوفی که در اواخر قرن ششم هجری حاکم ممالک بشاور و مضافات آن بوده است و همو است که چون سلطان قطب الدّین ایبك‌را در اوّل حال از ترکستان بشاور آوردند اورا خریده و تربیت کرده بود (طبقات ناصری طبع کلکته ص ۱۲۸)، و در

اخذ کرده شده است:

خسروی کائینهٔ روی فلک خنجر اوست
رونق سلطنت از تیغ ظفر پیکر اوست.
بام بی در که فلک کیست دگرگون لقبست
عاشق شیفته کنست بام و در اوست[1]
پس ازین کژ ننهد فتنه کُله از چه سبب
کان کله کش سر انصاف بود در سر اوست

(دیوان مجیر f. 61b)

ص ۳۴ س ۶، توسن چرخ در سر آید اگر بر خلاف او گام نهد، این جمله از شعر مجیر مأخوذ است:

در سر آید تو برسی که چه نامت گویم
توسن چرخ چو بی حکم تو گر گام نهد[1]

ص ۳۵ س ۴—ص ۳۶ س ۱، این عبارت از اشعار ذیل مجیر مأخوذ است:

تو داری معجز موسی که اندر آتش حمله
تو از رمح اژدها سازی و او کرد از عصا ثعبان
کسی گر هست هم کشتی و هم طوفان توئی زیرا
که وقت رحمتی کشتی و گاه هیبتی طوفان
بزخم تیغ کم کردی ز گیتی زحمت فتنه
بنوک نیزه بنشاندی ز عالم آفت عصیان
تعالی الله چه ساعت بد که اندر ساحت آن صف
ز بهر کین میان بستی و بر یکران گشادی ران
بزیرت صرصر تازی بدست آهن هندی
که شد ز آن آتش و صرصر مخالف بی سر و سامان

(۱) کذا بعینه فی الاصل و معنی این شعر واضح نیست،

حسا و حسیا و مُحَسّا رضوان الله علیهم اجمعین (لسان العرب در ش ت ر)،

ص ١١ س ٢٢، دشمن بوبکر صدّیق‌را کشت الخ، معلوم نشد مقصود از دشمن بوبکر و رافضی کیابد،

ص ١٢ س ١١، عمرو عتر، کذا فی ر و معلوم نشد آیا مقصود دو شخص مختلف است یعنی یکی عمرو و دیگر عتر یا مراد یك شخص واحد است یعنی عمرو عتر [= عمرو بن عتر]، در صورت اوّل مقصود از عمرو ظاهرًا عمرو بن عبد ودّ است که امام علی اورا در غزوهٔ خندق کشت امّا عمرو عتر یا فقط عتر نمیدانم که بوده است؟

ص ١٤ س ١٣، اَصْحَابِی کَالنُّجُومِ، حدیث رواه عمر بن الخطّاب قال قال رسول الله صلعم اصحابی کالنّجوم فبایّهم اقتدیتم اهتدیتم (مشکوٰة المصابیح باب مناقب الصّحابة، الفصل الثالث)،

ص ١٦ س ١٣، و الاّ بی مدد، اینجا صواب «و الاّ بمدد» است چنانکه در متن اصلی است نه «بی مدد» چنانکه خطأً اختیار کرده‌ام،

— س ٢٠، این بیت از مثنوی سیر العباد الی المعاد للسّنائی است (دیوان سنائی Or. 3302, f. 207b)،

ص ١٨ س ١٢، رکن الدّین، ظاهرًا مقصود رکن الدّین صاعد بن مسعود است (رك بص ٤١ س ١٠) که از خانوادهٔ صاعدیان اصفهان و ممدوح جمال الدّین عبد الرزّاق اصفهانی و پسر وی کمال الدّین اصفهانی بوده است (رك بتذکرهٔ دولتشاه ص ١٤٩)، وفات او تقریبًا در سنهٔ ٦٠٠ واقع شد،

ص ٢٢ س ٢–٨، الابیات من قصیدة لمؤیّد الدّین الطّغرائی یمدح بها محمد الملك ابا الفضل اسعد بن محمّد بن موسی (دیوان طبع قسطنطنیه ص ٤١–٤٣)،

ص ٢٢ س ١٨—ص ٢٤ س ٢، این عبارت از اشعار ذیل ضمیر بیلقانی

حواشی و اضافات

ص ٥ س ٧، صد و بیست و چهار هزار الخ، اینجا اشاره ایست بحدیث معروف: النّبیّون مائة الف و عشرون الف نبیّ و المرسلون ثلاثمائة و ثلاثة و عشر و آدم نبیّ مکلّم. رواه ابوذرّ (کنز العمّال ج ٦ ص ١٢١)،

— س ٢٠-٢١، دربن دو بیت اشاره ایست بحدیث: انّا معاشر الانبیاء لا نُورّثُ ما ترکنا فهو صدقة (لسان العرب در و ر ث)،

ص ٦ س ٧، بُعِثْتُ بِالسَّیْفِ، اشاره ایست بحدیث: بعثت بین یدی السّاعة بالسّیف حتّی تعبدوا الله وحده لا شریك له الخ (کنز العمّال ج ٢ ص ٢٥٢، کتاب الجهاد)،

ص ٧ س ٩، لَا اُحْصِی ثَنَاءً عَلَیْكَ، اشاره ایست بحدیث: اللّهم انّی اعوذ برضاك من سخطك و بمعافاتك من عقوبتك و اعوذ بك منك لا اُحْصِی ثَنَاءً علیك الخ (مشکوٰة المصابیح باب السجود و فضله)،

— س ١٠، اَرْزَافُنَا تَحْتَ ظِلَالِ السُّیُوفِ، لعلّه اشارة الی الحدیث: ایّها النّاس لا تتمنّوا لقاء العدوّ و اسألوا الله العافیة فاذا لقیتم فاصبروا و اعلموا انّ الجنّة تحت ظلال السّیوف (کنز العمّال ج ٢ ص ٥٤، کتاب الجهاد)،

— س ١١، یا سلمان ترا شکم درد الخ، این حدیث در مقدّمهٔ شفاء الغلیل فیما فی کلام العرب من الدّخیل للخفاجی مسطور است (ص ٧)،

ص ١١ س ٢٠-٢١، شبیر و شبّر، شبّر و شبیرٌ و مُشَبِّرٌ هم اولاد هرون علی نبیّنا و علیه الصلاة و السلام و معناها بالعربیة حسن و حسین و محسّن و بها سمّی علیّ علیه السلام اولاده شبّر و شبیرًا و مشبّرًا یعنی

وس رهی‌را کر دو ماهـه راه مدّاح آمدست
بر سـر او زر فشان کحسرو بـاداد بـاد
هرسکسی کس صعف ارحور دواں بُرد و دید
حبر آنـرا در صمان کحسرو بـاداد بـاد
مرحبا گو حای ده انعام کن بر ایں صعف
سم بحش و میزبان کحسرو بـاداد بـاد
با رس دنیا بدادی همچیں اندر بهشت
همنشس بـا حوریان کحسرو باداد بـاد

نمّت فی غرّه رمضان سنة خمس [و] ثلثین [و] سمّایه[1] فی ندی الصعیف المحتاج[2] الی عفو[3] ربّ النّاس الحاج الیاس[4] بن عبـد الله الحافظ الفوری[5] حامدًا لله عَلَی نِعَمِهِ وَ مصلّیًا علی سنّه محمّد و آله و اصحابه اجمعین

(تمام شد کتاب راحة الصّدور بعون الله تعالی و توفیقه)

(۱) ن‌آ سمایه (۲) ن‌آ المتاح (۳) ن‌آ عفو (٤) ن‌آ الیاس
(٥) در ن‌آ کلمهٔ «الحاج» و «الحافظ» و «الفوری» (کذا) با خطّ الحاقی در حاشیه نوشته شده است،

هفت چرخ و کوکبش با گوی خاك و جوهرش
امر ده بر این و آن کیخسرو باداذ باذ
خلق‌را تا جاودان و خویشتن بر تخت ملك f.179a
غم زدای و شاذمان کیخسرو باداذ باذ
شیر با شمشیر و کوه پای بر جا در مصاف
این مُعَمّارا بیان کیخسرو باداذ باذ
اعور دجّال ظاهر شذ درین طوفان غم
مهدی آخر زمان کیخسرو باداذ باذ
بیشهٔ رزم عدورا روز هیجا شیروار
اوفتاذه در میان کیخسرو باداذ باذ
شهریارے کآستانش‌را بوند از منقبت
سر نهاذه گردنان کیخسرو باداذ باذ
پیش هر شاهی و از هر عهد و قولی تا ابد
سرخ رو چون ارغوان کیخسرو باداذ باذ
شهریار و کامران فرمان ده و سلطان نشان
در زمین و آسمان کیخسرو باداذ باذ
شذ عقیم این آشیان سلطنت باز ای خذای
فرّخ اقبال آشیان کیخسرو باداذ باذ
در هزیمتهای دشمن از پس او روز رزم
همچو اژدرها دمان کیخسرو باداذ باذ
باذ بُستان جهان ز انصاف شه آباذ و پس
با طرب در بوستان کیخسرو باداذ باذ
مادحانش‌را کز اطراف ممالك می رسند
مایه بخش بحر و کان کیخسرو باداذ باذ

تاج‌گیر از دشمنان و تاج‌بخش دوستان
در جهان تا جاودان کیخسرو اداذ باد
عدل فرما داد ده کشورگشای اقلیم بخش
بر رعیّت مهربان کیخسرو باداد باد
در ممالکهای هفت اقلیم و بر شاهان عصر
سرور و صاحب قران کیخسرو باداد باد
ملك هفت اقلیم بستد تاج و تخت آمد بکف
شاد و برخوردار از آن کیخسرو باداد باد
تخت اقبالش بروم و خطهٔ مدحس بچین
بر ممالك قهرمان کیخسرو باداد باد
هر کجا شاهست تا معمور و خاقان شاه چین
از همه رشوت ستان کیخسرو باداد باد
تا زمین باشد فلك گردد شب و روز آورد
در زمان فرمان روان کیخسرو باداد باد
تاج عالم‌را گر انواع ریاحین گلبنست
میوه چین زآن گلستان کیخسرو باداد باد
تا طبایع‌را اثر باشد بود منحوس و سعد
تا سعادت همعنان کیخسرو باداد باد
تی غم از اطراف عالم شادمان بر تخت ملك
از حوادث در امان کیخسرو باداد باد
پادشاه روم و روس و ترك و چین و مصر و شام
تا حد هندوستان کیخسرو باداد باد
ملکت از دشمن تیغ استان و آنگاهی بکنك
بخش کن بر دوستان کیخسرو باداد باد

و بذین فتح که رفت [در] دار اسلام هر کجا خبر می رسد بدعا و نماز شب مددش می کنند تا خدای عزّ و جلّ نصرت بر زیادت دارد و تمامی بلاد کفر و قلعهاء ایشان در ضبط و قبض خداوند عالم کیخسرو جوانبخت آرد و روان پیغمبر ما محمّد مصطفی علیه افضل الصلوات و التحیّات بذین بشارت آسایشها یافت و در حضرت کبریا از ملك تعالی و تقدّس امداد فتح و ظفر و نصرت پادشاه میخواهد تا جملهٔ جهان بستانند و پادشاهی بذو بمانند، لیفون لعین خوذ چه سگست آن خصم خوذ کیست و او خوذ چیست شمشیر شاه بچنان خون دست نیالاید و مبالات ننماید، مصراع: پای پیلانه بر مگس نزنند، رایات منصور کیخسرو دوّم غیاث الدّنیا و الدّین باقصای بلاد ترك و خطا و ختن بخواهد رسید و آن بلاد ببندگان خواهد بخشید، شعر[1] f.178b

ملکی کی سزای رایت تست ، خوذ در حرم ولایت تست
و آنچ آن تو نیست نیز اقصاش ، آنگار کز آن تست خوش باش[2]

ملك تعالی تا فلك‌را جنبش و انقلابست و زمین‌را آرام[3] از فتنه و اضطراب رایات دولت پادشاه‌را هر روز افراشته‌تر دار[اذ] و چشم بذ ازین دولت بدور باذ و رسیذن این کتاب بذان حضرت خجسته و مبارك گرداناذ و بنده‌را نیز دریافت مأمول در خدمت روزی کناذ بمحمّد و آله، قصیده:

تا بوذ دور جهان کیخسرو باداذ باذ
پادشاه انس و جان کیخسرو باداذ باذ
سرور گیتی غیاث الدّین و دولت شهریار
ملك‌گیر و کام‌ران کیخسرو باداذ باذ

(۱) از مثنوی لیلی مجنون نظامی در «ختم کتاب» (خمسه طبع طهران ص ۲۷۷)
(۲) خمسه: پندار که آن تست خوش باش
(۳) ن آ اینجا یك واو زیادی دارد

وارث ملك دی القربین اسکدر رمان دارای جهان کسورگیر تاج بخش
ابو الفتح کیخسرو ابن السّلطان السّعید فلح ارسلان اَعْلَی اَللّٰهُ شَأْنَهُ وَ
اَیَّدَ سُلْطَانَهُ وَ شَیَّدَ قَوَاعِدَ مُلْکِهِ وَ دَوْلَتِهِ سدد بدس کتاب احتصار بکد
تاره کتابی سارد و بو دفتری پردارد و ار دَوْر آدم تا مقرض عالم تواریخ f178a
انبیا و اولیا و ملوك و جهانداران و نام و نسب و سیرت و سریرت ٥
ایشان همه بویسد و سِیَر مرضیهٔ هر یك علی‌حده یاد کند تا پادشاه اسلام
کیخسرو خواندن عیاث الدّنیا و الدّین مَدَّ اَللّٰهُ ظِلَالَ دَوْلَتِهِ وَ اَعْلَی اَللّٰهُ
رَایَاتِ سُلْطَنَتِهِ در آن مطالعه می فرماید و آنج احسن و اجود باشد ار بهر
خود اختیار می کند چه اورا بحمد الله تعالی بهار دولتست و اوّل جهان
ستانی و عنفوان کامرانی و مطلع شباب عزّ و دولت، و فتح ارمن و مکوب ١
کردن لعین لعین حَدَلَهُ اَللّٰهُ وَ لَعَنَهُ وَ دَمَّرَ عَلَیْهِ وَ اَحْرَاهُ و حصار دادن
وی و ستدن قلعها و ولایات او یا دیگر بلاد اسلام صم کردن مقدور
هیچ پادشاه مسلمان نبوده است و اگر چند روزی اورا خلاص داد در
آن نعمتیست فَمَهِّلِ اَلْکَافِرِینَ اَمْهِلْهُمْ رُوَیْدًا[1] یا خواص بگذارد و دمار
بر آرد و بدوم بوست بمسلمانان سپارد، شعر ١٥

گاورا بهر کشتن آراسد * الهی حصمت ار بگیرد بد

و آن ملعون خود در غصّه می میرد و زحیرش می گیرد و لشکر شهریار
برو دندان تیز کرده و سعادت و ظفر شهریاری برو رستاخیز آورده و
درد بی درمان اورا شمشیر خان ستان خداوند عالم دوا داند شعر[2]

غصّهٔ حصمت ار آن همچو فلك تو بر توست ٢
کشر سعادات فلك‌را بر او شکستست
ور بگردد ردن آسوده شود خایش هست
چکد راحت شمع ار ره گردن ردنست ٢٢

---

(١) مر ١٦، ١٧ (٢) ار میر یلمانی (رك بص ٢١١ س ٢—٦ در ساس)

دعاگوی‌را با وی صحبت افتاد دوستداری و هواخواهی خاندان آل سلجوق (1776)
ازو دیدم همه روزه بنشر معدلت و ذکر منقبت سلطان عالم غیاث الدّین
عَزَّ نَصْرُهُ مشغول بود و در خدمت امرای عراق و صدور و بزرگان
شرح سیرت و عدل فرموذن و لشکر آراستن و کافر کاستن و مصاف
داذن و بلاد کفر گشاذن می داذ و امرای عراق‌را دوستدار خذاوند عالم
کرده‌است و بمدارس و علما و زهّاد بر می گشت و حکایات مصاف با
کافر و گشوذن شهر انطالیه که از دست هیچ سلطان و پاذشاه مسلمان
بر نخاسته است می گفت و چندین هزار مسلمانان‌را که سالها اسیر و ذلیل
در دست کافر بوذند خلاص داذ و برهانید، در مدرسها دانشمندان و
در صومعها زاهدان دعای دولت پاذشاه اسلام وِرْد خوذ ساخته‌اند و
فرض عین شناخته و استمداد فتح و نصرت و اقبال و دولت او از
ملك ذو الجلال می کنند، شعر:

چون عدل جست شاه جهان با جهانیان
یکسر کنند خواهش اقبال و دولتش

و چون خواجهٔ اجلّ جمال الدّین دَامَتْ سَعَادَتُهُ‌را هواخواه و دوستدار
یافتم راز این کتاب با وی گفتم و در میان نهاذم این کتاب‌را خواستار
و خریذار گشت و گفت این اعجوبهٔ جهان‌را من بذان حضرت رسانم و
این نادرهٔ زمان‌را بمحلّ و منزل خوذ دوانم چه نغمهٔ بلبل از گلزار خوش
آید و این مدح در آن کارگاه دولت و ولایت نعمت باید تا که و مه
و خرد و بزرگ بخوانند و عظمت سلاطین خوذ بدانند که صیت ایشان
در اطراف جهان چندانست که از دو ماهه راه مدّاح ایشان این همه
ترنّم می کند، و دعاگوی دولت چون ذکر عظمت و سلطنت خذاوند عالم
سلطان اعظم مالك رقاب الامم مولی ملوك العرب و العجم سلطان ارض
الله حافظ بلاد الله ناصر عباد الله معین خلیفة الله غیاث الدّنیا و الدّین
کهف الاسلام و المسلمین ظلّ الله فی الْاَرَضِین مطیع الحقّ مطاع الخلق

عمر عدل کیخسرو فصل که آدمی و پری در ربقهٔ فرمان او آمد، من از آن حوالت بوشیر بخستم و بطرب بوستم کمر این خدمت در بستم یك سال دیگر بخفتم با این دُر بسفتم و این اسعار بگفتم و این بکر فکر بهم آوردم بپای فکر دکر هر طرف می سپردم و پی هر ولایت می گرفتم هیچ جا نشانی می نافتم، صیت بخشش و مروّت و جهانگیری سلطان سعید رکن الدّنیا و الدّین قَدَّسَ اللّٰهُ رُوحَهُ الْعَزِیزَ وَ لَا زَالَ الْمَوْلَی السُّلْطَانُ الْاَعْظَمُ وَارِثًا لِتَخْتِهِ وَ تَخْتِهِ سپیدم و قصد او بدین طرف بدیدم اندیشه غلط رفت و گفت مگر او باشد این کتاب نام او خواستم پرداختن چون احوال بشرح دانسته شد او غاصب ملك بود و بعذر بدست فرو گرفته و پدرْ پادشاه خواستهرا خَلَّدَ اللّٰهُ مُلْکَهُ ولی عهد کرده بود[1]، مثل رَجَعَ الْحَقُّ اِلَی اَهْلِهِ، این دولت که اطناب سرادرهٔ عظمتش با دامن قیامت متّصل باد سر دولتها و سَرْور مملکتهاست پادشاهی آنا عَنْ جَدٍّ بدو می رسد و جهانگیری خلفا عن سلف اورا می سزد و خود چنین می باید، شعر

گر رآیك بر خلاف تو ای پادشاه عصر
نکجد ملك و دولت در دست خصم خود
چندان نمیر کرد بدرگاه ذو الجلال
تا مملکت ز حاسد خاصت فرو گشود
و امروز در کف تو نهادست و تا ابد
خواهد بدین بشارت شادی فلك فرود

داعی دولت در تحیّر و تفکّر بود تا قدوم خواجهٔ اجلّ عالم محترم مقبل جمال الدّین کمال الاسلام شرف التّجار ابی بکر بن ابی العلا الرّوحی طَوَّلَ اللّٰهُ عُمْرَهُ وَ طَیَّبَ دَهْرَهُ وَ عَبَّثَهُ بدار الملك همدان حماها[2] الله رسید و

(1) یعنی رکن الدّین (برادر کیخسرو) غاصب بود و ولی عهدِ حقیقی کیخسرو بود
(2) ر آ حماه

حدقه قبول نمی کرد، مزامیر داود بر دروازهٔ سمع می گذشت مسبّب درد یکی‌را در درون گوش نمی گذاشت، حواسّ خمسه از کار بشذه و اعضای سبعه از پرگار بیفتاذه گاهی با خوذ می گفتم بی خذومی و ممدوحی کریمی باغ دانش بی بر و مهمل و معطّل ماند و بی صلات جسیم از شبیخون فقر ایمن نتوانم بوذ و من که خدمت چنان پاذشاهان جهاندار و بزرگان نامدار کرده باشم با خسیسان ناکس و دونان بی هوس چگونه در سازم و با خدمت ایشان چون پردازم، مصراع: پاذشاهی کرده باشم پاسبانی چون کنم؛ مثل: وَ اَللَّیْثُ لاَ یَخْضَعُ لِلْاَرْنَبِ، فیلویّه[1]

من که بو سسته بی لوباره جانان ٭ چه هرکی لو بدندان ها نکیرام

و گاهی می اندیشیدم که کاشکی ماهی از برج سلاطین یا پاذشاهی از پاذشاهان روی زمین سلجوقی نژاذ ظاهر شذی که دل بر خدمت او مطمئن بوذی، دربن میان سلطان عقل بر سپیذ کوشك دماغ با عروس انسان العین دست در آغوش آورد و قصد شکر خواب کرد پردهٔ اجفان بر لعبت حدقه فرو گذاشت و پرده‌دار مژه‌را بیرون بداشت و روی بعالم بالا آورد بی زحمت مُرْتَقَی و سُلَّمْ براه انفاس بر دوید و آشیان قدسیان بدید و آواز کروبیان بشنید واردی از غیب اورا آواز داذ و گفت ترا بشارت باذ که در هفت فلك پنج نوبت سلطنت آل سلجوق f.177a می زنند و جهان پناهی شاهی چون ماهی از برج آل سلجوق می تابذ و بقصد ملك می شتابذ و منزلت و مرتبت اسلاف بیابذ و دولت آل سلجوق از اسرائیل که هفتم جدّ سلطانست برخاست و او مهتر و سرور براذران بوذ چون محمودِ سبکتگین با او غدر کرد و زنهار خورد و در حبس بداشت براذران بکین توختن برخاستند ملك بذان سبب بذیشان رسیذ باز چون بسبب استیلای جمعی از بندگان طاغی شکستی بر آن دولت آمذ هم از نسل اسرائیل سلطانی برخاست سلیمان سیرت نوشروان سریرت

(1) معنی آن معلوم نشد و متن نیز بعینه اینجا نقل کرده آمد

عمر عدل کیخسرو فصل که آدمی و پری در ربقهٔ فرمان او آمد، من از آن جواب خوش محتشم و بطرب پیوستم کمر این خدمت در بستم تا سال دیگر بخدم تا این دُر بسفتم و این اسعار بگفتم و این نکر فکر بهم آوردم بپای فکر دکر هر طرف می شتردم و بی هر ولاست می گردیم هیچ جا نشانی نمی یافتم، صبت بخشش و مروّت و جهانگیری سلطان سعید رکن الدّنیا و الدّین قَدَّسَ اللّٰهُ رُوحَهُ الْعَزِیزَ وَ لَا زَالَ الْمَوْلَی السُّلْطَانُ الْاَعْظَمُ وَارِثًا لِجَدِّهِ وَ نَجْلِهِ شنیدم و قصد او بدین طرف بدیدم اندیشه غلط رفت و گفت مگر او باشد این کتاب بنام او خواستم پرداخت چون احوال بشرح دانسته شد او غاصب ملك بود و بعذر بدست فرو گرفته و پدرْ پادشاه خواهرزاده را خَلَّدَ اللّٰهُ مُلْکَهُ ولی عهد کرده بود[1]، مثل رَجَعَ الْحَقُّ اِلَی اَهْلِهِ، این دولت که اطناب سراپردهٔ عظمش تا دامن قیامت متّصل باد سر دولتها و سَرْور ملکتهاست پادشاهی اَبًا عَنْ جَدٍّ بدو می رسد و جهانگیری خلفا عن سلف اورا می سزد و خود چنین باید، شعر

گر زآنک ز خلاف تو ای پادشاه عصر
بگچید ملك و دولت در دست خصم تو
چندان بشر کرد بدرگاه ذو الجلال
تا مملکت ز حاسد خاهت فرو گشود
و امروز در کف تو نهادست و تا ابد
خواهد بدین بشارت شادی فلك فرود

داعی دولت در بحثر و تکثر بود تا بقدوم خواجهٔ اجلّ عالم محترم مفضل جمال الدّین کمال الاسلام شرف التّجّار ابی بکر بن ابی العلا الرّوحی طَوَّلَ اللّٰهُ عُمْرَهُ وَ طَیَّبَ دَهْرَهُ وَ عَیْشَهُ بدار الملك همدان حماها[2] الله رسید و

(1) یعنی رکن الدّین (برادر کیخسرو) غاصب بود و ولی عهد حقیقی کیخسرو بود
(2) ن آ حماه

حدقه قبول نمی کرد، مزامیر داود بر دروازهٔ سمع می گذشت مسبّب درد
یکرا در درون گوش نمی گذاشت، حواسّ خمسه از کار بشذه و اعضای
سبعه از پرگار بیفتاذه گاهی با خوذ می گفتم بی مخدومی و ممدوحی کریمی
باغ دانش بی بر و مهمل و معطّل ماند و بی صلات جسیم از شبیخون
ه فقر ایمن نتوانم نبوذ و من که خدمت چنان پاذشاهان جهاندار و بزرگان
نامدار کرده باشم با خسیسان ناکس و دونان بی هوس چگونه در سازم و
با خدمت ایشان چون پردازم، مصراع: پاذشاهی کرده باشم پاسبانی چون
کنم، مثل: وَ ٱللَّيْثُ لاَ يَخْضَعُ لِلْاَرْنَبِ، فهلويّه(۱)

من که بو سسته بی لوباره جانان * جه هرکی لو بدندان ها نکیرام
گاهی می اندیشیذم که کاشکی ماهی از برج سلاطین یـا پاذشاهی از
شاهان روی زمین سلجوقی نژاذ ظاهر شذی که دل بر خدمت او
ئن بوذی، درین میان سلطان عقل بر سپیذ کوشك دماغ با عروس
ان العین دست در آغوش آورد و قصد شکر خواب کرد پردهٔ اجفان
بت حدقه فرو گذاشت و پرده‌دار مژه‌را بیرون بداشت و روی
بالا آورد بی زحمت مُرْتَقَی و سُلَّمْ براه انفـاس بر دوید و آشیان
ان بدید و آواز کرّوبیان بشنید واردی از غیب اورا آواز داذ و
ترا بشارت باذ که در هفت فلك پنج نوبت سلطنت آل سلجوق
و جهان پناهی شاهی چون ماهی از برج آل سلجوق می تابذ و
لك می شتابذ و منزلت و مرتبت اسلاف بیابذ و دولت آل سلجوق
ئیل که هفتم جدّ سلطانست برخاست و او مهتر و سرور براذران
محمودِ سبکتگین بـا او غدر کرد و زنهـار خورد و در حبس
راذران بکین توختن برخاستند ملك بذان سبب بذیشان رسید
بسبب استیلای جمعی از بندگان طاغی شکستی بر آن دولت
نسل اسرائیل سلطانی برخاست سلیمان سیرت نوشروان سریرت

(۱) آن معلوم نشد و متن نرا بعینه اینجا نقل کردیم

حمله برپای بحوانش سر مدام * گاو و ماهی اشتر و اسب و عم
بحر و کان کرده نثار حضرتش * لولو و یاقوت و دیبار و درم
مطربان در برمگاه او بکف * بربط و چنگ و رباب و نای و دف
کرده در بستان عیش او وطن * گلبن و شمشاد و سرو و ناروں
صید بسار و صد بور او شده * کرگس و سیمرغ و پیل و کرگدن
مهر و ماه و زهره و تیرش بنرم * طبل‌بار و ساعر و نست و لگن
بر تن بدحواه او چیره شده * خاربست و لفلق و راع و رعن
رودها در بوستانش ساخته * بلبل و قمریه و کبک و فاخته
باد در باغ مرادش جلوه‌گر * عندلیب و طوطی و طاوس بر
کرده از بعل سمندش حسروان * گوشوار و باره و طوق و کمر
پاره پاره بر تن بدحواه او * جوشن و خود و کج آگند و سر
کارگر بر بکر جنان او * گرز و جست و ناچخ [و] بر و تبر
بارور در صد هزارش باغ و ده * سب و بارخ و ترنج و بار و به

دکر حواب

در آن وقت که من در کلبهٔ اندُهان و کاشانهٔ عمان و بت الاحزان نشسته بودم سر در کنج عزلت کشیده و بجرّد و وحدت برگزیده و قراعت f176b و انزوا اختیار کرده و روی در روی ریاضت و قناعت آورده و بعد از واقعهٔ سلطان سعید و جهاندار شهید طغرل بن ارسلان قَدَّسَ ٱللّٰهُ رُوحَهُ ٱلْعَزِيزَ وَ أَنْفَى ٱلْمَوْلَى وَارِثَ عُمْرِهِ وَ دَوْلَتِهِ کس‌را رنبت و منزلت محدوی نشاخته و با خود نباخته شی که مادر جهان ردای قیر در سر گرفته بود و چادر سیاهی بر روی چرخ دولابی بسته، شعر

شبی چون شبه روی شسته بقیر * نه بهرام پیدا نه کیوان نه تیر

لعبت حدقه پرباب کرده بود و لشکر تفکر باخبر آورده چندان تراکم غم برهم آمده که روح محروح بیم بود که از عالم طبیعت یاس شود، از هر وارد که در حسّ می آمد بی خبر هر رنگ که در چشم می آمد لعبت

شوذ جمعی از بزرگان و دوستان الحاح و اقتراح فرموذند که دامن از آن کشیذه و برچیـذه می باید داشت چه شغلی بی ادبانه است و از بهر تفرّج خواصّ و تنزّه عوامّ آنرا جذاگانه کتابی ساختن و این کتاب بر دعای دولت پاذشاه ختم کردن و این خدمت بهزل مشوب نکردن و بر فواید علی و دعای دولت سلطان عالم بآخر آوردن، ملك تعالی آفتاب دولت و سایهٔ اقبال خذایگانی سلطان جهانی ذو القرنین الثانی قیصر الزّمانی اسکندر الدّورانی غیاث الدّنیا و الدّینی کهف الاسلام و المسلمینی ابو الفتح کیخسرو بن السّلطان العادل قلج ارسلان تا قیام الساعة تابنـده و پاینده داراذ و وارث ملك و تاج و تخت سلاطین آل سلجوق باذ و اقالیم عالم و زمام حلّ و عقد بنی آدم و اعمال جهان و مصالح عالمیان بدست اقتدار او دهاذ و رقاب ملوك و جبابرهٔ عالم مذلّل و مسخّر اوامر و نواهی او باذ تا بندگان از اطراف روی بحضرت اعلی اَعْلاهُ اللّٰهُ می آرند و منازل و مراحل می گذارند و چنین مدحها می گویند، شعر[1]

نظمی که ز جهـد آدمی بیرونست * اینست که مدح خسرو میمونست
یك نیمه نبشته خوان که آن نیمه دگر * از نـام صور معنوی و موزونست
پیش سلطاننـد در فرمان بری * آدمی و بحری و دیو و پری
شه غیاث الدّین کیخسرو که یافت[2] * تـاج و تخت و رایت و انگشتری
مطرب و طبّاخ و نعل و کاتبش * زهره و خورشیذ و ماه و مشتری f.176a
باذ و خاك و آب و آتش بر درش * خازن و صرّاف و پیك و جوهری
در پنـاه عدل او بـاهم براز * شیر و گور و گرگ و میش [و] کبك و باز
در کف غلمان و احبابش بهم * نیزه و شمشیر و زوبین و قلم
بـاذ فرّاش آسمانش تـا زنـذ * بارگاه و خرگـه و کوس و علم

(۱) از شعر سوّم تا آخرْ قصیه ایست از شرف الدّین شفروه اصفهانی در مدح سلطان طغرل بن ارسلان، رك به تذکرة الشّعراء دولتشاه طبع لیدن ص ۱۵٤—۱۵۵

(۲) تذکرهٔ دولتشاه: طغرل آن کز هفت سلطان دارد او

باشد عدد کمتر بر عدد بیشتر عالب بود چنانك یکی بر سه و پنج و هفت و نُه عالبست، و چون هردو عدد روح باشد همچنین عدد کمتر بر عدد بیشتر عالب آید مثالش چنانك دو بر چهار و بر شش و بر هشت عالبست، مثال عدد مخالف چون فرد و روح یا روح و فرد و اگر هردو عدد مخالف باشد بیشتر بر عدد کمتر عالب باشد چنانك عدد بیشتر نُه بهی که فردست بر همه فردهای روح که کمتر از وی بود عالب باشد بر هشت و بر شش و بر چهار و بر دو، و همچنین پنج بر چهار و بر دو عالبست و همچنین هفت بر چهار و بر شش و بر دو عالبست و همچنین سه بر دو عالبست، و اگر عدد بیشتر روح باشد همچنان بر همه فردها که کمتر از وی است عالب باشد چنانك چو عدد بیشتر هشت بهی بر هفت و بر پنج و بر سه و بر یکی عالبست و همچنین شش کی روح است بر پنج و سه[1] و یکی عالبست، و همچنین چهار بر سه و یکی که فردند عالبست و دو بر یکی، چون این جمله دانسته شد عالب معلوب روشن مفهوم گشت،

عالب* معلوب*				
ا*	ح	ه	ر	ط
ب*	د	و	ح	ا
ج*	ه	ر	ط	ب
د*	و	ح	ا	ج
ه*	ر	ط	ب	د
و*	ح	ا	ح	ه
ر*	ط	ب	د	و
ح*	ا	ح	ه	ر
ط*	ب	د	و	ح

خاتمت کتاب

و اگرچه در فهرست کتاب شرط رفته بود که ختم بر مصاحك کرده

اعمال این جدول بسیار آسان است یعنی در هر صفّ حروفْ حرف سرخ بر سایر چهار حرف سیاه غالب است مثلاً در صفّ اوّل الف که سرخ است بر «ح» و «ه» و «ر» و «ط» غالب است باعتبار اجزای یکی بر سه و پنج و هفت و نُه عالب است و همچنین در صفّ دوّم ب بر «د» و «و» و «ح» و «ا» غالب است باینکه دو بر چهار و شش و هشت و یکی غالبست و همچنین در سایر صفوف (1) ر] اسما افزوده و دو

العاص کشاد، طبرستان سعید بن العاص کشاد، داراکرد عبدالله بن
عامر کشاد، بلخ هم عبدالله بن عامر کشاد (۱)، باورد عبدالله بن خازم
کشاد، +مرو +حاتم بن نعمان کشاد، بوشنج ربیع بن زیاد کشاد، سیستان
هم ربیع بن زیاد کشاد، +مروروذ (۲) هم عبدالله بن عامر کشاد، هراه هم
عبدالله بن عامر کشاد، سرخس +قتیبه بن مسلم کشاد، +ری ابوموسی
الاشعری کشاد، باقی هم بر بن جمله حساب کند. و اگر حروف حصار
یا شهر یا حروف کتابت برابر آید اگر پیش از ولادت بگیرند کرده باشد
بگیرد و اگر پس از ولادت کرده بود گرفتن ممکن نیست.

فصل.

و توان این شکل غالب مغلوب بی جدول بدانستن که این عدد از
یکی تا نُه پنج فردند و چهار زوج ما بیان کنیم که کدام فرد بر فرد
غالبست و کدام زوج بر زوج و کدام فرد بر زوج و کدام زوج بر فرد
بروشن‌تر طریقی.

فصل (۳).

عدد موافق چون فرد و فرد و زوج و زوج چون هردو عدد فرد

(۱) در حاشیه افزوده: بخارا سَلْم بن زیاد کشاد، +نشابور عبد الله بن عامر کشاد،
سرخس هم عبد الله بن عامر کشاد (۲) نَ: حازم (۳) اگر حرف اعجمرا
بجای ذال معجمه دال مهمله شمار کنیم حساب درست آید (۴) در جدول ذیل
کلمات و حروفیکه با نشان ستاره (*) است در نَ با مرکّب سرخ نوشته شده است، و

بولوالج[1]، و امیر آخُر ملکشاهی التونتاش امیر مسعود[2] بحررا و پسر
ط* ط*
مسعود محمودرا بدر سرخس، و سلطان برکیارق و سلطان محمّد با یکدیگر
ح* ب* ب*
صلح کردند، و امیر اسمعیل ملك تتش‌را بشکست و بریشان[2] ظفر یافت،
د* ب*
و سلطان سعید محمّد بن ملکشاه +ملکشاه پسر برکیارق و ایاز و صدقه‌را
ب* ح* ا* ا*
علبه کرد، و سلطان مسعود طغرل و سلیمانشاه‌را، این مقدار بشته آمد ه
ط* و* ب*
دیگرها هم برین قیاس می کند، 175a

فصل،

چون شهری یا حصاری گشاید نام گشاینده بحروف جُمّل بر گیرند و نُه نُه فرو رود و آنچ [بماند] در جدول عدد بحوند و انگشت بر نهد و همچنین نام [شهر] یا حصار بر گیرد و نُه نُه فرو رود و باقی‌را در برابر آن انگشت نهاده بحوند اگر سرخ بود بتواند گرفتن و اگر سیاه بود شهر نگیرد و اگر سبز بود میان ایشان صلح بود، و ما چند نام از نامهای کسانی که حصارها و شهرهای گشودند یاد کنیم،

فصل،

چون امیر المؤمنین علی رَضِیَ ٱللّٰهُ عَنْهُ گشود، اسکندریه +عمرو بن
ب* ب* ح* و*

(1) بآ بولوالج (2) حساب هردو برابر است پس دلیل صلح ماند باشد
(2) کنا و الظّاهر برو

و [ا]بولولوه عمررا، و محمّد بن ابی‌بکر امیر المؤمنین +عثمان‌را، و عبد
ه د ب* و*
الرّحمٰن ملجم امیر المؤمنین علی‌را، و یزید +حسین‌را، و سعد وقّاص
ط* ب* د* و* ح*
یزدجردرا، و ابومسلم نصر بن سیّاررا، و عبدالله السفّاح مروان حمار(۱)را،
ج* ح* ز* ز* ط*
و مامون امین‌را(۲)،
ب* ب*

فصل، ذکر سلاطین و امرا

سلطان محمود قدرخان‌را غلبه کرد، و هم سلطان محمود امیر عراق‌را
ح* ا* ح*
رستم بن علی الدّیلمی برّی، و امیر چغری سلطان مسعودرا بدندانقان
ز* ز* ط*
شکست، و سلطان طغرل ابرٰهیم ینال‌را بهمذان بشکست، و سلطان الب
و* ز*
ارسلان محمّد(۳) مر قتلمش‌را، و هم سلطان الب ارسلان ملك الرّوم
ب* و* ب*
دیوجن قیصررا، و سلطان سعید +ملکشاه قاوردرا، و امیر +تتش(٤)
ا* ح* ه* ز*
+سلیمان بن قتلمش‌را بدر حلب، و امیر تکش سلیمان بن چغری‌را
ز* ط* ب*

---

(۱) نآ: جبار
(۲) درین مثال چون حساب هردو برابر است پس باید دلیل صلح باشد
(۳) درین نام مصنّف فقط محمّدرا شمرده است و الب ارسلان‌را ترك کرده
(٤) ازین نام ب باقی ماند چنانکه در مابعد (ص ٤٥٥ س ۳) ملاحظه بشود

سیاوش‌را، و کیخسرو افراسیاب‌را، و طوس نوذر فروذرا، و گیو
ح* ** د* ح* ٥* ط*
گُروی‌زره‌را، و فریبُرز گُلباذرا، و +رَهّام +نارمانرا، و گُراز سیامك‌را،
ب* د* و* ب* و* ح* ٥*
و گُرگین اندریمان‌را، و بیژن هومان‌را، و احواست زنگهٔ شاورانرا، و
ح* ** و* ح* و* ا*
+پَرَنه گُهرَم‌را، و فُروهل +زنگوله[1]را، و +گودرز کشواذگان پیران
ر* د* و* ** ٥* ب*
ویسه‌را غلبه کرد، و ارجاسب لُهراسب‌را، و گشتاسب و +اسفندیاره
و* ا* ط* د*
ارجاسب‌را، و رستم زال پسرش +سهراب‌را، و هم رستم زال +اسفندیاررا،
و* ز* ب* ر* د*
و شغاد برادر رستم رستم‌را، و بهن فرامرز پسر رستم‌را، و اسکندر
ح* ر* ر* و* ب*
دارارا، و اردشیر اردوان‌را، و شیروی +پروررا علبه کرد،
ح* د* ا* د* ا*

فصل، ذکر پیغامبران و صحابه و خلفای راشدین

ابرٰهیم علیه السّلٰم نمرود را غلبه کرد، و موسی علیه السّلٰم فرعون‌را و ١٠
ر* و* ح* ا*
عوج‌را، و +داود علیه السّلٰم جالوت[را]، و محمّد مصطفی +بوجهل[2]را،
ر* د* ح* ب* ب*

---

(١) در ن نام اگر های شعررا در شمار نگرم حساب درست آید

(٢) از نام بوجهل الف باقی ماند و ب قطعاً حساب چه بقول خود مصنّف اگر حساب هردو برابر بود دلیل صلح باشد

اگر چنانك در جدول هر دو حساب برابر آیذ چون الف و الف و ب و ب و ز و ز دلیل صلح باشذ میان ایشان،

فصل

برهان و درستی این اعداد آنست که از گاه آدم علیه السّلم تا بذین روزگار از پیغامبران علیهم السّلام و از پاذشاهان و مبارزان آنان که معروف و مشهورند یاذ کنیم که غالب که بوذه‌است و مغلوب که و نامها مقابل کرده شذ از بهر تجربت همه راست آمذ چنانك هیچ خطا نیفتاذ چون بروزگار گذشته خطا نیفتاذ بروزگار آینه هم خطا نیفتذ، و ما همه نامهارا حساب کردیم و آنچ باقی مانـد در زیر هر حرفی بجدول غالب مغلوب باز گردذ تا حقیقت شوذ و شك از دل برخیزذ،

فصل در نامها[ی] بزرگان و پاذشاهان قدیم[1]

f.174b آدم علیه السّلام ابلیس‌را غلبه کرد، و ابلیس پیش از آدم جانّ بن
ط* د* د* ح*
جانّ[2]را غلبه کرد، و +قابیل[3] +هابیل[3]را غلبه کرد، و ضحاك جمشیذرا،
ج* د* ا* ط*
و افریذون بیورسب[4]را که ضحاك بوذ، و تور ایرج‌را، و افراسیاب
ج* ب* ج* ز* د*

(۱) درین فصل و نیز در فصول آینه حروفیکه نشان ستاره (*) دارد در نآ با مرکّب سرخ نوشته شده است و حال آنکه باید جمله با مرکّب سیاه باشد (۲) این نام باید تمام محسوب شود یعنی «جانّ بن جانّ» نه جانّ فقط و نون مشدّدرا دو نون حساب کرده شود (یعنی ن + ن = ۱۰۰) (۳) دربن دو نامْ حاصلِ حساب (یعنی آنچه بعد از نُه نُه افگندن باقی ماند) درست نیاید مثلاً در قابیل (۱ + ۱ + ۲ + ۱ + ۲ = ۸) هشت یعنی حاء حطّی باقی ماند نه جیم و در هابیل (۵ + ۱ + ۲ + ۱ + ۲ = ۱۲، ۱۲ — ۹ = ۳) سه یعنی جیم باقی ماند نه دال چنانکه در نآ است، و در سایر امثله نامْها هست که حاصل آن مانند هابیل و قابیل درست بر نمی آید و ما اینچنین نامْهارا با نشان صلیبی (+) چاپ کرده‌ایم (۴) دربن نام برای درستی حساب باید یك الف بیفزائیم یعنی بیوراسب

اوّل بر دوّم غالب آید و اگر سز بود[1] میان ایشان صلح بود و اگر صلح نبفتد آنکس که نسال کمتر بود غالب آید و اگرچه حرب و خصومت

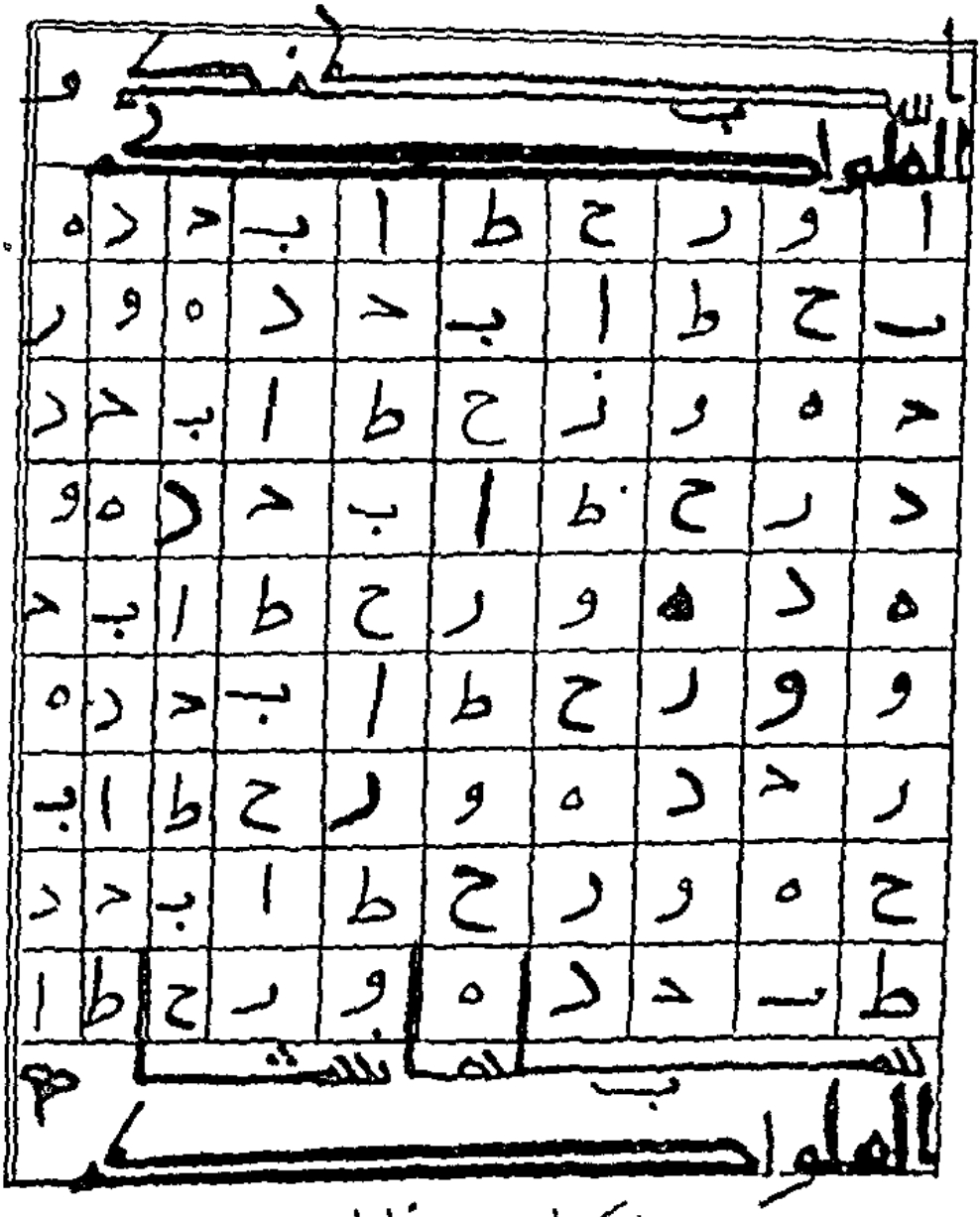

(عکس از روی نسخهٔ اصلی)

پایی شود لابدّست که بعاقبت ظفر آنکس‌را بود که نسال کمتر بود و

(۱) بسانکه ملاحظه شود درین جدول هیچ یك از حروف سیر سست یعنی فقط دو قسم است سرخ و سیاه و نیا تفاوتی بسار بعضی حروف سز درین جدول مگر نشده

تا صد و از صد تا هزار نُه نُه افگنده است و در پیشِ حرف برقوم هندی نبشته تا رنج بر شمردن نبوذ و آسان باشذ

آحاد*	عشرات*	مآت*	الوف*
ا* یکی	ی* ده ۱*	ق* صذ ۱*	غ* هزار ۱*
ب* دو	ك* بیست ۲*	ر* دویست ۲*	
ج* سه	ل* سی ۳*	ش* سیصذ ۳*	
د* چهار	م* چهل ٤*	ت* چهارصذ ٤*	
ه* پنج	ن* پنجاه ٥*	ث* پانصذ ٥*	
و* شش	س* شصت ٦*	خ* شصّذ ٦*	
ز* هفت	ع* هفتاذ ۷*	ذ* هفتصذ ۷*	
ح* هشت	ف* هشتاذ ۸*	ض* هشتصذ ۸*	
ط* نه	ص* نوذ ۹*	ظ* نهصذ ۹*	

فصل در دانستن عمل بجدول غالب مغلوب

f.174a

بدانك عمل بذین شکل و جدول آنست که چون برابر یکدیگر شوند اگر پاذشاه باشند و اگر جز آن نام یکی از دو خصم بحروف جُمّل برگیرند و مبلغ آن ببینند و نُه نُه بیفگنند آنچ بماند در جدول عدد آنرا بجویند و انگشت برو نهند و نام خصم دیگر بحروف جُمّل برگیرند و همچنان نُه نُه از آن فرو شوند و باقیرا در برابر انگشتِ نهاذه بجویند اگر سرخ بوذ خصم دوّم غالب بوذ بر خصم اوّل و اگر سیاه بوذ خصم

فصل در نگاه داشتن نام و کنیت و لقب

اگر کسی بکنیت و لقب معروفتر باشد از نام روا بود که آن کست و لقب گیرند که بر زبان مردمان‌را روانتر باشد و عادت شده باشد تا f173b اس عمل درست آید مثال چنانك ابو مسلم و ابوجعفر و ابو الفضل گویند روا باشد که الف از بهر درستی در حساب آورند و روا باشد کی ٥ از بهر معروفی در حساب نیاورند[1]، و همچنین نام هست که اعلب مردمان بگمارند الف و لام از آن بیفگند و اگر نیز بیفگند روا باشد از بهر آنك باشد که اس شخص میان قوم یحیی و حسین و عبّاس و مطهّر خوانند معروفتر باشد، و حدیث لقب همچنین ارکان دولت و مملکت چون سیف الدّولة و جلال الدّولة و شهاب الدّولة و مانند اس، و بزرگان دیوان ١ چون صفی و کامل و کافی و مؤمن و محصّل و مهذّب و رشید و مانند اس، و وزیران چون نظام الملك و عمد الملك و مجد الملك و امثال اس، و هرچ بدوں از نام و کنیت مردم بدان معروف شود آن نباید گرفتن چون ریگه و گسته و عربك، و نباید کی کنیت یا نام گیرند یا نام با کنیت نام یا نام نباید گرفتن و کنیت با کنیت یا درست آید، ١٥

فصل در نگاه داشتن حساب حُمّل

بدانك عدد غالب و مغلوب بی حساب حُمّل نتوان دانستن و باشد که کسی حساب حُمّل نداند و اگر نیز داند خط ندارد اس جدول[2] از بهر حساب حُمّل نهاده شد بچهار قسمت بر ترتیب، خانهٔ نخستین آحاد و دوّم عشرات و سوّم مآت و چهارم الوف و اصل حساب همین است ٢٠ امّا عملی دیگر درس جدول فرودهام برای آسانی حساب اگرچه حساب حُمّل دانند بوقت شمار نه نه افگدن دشوار بود هم درس جدول از ده

---

(١) ن آ بیاورند، (٢) درس جدول کلمات و حروفیکه با نشان ساره (٥) است در ن آ با مرکّب شرح نوشته شده است،

و عظمت این اعداد و حروف چندانست که حکیمان یونان در قدیم سوگندان عظیم بذین حروف خورده‌اند، و درستی این عمل در نگاه داشتن شرایط اوست و آن چنانست که هم‌سرِ یکدیگرند و جنس با جنس و همتا با همتا چنانك پادشاه بپادشاه و وزیر با وزیر و امیر بامیر و اسفهسلار باسفهسلار و خاتون بخاتون و سرهنگ با سرهنگ و کُشتی‌گیر با کُشتی‌گیر و دبیر با دبیر و صانع با صانع و مرد با مرد و زن با زن و مانند این، و آنچ نه جنس باشند چون بنده و خداوند و چاکر و مهتر و رهی و استاذ و درویش و توانگر و ضعیف و قوی واقعهٔ ایشان بر موجب این حساب با یکدیگر هم درست آید و لکن نگاه داشتن این طریق دشخوارست زیرا[1] که مردمان بزرگ بزیردستان و کهتران و ضعیفا[ن] و فرومایگان اندیشهٔ بد کمتر برند و از شرّ ایشان غافل باشند بذین سبب پوشیده ماند و درستی حادثه ازین آنگاه معلوم شوذ که آن حال رفته باشذ و کار از دست شذه،

فصل در باز نموذن مثال[2]

امیر المؤمنین عمر رَضِیَ ٱللّٰهُ عَنْهُ بر دست بولولوه کشته شذ و امیر ز* ه*
المؤمنین علی رَضِیَ ٱللّٰهُ عَنْهُ بر دست عبد الرّحمٰن ملجم کشته [شذ] و نظیر ب* ط*
این بسیارست، و این همه خطاها از آن افتاذ که احتیاط تمام نکنند و از بذ و کید فرومایگان غافل باشند و خصم ضعیف خوار دارند بهیچ وقت از حزم و احتیاط خالی نبایذ بوذن و بر قوی و ضعیف می باید آزموذ و خصم اگرچه ضعیف باشذ خوار نبایذ داشت تا آفتها کمتر راه یابذ که فرق بسیارست میان دانا و نادان،

(1) نآ: زیر (2) برای فهمیدن این مثال رکَ بفصول ما بعد

و تا وقت انقضای اجل هر وقت آرایش و مونس خلوت و موجب سلوت پادشاه‌را داستانی و افسونهٔ جهانی جمع می‌کند و بحضرت می‌رساند، و در مدح پادشاه و صحبت مدان او خاطر بهزار مجلّد عمر عشر تقریر نتواند و این مجلّد کتاب باطناب می‌رسد، و ذکر مجلس بزم و بهتأ اسباب معاشرت و مادمت و ذکر بار و شکار رفت اکنون داستان ظفر در روم و سبب موجب هزیمت حصم‌را از غالب مغلوب معلوم می‌کردانم تا از آن بر خطّی بردارند و ختم کنم انشاء الله،

فصل فی الغالب و المغلوب

در آن وقت که اسکندر طلب دانش کرد و ارسطاطالس‌را بیاوردند پدرش بقوماخس[1] این دفتر هزیمت بپسر داد و بخدمت اسکندر فرستاد نام اسکندر بر سر جدول نشست و نام ملوك در زیر بست کرد تا اسکندررا معلوم شد که بر همه جهان فرمان روان خواهد شد و بر ملوك عالم قهر و غلبه خواهد کرد و نام سلیمانشاه همین نیست دارد، و این جدول اورا دستوری بزرگ بودی چون با کسی مجادلت و مخاصمت نمودی درین حساب مطالعت فرمودی اگر موجب این جَدْول غلبه اسکندررا بودی خلاف خستی و حرب بیاراستی و اگر غلبه خصم‌را بودی خلاف نگذاشتی و با 173a وی صلح جستی و اگر بضرورت جنگ بایستی کردن از بزرگان لشکر یکی‌را اختیار کردی که بحکم این حساب بر آن مخالف غلبه داشتی اورا بر سپاه پادشاه کردی و بجنگ آن دشمن فرستادی تا مصاف کردی و مخالف‌را زیر آوردی و نامهٔ فتح نبشته و پشت خصم شکسته بار آمدی و کارها بموجب مراد اسکندر برفتی، و همچنین هر دو پادشاه‌را که با یکدیگر خلاف باشد درین حساب و جدول نگاه کند و بداند که غلبه کرا خواهد بود، و این سرّی عظیم و دانشی شریف است و خاصّت

(1) بقوماخس (بقاف مثل الواو)،

القاب و انساب و سیرت و سریرت و ذکر دولت و بسطت مملکت و عظمت سلطنت آل سلجوق ببینند و بدانند و چنین خافی‌را بشناسند که از (۱) هنر پروری و مهتری و صیت صلت و آوازهٔ بخشش او که در اقطار آفاق خصوصًا مملکت خوراسان و عراق سایر و دایرست (۲) نام اسلاف بذو تازه گشته و بآوازهٔ دین‌داری و صیت شهریاری او خَلَّدَ ٱللّٰهُ دَوْلَتَهُ بحضرت پادشاه غیاث الدّین دَامَ ظِلُّهُ نارسیده و بارگاه او نادیده دعاگوی دولت محمّد بن علی بن سلیمٰن الرّاوندی این عروس فکر و بکررا از دُرر شعر و حُلل خاطر بجواهر لآلی مزیّن و حالی کرد و آراسته و پیراسته بحضرت اعلی آورد و ذکر القاب خذاوند عالم پادشاه بنی آدم سلطان قاهر عظیم الدّهر غیاث الدّین کهف الاسلام و المسلمین ابو الفتح کیخسرو مَدَّ ٱللّٰهُ ظِلَّهُ‌را طراز کسوت تاریخ سلطنت آل سلجوق کرد و کتابی از آن بیان کرد f.172b و در جهان یادگار گذاشت که انواع آدمیان همگنان در طلب آن بکوشند و هر کم و بیشی و بیگانه و خویشی بسبب فایدهٔ[ی] و طلب مایدهٔ[ی] از فواید و موایدِ این کتاب مطالعت کنند و بخوانند و بدانند و بطفیل [آنْ] نام این دعاگوی نیز بهنر طلبی و دانش دوستی زنده ماند و دیگران‌را باعث و محرّض گردد در هنر پروردن و دانش بدست آوردن تا قربت و جوار ملوك و صلات جسیم و بخششهای عظیم یابند چه از ابنای جنس هیچ کس آن راحت و لذّت و بخشش و صلت که دعاگو یافت از هنر و ساختن و پرداختن دفتر نیافت، و آخر خوان بوذ که بحلوا رسیذم و بارگاه خذاوند عالم غیاث الدّین مَتَّعَهُ ٱللّٰهُ بدیذم و خوذ گفته‌اند مصراع: آخر خوان بو که بحلوا رسه، شیرینی مدحش می چشم و بار منّت و طوق نعمتش بر گردن می کشم که این دولت تا قیامت اوّل و آخر دولتها باذ و همچنین در عظمت و سلطنت تا نفخ صور و روز بعث و نشور بماناذ و بنده‌را توفیق خدمت بارزانی داراذ و بقیّت عمر در حضرت بسر برذ

(۱) نَ اینجا کلمهٔ «هر» زیادی دارد (۲) نَ اینجا یك واو زیادی دارد

(۱۸) حرف لام الف

اصلی آنست که صورت الف و یا باشد انحای قامت الف چون الفِ دال و ب معکوس ار دنبال بار گردنده، و همچنین دو الف محنی، f136 هم بیوسند گشادگی سر الفها چند نمه ب، الفرا دنبال برگردانده و الفی ساعدت و اس‌را هم لام الف محوانند و در نُسْخ و رقاع بشیوه نویسند، و در حرفهای نوشته همه اس نویسند و در قلم نَسْخ دو الف محرّف بر سر نیمهٔ ب نوشتند لام الف شد،

ان لام الف ار ب والف می ماند • معکوس ب ار ن الف بدار آید وس حنگی الف چو دالست دراصل • ور راست‌ترك ار آن نمی می شاید

(۱۹) حرف یاء

گفته‌اند که اصلش دو دال در هم می ماند و نمه آخر ب و گفته‌اند دالی معکوس تمام می ماند و حرفِ با نمام،

دالی معکوس ب در آخر نشسته • خطّاط بشکل ی نهد بیوسته ور رآنك دو دال در هم و آخر ب • در هم شدی ر سرّ سالی رسته

داعی معرف اصول خطرا مفرد کسانی ساخته است امّا بحکم اقتضاء لِکُلِّ عَمَلٍ رِجَالٌ وَ لِکُلِّ مَکَانٍ مَقَالٌ هر پیشه‌را کسانی‌اند و هر کاری‌را مردمانی و هر مکانی‌را زبانی و بحثی در خط بیش ارس اطناب درس کتاب شرط نیست[1]، و غرض داعی ار آوردن خطّ که پیشهٔ اوست درس کتاب زیادتی رغبت مردم در طلب کتاب بود تا هر کسی ار طالبان نهایهٔ[ی] ۱۹

---

(۱) در نسخه نوشته شده و سر الفاظ بدون نقطه است

ان نسخهٔ نوکی در جهان آوردم • جان کاسته‌ام تا بجهان آوردم
نوحون نرود که نام خط در درجی • چون نامه‌را نمی دهان آوردم

هر جا کی دانهٔ[ی] ر خط نشانم • اندر طی اس درج نهم ناخنام
تکمله رهبرا سو رور آوردم • انصاف نسخهٔ کی ملك نستانم

ربعی ز الف چون تو مثنّی بکنی * و آن بر سرِ را نهی بوذ میم سنی
و آنگه ز سر ف و ر و ربع الف * چند[1] گونه دگر میم نکو نقش زنی

(١٥) حرف نون

ربع الف و حرف بای تمام است دنبالش گرد بر گردیذه، و نویسند که شکل ت‌را اندك مایه تقوّسی دهند و دنبال گرد بر گردند و این‌را هم نونی نهند، و در نَسْخ و مُحَقَّق ربع الف و ت‌را دنبال از دست بیندازند نونست،

نون ربع الف باشذ و یك با ز اصول * و آنگاه کنند چند گونه بفضول
مانندهٔ سین کنند نونی معلول * بی اصل بوذ عقل ندارذ مقبول

(١٦) حرف واو

دو سر ب معکوس است و نیمهٔ آخر ب، در قلم ثُلْث و نَسْخ و محقّق سر ب معکوس بر ر افزوذه‌اند واو کرده،

معکوس چو پیوند کنی دو سر بی * و آنگاه ز گوشهٔش فروذ آیی ری
میمست و گر دو سر ب بر گیری * با آخر ب بندی باشذ واوی

(١٧) حرف هاء

سر الف منحنی‌را معکوس سر ب در پیوندی هاست، و ها از بسیار گونه کنند های دو چشمه که دو صفر متصاعد بر سر هم باشند آنرا گوش پیل خوانند، و مثلّثی از صورت دال بر گرفته‌اند و خطّی بر میان کشیذه هم حرف هاست، و چند گونه ها بوذ که الاّ پیوسته ننویسند و از صفری بر روند و بسر ب باز گردند هاست،

بنویس سر ب و الف پیوسته * معکوس سر ب بالف در بسته
وین های دو چشمه از دو صفر آمذ و پس * بر هم متصاعد و میان بگسسته

(١) دالِ «چند» در وزن زیاد است

از بیهٔ صاد و بیی از دایره راست • عینی صادی لطیف و نکو برخاست
نطق و دهان شیر از صورت نعل • در پیش و پس الف ماند آراست[1]

(١١) حرف فاء

فك ب تمامست معکوس سر ب در پیوسته، و فاف چون فاست
دو سر ب معکوس و ربعی ر الف و ك تا تمام،
فا صورت فك راست نکو نوشه • فك تا معکوس از سر او نوشه
تا فاف شود رمز شو می داند • رُبعی ر الف بر درو نوشه

(١٢) حرف كاف

در ثُلث و رِقاع از الف و ب برگردند و در نَسْخ و مُحقّق فك
حرف ب دنبال برده‌را معکوس ب دیگر بر سر نوشته‌اند و تناص راست
داشته چنانك چون الفی در میان آن نویسند بیاض نسیار نماند،
نشو رمز این نکته که جانها ارزد • از گوهر و لعل سرخ کانها ارزد
سوی الف و باش در آخر پیوند • کافی باشد قوت روانها ارزد

(١٣) حرف لام

از الف و حرف ت برگرفته‌اند تا اندك مایه حرکت فرق باشد
و دنبال لام نَسْخ برده نگذاشند،
کاف و لامند هر دو از یك مادر • آورده ز سه حرف بروں از یکدر
هر دو ر الند ور دو پای دیگر • سای حرکت دار سلام اولیتر

(١٤) حرف میم

در نَسْخ و مُحقّق سر ف است حرف راء در دنبال سه چنانك
سر ف نویسی و از ربع آخر دایره اگر خواهی نواوکی اگر خواهی نیم
و چون سر الف بر رای رقاع نهی میمست،

[1] ب راست

سه نقطه بر سر، در قلم ثُلُث و رِقاع راء بدین شکل است و در قلم نَسْخ و مُحَقَّق ربع دائرهٔ مقابل سر جیم‌را یك نقطه در پیش نهادند و دنبالش از دست بداختند و آنرا هم حرف راء میخوانند، و دنبال حرف واو ازین راء می کند و بعضی همین حرف‌را بدین شکل راء دنبال گِرد کند و واو ثُلُث از آن کند،

ربع ر دائره‌ست و سه نقطه دگر • و آن ربع دگر دو ر بود بیکور
در ثُلُث و رِقاع هر سه از هم خوشتر • ر دست کشیده در مُحَقَّق بهتر

(۷) حرف سین

اوّل دندانهٔش سر حرف ب است و دوّم حرف ت و سوّم ربعی الف و باقی حرف ب تمام و دنبالش مشترك بر کشند با مقابل دندانهای سین شود، و بعضی گفته‌اند که سین چون دندانهای ازهٔ درودگر می باید و خطاست که خطّ منسوب از آن گفته‌اند که هر حرفی بدان دیگر بستی دارد بست خطوط استادان متقدّم چون ابن البوّاب و ابن مقله، و بست سین از سر ب و ت و الف برگرفتن اولیترست که از ازهٔ درودگر، و سین و شین‌را تفاوت نیست از نقطه بست امّا جماعتی واصحاب خط از بهر کلمات اندك حکمت که فواید بسیار دارد خواستند که آنرا سطری کند از کشتی باگریز بود سه ب بهم پیوستند و معنی رقی کشیدند سر و دنبال مقابل و از اوّل چندان راست ماندند کچون مقابل آن دنبالش نهادند کشش سین و آخر ب که دنبالش بود چون باندك مایه انحراف بهم پیوستند مقابل آمد،

سین‌را ر سر ب و ر ت سر بر گیر
ور ثلث الف آن کشش دیگر گیر
تا سین گردد نشاش در آخر پیوند
وین گفتهٔ من ر جان خوش خوشتر گیر

جایها بکار آید، و همچنین از برای فرق میان ب و ت تارا یك نقطه در زیر نهادند بذش باز گردینه و اندك حرکتی بذان افزوده،

ت هم بجد ب و الف می باید * یك نقطه سرش بزیر در افزاید
ور زآنك بآخر افتد این ب یا ت * گر قطع کنی یا بکشی می شاید

(٤) حرف جیم

سرش از نیمهٔ ب بر گرفته‌اند و تنش نیمه دایره و ضبط فراخی و تنگی دایره بجدّ الف بگرفته‌اند چنانك بیاض دایره چند قامت الف بیش نبوذ و سینهٔ دایره و سر ب محاذی باید مقابل چنانك اگر خطّی مستوی بر آن کشند سینهٔ دایره و سر ب در آن خط آید، و دنبال جیم هم بریده کنند هم از دست بیفگنده،

سرّی که بجیم در ز خطها با ماست * یك نیمه ز دایره‌ست و نیمی از باست
باید کز الف دایره افزون نبوذ * با سینهٔ دایره سر ب شده راست

(٥) حرف دال

دایرهٔ که بیاضش چند قامت الف بیش نبوذ بر هشت قسمت می باید کرد و از دوّم رقم خطّ استوا قدّ الف بر کشیذن از جانب انسی و از جانب وحشی از دوّم رقم خطّ استوا قدّ ب بنهاذن و از دو نیمهٔ الف و ب که بهم پیوندذ اوّل الف و آخرِ با دال بر باید گرفتن، و در نَسْخْ دنبال دال راست باید بریده و اگر در حرفی بندند از دست بینداخته،

بر هشت ببخش دایرهٔ در یك حال * و آنگه بدو خط ب و الف زن تمثال
اوّل ز الف نیمی و آخر از ب * باهم پیوند تا بوذ صورت دال

(٦) حرف راء f.170b

ربعی از دایرهٔ سر جیم‌را اوّل نقطه در زیر باید نهاذن و آخر دو

(۱) حرف الف[1]

در آن سخن بسیارست و بزرگان گفته‌اند قدّ آن چو مردی باید که راست بایستد و اندك مایه در پشت پای خود می نگرد، و گفته‌اند که خطّی مسوی می باید که بالای آن ده نقطه باشد از هر قلمی که ده عقدی کاملست بِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ[2]، و در لُثْ و مُخَفَّی نقطهٔ[ی] بر ۵ پهلوی وحشی الف بپوستند معادی متّصل و نقطهٔ[ی] دنبال و هشت میان، هر شیوه که خاطرت مخیط آنست • از علم خط این نکته درو نکوست از هر قلمی ده نقط از برکاغذ • بهی الفِ همه خطی چنانست

(۲) حرف ب

همان ده نقطهٔ الفست خطّاً اسوای الف در طول و آن ب در عرض ۱ و نقطهٔ یکی بر حاشیهٔ وحشی است و نقطهٔ ب هر دو بر وحشی اند، و سر و دنبال ب هر یکی نقطه‌ایست امّا در کشت حرکتی بر آن افزودند f 170a تا منحنی شد و بر نظر خوبتر آمد بشکل چوگانی،

بیرا هم از آن ده نقط قطّ قلم • کردند دو سر هشت س ای سکو دم لکن الف استواش می باید و ب • جمله سر و دنبال مقابل تمام ۱۵

(۳) حرف تا و ثا

همان نسبت دارد که ب الّا آنست که خطّاط چون خواهد که جائی کشیدگی کند تا[3] مقابل بار افتد که کلمه در نگنجد دنبال ب و ت درازتر کشد تا برنده نگذارد و این حرکت برنده نگذاشتن در آخر خط و دیگر ۱۹

---

(۱) اشکال حروف برای تسهیل عمل خاطب در یك سون اوری متصل) جمع کرده شده است و شماره گزارده، پس مانند با دگر هر حرفی بشکل وی رجوع کرده شود معنای شمارهٔ سوان و شکل (۲) قرآن ۲، ۱۹۲ (۳) بگ تا

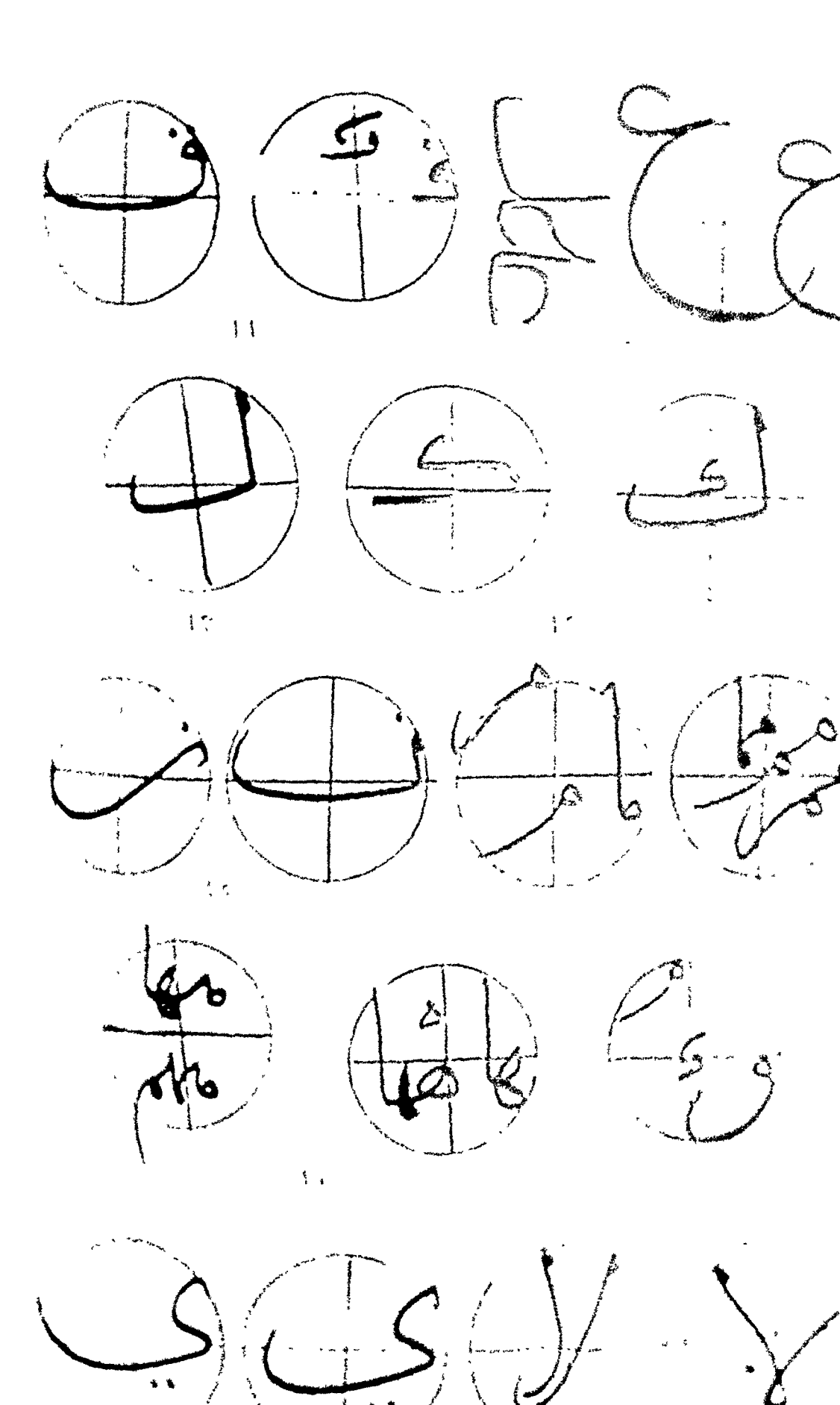

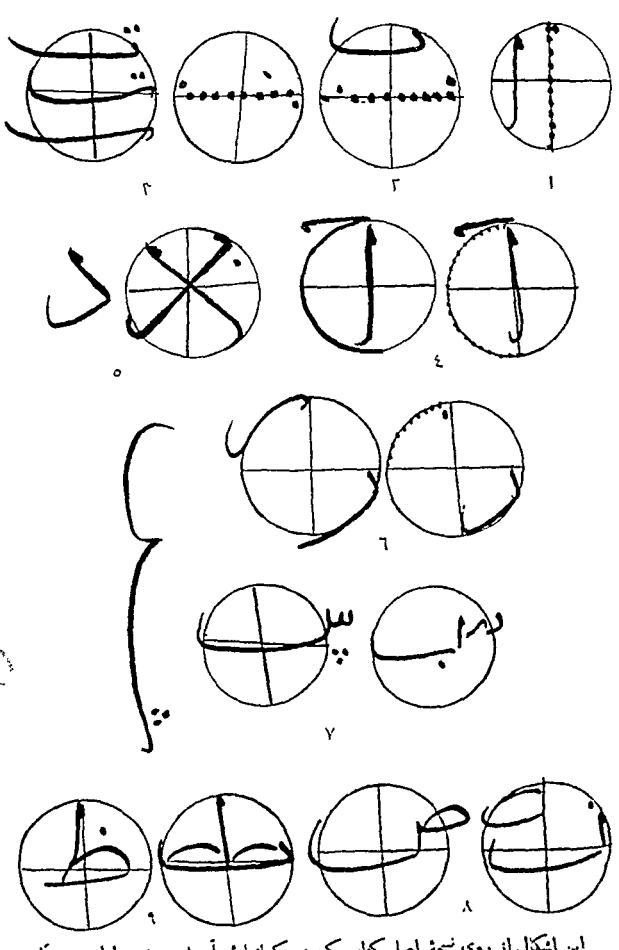

این اشکال از روی نسخهٔ اصلی کتاب که در کتابخانهٔ ملّی پاریس محفوظ است عیناً
عکس برداشته شده و برای سهولت آنهارا در یکجا طبع می نمائیم،
اندازهٔ هر شکل بقدر اصل است،

کردند صفر از دایره بر گرفتند و رقم یك از خطّ استوا و بمقام آحاد و عشرات و مآت و الوف از آن حساب کردند، این نُه رقم اصول اند: ١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩، از یکی تا نُه بترتیب هر یکی جداگانه در آحاد یکی باشد و چون صفری بدان پیوندد بعشرات رسد رقم چهار چهل گردد و رقم هفت هفتاد شود و چون دو صفر در پیش آید در درج مآت افتد رقم چهار چهار صد شود و بمقارنت سه صفر بدرج الوف رسد یکی هزار شود و نُه نُه هزار، و عشرات الوف و مآت الوف و الوف الوف همچنین می روذ، و هر چند عدد که بنهذ بذین حساب بر خوانند ٤٩٥١ این چهار رقم چهار هزار و نُهصد و پنجاه و یك اند، و بعضی محاسبان از حروف جُمّل که اصول خطّ اند حسابی بر گرفتند الف را یکی نهاذند و تا حرف ی که دهست هر یکی را بر تواتر یکی گرفتند بعد از آن در درج عشرات هر حرفی بر تواتر ده و در مقام مآت صذ تا هزار، و همچنین مستوفیانْ رقوم هندرا با حروف جمل حساب کنند و بذان نامها و نامها نویسند چنانك محمّد میم چهل است نقطهٔ[ی] در زیر رقم چهار نهند و رقم هشت بر زنند و چهلی دیگر با چهاری بکنند و بمحمّد بر خوانند بذین شکل ٤٤٨٤، و بذین حساب هرچ خواهند نویسند، و مستوفیان عراق و خوراسان همچنین اختصاری کردند و بعضی از نوشته حذف کردند وَ خَیْرُ ٱلْکَلَامِ مَا قَلَّ وَ دَلَّ بر خواندند چنانك از ربعْ حرف ب و سر عَین بیفگندند و از دنانیر دال و نون اسقاط کردند و همه شعب علم خطّ اند، و در علم خط باشباع و اختصار کتب ساخته‌اند و هر بزرگی در آن نفسی زذه لکن اظهار این اسرار نکرده‌اند و درین مقام از اطناب احتراز می بایذ کردن و مختصری مفید ذکر کردن، دعاگوی دولت محمّد بن علی بن سلیمان الرّاوندی در هر حرفی اصلی مختصر گفته‌است و دوبیت بنظم آورده تا یاذ گیرند و آنرا در پیش خاطر بدارند تا دست از پس آن می روذ و ده روزه تعلیم با یك روزه آید ان شآء الله،

f.169b

جهان مهر کرد عدم آمد • بعدم خواست رفت چون عنقا
عاشق مدح شاه گشت و ز آن • جمع کرد این کتاب از دُرها
تا چو نگرست و رهورش باشد • سود برد شوهرش رسوا
تا زیست کامرانی افزون باد • تا بحسابست گشت حصرا
باد چشم جهان بتو روشن • زآنك طلّ اللّهی تو در دنیا
تا ترا سلطنت بود بجهان • باد خط از توامن و عدل اورا
خسروا سده سالهای دراز • زهد ورزند به ز روی و ریا
در مدارس نبی که جان دادم • شهها رور کرده چون بلدا
علم فقه و خلاف خوانده نبی • برد همسنّ خود شده داسا
تازی و پارسی بدانسته • شعرهای چو لولوی لالا
خطّ و تذهیب و جلد مصحفرا • کرده چونانك بایستی همتا
هرچ چون من کسی بداند کرد • از صنایع من آن کم انشا
وین از آن جمله به بدانستم • کز تو جمع آورم نبی زرها
تا شهان کام راند این سده • و آخر جوان رسد بر جلوا
خسروا عاجز آمد این سده • آخر این قصیده گاه دعا
می بداند که چیست در عالم • که ترا نیست با بد سوا
که بخواهد از ایزد بیچون • تا دهد آن ترا شها بعطا
کم ازین نیست کت همی خواهد • ملك و اقبال و عمر بیش بها

فصل فی معرفة اصول الخطّ من الدّایرة و النّقط

و بر رای اعلی قاهری سلطانی عظیم الدّهر غیاث الدّین خلّد الله ۲
رایاتِ دولتِهِ و آیاتِ سلطنتِهِ عرض می شود که رُقوم هندسی و اشکال
کُروی و مثلّثات و مسدّسات و مربّعهای متساوی الاضلاع جمله از دایرهٔ
و خطّ استوا بر گرفته‌اند و آنچ مُنتهای همّت هر صاحب فنّی بوده‌است
در فنّ خویش ازینجا بدر آورده چنانك مستوفیان هند رقوم استیفا وضع ۲۴

کرد پیدا بصنع تا باشد * خالق خلق و صانع اشیا
برسولان که هادیان بودند * بندگانرا ز شرك سوی هُدا
بمحمّد رسول باز پسین * آنك او یافت قرب اَوْ اَدْنَا (۱)
بدو صهر و بدو ختن بدو سبط * که پر از مهرشان دلست مرا
که تو باشی همیشه فرمان ده * همچو کیخسرو ای شه و دارا
کس نبینم که باشدش بجهان * از تو و نعمت تو استغنا
گر نه لازم شدی ازین کفری * گفتمی دست تست دست قضا
گه دهد روزی و گه استاند * گه کند مرده گه کند احیا
گر کنی حکم بر فلك که مگرد * بنجنبد ز جای چرخ دوتا
شاد باش ای شهی که هفت اقلیم * بتو نازند در صباح و مسا
کف راد تو گاه بخشش زر * نخورد ذرّهٔ غم فردا
حاکم خود ندید کرّهٔ خاك * مثل تو قاهری بعقل و ذکا
هرچ از دَوْر گنبد گردون * هست با ترس و بیم و خوف و رجا
تا نگیرد درِ ترا ملجا * نرهد ذرّه‌ئی ز دست بلا
دردمندان فقررا بجهان * کف راد تو مرهمست و دوا
ابر و بحر ارچه در سخا سمرند * هم نباشند شاهرا همتا
شه بخروار زر همی بخشد * ابر کی این چنین کند حاشا
ابر از آن آب می شود شب و روز * پیش زر بخش دست تو ز حیا
کآنچ دستت بلحظه می بخشد * ندهد بحر سالها گسرا
همه کامی بیابی از عالم * فتح و اقبال ضامنند و گوا
مهر مهر تو دارد اندر دل * مه بنام تو می زند حقّا
هر کجا در وجود آدمیی است * مرد و زن پیر و کودك و برنا f.169a
حاکم خود ترا همی خواهند * خصم‌را گو ز دیده خون پالا
سَرْوَرا نو عروس شعر رهی * که به آمد ز زُهرهٔ زَهرا

(۱) قرآن ۵۳، ۹

پاسبان در بر هندو چرخ • اس همی کرد گاه رحمه ادا
که جهان از تو ای عماد الدّین • روشنی یابد و زمانه صفا
قاضی سقف ششمین که ازو • همه کس‌را سعادتست الاّ
حکم می کرد بر جهان که همه • زیر فرمان بود سرا سرا
شحنهٔ پنجمین فلک مرّیخ • خورد سوگندها بنام خدا
که هر آنکو ز حکم و فرمانت • سر بپیچد کنم ز تنش جدا
شاه چارم فلک منوّر نور • که همی بوسد آسمان ترا
گفت خاوند بر جهان ای شه • حکم و فرمان روانت باد و روا f109b
مطرب خوش نوا که صفّ سوم • هست از الحان او بهشت آسا
می زد ای شه که خاوران بادی • در سماع و نشاط روح افزا
کاسمان گفت دور بر فلک • کرد منشور این چنین شاهی
که بدیدند در هزاران دَوْر • مثل تو سروری زمین و سما
ماه گر رشک بار من باشد • ننگ دل زرد روی و پشت دوتا
گفت کآنجا که هست فرمانت • رسد روشنیّ من آنجا
مادح تو که مثل خویش بدید • در هنرهای گونه گون امّا
چونک طالع ندارد از دنیا • بد اندر جهان همیشه عنا
خورد سوگندها بنامک دهد • روحهارا بگالد مأوا
آنک از دود کرد در شش نور • هفت سقف کبود بر سر ما[1]
و آنک بنهاد هفت تودهٔ خاک • بر لب آب از کف دریا
و آنگهی چار طبع پیدا کرد • خاک و آتش چو آب و باد هوا
برگش شوخ دیده‌را نَمْ داد • تا کند عربده بفصل شتا
لطف در گل نهاد تا بلبل • باشد از عشق او چو من شیدا
سوسن ده زبان گنگ صفت • چونک عاشق بد بشد گویا
وین دگر سوها گوناگون • که ازیشان نهاراست بهار

(۱) درین بیت اشاره است به قرآن، ۴۱، ۱۱

ضرورتی برخاست پس چنان باشد که گوسفندی‌را شکم بر کَنَد حلال نبود و اگر گوسفندرا ذبح کند و سگ در جهد و بعضی بخورد یا از ابتدا سگ خون صید بخورد و پس ذبح کند حلال بود، و اگر مسلمانی سگ یا بوز بصید فرستد و مُغی بانگ برو زند تا تیزتر بشود و سگ تیزتر شود و صید بگیرد حلال بود، و اگر سگ خود بصید رود و مُغی بانگ برو زند و صید بگیرد و بکشد نتوان خوردن، و اگر مسلمانی بانگ بر زند و نام خدای برد و سگ از آواز مسلمان تیز برود و صید بگیرد حلال بود اگرچه او سگ‌را بر نیاغالید، و اگر بآواز مسلمان هیچ قوّت نگیرد حلال نبود الّا اگر زنده در یابد و ذبح کند، و اگر این سگ یا بوز عادت دارد که کمین کند پس ناگاه بصید جهد روا باشد کُشتار او خوردن امّا اگر عادت ندارد یا بچیزی مشغول شود چون صید نزدیك آید بجهد و بگیرد نشاید خوردن تا ذبح نکنند، و اگر صیدی‌را بگیرد و مجروح کند و برود و بر فور دیگری‌را بگیرد هر دو حلال بود امّا اگر ساعتی برین یکی بنشیند و پس برود و دیگری‌را گیرد حلال نبود، و اگر تیری بیندازد و از صید بگذرد و بر یکی دیگر آید هر دو حلال بود: همیشه اوقات خداوند عالم پادشاه بنی آدم سلطان قاهر طرب فزایی و مجلس آرایی و نشاط فرمایی باد و بار و شکار کار روزگار این جهاندار باد و تیر انداختن و گوی باختن و اسپ تاختن که بر پهلوانان جهان بذان سبق برده است تنزّج خاطر مبارك، و دعاگوی دولت‌را توفیق باد که متنزّه اورا هر روز داستانی و نادرهٔ زمانی موشّح بمدح و القاب همایون او بخدمت می آرد تا سلطان اوقات بذان می گذارد و بخدمتگاری پس ازین دعاگوی نام زنده می دارد، ملك تعالی دامن دولت این پادشاه در گریبان ابد دوخته داراد و چشم زخم چرخ غدّار ازین روزگار بدور باد بمحمّدٍ وَ عِتْرَتِهِ اَلطّاهِرِينَ وَ اَصْحَابِهِ اَلْغُرِّ اَلزّاهِرِينَ، مؤلّف کتاب راست:

دوش کز گنبذ کُره سیما ، مهر پنهان ببود و مه پیدا

بشمشیر پاره[ی] از صید جدا کند اگر از قفا بود نشاید خوردن و اگر از جانب گردن بود حلال باشد، و اگر دو کس تیر اندازند و تیر هر دو بر صید آید اگر هر دو بهم بر آن صید آید و از آن بمیرد حلال بود و صید هر دورا باشد، و اگر یکی پیشتر بر آید آنگه دیگر بر آید اگر تیر اوّل صیدرا خسته کرده بود چنانك از صیدی بیرون شده باشد آنگه تیر دوّم بر آید حلال نبود، اگر تیر اوّل اورا از صیدی بیرون[1] شد خداوند تیر از رای دوّم تاوان بستاند و صید مردار بود، و اگر سگ یا بوز بعد از آنك صید بسیار گرفته بود صیدی‌را بخورد جمله که از پیش گرفته بود حرام بود الّا آنچ ذبح یافته بود و بمذهب [بو] یوسف و محمّد آن یکی مردار بود و باقی حلال بود و علمای متاخّر گفته‌اند این مسئله بتفصیلست اگر مدّتی بگذرد و صید نگیرد و احتمال فراموش کردن باشد و صید بخورد این یکی مردار بود و آن پیشین حلال بود و اگر مدّت نگذشت جمله حرام بود و این وجهی نیکوست، و اگر صیدی وحشی اهلی شود چنانك ظبی انس گیرد و دست آموز شود الّا بذکوة[2] و ذبح حلال نشود و همچنین اهلی چون گاو و شتر اگر عاصی شود و نشاید بگرفتن یا در چاهی افتد یا مقامی باشد که بمذبح آن نتوان رسید روا باشد که چون صید اورا بتیر بزنند یا بجراحتی بکشد، و اصل کشتن صید و غیر آن ذبحست و عروق چهارگانه بُریدن حلقوم و مَری و وَدَجَیْن الّا آنگه که متعذّر باشد عقر و جراحت روا بود، و عقر و جراحت خلفند حکم بخلف آنگه شاید کرد که بر اصل قادر نباشند، و وحشی با اهلی تا قدرت ذبح بر نخیزد جراحت نشاید و بدین سبب چون ذبح کند اگر شکمش بر کَنَد [بعد] از مردن روا باشد زیراکه آنچ اصل ذبحست بجای آورد امّا کراهیت بود، و اگر جراحت بتیر کند و در باید هنوز زنده و شکمش بر کَنَد حلال نبود زیراکه چون بذبح اصلی قادر شد حکم ذکوة

(1) عبارت مضطرب است ظاهرا چیزی از قلم افتاده است (2) کذا و الظاهر: ذکاة

گویند آموخته شد و بمذهب بو یوسف و محمّد چون سه بار بگیرد و بنخورد آموخته شد، و آموختن شکره آن باشد که چون بخوانندش باز آید امّا شرط حلالی آنست که اوّل بخوانند و رها کنند و آنکس که بر صید آغالد و رها کند از کسانی بود که کُشتارش حلال بود خوردن، و باید که صیّاد و اشکره از دنبال صید باز نه ایستند و صیدرا مجروح کنند و اگر پیش از آنك صیّاد بدو رسد صید جان بدهد و صیّاد بچیزی دیگر مشغول نشده باشد و آن صید از بالائ در زیر نیفتاده بود و در آب نیفتاده باشد آنگه حلال بود الّا اگر دذی بود یا اشکره[ی] که گوشت او بخورد نشاید، و اگر نام خدا بعد بگذارد یا سگی که نام خدای بر وی نبرده بود با وی یار شود آن صید نشاید خوردن، و همچنین اگر تیر اندازد و نام خدا بعمد نبرد یا کسی دیگر بر آن صید تیر اندازد که نام خدا نبرده باشد آن صید نشاید خوردن، اگر سگ باوّل از صید بر گردد و بچیزی دیگر مشغول شود آنگه بصید باز گردد و بگیرد یا تیر بجانب چپ یا راست کژ شود و صید بدان جانب باز گردد و تیر بر وی آید یا باد تیررا بگرداند تا بر صید آید آنرا نتوان خوردن، و اگر صیدرا زنده در یابد و ذبح تواند کرد و نکند تا بمیرد یا از جراحت سگ یا تیر بمیرد حلال نبود، و اگر سگ تخنیق کرده بود بی جراحت یا f.167b جابیش شکسته شود یا بزبطانه بی جراحت بمیرد حلال نبود، و اگر ساعتی توقّف کند پس برسد صیدرا مرده یابد نتوان خوردن، و اگر در میان آب افتد و بمیرد نتوان خوردن، و اگر از هوا بر درختی یا سطحی افتد و باز بر زمین افتد و بمیرد نتوان خوردن، و اگر صیدرا زنده در یابد و یوزش هنوز در دندان دارد ذبحش کند حلال بود، و اگر از دهان یوز یا سگ بیرون آرد و ذبح کند و جان ناداده شکمش برکند و پاره[ی] بخورد یوز یا سگ دهد باقی حلال بود، و اگر پس از ذبح در آب افتد و بمیرد توان خوردن بخلاف جراحت تیر یا صید، و اگر

تواند بی عذری و حاکم الزامش کند و همچنین در اسب دوانیدن، و اگر یکی بیمار شود چنانک به اسپ تواند دوانیدن به تیر انداختن روا بود که آن عهد باطل کند، اگر در بیماری فسخ کند بعد از آن چون تن درست شود باطل تواند و حاکم نفرماید تا تیر ندارد، و اگر تن درست گوید من صبر نکنم تا بیمار تن درست شود تا بیمار گوید من صبر کنم تا درست شوم حاکم تن درست‌را باشد، و اگر خلاف کند که ابدا نکند آنکس ابدا کند که خلل از جانب وی باشد، اگر خلاف در مسافت هدف تا بزرگی و کوچکی هدف افتد نگرند تا عُرف اهل آن صنعت چونست، و اگر شرط کند که از تن کمان اندازی شرط درست باشد از هر کمان که اندازد شاید، و اگر گوید نشان جمعی اندازم تا انکار در میان نباشد روا بود، و اگر امام جمعی‌را گوید هر [که] صد تیر بر فلان هدف زند اورا صد دینار درست روا باشد چون بر زند از خراج پادشاه این قدر باشد که دارد نه از مال صدقه و نه از مال خود، و اگر این سخن به امام وقت گوید امری باشد هیچ نباشد دادن، و اگر گوید این مرغ‌را تیر که اگر تیری ترا دینارست درست نباشد، و اگر گوید ده تیر بشکار اگر صواب بیشتر بود چندین بدهم درست نباشد، و گرو در مسابقت درست آید و در شطرنج و نرد درست نباشد،

فصل در شکار کردن

و شکار صید از بهر تماشا بر ملوک حلال شد، ملک تعالی اوقات پادشاه عادل سلطان قاهر عظیم الدّهررا نشاط و آسایش میزون داراد و از آفات مصون و محروس تا از تماشای شکار نشاط محمود و طلب لهو حلال‌را بدان مشغول می باشد چه اسلاف ماضیهٔ او شکاری باسی باری خورده‌اند تا حلال خورند، و هر ددی که مُعلّم شود هر صید که بگیرد حلال بود و آموختن ددان برای اهل آن صنعت مرخص بود که

عدد تیر و مسافت بیان کنند تا درست آید، و اگر گویند اگر تو بر هدف زنی چندین دینار من بدهم و اگر من بر زنم چندین دینار تو بدهی این قمار بود روا نباشد الّا اگر محلّلی در میان دارند که اگر او بر زند هیچ ندهیم و اگر من برم تو بدهی اگر تو بری من بدهم این روا بود f.166b آنگه اگر محلّل بر زند هیچ دورا نباید دادن و اگر ازیشان یکی ببرد خصم مال بوی دهد، و همچنین اگر گویند اگر محلّل ببرد هر دو مال بردارد و اگر از ما یکی بر زند مال صاحب بر گیرد هم درست بود، و باید که محلّل‌را هیچ شرط نکنند که بدهد و باید که محلّل در تیر انداختن برابر ایشان بود اگرنه محلّلی‌را نشاید، و همچنین در اسپ دوانیدن اگر گرو از یك جانب بود روا بود و اگر از هر دو جانب بود روا نبود الّا اگر محلّلی در میان آید که در سواری مانند ایشان بود، و باید کی مسافت و میدان معیّن کنند، امّا اگر گویند می اندازیم تا که بیشتر بر هدف زند یا بنگریم تا که دورتر اندازد روا نبود، و اگر ده تیر بنهند گویند ازین تیر اگر پنج من بر هدف زنم بُردهٔ من باشد و اگر سه تو بر زنی بُردهٔ تو باشد روا بود، اگر گویند هر کدام از ما که بماند ده دینار بفلان کس دهد اگر آن فلان با ایشان تیر نیندازد روا نبود، و هرگه کی تیر بر هدف آید یا بالای آن یا چپ هدف یا راست هدف و بگذرد یا آنجا بماند آن تیر محسوب بود و از جملهٔ آن شمرند که بر هدف آمده بود، و آنچ بر زمین آید و از زمین بر جهد و بر هدف آید بر حساب نگیرند الّا اگر شرط کرده باشند آنگه بر حساب گیرند، اگر گویند هر یك ده تیر بیندازیم [من ده] و تو ده هر کدام از ما که پنج بر هدف زند بُردهٔ وی باشد روا بود، (۱) و اگر شرط کنند که هر یك ازین ده تیر که می اندازیم هرچ پنج زودتر بر هدف زند بُردهٔ وی باشد روا بود(۱)، و چون عقدی بستند بوجهی که درست آید و یکی خواهد که باطل کند

(۱—۱) این جمله در نَ تکرار شده است،

خانهٔ یحیی بن زکریّا عَلَیْهِمَا السَّلَامُ رفتند و او هنوز سه ساله بود گفتند بیرون خرام تا بازی کنیم گفت مارا نه از بهر باری آفریده‌اند مَا خُلِقْنَا لِلَّعِبِ، خدای تعالی آنرا ازو پسندید و بروثنا گفت وَآتَیْنَاهُ الْحُکْمَ صَبِیًّا[1]، یعنی اورا حکمت دادیم بکودکی، پس هیچ باری نشاید که کند الّا چیزی که مصلحتی‌را بود چون تیر انداختن و اسپ دوانیدن و ازه آن سبب حلالست که سبب غزو کافراست و جهاد پس رسول عَلَیْهِ السَّلَم آنرا روا داشت و گفت[2] خدای تعالی بیك تیر سه کس‌را در بهشت برد اوّل آنکس که تیر از بهر خدا نیّت غرا تراشید و آنکس که بینداخت و آنکس که موافقت کرد، و مصطفی فرمود که تیر اندازید و بر اسپ نشنید و تیر انداختن نگذارید[2] دوستر دارم، و اسپ‌را ادب کردن و با زن ملاعبت کردن حقّست و رواست، و هرك تیر انداختن نگذارد پس از آنك آموخته بود نعمتی از آن خدای پنهان کرد کفران نعمت بود[2]، و باید که اگر تیر انداختن آموزد یا سواری کند نیّت کند که از بهر آن می آموزم تا با کافران و دشمنان خدای عزّ و جلّ جنگ کنم پس نیّت ثواب یابد، و اگر بر تیر انداختن یا اسپ دوانیدن گرو نهد بشرع روا بود چنانك هر یك ده تیر بیرون کند تا بیندازد و یکی معیّن کند گوید که اگر تو که خصم منی این ده تیر بر هدف زنی این مال تراست و اگر من زنم مراست این روا باشد هر کدام که بشرط وفا کند مال اورا باشد، و اگر هر دو بر رسند یا هیچ دو نرسند مال خداوندرا باشد، و باید که

---

(۱) قرآن ۱۹، ۱۳. (۲-۲) جمله عبارت ترجمهٔ این حدیث است انّ الله لیدخل بالسّهم الواحد ثلاثة الجنّة صانعه یحتسب فی صنعه الخیر و الرّامی به و الممدّ به، ارکبوا و لان ترموا احبّ الیّ من ان ترکبوا، کلّ ما یلهو به الرّجل باطل إلّا رمیه بقوسه او تأدیبه فرسه او ملاعبته اهله فانّهنّ من الحقّ، و مَنْ علم الرّمی ثمّ ترکه فلیس منّا فعصاها، اورده السّیوطی عن عقبة بن عامر، کنز العمّال ج ۲ ص ۲۶۹.

(۳) ب: مکذارد

حسّ اجتناب نماید و اندك مثلّث حلال خورد عصیر انگوررا آب بر نهد و بجوشاند تا ثلثی بماند و در خنب[1] کند تا برسد و باندازه خورد و از مستی احتراز کند منافع همه حاصل باشد و از عقاب آخرت ایمن بود و آرایش بزم و اِلْف دوستان و جمعیّت همنشینان بِدا آید، و اگر شراب میوزی بگیرند چنانك میوز پاك بگزینند و بشویند و با آب گرم در خنبی کنند و بمالند و بپالایند بعد از آن بجوشانند با دو سه سیب یا بهی شرابی قوی و گرم مزاج گردد و عظیم نافع و غذا دهنده باشد و حلال بود، و[2] شراب خرما گرم و نرم بود طبع‌را نرم گرداند و ثُفْل از معده بیرون آرد و بر[3] و سینه‌را نیك باشد و تن‌را غذا دهد و فربه کند و قولنج‌را سود دارد و شرابهای دیگر حنطی و شعیری و عَسَلی و سکّری و غیر آن چون غذاهاست بر قدر مزاجها منفعت و مضرّت حاصل کند، ملك تعالَی خداوند عالم پادشاه بنی آدم خسرو عرب و عجم سلطان قاهررا از آرایش بزم و مجلس ملوکانه حاصل کناد و نصیبهٔ ذات همایون اعلَی منافع آن باد،

فصل در مسابقت و تیر انداختن

f.106v رای اعلَی سلطانی قاهری عظیم الدّهر غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو بن قلج ارسلان خَلَّدَ اللّٰهُ رَایَاتِ دَوْلَتِهِ مصوّر و مقرّر باد که آدمی‌را از بهر عبادت آفریده‌اند کَمَا قَالَ اللّٰهُ تَعَالَی آیَة: وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُونِ[4]، و چون عبادت‌را مخلوق بود هرچ لعب و لهو بود نشاید که کنند عَلَی مَا قَالَ عَلَیْهِ السَّلَامُ خبر: مَا اَنَا مِنْ دَدٍ وَ لَا اَلدَّدُ مِنِّی[5]، نه بازی‌را ام و نه بازی از منست، و همچنین کودکان بدر

(۱) نَ‌آ: جنب (۲) ازینجا تا ... «منفعت و مضرّت حاصل کند» مأخوذ است از «باب پانزدهم از مقالهٔ چهارم از بخش اوّل از کتاب سیم اندر صفت انواع شراب» از ذخیرهٔ خوارزمشاه (۳) ذخیره: امعا (۴) قر، ۵۱، ۵۶ (۵) لسان العرب در د د آ

و خلطهای نامعتدل‌را در تن معتدل کند و خون‌را پاکیزه کند و رنگ روی مردم نیکو کند و نافهانرا قریه کند و صنرارا که با خون آمیخته باشد بادرار[۱] بیارد و بلغم خام و فسرده بگذازد و قوّت روح مردم‌را زیادت کند و خون‌را در تن گوشت گرداند و تن درستی‌را نگاه دارد و رگهارا از خلطهای بد بشورد[۲] و شهوت کلی ببرد و قولنج باذی بگشاید و غذا زود باطراف رساند، جالینوس گوید باذ معده‌را بشکند و رگهارا f.165b فراخ کند و غذا بهمه تن رساند و سُدّها بگشاید و بُخارهاء غلیظرا لطیف گرداند و بعرق بیرون آرد و خواب خوش آرد، بقراط گوید شراب هیچ خلطی خام[۳] فسرده‌را در تن دست[۴] باز ندارد تا نگشاید و بیرون بیارد[۵] و نفس‌را شادی آرد و روح‌را تازه کند و دل قوی کند و در آخر بیماریها و تبهاء گرم بدهد، دیسقوریدس[۶] گوید با این همه منافع زهر خورده‌را سوذ دارد و شراب قوی کردم[۷]را سوذ دارد و طبیبان خداوند مالیخولیا و غشی‌را بفرمایند، و [۸]اسقلیاذس[۹] استاذ طبیبان گوید که از شراب بد خوردن و بسیار خوردن وسواس و اندیشهای بد و دیوانگی و کد فهمی و رای ناصواب و فراموش‌کاری و نقصان خرد و تیرگی چشم و تباه شدن حواس و نرسیدن اندر خواب و بیذاری بی سبب و سراسیمگی پدید آید این همه بیماریهای دماغست که از افراط شراب پدید آید و امّا بیماریهای تن چون سکته و خناق و لرزیدن و تشنج و فالج و برسام و نباهی مزاج و ضعف جگر و استسقا و درد سر و درد دندان و آماسهای گرم و تبهای گرم و مرگ مفاجا پدید آید، پس عاقل ازین همه مضارّ بقطع نظر از عقاب آخرت بدلیل

---

(۱) ذخیرهٔ خوارزمشاه افزوده: بیرون (۲) ذخیره: بشوذ (۳) ذخیره افزوده: و (۴) ذخیره: مردم (۵) ذخیره: بیارذ (۶) رآ: دیسقوریدس اسالنون بعد اللّام (۷) ذخیره: کژدم زده (۸) از اینجا تا ... «مرگ مفاجا پدید آید» مأخوذ است از ذخیرهٔ خوارزمشاه از «باب چهارم از مقالهٔ چهارم از بخش اوّل از کتاب سیم اندر مضرّتهای شراب» (۹) رآ: اسقلیادس اسالیاء بعد اللّام

(۱)و غرض خردمندان از شراب شادی روان و منفعت تن و حفظ صحّت است و تن(۲)را سه قوّتست یکی شهوانی و کار او حاصل کردن لذّت و گزاردن شهوت باشد و معدنش جگرست، (۳)و دوّم قوّت نفسانی که آنرا ناطقه گویند(۴) و طلب حکمت و علم و صواب فرموذن کند و از کارهای زشت باز داشتن و این قوّت خاصّهٔ مردم است و معدن او دماغ است و شریفترین همه است، و خسیس ترین قوّت شهوانی است، و هر قوّتی کاری مخالف یکدیگر [کند] و هر که خواهذ تا یکیرا از کار باز دارذ بقهر باز تواند داشت، و خردمند از بذی پرهیزذ و در صوابی که خرذ فرمایذ آویزذ و کار وی قهر کردن قوّت شهوانی و کارهای صواب کردنست و از آخرت اندیشیذن و ازین معنی بر وی رنجی عظیم بوذ حکیمان چیزی جستند که اورا آسایشی دهذ و ازین رنج برهذ، از هیچ طعامی و شرابی این غرض حاصل نیامذ الّا از شراب انگوری که هر یکی از قوّتهارا بر آن وجه که صواب باشذ و چندانك صواب باشذ بشکنذ از آن که نظام عالم و قوام بنی آدم از آنست که هر قوّتی چنانك صواب باشذ حاصل آیذ و اگر این قوّتهارا قهرکنذ و هیچ بهره ندهذ عن قریب عمارت عالم و نسل بنی آدم منقطع و باطل گردذ، و چون شراب باندازه خورذ بمقدار آنك قوّت هاضمه دفع آن بوجه بکنذ و قوّت غاذیه آنرا بکار برذ روفس(۴) گویذ حرارت غریزی بیفزایذ و طعامرا هضم نیکو کنذ

(۱) جمله عبارت ازینجا تا ... «نسل بنی آدم منقطع و باطل گردذ» مأخوذ است از کتاب ذخیرهٔ خوارزمشاه از «باب اوّل از مقالهٔ چهارم از بخش اوّل از کتاب سوّمین اندر غرض خردمندان در شراب» (۲) ذخیرهٔ خوارزمشاه: نفس

(۳–۳) ذخیرهٔ خوارزمشاه: و دوّمرا قوّت حیوانی خوانند و کار وی عزّ و جاه و ریاست و ظفر و غلبه و کینه کشیدن بود و معدن او دلست و سدیگر قوّت انسانی است و آنرا قوّت ناطقه گویند (۴) ازینجا تا ... «طبیبان خذاوند مالیخولیا و غشی‌را بفرمایند» تمام عبارت از ذخیرهٔ خوارزمشاه مأخوذ است از «باب سیم از مقالهٔ چهارم از بخش اوّل از کتاب سیم اندر منفعتهای شراب»

کردند و شعرهای آبدار ساری و پارسی در وصف آن بگفتند و با برسی سرکه نسبت منافع مطلوب و موروں شده است و در حواستن آن برش دوست شیرس گفته‌اند، [شعر]

صدرا آنی بطشح کافورم ده • مردے عرم دختر اگورم ده
رآن دختر فحمه به که گلعونه کند • رآن دیگر سرخ روی مسورم ده

و در وصف شراب هیچ باقی نگذاشتند با بداعا که در وصف طرفهای f165a آن ساری و پارسی شعرها گفته‌اند، شعر[1]

رَقَّ ٱلزُّجَاجُ وَ رَقَّتِ ٱلْخَمْرُ • فَتَشَابَهَا فَتَشَاكَلَ ٱلْأَمْرُ
فَكَأَنَّهَا خَمْرٌ وَ لَا قَدَحٌ • وَكَأَنَّهَا قَدَحٌ وَ لَا خَمْرُ

بیت ۱

برحرم و فرمان تو هرگز نرم • مَی بار حورم بے ر بلا بار حرم
رآن رشك که لب نهد قدح برلب تو • نشنم تا حوں قدح بار حورم

بیت[2]

بك شیشه می کیں ر ملکی نو نسه • ور هرچ به مَی طریق بیرون شو به
چرخشت به ار ملك فریدون صد بار • حشت سر خُم ر باج کیخسرو به[3] ۱۰

---

(۱) للصّاحب اسماعیل بن عبّاد، ولی ترجمهٔ حال او در تاریخ ابن خلّکان (در حرف الف)، شعر القدس عراقی این دو مصرا در فارسی ترجمه نموده است

ار صفای می و لطافت خمر • در هم آمیخت رنگ جام و مدام
همه جامست و نیست گوئی می • یا مُدامست و نیست گوئی جام

ارك کتاب «دادستان ایران در عهد ساسانیان» از پروفسور نولدکه ص ۱۲۹)

(۲) منسوب بحکیم عمر خیّام در مجموعهٔ رباعیّات وی طبع پاریس ص ۵۹

(۳) در حاشیه نوشته شده «بعد ازرای» می گوید که مصنّف در ایراد این بیت نظر بنام پادشاهی که کتاب بنام او منسوب کرد و باج اورا کمتر از ارخشت سرخم کرد»، درین عبارت هر آنجا که نقطه گذارده شده است در نسخهٔ کنار حاشیه مرقوم شده است

G.1616 ازین قدر کاری نگشاید در زمین دفین باید کرد تا ازو چه زاید، در جایی حصین روذباری جُستند و بر طرف مرغزاری بکشتند و در تعهّد افزودند تا بمدّت نبت از هریکی شاخی جست که خضرت او ناموس اجنحهٔ طاووس بشکست، خبر بکیقباذ رسید تجشّم کرد و بدید و وصیّتی کی لایق بوذ تقدیم فرموذ و در تعهّد فزوذ تا بانکور بوذ و لطف خوذ بنموذ، گفتند این نبات در خضرت نضرتی داشت و بمیوه سر بفراشت ازو دیگر دانها بباید کاشت تا زیب باغها و آرایش راغها ازو حاصل شوذ، چو بسیار شذ نمی بارستند خوردن چه بر منافع و مضارّ واقف نبوذند، ملك فرموذ که منعت این در آب و شراب توانذ بوذ، چو آب بگرفتند و در خنب کردند بجوش آمذ فیلسوفان از آن در تعجّب ماندند بر آن نهاذند که جمعی مباح الدّم‌را حاضر باید کردن تا تجربت حاصل آید، سه کس مختلف المزاج‌را بیاوردند و باکرامی عظیم با صذ هزار بیم شربتی هر یکی باز خوردند بدوّم شربت گستاخ شذند و بسوّم شربت فریاذ کردند تا چهارم بیاوردند چون پنج رسید نشاط دریشان آمذ و رقص و کچول آغازیذند و لور و سمسول ورزیذند وکس‌را بالای خوذ ندیذند، زبان بدشنام بکیقباذ کشیذند چون بغایت مستی رسیذند، روز دیگر صبر نمی توانستند و بزرگان در آن شروع نمی بارستند، گفتند تا چهار فصل بریشان نگذرذ ایمن نشاید بوذ که این نشاط غمی آرذ و مرگی بریشان گمارذ، در چهار فصل چند کس‌را این شراب بداذند تا فواید شراب روی نموذ و همه‌را نشاط افزوذ گفتند منعت آن دانه این بوذ، بعد از آن زینت مجلس و جمع احباب بذان می جستند و انواع دیگر حلاوی و حموضات بتجربت از آن حاصل کردند و بواسطهٔ جریان بر آتش دوشابی شیرین و خوش بدست آوردند و بانواع حلواها و ادویه شرابها ساختند و از سرکهٔ ترش ریچارها پرداختند و تحفه‌ها و هدیها در خواستن و فرستاذن پیذا آمذ و دست نعمت بذان بر یکدیگر حاصل

بود پدر، و خمر خوردن اگرچه بر خلاف شریعتست و اخبار و آثار بسیار در عقوبت آن مُرتدار آمده است امّا در مِلَل متقدّمه حلال بوده است و در آن زمان کس از آن اجتناب ننموده و ملوك عجم عظمت و آرایش مجلس بدان ساخته‌اند، و آورده‌اند[1] که بدور کیقباد[2] حشمی عظیم بود و بسیار در خدمت یار سماطیّن خدمت کشیده لکلکی بامد ماری در گردن آویخته و محکم شده و بر شکل داد خواهان و فریاد خواهان در مقابل تخت ملك بر زمین نشست و زبان مرغان از دست مار فغان در گرفت، یکی از خدّام گفت این بی زبان از دست این خونخوار جان بسلامت در مانده است و استغاثت بحضرت ملك آورده و با او استظهار وثوقی نمودن که از ما ایمن باشد تا اورا برهانیم، کیقباد بر گشادِ پدر قادر و واثق بودی فرمود که من پدر بر مار در زمین دوزم تا مرغ راه هوا بر دارد و ماررا قرار و قرار نگذارد، گفتند رای اعلی بهترست ملك رای بامضا رسانید و مرغ بفراغ خلاص یافته از چشمها غایب گشت، بعد از زمانی چون مبشّری و مبشّرهٔ گزاران و یاران خلعه کنان بهمان موضع فرود آمد پنج دانه در دهان خدمت کنان بر زمین نهاد و بعتبت تشریف داد، ملك فرمود که مکافات این احسان که در ازهٔ او نمودم این دانه آورده است حاضر کنند تا خود چیست، چون بکار تحت عمل کردند ملك فرمود که این چه شاید بود گفتند این از نوادر دهر و غرایب عصرست چشم ما چنین چیزی ندیده است و گوش حس این واقعه نشنیده، اصناف مردمرا از علما و حکما و اطبّا و دهاقین و رهابین و فیلسوفان[و] عطّاران و بیطاران و مردم کسانرا حاضر کردند و بخدمت تخت اعلی آوردند، هر کسی سخنی می گفت و دُری می سفت اتّفاق بر آن نهادند که این دانه هرچرا نشاند

(۱) مصنف این حکایت را گویا از همان کتاب السّرایر خذ نموده است که نام آن در سر نبرده است (۲) اسما در حاشیه بخط دیگر بارسی

و از همکاری و ناهمواری و بذکرداری و ظلم عراقیان بیاسوذ، اعراض نفسانی اورا ضعفی جسمانی حاصل کرد و اطبّا یك کلمه بوذند که بشرب خمر مادّهٔ این رنج منقطع شوذ و آن معنی ترا خلاص دهذ، چنانك از فضل او سزید ابا می نموذ و بر خوردن اقدام نمی کرد و روی بتجرّع آن نمی آورد، اطبّا دست از معالجات دیگر بداشتند و مُصِرّ شذند که جز ازین مداوا نیست از خوردن نمی گزیرذ و این رنج جز بشراب تداوی نپذیرذ، بر لفظ مبارك راند که اگر مثلّثرا این خاصیّت هست باز خورم اگرنه نه،(۱) اطبّا گفتند این بهتر و نیکوترست، بفرموذ تا شیرهٔ انگور صذ من بیاوردند و دویست من آب بر نهاذند و می جوشانیذند تا دو ثلث بسوزانیذند بنهاذند بدو سه روز برسید و شرابی سخت خوش بوی نافع مست کننده شاذی آورنده گشت، او بذان تعلّل می کرد و دانشمندان شهررا می آورد تا اجازت استحلال آن می کردند و جمعی که راغب بوذند، آن بزرگ باندك مدّتی از آن رنج شفا یافت بعد از آنك از حیوة مایوس شده بوذ و خیراترا قبالهای مسجّل نبشته، دعاگوی‌را تحقیق حلالی آن حاصل شذ کی پیغامبر صَلَوَاتُ ٱلرَّحْمٰنِ عَلَيْهِ گفته است إِنَّ ٱللّٰهَ تَعَالَى لَمْ يَجْعَلْ فِيمَا حَرَّمَ شِفَآءً، خذای عزّ و جلّ در حرامها شفا ننهاذ، و در آثار یافته‌ام که لَا رَاحَةَ فِي مَعْصِيَةِ ٱللّٰهِ، و در شراب منافع بسیار و مصالح بی شمارست و کتاب الشّراب ساخته‌اند پنجاه باب در منافع f.161a و مضارّ آن و کلام خالق بمنفعت آن ناطق که وَ مَنَافِعُ لِلنَّاسِ(۲)، و ملوك روزگار و صدور کبار در مجلس بزم و روز بار بخوردن آن مردار مشغولند و با تحقیق آیت تحریم ارتکاب جنایتی عظیم می کنند و جان و خان و مان در سر آن می روذ خَسِرَ ٱلدُّنْيَا وَ ٱلْآخِرَةَ(۳)، اگر معاشرت بطریقی روذ که مستوجب عقوبت نشوند اولیتر و اگر آن شراب خورند که حلال

(۱) اینجا در حاشیه نوشته شده: المثلّث (بخطّ درشت بطور عنوان) کیفیّة تثلیث العصیر المباح شربه علی مذهب من یری حلّه بالطّبخ (۲) قر، ۲، ۲۱۶ (۳) ایضاً، ۲۲، ۱۱

در تحتِ نصوصِ تحریم نیست و مباح و حلالست و نقیع تمر و زبیب اگر اندکی بجوشانند و چند سنگ یا چوبی در وی افکنند یا برگ گل اسم خمر از وی بنهند شرابی خوش بوی نکو گوارنده و حلال باشد، و دعاگوی دولت‌را بحرمت تحلیل مثلّث در همدان افتاد که صدر علی الاطلاق و نقطهٔ کمال عراق و سرور و مهتر خواجگان آفاق یگانهٔ زمانه و مقصد حاجات خلایق‌را نشانه که اصحاب بوحنیفه بجان وربری مستظهرند و بوزارت نشستن اورا در پیش تخت سلطانِ وقت مسطر خوانی لطیف صورت خوب سیرت انواع علوم ضبط کرده و فنون دانش در بحث قدرت و قوّت خاطر آورده وربر این الوزیر الصّاحب الصّدر الکبیر العالم العادل النّحریر شهاب الدّین ثقة الاسلام و المسلمین ملك الامرا و الاکابر ذو المناقب و المآثر ابو المناقب مبارك ابن الصّاحب العادل شهاب الدّین محمود ابن ثقة الدّین عبد العزیز أَعَزَّ اللّٰهُ أَنْصارَهُ وَ ضاعَفَ اقْتِدارَهُ که قصب سبق ربوده است و بفضل بر عالمیان سروده دانا و دین‌دار یگانهٔ روزگار، و از دین‌داری و تعصّب و حمیّت او یك حکایت می گویم که در روزگار دولت طغرلی که او طغرائی بود علیهم اللّعنة f 103b
چون خواجه عزیز و همکاران و اعوان و یارانش بتقریر قضای اصفهان بر اشعریان می کردند و سلطانرا می نمودند که اسمائت مملکت دربست، مثال ریاست و خطابت و قضا از بهر خودشان[1] نوشتند چون بطغرا رسید بنظر مبارك بدیدند آن مثال بدّرید و گفت مُلکی که دین در سر آن رود سلطانرا نشاید چه اگر سلطانرا اصفهان نباشد بهتر که مسلمان نباشد که بی حمیّتی از مسلمانی نیست چیزی که سلاطین اجداد و اسلاف او از اشعریان بشمشیر ستدند من نگذارم که او برایگان در دست ایشان نهد، کس دیگر این سخن نیارست گفتن و اشاعره و روافضرا خانه در مشت شکست، این یگانهٔ زمانه‌را بعد از واقعهٔ سلطان اسلامی سود و عزلت نمود

(۱) برای ذکر سلطان محمد ابن برکیاروق نك لباب الالباب عوفی ج ۱ ص ۲۵۴—۲۵۶

بجوشانند تا ثلثی بماند حلال باشد چون مثلّث تنها بقول خذا که کنت میوهٔ انگور و خرما آفریدم تا شما نبید مست کننده از آن بگیرید و دوشاب نیکو پزید، و محمّدِ حسن گفت نه حلال کنم نه حرام، وَ قَوْلُهُ كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ[1] اَلْمُرَادُ مَا يَحْدُثُ عَنْهُ اَلسُّكْرُ كَالْمَوْلِ مَا يَحْدُثُ اَلْاَلَمُ عَنْهُ وَ مَا لَا يَحْدُثُ اَلسُّكْرُ مِنْهُ لَا يُسَمَّى مُسْكِرًا وَ إِنْ كَانَ يَحْدُثُ مِنْ كَثِيرِهِ كَمَا لَا يُقَالُ لِلطَّعَامِ مُشْبِعٌ وَ إِنْ كَانَ يَحْدُثُ اَلشِّبَعُ مِنْ كَثِيرِهِ هٰذَا إِذَا شَرِبَ لِيَقْوَى عَلَى اَلطَّاعَةِ اَوْ لِيَسْتَمْرِئَ اَلطَّعَامَ اَمَّا إِذَا قَصَدَ بِهِ اَلسُّكْرَ وَ اَلتَّلَهِّيَ فَإِنَّهُ لَا يَحِلُّ بِالْإِجْمَاعِ لِاَنَّ اَللَّهْوَ وَ اَلطَّرَبَ حَرَامٌ وَ كَذَا مَا يُتَوَسَّلُ بِهِ إِلَيْهِ، در مختصر فرغانی آورده است که مراد از كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ آنست که مستی آرد یعنی بسیار خوردن چنانك درد کننده آنست که درد آرد چوب را مولم نخوانند اگرچه بسیار زدن درد کند و طعام را مشبع نخوانند اگرچه بسیار خوردنش سیری آرد مثلّث هم مسکر نباشد اگرچه بسیارش مستی آرد، و این همه آنگه شاید که از بهر قوّت طاعت خورد یا غزای کفّار کند و غزو اکبر با شیطان در نماز و عبادات دیگر یا از بهر آنك طعامش بهتر هضم شود و بوجه بگذرد، امّا اگر از بهر لهو و طرب و نشئی و مستی خورد باجماع حرامست، وَ قَالَ اَبُو يُوسُفَ اَلْمُسْكِرُ عِنْدَنَا اَلْقَدَحُ اَلْاَخِيرُ رُوِيَ ذٰلِكَ عَنِ اَبْنِ عَبَّاسٍ وَ عَطَاءٍ وَ إِبْرٰهِيمَ رَضِيَ اَللّٰهُ عَنْهُمْ، بو یوسف قاضی رَضِيَ اَللّٰهُ عَنْهُ گفت مسکر قدح اخیرست و این از ابن عبّاس و عطا و ابرهیم روایت کرد، وَ عَنْ عَلْقَمَةَ قَالَ سَاَلْتُ اَبْنَ مَسْعُودٍ عَنْ قَوْلِ رَسُولِ اَللّٰهِ صَلَّى اَللّٰهُ عَلَيْهِ كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ فَقَالَ هِيَ اَلشَّرْبَةُ اَلْاَخِيرَةُ، علقمه گفت از عبد الله بن مسعود تفسیر كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ پرسیدم گفت شربت آخرست، و هم ابو یوسف درین تأویل گفته است إِذَا طَلَبَ اَلسُّكْرَ مِنَ اَلشَّرَابِ وَ جَلَسَ لِذٰلِكَ فَاَلْكُلُّ حَرَامٌ لِاَنَّهُ قَصَدَ بِالشُّرْبِ مَعْصِيَةً، چون از شراب مستی جوید و از بهر آن خورد مسکرِ حرام آنست، و مثلّث

(1) حدیث (بخاری طبع لبدن ج ٤ ص ٢٩)، نَا: حَرَامٌ بجای حَرَامٌ

مُسْكِرٍ[1]، امیر المؤمنین علی رَضِیَ ٱللّٰهُ عَنْهُ روایت می کند که پیغامبر گفت صلعم من شمارا از نبیذها نهی می کردم اکنون دستوری دائم میخورید و از مسکر احتراز کنید، وَ عَنْهُ رَضِیَ ٱللّٰهُ عَنْهُ إِنَّ ٱلْقَوْمَ لَيَجْلِسُونَ عَلَى ٱلشَّرَابِ وَ هُوَ لَهُمْ حَلَالٌ فَلَا يَزَالُونَ حَتَّى يَحْرُمَ عَلَيْهِمْ، گفت این نبیذها که قوم میخورند بریشان حلالست بر مجلس می نشیند و مستی می کند تا حرام شود، وَ عَنِ ٱلشَّعْبِيِّ[2] أَنَّهُ قَالَ لَقَدْ كُنْتُ أَدْرَكْتُ أَصْحَابَ عَبْدِ ٱللّٰهِ[3] وَ أَصْحَابَ عَلِيٍّ رَضِیَ ٱللّٰهُ عَنْهُمْ يَشْرَبُونَ نَبِيذَ ٱلْحَوَانِي، شعبی اصحاب علی و عبد اللهرا دید که نبیذ خوانی خوردند، و پیش بوحنیفه اگر ماهی سمك در خمر نهند از بهر گوارش حلال بود خوردن اجماعست و کس خلاف نکردست و مذهب سفیان[4] با بو حنیفه یکسانست دربن مسایل، وَ عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ لَا يَجُوزُ شُرْبُ ٱلْمُنَصَّفِ لِأَنَّ أَمِيرَ ٱلْمُؤْمِنِينَ عُمَرَ كَانَ يَكْتُبُ إِلَى أُمَرَاءِ ٱلْأَجْنَادِ أَنِ ٱمْرُوا ٱلنَّاسَ حَتَّى يَطْبَخُوا ٱلْعَصِيرَ كَيْ يَذْهَبَ ثُلُثَاهُ 162b وَ يَبْقَى ثُلُثُهُ فَإِذَا لَمْ يَذْهَبْ ثُلُثَاهُ لَا يَحِلُّ وَ يَجُوزُ بَيْعُهُ وَ لَا يُحَدُّ شَارِبُهُ، و مذهب بو حنیفه منصّف نشاید خورد که امیر المؤمنین عمر رَضِیَ ٱللّٰهُ عَنْهُ بامرای لشکر و ولاة شهرها نوشتی تا مردمرا فرمایند که شیرهٔ انگور بپزند تا دو ثلث برود و ثلثی بماند چون دو ثلث نرود نشاید خوردن، و منصّف نشاید فروختن بمذهب بوحنیفه که بر شاربش حدّ نیست، و بمذهب بویوسف و محمّد[5] چون نشاید خوردن نشاید فروختن، قَالَ وَ خَلِيطُ ٱلتَّمْرِ وَ ٱلزَّبِيبِ وَ ٱلشَّعِيرِ إِذَا ذَهَبَ ثُلُثَاهُ وَ بَقِيَ ثُلُثُهُ حَلَّ كَحَالِ ٱلِٱنْفِرَادِ فِي ٱلْمُثَلَّثِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى وَ مِنْ ثَمَرَاتِ ٱلنَّخِيلِ وَ ٱلْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَ رِزْقًا حَسَنًا[6]، چون عصیر خرما و مویز و انگور هم بامیزند و

---

(1) اینجا ص ۱۲ و ۱۱ (2) هو ابو عمرو عامر بن شرحبیل الشعبی الکوفی الشامی، وی ترجمهٔ حال وی در شرح این حدیث (در حرف شین)، (3) عبد الله بن مسعود (4) ای سفیان الثوری (این حکایت در حرف سین) (5) ای محمّد بن حسن الشیبانی (ترجمهٔ ص ۱۶ سطر ۳ در سابق) (6) قرآن ۱۶، ۶۹

بوذ آب خواست و بر آن نهاذ و باز خورد، حاضری سوال کرد که یا رسول الله این حرامست یا نه رسول گفت نه، و این حدیث در جملهٔ کتب اصحاب بو حنیفه آورده است از شرح جامع الکبیر و جامع الصّغیر و شرح طحاوی و مختصر کرخی و مسعودی و شرحهای قدوری و موجز فرغانی و غیره و این مسایل و اخبار ازین کتب نبشته آمذ قَالَ وَ ٱلْعَصِيرُ إِذَا طُبِخَ حَتَّى يَذْهَبَ أَقَلُّ مِنْ ثُلُثَيْهِ يَحِلُّ لِأَنَّ عُمَرَ رَضِيَ ٱللهُ عَنْهُ لَمَّا رَأَى ٱلْمُثَلَّثَ قَالَ ذَهَبَ شَيْطَانُهُ وَ رِيحُ جُنُونِهِ وَ بَقِيَ حَلَالَهُ[1]، شیرهٔ انگور چون بجوشانند تا کمتر از دو ثلث بسوزذ آنچ بماند حلال بوذ که امیر المؤمنین عمر بن الخطّاب چون مثلّث بدید بپسندید گفت دیوش بگذشت و باذ دیوانگیش بنشست آنچ بماند حلالست، و چون خمر نیست تحریم و حد f.162a نباشذ، و نبیذ خرما و میویز چون اندك طبخی بیابذ حلال شوذ اگرچه جوشیذه و سخت شوذ چون نه از بهر مستی خورند، عبد الله عبّاس رَضِيَ ٱللهُ عَنْهُ را پرسیذند از نقیع تمر و زبیب مطبوخ و نبیذ عسلی و حنطی و شعیری گفت إِشْرَبِ ٱلْوَاحِدَ وَٱلِاثْنَيْنِ وَ ٱلثَّلٰثَ فَإِذَا خِفْتَ ٱلسُّكْرَ فَدَعْ لِأَنَّهُ لَيْسَ بِخَمْرٍ فَلَا يَحْرُمُ شُرْبُهُ، یکی و دو [و] سه باز خور چون بمستی خواهذ رسیذ بگذار که آن خمر نیست خوردن حرام نباشذ، و اصل در همه شرابها حلالی و مباحی است تا نصّی بتحریم آن بنیایذ، و آورده‌اند که اعرابی از کوزهٔ عمر نبیذ باز خورد مست شذ عمر رَضِيَ ٱللهُ عَنْهُ اورا حدّ زذ اعرابی گفت از إِدَاوهٔ تو خوردم امیر المؤمنین گفت من حدّ بر مستی زذم نه بر خوردن، وَ عَنْ عُمَرَ رَضِيَ ٱللهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ إِنَّا نَأْكُلُ لَحْمَ ٱلْجُزُورِ وَ نَشْرَبُ عَلَيْهِ ٱلنَّبِيذَ لِيَقْطَعَهُ فِي بُطُونِنَا[1]، امیر المؤمنین عمر گفت ما گوشت شتر میخوریم و نبیذ در سر آن میخوریم تا در شکم ما ببرّذ، وَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ ٱللهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ ٱللهِ صَلَّى ٱللهُ عَلَيْهِ إِنِّي كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنِ ٱلْأَوْعِيَةِ فَٱشْرَبُوا بِمَا بَدَا لَكُمْ وَ إِيَّاكُمْ وَ كُلَّ

(١) کنز العمّال ج ٣ ص ١٠٩ (باب الأنبذة)

و محالست عقوبت آجل عاجلاً بتوهّم تولّد آن مضارّ از خوردن خمر بسیار[161] احباب نماید، و در اندك حلال خوردن هیچ مضرّت نیست و مصالح حاصل، و ابو الحسن الکرخی[1] و حسن بن زیاد[2] رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمَا گفته‌اند که چون پیش امام اعظم بوحنیفهٔ کوفی از کبار صحابه چون عمر بن الخطّاب و عبد الله بن مسعود و علیّ بن ابی طالب و عبد الله بن عبّاس و عطا[3] و ابرٰهیم[4] و علقمه[5] رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمْ اخبار صحاح و روایات درست در تحلیل چیزی درست شد هرچ تحریم آن فتوی دهد کافر شود، و گمان بد و اساءت ظن بصحابه و تابعین الاّ بددین نکند فَاِنَّ تُحَرِّمَ مَا اُحِلَّ کَتُحَلِّلِ مَا حُرِّمَ، حرام کردهٔ حلال چون حلال کردهٔ حرامست، قَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مَسْعُودٍ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ لِلصَّحَابَةِ شَهِدْتُ تَحْرِیمَ الْخَمْرِ کَمَا شَهِدْتُمْ وَ شَهِدْتُ اِبَاحَتَهُ وَ غِبْتُمْ[6] وَ الْاِبَاحَةُ بَعْدَ الْحَظْرِ مِنْ صَاحِبِ الشَّرْعِ یَکُونُ وَ فِیهِ اِجْمَاعُ الصَّحَابَةِ قَوْلاً وَ فِعْلاً، عبد الله بن مسعود رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ صحابه‌را گفت من بتحریم خمر با شما حاضر بودم و اباحت در غیبت [شما] شدم و صاحب شرع‌را صَلَوَاتُ الرَّحْمٰنِ عَلَیْهِ باجماع صحابه بعاد حکم تأخیر و تقدم اباحت و تحریم باشد از بهر مصلحتی چیزی حرام کند و چون آن زمان بگذرد مباح گرداند، و در حجّة الوداع رسول حذا صَلَوَاتُ الرَّحْمٰنِ عَلَیْهِ نشسته شد نبیذ خرما آوردند سوید نیز

---

(1) هو ابو الحسن عبد الله بن الحسن الکرخی الفقیه العراقی ممّن اشار الیه و توجد عنه ..... وکان اوحد عصره غیر مدافع و لا منازع، مولده سنة ٢٦٠ و توفّی فی شعبان سنة ٣٤٠ (کتاب الفهرست لابن النّدیم ص٢٠٤)، و هو مؤلّف کتاب المختصر فی الفقه المذکور فیما بعد، (2) هو الحسن بن زیاد اللّؤلؤی و کنّی اباعلیّ من اصحاب ابی حنیفة ممّن اخذ عنه وسمع منه و کان فاضلاً عالماً بمذاهب ابی حنیفه فی الرّأی توفّی سنة ٢٠٤ و له کتب من الکتب فی الفقه (کتاب الفهرست ص٢٠٤) (3) هو ابو محمّد عطاء بن ابی رباح من اجلّاء الفقهاء و تابعی مکّة (رجع برای ترجمهٔ حال وی به تاریخ ابن خلکان در حرف عین) (4) هو ابراهیم بن یزید النّخعی الکوفی (رجع ایضاً در حرف الف) (5) رجع بص ١٥ ح ٢ در بیان ... (6) حدیث رواه ابن جریر (کنز العمّال ج ٣ ص ١١٣)

شطرنج نماز فوت نشوذ که آنگاه مفسدت بر مصلحت بچربذ و إِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا[1] مقرّر شوذ،

فصلٌ فی الشّراب

ودعاگوی دولت محمّد بن علی بن سلیمٰن الرّاوندی چون قصد خدمت کرد و شرف جوار حضرت خذاوند عالم پاذشاه بنی آدم سلطان قاهر عظیم الدّهر غیاث الدّین خَلَّدَ ٱللّٰهُ مُلْكَهُ جست و در تحصیل تقبیل سدّهٔ میمون و ملازمت و متابعت رکاب هایون کوشیذ مصلحت. چنان دیذ کچون پاذشاه‌را اقتدا و تقیّل بمحاسن اخلاق سلاطین عراق و خوراسان واجبست و از بزم و رزم ناگزیرْ تدبیر آن کردم که شرابخانهٔ او نامشروع نباشذ و متبوع کبار عالم شوذ و ساختن و پرداختن آن بوجه شرع یوذ و خادمان آستانه و چاکران شرابخانه در تحت مقتضای عقوبت این خبر نیایند که خبر: لَعَنَ ٱللّٰهُ فِی ٱلْخَمْرِ عَشْرَةً بَائِعَهَا وَ مُشْتَرِيَهَا وَ عَاصِرَهَا وَ مُعْتَصِرَهَا وَ شَارِبَهَا وَ سَاقِيَهَا وَ حَامِلَهَا وَ [2]ٱلْمَحْمُولَةَ إِلَيْهِ[2] وَٱلْمُدْمِنَ عَلَيْهَا وَ آكِلَ ثَمَنِهَا[2]، و عمّال شراب خاص از لعنت دور مانند و چون منفعت حاصل باشذ و مقصودِ آرایش بزم ضایع نماند[4] همان جمعیت و نشاط و منافع که از خوردن خمر بسیار حرام حاصل می آیذ از خوردن مثلّث حلال پیذا شوذ و نبیذ عسلی و تمری و حنطی و شعیری و زبیبی و غیر آن کچون همه اطعمه حلال و مباحند اگرچه مستی کنند که در مازندران نان هم مستی کنذ و تخم بنج و غیر آن از ادویه هم مستی کنذ، و در ذخیرهٔ خوارزمشاهی[5] و کتب طبّ دیگر منافع و مضارّ شراب بر شمرده است اگر کسی بدیذهٔ بصیرت ببیند بقطع نظر از تحریم

(۱) قر: ۲، ۲۱۶، (۲—۲) کذا فی الحدیث و فی نآ: الحمول الیها،
(۳) حدیثٌ رواه الترمذی و ابن ماجة عن انس (مشکوٰة المصابیح، کتاب البیوع)،
(٤) نآ اینجا یك واو زیادی دارد، (٥) برای ذکر این کتاب معروف رك به فهرست نسخ فارسی در موزهٔ بریطانیّه تألیف ریو ص ٤٦٦—٤٦٧،

فرزین می گردد از آنست کچون پیاده‌را در حرب چندان قوّت بود و
عمل دارد که پیش لشکر رود و حوزش‌را حفظ کند تا از همه نگذرد
و هلاك نشود وزارت‌را سزاوار باشد، و آنکس که شطرنج نارد داند که
قصد شاه‌مات کند و هر دست که نارد حدّ کند تا بهر نارد و همه نارها
بند و همه جاها نگاه کند و منصوبها یاد گیرد، و شطرنج ناری از بهر
حکمان و خداوندان فهم و خاطرهای نیرست جهد باید کردن تا نیکو
نارد چه هر آلت بد نارد هیچ بهانه نباشد الاّ عجز و آلت گوید بد باختم
چنانك حکایت آورده‌اند که مأمون خلیفه نرد باختی گفتی اگر غلام گوم
کهتر بد آمد امّا اگر شطرنج بد نارم چه گوم جز آلت بد باختم، اگرچه
عمل و سروری و پادشاهی و مهری آنست که خسرو پرویز گوید که او
هرگز نرد نباختی و شطرنج مشغول بودی اورا گفتند چرا نرد ناری
گفت همه جهان داند که جانب از من خواهد من چون جانت از
استخوانی مردار خواهم شطرنج قوّت خاطرست و نمودار پادشاهی، و ابن
الزومی[1] خوش گوید در وصف شطرنج، شعر

أَرْضٌ مُرَبَّعَةٌ خَضْرَاءُ مِنْ أَدَمٍ ۔ مَا بَيْنَ شَخْصَيْنِ مَوْصُوفَيْنِ بِالْكَرَمِ
تَذَكَّرَا الْحَرْبَ فَاحْتَالَا لَهَا شَبَهًا ۔ مِنْ غَيْرِ أَنْ نَعَتَا فِيهَا بِسَفْكِ دَمِ
هٰذَا يُغِيرُ عَلَى هٰذَا وَذَاكَ عَلَى ۔ هٰذَا يُغِيرُ وَعَنْ الْحَرْبِ لَمْ يَنِمِ[2]
فَانْظُرْ إِلَى حِيَلٍ[3] حَاشَتْ بِهَا هِمَمٌ ۔ مِنْ عَسْكَرَيْنِ بِلَا طَبْلٍ وَلَا عَلَمِ

ملك تعالی آفتاب اقبال و سایهٔ دولت سلطان عالم پادشاه بنی آدم
شهنشاه اعظم ملك معظّم کسرو بن السّلطان فلج ارسلان خلّد اللّٰهُ مُلْكَهُ
سایه و پایه داراد و آسیب چرخ بر بندش بخت جوان مرساناد و چشم
بد بدور باد از شطرنج نشاط جوید، و بوصیّت دعاگوی هرگز نکرو
نارد با قمار نبود و کراهت شرع لازم نیاید و در آن کوشد تا نسبت

(۱) برای ترجمهٔ این بیت رجوع شود بشرح این حکایت در حرف عین تحت عنوان علی بن
العبّاس بن جریح. (۲) آ: لم ینتم. (۳) کذا فی ب، وزنش مکسور است،

حرکت کنند که چون پادشاه بر جای باشد لشکرْ خوذ بر جای ماند چه گفته‌اند مصراع[1] : هزار کبك ندارد دل یکی شاهین، پس بـر ملوك روزگار واجبست احتیاط کردن هم مصلحت خویش و هم مصلحت رعایا[را] که ثبات ملوكْ ثبات وکون عالم و عالمیانست، و حکمای ماضی قَدَّسَ ٱللّٰهُ ٥ اَرْوَاحَهُمْ گفته‌اند که مثال ملوك چون مرکزست و لشکر و رعایا[2] چون محیط دایره پس دایره‌را چون مرکز بر جای باشد محیط بر جای ماند، و اهل روم که این خانهای حصون نهاذند این‌را نهاذند تا ملوك احتیاط واجب دانند، و شطرنج قدیم مردی حکیم نهاذ اورا [3]صصبهٔ بن باهر[4] الهندی گفتندی و قصّهٔ آن درازست مقصود دانستن است و آنك چه ١٠ حکمت نهاذند، و اگرچه درو فواید بسیارست و مصالح بی شمار غرض کلّی نهاذِ حربست، پیاذگانرا از آن در پیش داشت که پاذشاه در میان باید بلشکر استوار و فرزین از بهر آنك وزیرست هم پهلوی وی نشست f.160b و فیلان در پهلوی ایشان از آنند تا استظهار ایشان باشند و اسپان در پهلوی فیلان بجای سواران تا دوانند و حرب کنند بجای مبارزان و رخها ١٥ بر کناره از آنند تا مبارزان‌را جای فراخ باشد و کار توانند کرد و پیاذه از بهر آن یك خانه روذ تا از سوار دور نمانذ و شاه از آن یك خانه روذ که روا نیست اورا حرب کردن و دور رفتن و فرزین‌را همچنین و قوّت او از شاه از بهر آنست که شاه بتدبیر او کار کند و ملك بتدبیر وزیر بکارست، و پیلان بدو خانه بـر زوایا از آن روند که استواری ٢٠ ازیشانست تا از دور بایستند و آلات نگاه دارند، و رفتار اسپ بدو خانه از بهر آنست که سواران باید که بهر جای توانند رسید، و پیاذه که

(١) نَ آ: شعر، (٢) نَ آ اینجا کلمهٔ «را» زاید دارد، (٣—٤) نام این مرد در کتب عربی و فارسی اشکال مختلف دارد چنانکه صَصّه و صِصّه و صوصه و صیصه و صهصهه و صعصعه و غیر آن امّا نام پدر او در همه جای «داهر» است (با دال مهمله) نه باهر، رکَ به تأریخ الشّطرنج ص ٢١٧، و نیز رکَ برای حقیقت و اصلیّت این مرد بهمان کتاب ص ٢٠٧—٢١٩،

نسارست و تعبیهٔ بساطِ دایره معرکه گاهی سخت [1] است چنانک چون در آنجا تامّل کند قلب و جناح و میمنه و میسره همه معلوم شود، و

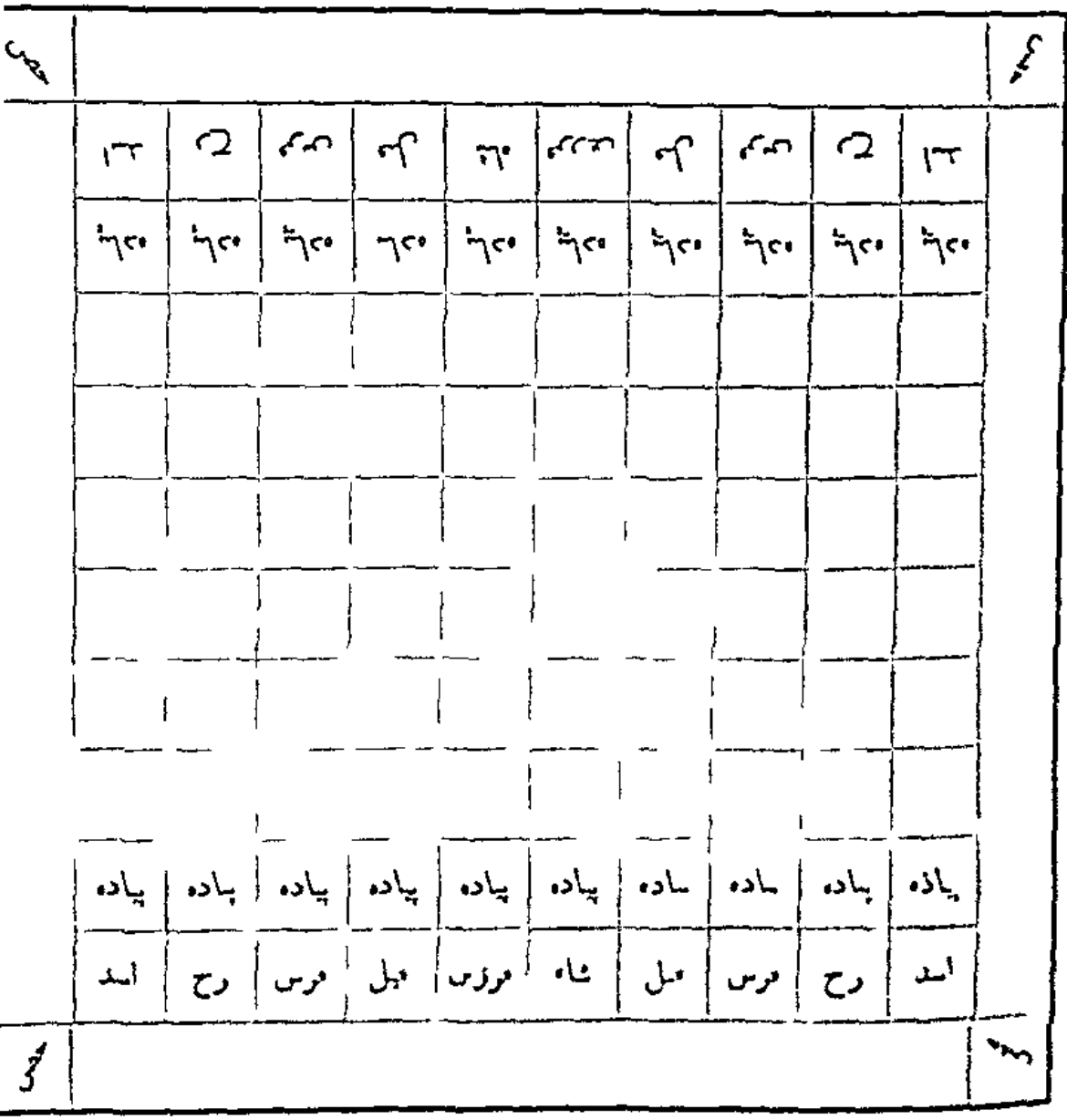

درین جایها حصون حکمت آنست که ملوک‌را از منای حصن ناگزیرست خاصّه سوئی که دشمن چیره شود که آنجا رود و باشد تا کار مراد شود باز بیرون آید و بر ناکار سر آمدنِ ملوک‌را نیست که نفس خود

[1] انجا یک کلمه محو شده است و بعد خطّ آنرا می بر روی آن نویسد صواب است، و این قسمت بلا شک و ناشی دُرُستی حکمت و مقرّا نا خوانا بوده،

پیادگانرا چهار بر میمنه و چهار بر میسره در طول بداشتند از جانبین و درین تعبیه قلب و جناح و میمنه و میسره ظریفترست و سیر و ضرب بر قاعدهٔ شطرنج قدیمست و هر پیاده که بسیر بنهایت خانهای خصم رسد از جانبین فرزین شود در مقابل خانهٔ خویش مثلاً هرگه که پیادهٔ شاه بنهایت خانهٔ شاه خصم رسد فرزین شود و جمله‌را هم برین نسق[1] است، و فیلها هر چهار[2] برهم می باشند[3] و یکدیگررا ضرب کنند[4]، و چون شاه در حصن بود نه او کس‌را ضرب کند و نه کس اورا بر انگیزانند،

باب دوّم که رومیان نهادند[5]

هشت عدد آلت بر شطرنج[6] قدیم زیادت کردند چهار اسد و چهار پیاده و اسدرا بعضی شتر کنند و رقعهٔ[ی] ساختند[7] ده در ده چنانك صد خانه باشد و در زوایا چهار حصن ساختند بیرون از صد خانه، و تعبیه هم بر قاعدهٔ شطرنج قدیمست و سیر و ضرب همچنان، و اسدهارا در زوایا نشاندند[8] و سیر و ضرب اسدها بر زواياست چون سیر فیل الاّ آنست که فیل یکخانه بگذارد[9] و بدوّم روذ و اسد دو بگذارد و بسوّم روذ، و فیلها بهم نرسند و اسدها ملاقیند بهم رسند و یکدیگررا ضرب کنند، و این چهار خانهٔ حصن که بر زواياست چون شاه‌را اندیشهٔ[ی] باشد[10] بسیر درین خانه[11] روذ و اگرچه شاه خصم بسیر محاذی وی شوذ بالك ندارد، و اگر آلتی[12] دیگر از آن خصم در پهلوی[13] وی افتذ اورا ضرب نتواند کرد تا آنگاه که آمن شوذ[14] و بدر آید نه او کس‌را ضرب کند و نه کس اورا بر انگیزانند که این خانهای حصن خوذ خارج بساط و رقعه اند، و درین دو باب که رومیان نهادند حکمت f.160a

(۱) نَ آ: نسق (۲) نَ آ: چهار (۳) نَ آ: باسند (٤) نَ آ: کند (٥) نَ آ: نهادند
(٦) نَ آ: سطرنج (۷) نَ آ: ساخند (۸) نَ آ: بساندند (۹) نَ آ: بگذارذ
(۱۰) نَ آ: باسذ (۱۱) نَ آ: خانه (۱۲) نَ آ: آلی (۱۳) نَ آ: پهلوی
(۱٤) نَ آ ; سوذ،

سزاید ساختن، و حصم بر همه آلها که بر شاه بود شاه تواند خواست، و اگر مانهٔ شاه و رخ آلتی بود که چون حصم آن آلت دارد شاه خواهد ار

ق	فرس	رخ	فرس	فیل	رخ	فرس	ق
پیاده	پیاده	پیاده	پیاده	پیاده	پیاده	پیاده	پیاده
پیاده	پیاده	پیاده	پیاده	پیاده	پیاده	پیاده	پیاده
رخ	فرس	فیل	شاه	فرزین	فیل	فرس	رخ

بعرا اورا دو یاری بود، و بسار افتد[1] که حصم بفرزین شاه خواهد و فرس بر رخ ببر باشد ضرورت شاه باید ساخت حصم رخرا ضرب کند اینرا شاه رخ خواهد، و بهر آلت که شاه خواهد اگر بر آلتی دیگر بود و ضرب کنی رایگان بود، و هر پیاده که بسیر نهایت خانهای آلت حصم رسد از جایش فرزین شود،

(1) ن آمد،

آنرا بقیصر روم فرستاذ حکمای روم خاطر بـر گماشتند و ایشان نیز دو باب زیادت کردند، ما هر چهار باب بـر سبیل اختصار بیان کنیم که چون ی باید باختن تا بخلوت پاذشاه عالم سلطان بنی آدم غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو بن قلج ارسلان خَلَّدَ ٱللهُ مُلْکَهُ بذان تفرّج جویذ،

باب اوّل که حکمای هند نهاذند[1]

رقعهٔ[ی] ساختند هشت در هشت که شصت وچهار خانه باشذ و هشت پاره آلت و هشت پیاذه حاصل کردنـد و بدو لون از دو طرف تعبیه کردند، شاه و فرزین‌را که وزیرست در قلب بنشاندند و بـر میمنه و میسره دو فیل بداشتند و در پهلوی فیلها از جانبین دو اسپ بنهاذند و دو رخ‌را در زوایا نشاندند و در پیشْ صّفِ پیاذه بکشیذند بذین طریق از جانبین خصمان تعبیهٔ مصاف بکردند، و سیر این آلات چنانست که رخها که در زوایا اند راست روند و هرچ توانند همچنان ضرب کنند، f.15و فرسها بدو خانه سیر کنند بـر بالای پیاذهٔ رخ یـا بجای پیاذهٔ شاه و فرزین، برین شکل ی دوانند و ضرب ی کنند، و فیلها کژ سیر ی کنند یك خانه بگذارند و در دوّم نشینند و ضرب آنچ توانند کنند، و فرزین بر زوایا روذ و از هر چهار جانب کژ ضرب کنذ، و شاه یك یك خانه هر جانب که خواهذ روذ و ضرب کنذ و پیاذگان راست روند و در دو خانه بر بالا بسیر فرزین کژ ضرب کنند، و نشایذ که شاه در خانهٔ[ی] روذ که آلتی از آن اورا ضرب توانذ کردن و خصم‌را رسذ که چون رخ در مقابل شاه آیـذ الزام کنذ که شاه بازذ[2] و اگر شاه شطرنج‌را خانـه نباشذ مثلاً همه خانها مستغرق باشذ یا اگر خانهٔ[ی] خالی باشذ آلتی از آن خصم بر وی بوذ حکم مات بوذ اگرچه آلت جمله مانده بوذ یا بعضی دیگر

(1) رکَ برای شرح کیفیّت آن به کتاب تأریخ الشّطرنج (A History of Chess by H. J. R. Murray, Oxford, 1913) ص ۲۲۰ ببعد،

(2) نَآ : باز

گردد و بر معطلات امور طفر [یابد]، شعر

بِمَدْرِ ٱلْكَدِّ تُكْسَبُ ٱلْمَعَالِي • وَمَنْ طَلَبَ ٱلْعُلَىٰ سَهِرَ ٱللَّيَالِي

و دم یابد که از انواع علوم با خبر باشد و مونس جان او دفتر، مصراع وَخَيْرُ جَلِيسٍ فِي ٱلزَّمَانِ كِتَابُ[1]، چه آدمی مهذّی از کسب است و نزه و برّح بدان توان جست که مثل نِعْمَ ٱلْحَدِيثُ ٱلدَّفْتَرُ، و ه از حدّ و هزل کسب حظّ اوفر یابد جست چه گفته‌اند شعر

هزل همه ساله آب مردم ببرد • حدّ همه ساله جان مردم بخورد

و در مدّت امتداد عمر عالم از جملهٔ بی آدم هر سخن که ملفوظ گشت از هزل و حدّ و هر کلمه که ملحوظ شد چون بنظر صائب بینی از حکمتی خالی نباشد تا خواصّ و عوامّ بخوانند و نتایج حِکَم بتدریج در دلها راسخ 158a و ثابت شود، و گفته‌اند در کوههای هند داروهاست که مرده زنده کند و رمز این اشارت عبارت از کوههای علما کرده است و دارو سخن و مرده جاهل که از استماع آن زنده شود و خوی ابد علم یابد، بعضی بزرگان کلمات حِکَم بواسطهٔ قلم از زبان حیوانات و بهائم باستماع رسانیده‌اند و بعضی بواسطهٔ عاشق و معشوق چون لیلی و مجنون و مردم موزون سخنهای ۱۰ آبدار در سلک گفتار کشیده، وکار ملک که مدار عالم بر آنست و مطلوب کبار بنی آدم در روش چوبی چند بنسبه کرده تا خواصّ بنسبهٔ حکمت آن بدانند و عوامّ از روی لهو بدان رو گذرانند و آن شطرنج و نردست که نهادند تا بدان تا پادشاهان بازند و بدین انشان کند که قلب و جناح و میمنه و میسرهٔ لشکر چون می باید و چالاک از جانبی خصمی عدّت ۲ و سپاه راست کرده‌است از جانب دیگر آن خصم هم عاقل بدست هر دو در رزم مجرم باشد، و این شطرنج حکمای هند نهادند و نوشروان عادل فرستادند و برزجمهر آنرا بگشاد و بر آن لک باب ببرود، نوشروان ۲۲

(۱) صدره تَرَوَّحْ مِنَ ٱلدُّنْيَا بِأَيِّ سَبِيلٍ نفسی دیوان طبع بیروت (۱۳۰۶)،

بزرگان گفته‌اند ملازمت ملوك را احترام تمام باید و بر اقتحام اقدام ننماید و تا سخن در نخواهند نگوید و بهرمحال سوال نکند، و انبساط در مجالس ملوك حطّ رتبت و هتك حرمت آورد، و رخ پادشاه بایـد داشت و گوش بر اشارت او گماشت و بهرچه گوید چشم بر لب او نهادن و خاطر باز آن سخن دادن و تازه‌روی بودن بهر تلخ و شیرین که شنود، و ندیم نیکوروی خوش(۱) خوی باید تا(۲) از دیدنش(۳) ملال نیفزاید، مثل: حُسْنُ اَلِلْقَاءِ یَزِیدُ فِی اَلِاِنْعَامِ، و گفته‌اند ندیمی را کسی باید که وزارت را بشاید بزرگی مهذّب الاخلاق آراسته بانواع علوم و از هر فن اورا معلوم تاریخ(۴) ملوك خوانده و شعرها یاد گرفته و آداب پادشاهی(۵) از بـزم و رزم و بار و شکار(۶) دانسته تا(۷) هر وقت (۸)نکته‌ها با یاد(۸) پادشاه دهد و اورا رسم و راه آموزد، و باید که ممالك(۹) و مماسك در میان قومی که لاَ یَعْرِفُ وَ لاَ یُعْرَفُ بتوانند و بـر اخلاق هرج وقوف ندارد بکمال عقل و وفور فضل بدان رسد، و معرفت عقل مردم و اندازهٔ کیاست بهشت(۱۰) خصلت(۱۱) حاصل آید(۱۲) نخست(۱۳) رفق و حلم دوّم صیانت ذات و خویشتن(۱۴) شناسی(۱۵) سوّم طاعت پادشاهان در تحرّی(۱۶) رضا و طلب فراغ چهارم محرمیّت(۱۷) دوست بشناختن(۱۸) و جای راز انداختن(۱۹) پنجم در کتمان(۲۰) راز خود و مردم بغایت برسد(۲۱) ششم رضای مردم جستن و چاپلوسی نمودن بر درگاه سلاطین و اصحاب مناصب را بدست آوردن هفتم قدرت بر زبان و حفظ لسان و سخن بقدر حاجت گفتن هشتم در محافل خاموشی شعار خود ساختن، هر که بدین هشت خصلت مخلّی شود بر حاجتها پیروز

---

(۱) نآ: خوس (۲) نآ: و (۳) نآ: دیدنس (۴) نآ: تاریخ
(۵) نآ: پادشاهی (۶) نآ: شکار (۷) نآ: با (۸-۸) نآ: نکوها با یاد
(۹) نآ: ممالك (۱۰) نآ: بهست (۱۱) نآ: خصلت (۱۲) نآ: اند
(۱۳) نآ: نخست (۱۴) نآ: خویشن (۱۵) نآ: شناسی (۱۶) نآ: تحری
(۱۷) نآ: محرمست (۱۸) نآ: شناختن (۱۹) نآ: انداختن (۲۰) نآ: کمان
(۲۱) کذا فی نآ و ظاهرًا «رسیدن» باید باشد بصیغهٔ مصدر

تا که با برگش نشد حس سباع * تا نبود همخانهٔ گل خارها
تا جلد مر دشمنان را فلك * در دل و جان ناوك سوفارها
عمر تو خاوند بادا در بساط * تا رداند از جهان زنگارها
دشمنت اسلك مر دسا مبرود * اسبه و عم ی برد حروارها

فصل در ذکر آداب ندمت و شرح ناحتن شطرنج و نرد[1]

و بر رای اعلی انور سلطان قاهر عظم الدّهر ابو الفتح کیخسرو بن قلج ارسلان خَلَّدَ اللهُ مُلْکَهُ که شعلهٔ آفتاب شمّهٔ[ی] از نور اوست پوشیده نماند و از جهانیان مهر داند که مادمت و مجالست پادشاه امری عظیمست و کاری خطیر و ندیم سزاوار عمل و برهان فضل پادشاه باشد و آدمی بالطّبع طبعی خوی پدر همنش شود و گفته اند شعر[2]

عَنِ الْمَرْءِ لَا تَسْأَلْ وَأَبْصِرْ قَرِينَهُ * فَإِنَّ الْقَرِينَ بِالْمُقَارِنِ يَقْتَدِي

و آدمی‌را چه عجب که بکمال عقل و جمال فضل مُحلّی و مزیّن است که از مجانس و مساوی همنش و نیك و بد فرس از پدر شود که حیوانات بهمین خاصّیت ممتنع اند چه هر دو حیوان که جفت پدرد خوی یکدیگر گیرد اسپ کره‌دار[3] شود و شیر در رفتار آید، و از صحبت و خاصّیت آن معروف‌تر از آنست که اطناب در بیان حاجت افتد، و بحکم این مقدّمات ملوك سلف مردان گزیده و همنشان نیك و بد دیده داشته‌اند و دمسان گزیده، حکمت إِذَا نَادَمْتَ الْمُلُوكَ فَتَوَخَّ جَمِيلَ الْاِحْتِرَامِ وَ تَوَقَّ سَفِيلَ الْاِقْتِحَامِ وَلَا تَتَّسِمْ بِالْمَقَالِ وَلَا تَتَوَسَّطْ فِي السُّؤَالِ فَمَنِ ائْتَسَطَ فِي مَجَالِسِ الْمُلُوكِ حُطَّ مِنْ مَحَلِّهِ وَ رُتْبَتِهِ وَ اسْتُخِفَّ بِحَقِّهِ وَ حُرْمَتِهِ فَإِذَا تَكَلَّمُوا فَأَقْبِلْ عَلَيْهِمْ بِوَجْهِكَ وَ أَصْغِ إِلَيْهِمْ بِسَمْعِكَ وَ وَكِّلْ بِشَمَائِلِهِمْ نَاظِرَكَ وَ اشْغَلْ بِحَدِيثِهِمْ خَاطِرَكَ وَ اسْمَعْهُ اسْتِمَاعَ مُسْتَبْشِرٍ بِهِ مُسْتَطْرِفٍ لَهُ[4]،

(1) کذا فی ب؛ ا: اما درس فصل هیچ ذکری از نرد نیست (2) رك ص ۴۲
ج: از درس. (3) (4) فی 138 م

رخ نهد مه بر نشان نعلها . مهر بوسد صورت مسمارها
شد مُقِر بر معجز اقبال تو . عاجز آسا آنک کرد انکارها
خاروار افتاد بر خاک درت . دشمنانرا نی سر دستارها
تا نُبُری از زمین بیخش[1] بهر . حاسدت خواهد ز تو زنهارها
از ورقهای کرم آیات مدح . بلبلان خوانند در گلزارها
راست کرده زیر و بم مرغان همه . مدح تو در پردهٔ منقارها
نیستت اندیشه در خور حزم تو . پی برد خوذ بر سر کردارها
سعی کی[2] حاجت بوذ کاقبال تو . بر تو خوذ آسان کند دشوارها
برغیاث الدّین عادل وقف گشت . ملک گیتی تا بدریا بارها
چشم زخمی چند روزی گر رسید . چرخرا بوذ اندر آن اسرارها[3]
تا دهذ هر دم ترا اقبالها . تا کذ بر تو ز لطف ایثارها
بلعجب برهم زذی ناموسها . نیک بشکستی همه بازارها
شهر تی کرد آرزوی دیذنت . تا شوذ خرّم در و دیوارها
شهر قونیّه دگر ره تازه کرد . از مکان عالی استظهارها
امن‌را گو خانه روشن کن بتو . عدل‌را گو ی ستان ادرارها
f.157a تخت طغرل نیز مشتاق تو گشت . ز آن نوبسذ سوی تو طومارها
چون توی نآورد شاهی عادلی . اندر اقران دَور استمرارها
خسروا شاها دعاگو بندهٔ‌یست . کرده بر ورد دعا تکرارها
خواسته جاه تو در محرابها . جُسته اقبال تو در افطارها
باز شعری گفته‌ام کز شرم او . سرخ گردذ چهرهٔ گلنارها
گی شوذ پوشیذه بر تو سَرْوَرا . کاین دو خدمت‌را بوذ مقدارها
تا نی ابر آیذ زمین‌را آبها . تا نمایذ سبزه بر کهسارها

---

(۱) نآ: بنحس (۲) نآ: که (۳) درین بیت اشاره است بهزیمت کیخسرو از برادر خود رکن الدّین سلیمانشاه و جلاء و غربت او از سنهٔ ۵۹۶ تا ۶۰۰، رك برای شرح کیفیّت آن به مختصر سلجوقنامه (ص ۷ و مابعد)

و صوفیان‌را سرزنش کردندی که ساحی اند درج یابند بخورند این ساعت بحقیقت ساحی ترکان و اسپاهیانند در عراق که بر هیچ اتقا نمی کنند و خون و مال مسلمانان میخورند و حلال می دارند و آب از سر درویش گذشت، شعر:

روزگاریست که هر دیده بآب ۰ هیچ کس آتش دردی نشاند
مردم دیده در آند و لیك ۰ آب در دیدهٔ مردم نماند [f156b]

ملك تعالی شهریار کامگار و صاحب قران روزگار و سایهٔ کردگار که خودرا باستقلال بمنصب کمال رسانید و بپیرایهٔ عدل و حلیهٔ حکمت محلّی و مزیّن گشت و بمراتب علیّه و مدارج سنیّه رسید مستحقّ تاج و تخت و اقبال و بخت شد و در باغ دانش و فضل شکوفه و ازهار عدل طاهر کرد و بکمال کفایت و جمال کیاست آراسته گشت خداوند عالم سلطان اعظم شاهنشاه معظّم مالك رقاب الامم مولی العرب و العجم سلطان السلاطین المؤیّد بتأیید ربّ العالمین الواثق بنصر الله الحاکم بامر الله ملاذ الثّقلین وارث ملك دی القرنین ابو الفتح کیخسرو غیاث الدّنیا وارث این ملك گرداناد و رایت دولت او بدین طرف رساناد که عراق‌را از طغرل و ارسلان و سنجر و سلیمان و ملکشاه و الب ارسلان یادگارست تا سزد این بحث حوان بهار جوان نادیذ آید و رنگ خزان نزداید،

این قصیده شرف مدّاحی پادشاه گفتم

ای زمین‌را داشته نیازها ۰ داده بر فضل تو چرخ اقرارها
ای بدست تو زمام امرها ۰ وی برأی تو بناد کارها
آسمانرا بر روی بندگی ۰ بوسه داده شاه گردون دارها
پاك ذات عاطرت از عیبها ۰ دور عرض طاهرت از عارها
آسمانرا بنده گردد آن زمین ۰ کاسب تو بر وی کند رفتارها

گر دانا وگر نادان بوذ یار * بضاعت‌را بکس بی مهر مسپار
درختی کار در هر گِل که کاری * کزو آن بر که کشتی طمع داری
سخن در فرجهٔ پرور که فرجام * ز واگفتن ترا نیکو شوذ نام

چون اتابك از اصفهان کوچ کرد بیشتر لشکر با کُکجه گردیذ و چون بهمذان رسیذ کُکجه نی آرمیذ سَرِ آن داشت که شبیخونی کند، اتابك روی بآذربیجان نهاذ و لشکر ازو باز ایستاذ، و از آن عقل و کفایت و رای و دانش و صلت و بخشش و جهان‌گیری و کوشش هرچ کمتر گویم بهتر، بیت:

خبر مُقبل ندیذهٔ هرگز * شاه‌را بین که راست چونانست

دخلی بدر دهان رسیذ و ملکی آرمیذ بکمتر کسانی باز گذاشت و منگلی[1] و یواش و چغان و فلان و بهمان بر تختگاه سلاطین ظفر یافتند، و شرح ظلم این جماعت چه دهم سخن ایشان گفتن بر طبع عارست و اندك خیری که در عراق مانذ است از ایتغمش است که بانگی بر می زند و سری باز می دهذ و سیرت عدل فرمایی و جهان آرایی در ناصیهٔ او هست امّا با این فرعونان نعیم جنان مشوّش باشذ، و در درج وزرا و منصب امرا آنها اند که چه گویم و نامشان چگونه برم، شعر:

کار ملك عراق چونان شذ * که برو هیچ آب روی نماند
سروران عراق‌را جمله * نامْ ننگست بر زبانها راند
دیر سالست تا که چرخ کبوذ * سگ بجای هریسه گر بنشاند

چند دخل بر گرفتند و هنوزشان باور نمی کنذ که پاذشاهند، و دخل چیست تر و خشك بذیشان باز می خورذ تر از صحرا می چرند و خشك در سر درویشان می جهند و میخورند، وقتی اسپاهی مسلمان بوذی

(۱) هو من مالیك ابی بکر الاتابك استولی علی بلاد الجبل و اصبهان و غیرها (الا ج ۱۲ ص ۱۹۴)

وَ اَلْعَسَلُ اَلْمَشُوبُ بِالسَّمِّ وَ اَلْفَرَحُ اَلْمَوْصُولُ بِالْغَمِّ[۱]، انابك در اصفهان چنانك از عملت او معهودست شراب و عشرت مشغول می بود و تفحّص هیچ احوال نمی فرمود، و ملك الامرا جمال الدّین ای امه کار او راست می داشت حاکم ملك و انابك و همگی آن دولت او بود با اسباب و نعمت نشسته و کُکجه داماد او بود ار کارش مراعتی می نمود و این حال که پیش آمد در خاطر کس نبود، حکمت تَنَفُّذ اَمْرَ عَدُوِّكَ قَبْلَ اَنْ يَتَّدَّ بَاعُهُ وَ يَطُولَ ذِرَاعُهُ وَ تَشْتَدَّ[۲] شَوْكَتُهُ وَ [۲]تَحْتَدَّ شَكِيمَتُهُ[۳] وَ عَالِجْهُ قَبْلَ اَنْ يُعْضِلَ دَاؤُهُ وَ يُعْجِزَ[۴] دَوَاؤُهُ[۵]، بزرگان گفته‌اند بکار دشمن نباید و مهمل نماید پیش ار آنك دست درار کشید و پای پیش ار کار نهد[۶] و شوکت[۱] یابد و معالجهٔ درد او قیام نماید پیش از آنك درد معالجت نی درمان شود، نی الجمله کار کُکجه عظمت می یافت و انابك‌را لشکری بود وَ عَلَى مَلَإٍ مِنَ النَّاسِ می گفت ما با کُکجه مصاف بدهیم بهمدن روم و اگر مَلِك اُرنك با وی راستست آنگه حساب می کنیم اگرچه او خود کیست، این معنی مردم در گوش گرفتند و هرکس تفرّق نمودند و معلوم کُکجه می کند که انابك‌را قوّت مقاومت نو نیست مُلك‌را بدست آرد که دست بُردی و عراق خوردی، شعر[۱]

مکو باکنی دمر پیش اغیار ۰ نه با اغیار با محرم نرس بار
چنان گو زار خود با بهترس دوست ۰ که پدری که دشمن‌تر کسی اوست
بخلوت ببرش ار دیوار می پوش ۰ که بر باشد پس دیوارها گوش
وگر بتوان که پنهان داری از خویش ۰ مده خاطر بدان معنی مدیش
مدیش هیچ بتوان گفتش راز ۰ که بدبینده نه باکنی زار

(۱) من ۵۵ ظ (۲) بنا تشتد (۳-۳) کذا فی من و فی بنا تکثر شکیمته
(۴) بنا تعضل (۵) من ۵۵ ظ (۶) کذا (۱) بنا شوکت
(۱) در حدیقه سنائی در باب سیم نسخه مصححه ۰ سنگره حدیقه ص ۱۳۹)
(۱) حدیقه بتوان

بنوذند و بجهانیذند و کرّ و فرّی می کردند، اتابك بوبکر از آذربیجان بیامذ و باصفهان رفت و ملك قسمت کرد، همذان بملك اُزبك داذ کُکجه برَی بوذ و اتابك اورا یکبار گرفته بوذ می گفت من اتابك‌را نبینم و بقوّت و شوکت مستظهر بوذ و بآلت و عدّت معتضد دلیر و بی باك متهوّر و ماهر چنانك مهره از قفای مار گرزه و شیر شرزه بیرون گرفتی، شعر:

سَلَکْتُ وَ لَوْ مَا بَیْنَ اَنْیَابِ اَرْقَمٍ * وَ خُضْتُ وَ لَوْ مَا بَیْنَ کَفَّیْ غَضَنْفَرِ

شجاع و مبارز حرب‌دان و سلاح شناس چنانك پلنگ پیش او روباه لنگ آیذی، لشکریان منقاد و فرمان بردار و بر اثر او دوان و با هر کسش نشان، شعر:

از عهدهٔ عهد اگر برون آیذ مرد * از هرچ گمان بری فزون آیذ مرد

همه روز بر زبان می راند که پاذشاهی بر آل سلجوق طغرل و سنجر وقف نشذ و بریشان نماند و خوارزمشاه‌را فلك در خاك نشاند اگر بر ایلدکزیان نماند چه عجب، اگر نان که بشمشیر دارم بمن گذاشتند فهو المراد اگرنه دستی بزنیم هرچ باذا باذ، مثل: اَللَّیْلُ حُبْلَی لَیْسَ یُدْرَی مَا یَلِدْ[1]، مصراع[2] تا خوذ بچه زایذ این شب آبستن، من نیّت عدل کردم و روی بحق آوردم باشذ که خذا کلاه از بهر من دوخته است، شعر[3]

بسا فالا که از بازیچه برخاست * چو اختری گذشت آن فال شذ راست
چه نیکو فال زذ صاحب معانی * که خوذرا فال نیکو زن چدانی
بذ آیذ فال چون باشی بذ اندیش * چو گفتی نیك نیك آیذ همه پیش
جهان نیمی ز بهر نیکنامیست * دگر نیمه ز بهر شاذکامیست

هرگز جهان بکس وفا نکرد، حکمت: اَلدُّنْیَا ظِلُّ اَلْغَمَامِ وَ حُلْمُ اَلنِّیَامِ

(۱) من مزدوجة لابی الفضل السکری المروزی ترجم فیها امثالاً للفرس (یتیمة الدّهر ج ٤ ص ٣٣)، و صدره: احسن ما فی صفة اللّیل وجد (۲) ن‌آ: شعر
(۳) از خسرو شیرین نظامی در «عتاب کردن خسرو با شیرین» (خمسه ص ٩٤)

ملك چون کارسازها نماند . نحست از پرده دارها نماند
بدهنانی چو گنجی داذ خواهد . نحست از رنج دُردش باد خواهد
اگر خار و خسك در ره نماند . گل و شمشادرا قیمت که داند

رور آدینه [۲۰ رجب سنهٔ ۵۹۴] فرمان خوارزمشاه بر خواندند بحضور سلاّر الدّولة[1] و ایمّهٔ همدان، نوشته بود که ملك عادل کشورگشای پیروز جنگ حاجب کبیر ملك امراء الشرق و العرب شمس الدّین طغیر الاسلام و المسلمین الغ حاجب عازی قدر[2] اسپهسلار مباحق طغیر امیر المؤمنین سدّه ماست و مارا معدلت او معلوم است رای چنان[3] اقتضا کرد که در حملهٔ عراق نایب ما باشد و آنچ در سابقه فرموده‌ام پیش گیرد و رؤسا و قضاة و دیگر عمّالرا رجوع با وی است، و هم در آن رور مثال ابالت حسام[4] خاندار بر خواندند و آن ناکس با خواهرد ظالمیانی کرد که ملحد و کافر روا ندارد بر خون و مال مسلمانان هیچ افنا نی کرد، و مباحق با وی حیلتی کرد گفت من دختر پسر تو مدهم قضاة و ائمّهرا حاضر کرد و اورا خود دختر بود مجهول حطّه[ی] بخواندند. ده هزار دینار حسامرا جرح افتاد و صد خروار از انواع نعم ملبوس و مأکول، رور دوّم حملی حسام نام شیر بها نفرستاد و آن وصلت محال بود و باد، و هر ظلم که حسام کرد بدین جرح بر بامد باحی قضاة و ائمّهرا مصادره کرده و باواحب نداده و جزی و نکال عاجل و ورر و وبال آجل نگردن بدوزخ برد، مثل أَخْسَرُ النَّاسِ مَنْ أَخَذَ مِنْ غَيْرِ حَقٍّ وَ أَعْطَى غَيْرَ مُسْتَحِقٍّ[5]، خوارزمشاه اورا بکنالی کشت که عبرت عالمیانرا بی شایست و رنش از عقبه ببرد و پسرش نامی در نفرستد، شعر

بر ظالم نگردد هیچ کس سود . تا هست جهان همینه این بود

---

[1] معلوم نیست این لقب مخصوص کیست و شاید مصحف لقب [illegible]
[2] و این لقب در [illegible] ص ۲۹۶ ج [illegible]
[3] [illegible]
[4] [illegible]
[5] [illegible]

مویی مپسند ناروایی * در رونق کار پادشایی
بر هرچ عمارت خرابست * بشتاب که مصلحت شتابست
بنمای پیام[۱] عام شیرے * تا کس نزند دم دلیرے

ملك فرموذ کچون این مهم کفایت شوذ و رایت ظفر بدر همذان رسذ عروس این حال از شب شبهت بیرون آیذ و نقاب بگشایذ قاضی و مقضی‌را با جای خوذ داشته شوذ، روز دو شنبه بیست [و] یکم ربیع الآخر سنة اربع و تسعین [و خمس مایة] میاجق قلب بیاراست و زنان خوارزمی زره پوشیذند هر زنی پنجاه مرد عراقی‌را می راند، عراقیان قلب میاجق بشکستند و بغارت مشغول شذند، زن میاجق پشت ایشان بگرفت و میاجق رجعت کرد، عراقیان هزیمت شذند و زنان قتلی کردند که در وهم نبوذ، و ملك اُزبك و کُکجه و ناصر الدّین آغوش بزنجان تاختند و میاجق بدر همذان تاختن کرد[۲] و از دار الخلافة اغرای میاجق برین فتنه کرده بوذند و نوشته که سلطان خوارزمشاه حاکمست و ملك معظّم اسکندر زمان خسرو آفاق جهان پهلوان رستم ثانی کشورگشای پیروز جنگ قیر[۳] اسفهسلار شمس الدّین میاجق نایب امیر المؤمنین است علی الاطلاق، و ملك میاجق روز پنج شنبه نوزدهم رجب [سنة ۵۹۴] بصحرای تیر بنجرد نزول کرد و ایمّهٔ همذان بدیذن او رفتند، در پیش ایمّه نشست و احوال همذان پرسید و چون خبر ظلمها شنید لعنتها کرد و گفت هرچ دیگران ظلم و خرابی کرد[۴] ما عدل و عمارت فرمایم و آنچ قانون پاذشاهان عادل ماتقدّم بوذه است ما از آن نیز تخفیف کنیم رعیّت‌را ایمّه از زبان ما دلخوشی دهند و استمالت کنند، شعر[۵]

f.154a

(۱) نَآ: بیام، (۲) بعد ازین در مجلّد اصلی راحة الصّدور چند ورق پس و پیش شده است چنانکه اینجا بجای ورق ۱۵۴ ورق ۱۶۱ است و بعد از آن ۱۵۵—۱۶۰، ۱۵۴، ۱۶۲، و از ورق ۱۶۲ تا آخر کتاب ترتیب اوراق درست است،
(۳) نَآ: قیر (بدون نقط یاء) (۴) کذا فی نَآ والظّاهر: کردند، (۵) از خسرو شیرین نظامی، (خمسه ص ۷۷)،

و آن عوان[1] بدین از مردم کتب میخواست و بیهانهٔ کتب اموال حاصل می کرد چه کس دفتر بی اضافت مالی نمی فرستاذ و اگر امتناعی میرفت راه غمز متعیّن بوذ امّا سال بسر نبرد و آن مال نخورد و جان مالك دوزخ سپرد، شعر:

دهن گر بماند ز خوردن تهی ۰ از آن به که ناساز خوانی تهی[2]
(چو درویش نادان کند مهتری ۰ بدیوانگی مانذ آن داورے
توانگر کجا سخت باشذ بچیز ۰ فرو مایه‌تر شذ ز درویش نیز
چو خرسند باشی بداذ خذاے ۰ توانگر شذی یك دل و پاك رای)[3]
کسی کو برنج درم نتگرذ ۰ همه روز او بر خوشی بگذرذ[4]

و در محرّم سنهٔ اربع و تسعین [و خمس مایة] ملك اُزبك‌را از دختر سلطان پسری آمذ اورا طغرل نام کردند و شهر آذین بستند و محلّها بیاراستند، امّا آن ظلم که به پی آورد او در همذان سنهٔ اربع و سنهٔ خمس رفت از همه سالها گذشته بوذ، و درین تاریخ میاجق باصفهان رفت و لشکر خوارزمشاهرا بجهانید و بکاشان رفت و حصار داذ، و کاشیان حقیقت ملحدی و عصیان بجای آوردند چهار ماه شهر بوی بداذند و با وی بی رسمیها کردند که شرح ممکن نباشذ وَ ٱلإنسَانُ حَرِيصٌ عَلَى مَا مُنِعَ میاجق هرچند ایشان منع بیش می کردند معتقدتر می شذ و می گفت این شهر باورا نشایذ، عهدهای بسیار و مواثیق بی شمار بکرد تا ایشانرا بدست آورد و در شهر شذ، و ولایت که اورا خدمت کرده بوذند بغارتید و چون بر روی زمین چیزی نماند خانها می شکافتند و زیر زمین می کندند و حمامهای زمین وکوز دفین بر می آوردند چنانك مردم متعجّب ماندند که ایشان در سرابی می رفتند و چاهی می کندند و بر سر گنجی راه می بردند، و در راوندکه مستخلص الرّاس مؤلّف این مجموعست بزرگی

(1) ر: عوان نشسته و ولو (2) شد من ۲ ۱۱ س ۱۲ (3) ا: ۱۱ ۱۱ س ۲ ۱۶، ۱۷، ۲۰ (4) ا: ۱۱ ۱۱ س ۱۲ ۱۱ س ۲

آرذ محمود عقلاست، و درین روزگار مُلك و دین کافری و مسلمانیست تا از مسلمانی اعراض نمی کنند بپادشاهی نمیرسند لاجرم نه ملك می ماند و نه جهان، مثل: اَلْمُلْكُ يَبْقَى مَعَ الْكُفْرِ وَ لَا يَبْقَى مَعَ الظُّلْمِ، و نور الدّین کُکجه بسر ایوه دوانیذ بگمان آنك ایشان از پیش برخیزند، کار بر خلاف پندار آمذ، ملك الایوه فخر الدّین ابرٰهیم که چون سلیمٰن دیوان‌دزدرا ببند آورده بوذ صدر الدّین دونی‌را برسالتْ بُازبك فرستاذ که این بنده[1] بر سر معیشتی که خلیفه و خوارزمشاه بمن داذه اند دوانیذه است اگر بفرمان شماست تا دانم اگرنه جواب او سهلست، مَلِك فرموذ که دفعش بکنذ چه ما نفرموذه‌ایم، کُکجه بدانست که مصاف می باید داذ غارتی چند بکرد و با همذان آمذ، شعر[2]

منادی‌را نـدا فرموذ در شهـر * که وای آنك او بر کس کند قهر
اگر اسپی روذ در کشت‌زاری * و گر غصبی روذ بر میوه‌داری
f.152b و گر کس روی نامحرم ببینـذ * و گر در خانهٔ ترکی نشینـذ
سیاست‌را ز من گردذ سزاوار * برین سوگندهایی [خورد][3] بسیار

مردم‌را غافل می کرد و بذین طریق اموال حاصل می کرد، و این همه ظلم بارشاد قاضی زنجانی بوذ آن روباه سیاه دین تباه پر گناه ابلیس در صورت ادریس سر تا پای تلبیس که بسبب قضا بر املاك و اموال مردم اطّلاع داشت خاطر برگماشت و هرکسی‌را سر رشتهٔ بدست عوانان می داذ تا عصمت از اموال و املاك مسلمانان برخاست که چون ظالمان‌را نظر در افتاذ و حِیَل[4] قضاة در صورت شرع بدانستند [5]بخانهای مسلمانان بردن[5] مبالات نمی[6] نموذند، مصراع[7] چو دزدی با چراغ آیذ گزیذه‌تر برذ کالا،

(۱) یعنی نور الدّین ککجه (۲) از خسرو شیرین نظامی در «آغاز داستان خسرو شیرین» (خمسه ص ٦١) (۳) در نآ محو شده است (٤) نآ: خیل
(٥ــ٥) کذا و مفهوم این جمله معلوم نشد (٦) نآ: می (۷) نآ: شعر، صدر آن اینست: تو علم آموختی از حرص اینك ترس کاندر شب، و این بیت از حکیم سنائی غزنوی است (مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۲۵۵)

و بهمدان باحس کرد و همدان شوّرس با امیر عَلَم و ابو الفتح سمس معامله کرد، دو روز بودند و آوازهٔ مصاف می دادند، یك سب امیر عَلَم و ابو الفتح بگریحند و بیروحرد رفند و مباحی طوی بکرد و بار گست که کُکجه و باصر الدّس اعوس بَرَی رفته بودند و حرابهٔ مباحی بر گرفته و کسابش‌را که بَرَی بودند بکشته، چون مباحی با رَی سد ابشان بحسند، و در رحب سه ثلاث و تسعین [و حمس مابه] ملك اُربك با همدان آمد و ابابك بوبکر بهاء الدّس سباط و سسفاط و باصر الدّس اعوش و کُکجه‌را بهمدان بحدمت ملك اُربك فرساد، ابالب بکُکجه دادند 152a طلهایی کرد که در ادراك وهم و اسراف فهم بماند، حواسند که اورا معزول کند کُکجه گفت من بشمسر دارم ار دست بگذارم، و بوفیعش ۱ الله و شمشیر بود، و ابابك بوبکر اسکساف اسرار و اسسار اجبار عراق می کرد، ار بطابهٔ جاه و حاصّهٔ آسابهٔ مَلِك کسی که مقرّ اسرار و عَسهٔ هر کار بود ار مطلع بـا مقطع بگفت ابابك حشم گرفت، بهاء الدّس سباط حوبشس‌را معزول کرد و بحدمت ابابك رفت و حال معلوم گردابند، ابابك پسر قاضی رس‌را بفرساد با بیابت ابابك و وزارت ۱۵ مَلِك اُربك کند، چون بهمدان رسد ده هزار دبار پیش‌کش کرد و هر روز امیری بهمان وَی معرفت حرجی عطیمش سعاد ملك الامرا سدّ الورراش می بوشند، شعر[1]

پرسـیده گر بـاشـد ار شاه رنج • گه کن که با رنج بارست و گنج
چو ار بعمتش بهره بابی بکوش • کی داری همیشه بفرمابش گوش ۲
بفرمان شاهان بـاشـد دربنگ • بباشد کی گردد دل شاه بنگ
چگفت آن هرحوی با برس و هوش • چو مهر شدی بندگی‌را بکوش

اورا ار آن عمل بش ار اسی و رسی حاصل بشد که پادشاهی و شریعت دبا و آخربت صِدّان لاَ تَجْتَمِعَانِ هرك دبا بگذارد و آخرت بدست ۲۰

(1) ثه ص ۱۶۱۷ س ۲، ۱۷، ۸

بتو فرستاذ[۱]، شعر[۲]

مفرست پیام داذ جویان * الّا بزبان راست گویان
تا کار بنُه قدم بر آید * گر ده نکنی بخرج شاید
هر جا که قدم نهی فرا پیش * باز آمذن قدم بیندیش
در قول چنان کن استواری * کاین شوذ از تو زینهاری

امیر عَلَم پیاذه در رکاب مَلِك تا بخانه برفت و جمله بندگان و امرا روی بسرای اتابك آوردند، و چون فتنه بنشست در شب دوّم ملك الامرا الغ باربك ای ابه رَحِمَهُ ٱللهُ رفت که بر عهد بغداذیان اعتماد نداشت، شعر[۳]

بر عهد کس اعتماد منمای * تا در دل خوذ نیابیش جای
کس‌را بخوذ از رخی گشوذه * گستاخ مکن نیازموذه
مشمار عدوی خویش‌را خرد * خار از ره خوذ چنین توان برد
در گوش کسی میفگن آن راز * کآزرده شوی ز گفتنش باز
آنرا که زنی ز بیخ برکن * و آنرا که تو بر کشی میفگن
از صحبت آنکسی بپرهیز * کو باشذ گاه نرم گه تیز
هیچست بلی که هیچ برزیست * آنکس که درون او دو درزیست[۴]

و میاجق درین حال با ملاحده خَذَلَهُمُ ٱللهُ مکیدهٔ[ی] می ساخت ایشانرا چنان نموذ که مرا بخوارزم راه نیست و اُزبك بلشکرگاه بغداذ پیوست ازیشان نیز مخوف[۴] می باشم میخواهم که با شما عهدی باشذ که در میان شما امان یابم، ایشان این سخن بخوردند و دیهی با او پرداختند و جمعی از سران امرای ایشان پیش وَی می بوذند، چو گستاخ شذ ایشانرا غافل کرد و بکشت و دیگر خلقی‌را در آن ولایت بکشت و غنیمت بسیار بیاورد

(۱) رك به آآ ج ۱۲ ص ۸۲، (۲) از مثنوی لیلی مجنون نظامی «در ختم کتاب» (خمسه طبع طهران ص ۲۷۸) (۳) خمسه این شعررا ندارد و مفهوم آن واضح نیست، (۴) کذا ایضاً فی نآ و الظّاهر: خائف،

ساف، و عزّ الدّین صمار بحسم بریحان شد که رجوع همه مُلك با ای
ابه بود، و در ششم ربیع الاوّل سه ثلاث و تسعین [و خمس مایه] بسران
فرآن خوان و پسر [نور الدّین] فرا که دامادان جمال الدّین ای ابه بودند
هر یکی با هزار عیان بخدمت اُرمك آمدند و در همدان حاکم بودند،
الثالث پسر فرآن خوان‌را بود و عدل می فرمود و همه بحکم خداوند ملك ۵
الامرا جمال الدّین ای ابه بود و همدان و ولایت می آسود، شعر[۱]

که باد آن پادشه دایم جهاندار * خداس باد یاور[۲] دولتش یار
فلك بندد کمر شمشیر بادش * بر بیل و شکوه شیر بادش
سری کز خدمتش جوید جدایی * مباد ار رخم شمشیرش رهایی
همیشه در جهان فرمان روان باد * خدایش یاور هردو جهان باد ۱

و در آن وقت امیر عَلَم با حسام جاندار و نور الدّین حسن به بغداد بود
و معین کاشی باب وزیر بود ابو الفتح[۳] السمیرا از جلبه در خواست
با همدان آمد[۴]، جلبه ملاطفه[ای] وشت بابو الفتح که پُرسش بخواند
و بدر همدان رود و جمعی‌را که آنجا بد براند، چون همدان آمدند ملك
اُرمك در حصار شد یك لحظه همدان بستدند و پسر فرآن خوان‌را از اسپ ۱۰
بیفگندند، او خواست که بگریزد گُردنش بشاخت و بر اسپ خود بنشاند
و عنان بگرفت تا ببرد علاقی بوی رسید دست گُرد بشمشیر بیفگند و پسر f151b
فرآن خوان بخست، و این مصاف روز سه شنبه نهم جمادی الآخر[ه] سه
ثلاث و تسعین و خمس مایه بود، امیر عَلَم در خدمت مَلك رسید زمین
بوسید و پُرسش جلبه برساند و جمالی بدو داد گفت امیر المؤمنین ۲

---

(۱) از خسرو شیرین نظامی در وداع دادن شیرین مر خسرو را (خمسه ص ۱۴۵)
(۲) ن آ اخا لك واو زیادی دارد، (۳) آ ابو الفتح، دل هو من اکابر
امرا مصر و یُعرف بالسّمیر لانّه کان کبیر السّن و کان فی اعضائه اعوجاج السّن
السمیر و غیره مثلا بجاوره (آ آ ج ۱۲ ص ۹۱) (۴) کذا و بعلّه و آمد،

هر آنکس که بد کرد کیفر برد * چنین داند آنکس که دارد خرد[۱]
(درختی که پروردی آید ببار * ببینی بویژه برش بر کنار
گرش بار خارست خود کشتهٔ * وگر پرنیانست خود رشتهٔ)[۲]

خوارزمشاه‌را انتباه گونهٔ ببود بدر زنجان آمد و رسول فرستاذ باتابك بوبکر و بخطّ خوذ چند سطر نوشت که فرزند بوبکر پُرسش بخواند و بداند که مارا بخوارزم مهمّانست می باید که همذان بنظر عنایت آن فرزند ملحوظ باشذ، او جواب نبشت که من در ثغر کافرم[۳] بذات خوذ بذین مهم قیام نموذن متعذّرست براذر اُزبك‌را فرستاذم، چون خوارزمشاه برَی رسید اُزبك بهمذان آمذ وعزّ الدّین صتماز از بند کافر[۴] جسته بوذ در f.151a خدمت ازبك بیامذ، و نور الدّین کُکجه[۵] غلامی متهوّر و ظالم بوذ ایالت همذان بستذ و نه چندان ظلم و بی رسمی کرد که در وهم آید و تنّور شَنْقَصه چنان گرم شذ که همذان و نواحی آن بسوخت تا عزّ الدّین صتماز با مَلِك بساخت که اورا بگیرذ بدانست و بگریخت و ولایت همذان بغارتید و کاروان اصفهان بزذ، شعر:

ز بیداذے پاذشه در جهان * همه نیکوییها شوذ در نهان
نگر تا چه کاری همان بدروی * سخن هرچ گویی همان بشنوی[۶]

و خذاوند پاذشاه ملك الامرا جمال الدّین ای ابه الاعظم اتابکی که یگانهٔ این زمان و نیکو سیرت جهان بوذ و سالار و سَرْور عراقیان خیر در ناصیهٔ مبارك او بوذ و بقیّت عمارت در عراق ازو بوذ که تا قیامت آن دولت بماناذ و خاندان او پاینده باذ و از ملك و عمر و فرزندان برخوردار باذ بخدمت ملك اُزبك آمذ و اورا اتابکی کرد و احوال او مضبوط داشت و مملکت با دست گرفت و احترامی تمام و حکمی بکام

(۱) شه ص ۱۱۶۹ س ۲۲ (۲) ایضاً ص ۹۰ س ۱۸—۱۹، (۳) مراد از کافر مَلِك ابخاز است ظاهرًا، (۴) آ: کوکجه، قال هو من مماليك البهلوان الاتابك، (۵) شه ص ۴۷۸ س ۱۱،

حق طلوع کرد استقامت مملکت بچهار کس جستند و کار ملك و دولت بدیشان مضبوط داشتند چنانك تحت بچهار پایه قایم شود، اوّل قاضی عادل که در امضای احکام شرع رعایت جانب حق کند و بمحمدت و مذمّت خلق مایل نباشد و ستایش خواصّ و بکوهش اعوام اورا دامنگیر نبود، دوّم صاحب دیوانی که داد مظلوم از ظالم و انصاف ضعیف از قوی بستاند، و سوّم دستوری ناصح که قانون بیت المال از حقوق خراج و جزیة الیهود بوجه استقصا بستاند و ظلم روا ندارد، چهارم وُکلای و نُمّایی که اخبار درست و راست انها کند و از صدق نگذرند، و بقوی کسیرا دست ندهد و میسّر و ممکن گردد که با دستداری بود که از عذاب بترسد یا کرمی که از عار اندیشد یا عاقلی که از عواقب پرهیزد و گفته ۱
اند، شعر

بد مکن که بد اُفتی ٭ چه مکن که خود اُفتی
چگفت آن خردمند مرد دلیر ٭ چو ازگردش روزگشت سیر
چو خواهی ستایش پس مرگ تو ٭ خرد باد اندر ناخور ترگ تو
هر آن معرکو از خرد روشنست ٭ ز دانش همی بر بس خویشتست
کس آنرا نبرّد مگر تیغ مرگ ٭ شود موم از آن رخم پولاد ترگ

بعد از آن خواررمشاهرا بضرورت سر خواررم بایست کردن و پسرش بوسِ خانرا چشمها خلل کرده بود شندم که همان روز که پسر ملك مؤیّد[1]را میل کشیدند بوس خانرا آب سیاه در چشم بگردانید و پسر بزرگترش بترکند برنده[2] تن پوست بر تنش پاره و می پچید[3] تا بدوزخ ۲
رسد، شعر

---

(۱) مقصود خواررمشاه بن طمغاشاه بن مؤیّد ای ایه صاحب بشاور است، بحکم خواررمشاه چشمهای اورا میل کشیدند در خواررم و سبب و کیفیّت آن در تاریخ جهانگشای جوینی (ج ۲ ص ۴۶) مسطور است، (۲) کذا و لعلّه «برنده» و شاید مقصود از «برندش» همی در حالتیکه او همواره برنده بود، (۳) کذا فی نسخ و چیدن همی است در پیچیدن،

کرد و اورا آزرد وَ اَلشَّرُّ قَدِیمٌ، شعر[۱]

اُعَلِّمُهُ اَلرِّمَایَةَ کُلَّ حِینٍ ٭ فَلَمَّا اَشْتَدَّ سَاعِدُهُ رَمَانِی

چو خوارزمشاه رسولانرا بطالعی میمون و اختری همایون بفرستاد دار الملك همذان بیونس خان داد و ملك چغـررا در خدمت بداشت و صدر وزّان[۲]را قضا داد و بمطالعت مملکت اصفهان حرکت کرد، صدر وزّانرا یونس خان استقبال کرد و بسرای صتماز فرود آورد، و مجد الدّین علاء الدّولة از میان ایوه بهمذان آمد در خفیه می بود یونس خان بمواعید خوب اورا بدست آورد و بگرفت و باصفهان فرستاد پیذر بمواضعهٔ صدر وزّان که از وی مخوف[۳] بود تا ممکّن شذ و قضایی بعظمت کرد، و روز عید اضحی جملهٔ اسفهسلاران و ایمّهٔ شهررا با خوذ بر نشاند و بمصلّی رفت و مردمرا با وثاق خوذ برد و خوان ماوکانه نهاذ و قندیلی نقره‌گین از آن جامع همذان بر گرفت و بهزار دینار برهن کرد و خرج خوانش رفت و خزی و نکال و وزر و وبال عاجلاً و آجلاً بگردن بدوزخ برد، آن خوردنی رنود بغارت کردند و او ذبّوس مالك میخورد قندیل جامع غُلّ آتشین شذ و در گردن آن اشعریّ ملعون بماند، شعر:

ز تو نام بایذ که ماند نه ننگ ٭ بذین مرکز خشك و پرگار تنگ[۴]
از اندیشه گردون مگر نگذرذ ٭ ز رنج تو دیگر کسی بر خورذ[۵]

عراق بایمّهٔ بذدین و ظالمان ترکان بذین رسیذ که بیرون از آنك اعمال دیوانیرا رعایت نمی کردند[۶] امور شرعی از قضا و تدریس و تولیت و نظر اوقاف هم باقطاع کردند و در هر شهری چنین بی دیانتانرا مستولی کردند، و چون فتح بلاد اسلام بـر دست لشکر دین ببوذ و صبح ملّت

(۱) رکَ بص ۲۲۳ ح ۷ در سابق و نیز لسان العرب در س د د، (۲) هو صدر الدّین محمّد بن الوزّان رئیس الشّافعیّة بالرّی ... قتله الملاحدة بالکمُوت فی سنة ۵۹۵ (آآ ج ۱۲ ص ۱۰۰)، (۳) کذا فی نآ و الظّاهر: خائف، (۴) شهَ ص ۱۳۰۴ س ۱۷، (۵) ایضاً ص ۹۴۶ س ۳، (۶) نآ اینجا یك واو زیادی دارد،

و خوارزمشاه فرمود که اگر عراقی کلاه خوارزمی دارد سرش بر گیرند چه ایشان سپاهٔ خوارزمی غارت می کنند، او عدل می فرمود امّا کس می شود، و با خوارزمشاه همداستان بود صدر بغدادی[1] رسالت از دار الخلافة بیامد او چند با اطلس در پای اسب افگند و طبق زر نثار کرد و احترامی بکو فرمود و قیام نمود، و چون صدر گفت امیر المؤمنین می پرسد خوارزمشاه برخاست و خدمت کرد و شرائط تعظیم و تبجیل بجای می آورد، و چون صدر الدّین پیغام بگزارد که امیر المؤمنین می گوید معهودی پدر و جدّت از ما داشتند ترا مسلّم داشته‌ام در سابقه بدان قانع باش و بگرد فضول مگرد اگر بخروج تو حصری کنم و در بلاد بغزا برخیزند و خونها بریزند، خوارزمشاه جواب داد که حکم امیر المؤمنین‌را باشد و من شحنه‌ام از قبل او و دشمن نثار دارم و از همه شهر و بی لشکری 150a بی نام بود صد و هشاد هزار عنانْ صاحبِ دیوان عرض در قلم آورده است از حواشی ما این لشکررا بدان نان پاره کار بر نمی آید انعام کند و خورشان نیز اورانی دارد تا حواشی مارا کفافی تمام بود، صدر بازگشت دوّم روز بوثاق از دنیا رحیل کرد، مردی فصیح زبان با وی بود شهاب خوارزمی‌را با وی رواله کرد[2]، مثل مَنْ أَعَانَ ظَالِمًا سَلَّطَهُ اللهُ عَلَيْهِ، شعر[3]

ز دانا نو نشنیدی آن داستان ٭ که دانا زد از گفتهٔ باستان
که گر بر سر برت بچهٔ شیر شرزه ٭ شود سر دندان و گردد دلیر
چو سر برکشد زود خونت شکار ٭ بجست اندر آید ز پروردگار

آن دلیری که امیر المؤمنین اورا داد وبال او شد اوّل جرأت با وی

---

(۱) هو صدر الدّین ابو الفاضل محمود بن الصاحب البغدادی الفقیه الشّافعی مدرّس المدرسه النظامیّة ببغداد (الآ ح ۱۲ ص۹۱) (۲) یعنی خوارزمشاه رواله کرد (خدمت حلقه طاهرًا)، و مقصود از شهاب خوارزمی گویا شهاب الدّین مسعود خوارزمی صاحب خوارزمشاه است، (رجوع به تاریخ جهانگشای جوینی ج ۲ ص ۴۰۵) (۳) شه ص ۱۲۲۲ س ۹—۱۱

اهل هنر بزرگ زاده و سَرْوَر عماد الدّین عکرمه کذخدای حسام الدّین تزمش گفت من بروم و احوال بدانم، برفت و پسر صالح‌را با فرمانی بیاورد مردم باور نمی داشتند و عوام قصد کشتن او کردند که تو زن و مال مسلمانان در دست میاجق می نهی، رکن الدّین حافظ بر سر منبر رفت و سوگند خورد که خوارزمشاه بکوشکست، پسر علم الدّین خطیب f.149b همذان و براذر دعاگوی و چند مفرد از آن سلطان و پسر قاضی وجیه و صلاح مُعَرِّف و صدر الدّین کرمانی بلشکرگاه رفتند و خوارزمشاه‌را دست بوس کردند، صدر الدّین کرمانی‌را شناخت گفت اَلْحَمْدُ لِلّٰه که مرا زنده بدیدی، او خدمت کرد و از زبان مردم عذرها خواست و زبانرا بثنا بیاراست و گفت شهریان‌را گمانست که میاجق عاصی است، خوارزمشاه‌را خوش آمد و دلخوشیها داد و گفت ما مراعات ایمّه بهتر از عراقیان کنیم و منادی فرمود که کس‌را با کس کار نیست و اگر از لشکر ما کسی ناواجبی کند از جانب ما بکشتن او مأذون اند، مردم بشارت زدند و خرّمی کردند و خوارزمشاه اسیرانی‌را که از بغداذ گرفته بودند خلعت داد و گفت ما نیز بندهٔ امیر المؤمنین ایم اگر خواهند اینجا باشند اگرنه بروید[۲]، و جمال الدّین علی براذر زانهٔ امیر بار ظلمی و غارتی بیش از حد در ولایت کرده بود بر درختش فرمود بستن و صد چوب زدن، و غلّات رد فرمود و او بلعجب بوقلمونی و طرفه معجونی بود هرجا کبوذی از غایت کفایت بسر بیفتاذی کارها بپروردی امّا بزیان بردی، شعر[۱]

چنین گفت دانای با داذ و مهر * که یکسر شگفتست کار سپهر
یکی مرد بینیم با دستگاه * کلاهش رسیذه بابر سیاه
که او دست چپ‌را نداند ز راست * ببخشش فزونی نداند ز کاست
یکی گردش آسمان بلند * ستاره بگوید که چونست و چند
فلک رهنمونش بسختی بوذ * همه بخش او شور بختی بوذ

(۱) شه ص ۱۷۱۸ س ۲۲—۲۶، (۲) کذا و الظّاهر: بروند،

برکی بسیاره می باید فرستاد سواران جنگیرا از پیش‌ها[۱] داشتند و قتلغ اینانجرا نشان گوسفند سر بریدند، فخر الدّین مَرْوَزی[۲] سر و تن اورا بار خرید و بهمذان بتربهٔ پدرش فرستاد، شعر

مرا گر بردم اندر آید زمان * بیرم بدرم اندرون نی گمان
دریغ آن همه رسم و آیین و داد * که مرگ آمد و حمله برباد داد

در ماه جمادی الآخر[ة] سنة اثنین وتسعین وخمس مائة اورا دفن کردند، و محمد الدّین[۳] علاء الدّولة بزی[۴] در دست میانجی نماند محبوس و مؤیّد الدّین بعظمتی هرچ تمامتر روز دو شنبه دوازدهم جمادی الآخره سنة اثنین وتسعین [وخمس مائة] بدر همدان بکوشك جوارزمشاه بزول کرد و عماد الدّین طغلو[۵]را والی کرد، و سقر طویل[۶] با دو هزار مرد باصفهان رفت و صدر جمدی[۷]را از دار الخلافه عظمتی نهاده بودند و باصفهان استیلا می کرد سقر طویل سرش بر گرفت[۸]، و مؤیّد الدّین بکوشك جوارزمشاه بود نظرش بر الفاب او آمد کهف الثّقلین بپسندید و گفت او کیست که این نویسد، حالی چنانك جای این دو کلمات بود فرو افتاد و پاره پاره شد و مردم متعجّب ماندند، مؤیّد الدّین از ری بخوزستان آمده بود عارضه بر وی درازشد و بزاوار همدان عزّهٔ ماه شعبان [سنة ۵۹۲] از دنیا رحیل کرد، و مرگ وی راحت و آسایش مسلمانان بود که اهل عراق از قوانین ظلم که در خوزستان منتشر کرده بود می اندیشیدند و دهقانان بر املاك امین بودند که قبالها می خواست و می گفت زمین

(۱) کذا فی آ و لعلّه شفعا (یعنی جمع شفع)، (۲) یعنی فخر الدّین خسروشاه رئیس همدان پسر علاء الدّوله، (رك بص ۴۵ در پائین)،
(۳) آ محمد الدین (۴) آ بری (۵) کذا فی الاصل وضبط آن معلوم شد،
(۶) آ فلك الدّین سقر الطویل شحنة اصفهان، (۷) هو صدر الدّین محمود بن عبد اللطیف بن محمّد بن ثابت الخجندی رئیس الشافعیّة باصفهان وکان قبل ذلك بالمدرسة النّظامیّة ببغداد (آ)، (۸) آ در ذیل سنهٔ ۵۹۲ (ج ۱۲ ص ۹۱)،

ایّام بوس و نحوس در گذرد بگوشهٔ[ی] می باید رفتن و بنشستن، رای این بود قتلغ اینانج نشنید و برّی رفت، شعر[۱]

کلید فتح رای آمـد پدیدست * که رای آهنین زرّین کلیدست
ز صد شمشیر زن رای قوی به * ز صد قالب کلاه خسروی به
برایی لشکری‌را بشکنی پشت * بشمشیری یکی یا ده توان کشت

چون برّی رسید از مخلّفات سراج الدّین قیماز صد و شصت هزار دینار بر گرفت و اسباب و تجمّل ساخت و طمع ملکی که قسمت او نبود می کرد، شعر:

دل مرد طامع بود پُر ز درد * بگرد طمـع تـا توانی مگرد[۲]
کـرا آرزو بیش تیمار بیش * بکوش و بپوش و منه آز پیش[۳]
بچیزے ندارد خردمنـد چشم * کرو باز ماند بپیچـد ز خشم
بدل نیز اندیشهٔ بـد مـدار * بد اندیش بدل بود روزِ کار

محمّد خان و میاجق و چند کس از خوارزمیان بسمنان و دامغان بودند از قتلغ اینانج عهد خواستند که بخدمت پیوندند، مواثیق بستند و بیامدند و چنان نمودند که ما با تو یکدلیم و از خوارزمشاه مستشعر، و دوستی و تودّد می نمودند و زبان نگه می داشتند، مثل: قَوِّمْ لِسَانَكَ تَسْلَمْ وَ قَدِّمْ اِحْسَانَكَ تَغْنَمْ[۴]، شعر[۵]

ز دشمن مکن دوستی خواستار * وگر چند خواند تـرا شهریار
درختی بود سبز و بارش کبست * اگر پای گیری سر آید بدست

و دختر سلطان زن یونس خان با ایشان این مکیده ساخته بود که قصاص پدر از قتلغ اینانج باز خواهد، خوارزمیان بـا قتلغ اینانج رای زدند که

(۱) از خسرو شیرین نظامی، (خمسه طبع طهران ص ۸٤)، (۲) شه ص ۱٤۵۸ س ۱۲، (۳) ایضاً ص ۱٤۱۸ س ۵، (٤) فق f. 12a
(۵) شه ص ۱٤۲۲ س ۱٤—۱۵،

چیره شدند و قرا غلامان عراق یك سواره و دو سواره با خوارزمیان ایستادند و راه ظلم و خرابی کردن بدیشان نمودند، و هرجاکه دیهی مانده بود چهارپاش می راندند و روستایی گلیم زاری در دوش از پس می شد تا پیش او گاو می کشتند و کباب می کردند و روستایی جگر می خورد امّا آن خود بدین طریق خروس خوان از ولایت عراق برداشتند و گاو بنه‌را بیکبار[1] گذاشتند، شعر[2]

هر آن پادشه کوست بیداذگر * جهان زو شود پاك زیر و زبر
برو بر پس از مرگ نفرین بود * همان نام او شاه بی دین بود
هر آن پادشه کو ببند راه جست * ز نیکیش باید دل و دست شست
نه کشورش بپراگند زیردست * همان از درش مرد خسرو پرست

و عراقیان بملك الابوه[3] پیوستند و در حضرت او بنشستند و رای زدند تا امیر حاجب کبیر شمس الدّین محمّد بن محمود کنجهٔ[4] و چند کس از اعیان بزرگان عراق در خدمت وی بدار الخلافة رفتند و از آنجا با مؤیّد الدّین[5] وزیر عهد رفت و با پنج هزار عنان بدار الملك همدان آمدند[6] و عراق بقیّتی که مانده بود بغارتیدند و اسباب بساختند از بو و بدر ری رفتند، یونس خان در مقابله نیامد بدر گرگان رفت و حال بر پدر عرض داد، عراقیان با مؤیّد الدّین نیز نساختند و بر وی عصیان کردند و بشهر ری در حصار شدند و جنگ می بود[7]، شعر:

(کجا پادشاهیست بی جنگ نیست * وگر چند روی زمین تنگ نیست
اگر پیل با پشّه کین آورد * همه رخنه در داد و دین آورد)[8]
ز هر گوهری گوهر استوار * تن خشنودی دیدم از روزگار

---

(۱) کذا فی نآ و الصّواب: بیکبار، (رك بص ۲۹۸ س ۳ در مابعد)
(۲) شه ص ۱۴۵۶ س ۶–۷، ۹–۱۰، (۳) رك بص ۳۴۶ ح ۱ در سابق،
(۴) کذا فی الاصل، ضبط این کلمه ممکن نشد ولی احتمال دارد که شاید نست بکنجه باشد بمعنی «گنجوی»، (۵) آآ افزوده ابن القشاب (ج ۱۲ ص ۷۲)، (۶) فی شوّال سنهٔ ۵۹۱ (آآ)، (۷) آآ ج ۱۲ ص ۷۲–۷۳، (۸) شه ص ۲۲۸ س ۱، ۲۳،

قبضهٔ تعذّر ماند و بعجز از قلعهٔ فرّزین باز گشت و نتوانست ستذن، و ملك الامرا جمال الدّین ای ابه قلعهرا عمارتها کرد و احکامهای زیادتی فرمود و اورا مستخلص ببوذ[۱] و استظهار خان و مان و آسایش فرزندان او که تا قیامت بماناذ بذان قلعه است و خانه بذان مانده، شعر:

گرای‌تر از خون دل چیز نیست * خردمند فرزند بـا دل یکیست[۲]
چنین گفت مـر بچّهرا نـرّ شیر * که فرزند ما گر نباشـذ دلیر
ببرّیم ازو مهـر و پیوند پاك * پذرش آب دریا بوذ مام خاك
(بفرزنـد باشـذ پذر شاذ دل * ز غمهـا بذو دارذ آزاذ دل
اگر مهربان باشـذ او بـر پذر * بنیکی گراینـده و داذگر)[۳]
همه پاك پوشذ همه پاك خور * کنذ کار بـر پندهاے پـذر
تو خوردن بیارای و بیشی بخش * مکن روزرا بر دل خویش رخش[٤]
بجوے و بیاب و بپوش و بخور * ترا بهره اینست ازین ره گذر[٥]
(تـرا داذ فرزنـدرا هم دهـذ * درختی که از بیخ تو بـر جهذ
کمی نیست در بخشش داذگر * فزونی بخور درد و اندوه مخور)[٦]

و قتلغ اینانج و لشکر عراق روزی مسعود و طالعی میمون اختیار کردند و f.147a لشکر بر آن اختیار روانه شذ و بدار الملك آمذند و آنچ در سرشت ایشان بوذ از عصیان ظاهر کردنـد، پسر خوارزمشاه یونس خان از رَی روی بذیشان نهاذ بـا تجمّلی تمام و آرایشی بکام و حشمی بنظام، عراقیان از پیش برخاستند و روی بجانب بغداذ نهاذند، یونس خان دنبال ایشان داشت میان دیه محمّدی و سامین مقابله کردند و مصاف بیاراستند و مقاتلت کردنـد در شهور سنهٔ احدٰی و تسعین [و خمس مایة]، عراقیان بیك لحظه تجمّل و اسباب بگذاشتند و راه بغداذ برداشتند، و خوارزمیان

(۱) نَا : سوذ، (۲) شه ص ۱٦۹۸ س ۱۷، (۳) ایضاً ص ۱۷۸٤ س ۲۷—۲۸، (٤) شه : پخش، (ص ٥٤٦ س ۲۷) (٥) ایضاً ص ٥۰۷ س ٤، (٦) ایضاً ص ٥٤۷ س ۳، ٤،

مستولی شدن خواررمشاه بر مملکت عراق و ذکر ظلمها و شرح غارت کردن او و لشکرش

خواررمشاه چهارم ماه رجب سنهٔ تسعین و خمس مائة با عراقیان
دار الملك همدان رسید و بر تخت نشست و عراقیا را خوار و خاکسار f146b
داشت و سمنیرهاشان بار گسود و مالهای عراق بکلّی برداشت و امرهٔ
آبادانی بگذاشت و لشکر از دیهها خاك بر گرفتند و در میان درج و
قاسیاباد کوشکی بنا فرمود و بیك ماه پرداخت و امرا بمثل عمارت کوشکها
کردند و هر کس کوشکی ساختند، او بعظمتی عظیم در آن کوشك بار داد
و ائمهٔ همدان‌را بشریف خلعه و دستار فرستاد و نان عراق قسمت کرد،
اصفهان بقلع اسلح داد سرنست و ثالث همدان بقرافر اتابکی داد و ری ۱
بملك یونس خان، چون او بخواررم رسید خداوند ملك الامرا الع بارنك
ای ابه عزّ نصرهٔ خواست که قلعهٔ ورزن با دست گیرد فرافررا فرمود با
عصیان با یونس خان ظاهر کرد و او بدانت مبارك خود بر سر قلعه
دوانید، شعر

(دلیری ز هشیار بودن بود ۰ دلاور بجائے ستودن نبود ۱۰
همان کاهلیّ تو از بددلست ۰ هم آوار با بددلی کاهلست)[1]
همان بست با مرد بدخواه رای ۰ اگر پند گیری یکی گرانے
بد و یك سر ما هی بگذرد ۰ چنین داند آنکس که دارد خرد[2]

مردم قلعه در حال شمس الدّین مبارك‌را از قلعه بزیر کردند و قلعه بیك
لحظه مسلّم شد، و آن پادشاه رحیم شمس الدّین مبارك‌را امان داد با ۲
بخواررم رفت و خواررمشاه‌را بر سر آن داشت که چون بهمدان رسد
بقلعهٔ ورزن بگذرد و قلعه با قبض گیرد، چون بیامد این مراد در

(۱) نسخه ص ۱۴۲۹ س ۹، ۱۱، (۲) ایضاً ص ۱۹۱۲ س ۱۲،

از آن پشت جهانی[۱] شد شکسته * که بر روی زمین شاه جهان نیست[۲]
رعیّت خسته اند آری سبب هست * رمه پرگنده اند آری شبان نیست
چرا دشمن همی شادی فزایـد * که دشمن‌را ازین ضربت امان نیست
بدشمن گو مشو غـرّه بگردون * که گردون نیز یاری مهربان نیست
فلك‌را هیچ روزی نیست تا شب * کزینش گونه تیری در کمان نیست
بکام کس نخواهد گشت گردون * که گردون‌را بدست کس عنان نیست
چه چاره جز رضا دادن بتقدیـر * چو دستی بـا قضای آسمان نیست

بیوه‌گان[۳] بر شوهران چندان نمی گریند که جهان بر سلطان، شعر[۴]

بر هر دلی رسید ز مرگش جراحتی * در زندگیّ پی تو نبینیم[۵] راحتی
مرگ ار فدی قبول کند ما همی خریم * هر موی بر تن تو بصد جان نازنین
تا ماذر زمانه بزاید چو تو خلف * ای بس که دور چرخ شهور آرد و سنین
دردا و حسرتا که تو رفتی بزیر خاك * ما چند بیت گفتیم این بوذ و خوذ همین
کوتاه کن از آنك وفات چنان کسی * هایل ترست از آنك کسش مرثیت کند

---

(۱) نَد: شریعت (۲) نَد: که اندر صفّ این آن پهلوان نیست (۳) کذا فی نَآ و الظّاهر: بیوگان (۴) سه بیت میانی از جمال الدّین عبد الرّزّاق است در مرثیهٔ صدر جهان قوام الدّین اصفهانی سابق الذّکر، مطلعش اینست:

باز این چه ظلم هست که در مجمعی چنین * کس‌را شکیب نیست دریغا قوام دین

و منها ایضاً:

معشوق اهل عالم و مخدوم روزگار * رفتست و ما بمانـده زهی جان آهنین
آوخ که رفت آنکه ز جود و وجود او * بازوی دین قوی شد پهلوی جان شمین
هم آفتـاب مجمع و هم آسمان شرع * هم پیشوای ملّت و هم پهلوان دین
یا رب تو رکن دین‌را در حفظ خود بدار * اورا تو باش تا بابـد حافظ و معین

در شعر اخیر مراد از رکن دین امام رکن الدّین صاعد بن مسعود اصفهانی است. (رك بص ۴۱ س ۱۰ در سابق)، و این مرثیه جمله ۴۷ بیت دارد، (دیوان جمال الدّین (Or. 2880, ff. 294a—295b

(۵) نَآ: نبینم

دریغ عالم معنی حراب می بیم * دریغ ماه کرم در سحاب می سم
دریغ چون تو حوانی که ر بر حاك شدی * که همچو گنجت تحت التراب می سم
فتاد در دل آهن ر مرگ تو آتش * رچشم سنگ رواں گشته آب می بیم
چو درّه گردد اهل هنر پراگنده * ر بعد مرگ و چون آفتاب می سم 146a
بدست مردمك دیده پُر رحون دو چشم * ساد روی تو حام شراب می بیم ۵
ر حون دیده دل سنگ لعل می نام * ر آه دل حگر شب کباب می سم
چرا نمرگ تو شادست دشمنت که رعمر * فدلك همه هم رس حساب می سم

کاشکی روزگار نی معنی‌را هزاربك او کسی بودی که هنرمندی ارو بر آسودی یا دل دانای بدو خوش بودی، مصراع چنان کردن چو هیچ سزاں کردن، شعر[1] ۱

مرا یاری درس حالت رباں بست * دل اندیشه و طبع بیاں بست
چگونه مرثیت گوم شهی‌را * که مثلش بر چرح آسماں بست[2]
دریغا لطف آں شکل و شمایل * که سروی چون قدش در بوستاں بست
دریغا آں همه سهم و مهابت * که نی او یارو دس‌را توان بست
دریغا شخص او کر وی اثر نه * دریغا نام او کر وی نشاں بست ۱۵
کجا شد آں همه مردی که گفتی * سپهر پیر مرد اس حواں بست
دریغا آں چنان چالك سواری * که نکراں حانش بر ران بست ۱۷

---

(۱) ار حمال الدّس عد الرّزّاق اصفهانی در مرثیهٔ حواجه قوام الدّس صدر حهان اصفهانی که گویا یکی ار حانوادهٔ صاعدیان اصفهان بوده است، و منها ایضاً

منقّص شد قدوم حواجه بر ما * که با او موکب صدر حهان بست
دریغا حواجه و حسن حواجه * که در روی زمین همتای حان بست
حهان شکل همه حرمی بگسست * که گوئی این سرا آں حان ماں بست
همه منگرم چه حای مانست * که گوئی اصفهان آں اصفهان بست
حهان نی روی تو هرگز مباد * که نی تو روس این حندان بست

(دیوان حمال الدّس عد الرّزّاق اصفهانی ۲۲۰ ۲۲۱)

(۲) رك این شعررا ندارد

چون مدارا نکرد با او مرگ * آسمان بی مدار بایستی
از پی آنک زیر خاکش کرد * چرخرا سنگسار بایستی
مشتریرا برای کینهٔ او * با زحل کارزار بایستی
پس ازو بزم ساختن[1] افسوس * جامرا مایه نار بایستی
پس ازو رزم کرده‌اند آوخ * تیغرا شرم و عار بایستی
تا بگریم فزون ز حد ز غمش * دیدهٔ من چهار بایستی
چون بذو نیست چشم من روشن * چشم خورشید تار بایستی
تا بخوردی مرا ز هجرانش * بر تنم موی مار بایستی
از پس هرك داشت سیرت او * چون منی یادگار بایستی

از پی کینهٔ آن شهریار مشتریرا با زُحَل کارزارست و روی مرّیخ ازین ماتم چون قارست، زهره خون دل پیش عطارد حاصل می کند تا بر روی ماه مراثی آن پادشاه می نویسد، حال اقبال در مضیق فراق او[2] چون زیرْ زارست و تن دولت در تبه هجران او نزارست، ناقصان جهان و جابران دوران‌را بقهر آن عادل و عجز آن کامل چارهٔ اعتذار و دیدهٔ اعتبار بایستی که زری که در بوتهٔ بقا پایدارست طرف کمر بشر نگشته است و بجز چشم کبریا جمله چشمها از خستگی مرگ ترست، شعر:

عمرت شذنیست جمله نیکی کن * هم سوذ کنی اگر نخواهذ شذ
امروز بذست کار فردارا * مندیش کزین بتر نخواهذ شذ

دریغ چنان پادشاهِ پُرهنر و شهریاری سَرْوَر که چشم ابر در دهر برو ماتم او می گریذ، شعر[3]

(۱) کذا و الظّاهر: ساختند (۲) ن آ: را (۳) از جمال الدّین عبد الرّزاق اصفهانی در مرثیهٔ جمال الدّین محمود [خجندی؟]، مطلعها:

دریغ بحر سخنورا جمال دین محمود * کش از سموم اجل چون سراب می بینم
نه خاندانی از مرگ تو خراب شذه است * که عالمی ز غم تو خراب می بینم

جمله ۲۹ بیت است، (دیوان جمال الدّین (Or. 2880, ff. 301a—302a

خبر آمد که خوارزمشاه بسیمان رسید، سلطان بامداد چوکوبال قلعهٔ دلعی بر سپید کوشك افق نشست بزیارت ائمّه رفت، ناگاه قتلغ اینانج از رباط قوطهٔ سر رود بدواند و لشکر مضطرب شدند و هرکس می گفت شعر:

برادے مرا کاشکی مادرم ٭ نگفتی سپهر برین را سرم
بودے مرا رنج و تیمار و درد ٭ غم کشتن و گرم دشت نبرد
(اگر خود برادی خردمند مرد ٭ بدیدی نگفتی چنین گرم و سرد
نراند و بکوری و ناکام زیست ٭ برین زیستن زار باید گریست
سرانجام خشتست بالین او ٭ دریغ آن دل و راه و آئین او)[1]

بست [و] چهارم جمادی الآخرة[2] [سنة ۵۹۰] بود سلطان از شهر[3] بیرون آمد و جنگرا بساخت و میمنه و میسره راست کرد و قلب 145b بیاراست، یك حمله از جانبین برفت بدوم حمله بدات مبارك خویش بتاخت و خودرا در میان انداخت، مثل إِذَا جَآءَ أَجَلُ ٱلْبَعِيرِ يَحُومُ حَوْلَ ٱلْبِيرِ، لشکر بکنار از سلطان بار گشتند در میان ایشان سلطان با چنددار نماند دست بدیشان می داد و ایشان بر قصد کشتن سلطان می کردند که ازو رنجیده بودند و محنتها دیده، یك سوارهٔ چنان آسان بدست خصمان نمند که چنان پادشاهی بدست ایشان افتاد، از اسپش بیفگندند و سرش بر داشتند[4] و حرمت سلطنت فرو گذاشتند، شعر[5]

(۱) شه ص ۵۸۱ س ۶–۸، (۲) بقول ربّ و آ (ح ۱۲ ص ۷) و بك و دل ای جامد ماه ربیع الاوّل بود نه جمادی الآخره، (۳) بآ سپهر
(۴) ولَ برای کشتن دل او نه بك ص ۴۷۷–۴۷۸ (۵) از عمادی شهریاری در مرثیهٔ فرامرز شاه ماردران، مطلعش اینست

در غم یار یار باشی ٭ یا غمخوار کار باشی
یا بیابم بروزگار مراد ٭ یا بروزگار باشی
و منها شه فرامرز کز معالی او ٭ اعراب را شعار باشی
چون مدارا نکرد الخ (دیوان عمادی نسخهٔ مرتضی منورم ط–سنه ۹۱۹ ۴ ۵۲ ۵۲)

پس آنگه با سر دستم نشستی * سر انگشتم بمنقارش بخستی
f.145a کنون آن خواب‌را تعبیر دیدم * همان شه بازرا نخچیر دیدم

و در محرّم سنهٔ تسعین و خمس مایة سلطان بر سبیل مطالعت مملکت و سهم آنك جمعی خوارزمیان بخوارزم و مازندران تشبّث ساخته بودند که مبادا که قصد رَی کنند لشکر برَی کشید، و سلطانرا چنان نمودند که خواجه معین کاشی ملاطفه بسراج الدّین قیماز می نویسد که کذخدای او بوده بوذ سلطان اورا بفرموذ گرفتن و اسباب و مملکت او تاراج داذ و وزارت بصاحب کبیر فخر الدّین پسر صفیّ الدّین ورامینی داذ و بعظمتی و آرایشی هرچ تمامتر دست بوس کرد و برونق او بعد از نظام الملك کس بوزارت ننشست، و سلطان بنشاط و طرب مشغول می بوذ و از اطراف فراغت می نموذ، خوارزمشاه‌را کفران نعمت خذاوندگار میراث بوذ از انسز که بر سلطان سنجر عصیان کرد و این بیتها گفت، شعر[1]

اگر باذ پایست رخش ملك * کمیت مرا پای هم لنگ نیست
تو اینجا بیایی من آنجا روم * خذای جهان‌را جهان تنگ نیست

او نیز حقّ بندگی فرو گذاشت و چتر برداشت و نام سلطنت بر خوذ نهاذ باستدعای دو سه ملك[2] روی بملك عراق نهاذ، سلطان برَی بزور بازو مغرور کس از امرا با وی موافق و یك دل نه هر وقت ملاطفها می نوشتند بقتلغ اینانج و بزرگانی که در خدمت او بوذند کچون بدر [رَی][3] در مقابله آییم سلطانرا در دست تو نهیم و همان مسئلهٔ در همذان باشذ، شعر[4]

چو مشکین جعد شب‌را شانه کردند * چراغ روزرا پروانه کردند
بزیر تخت نرد آبنوسی * نهان شذ کعبتین سندروسی

(۱) رك بص ۱۷۴ س ۱۴—۱۵ در سابق (۲) یکی ازیشان قتلغ اینانج بود (رك به آ ج ۱۲ ص ۶۹—۷۰) (۳) کذا فی رسالة جوینی (۴) از خسرو شیرین نظامی در «رسیدن شاپور بسر منزل شیرین» (خمسه طبع طهران ص ۶۶)

من میوهٔ شاخ سایه پرورد نیم ٭ در دیدهٔ خورشید جهان گرد نیم
گر بر سر خصمان که به مردان مَنَد ٭ مفتاح زبان بر نکنم مرد نیم

او مفتاح بر سر خصمان نکرد امّا خصمان سر باریین او بر دار کردند و علم دولتش نگونسار کردند، خدای عزّ و جلّ قهر و هلاك بر حال نایاك ایشان گماشت دمار از روزگار ایشان بر آمد، آنها که سر او بر گرفتند ۵ سال نسر نبردند و نمردند، و در آن وقت که سلطان از مصاف در قزوین با همدان آمد این دوبیتی گفته بود وصف الحال قلعه و فتح عراق ست:

تا طغ بری که کس مرا یاری کرد ٭ شمشیر گسود و بخت بیداری کرد
از جملهٔ بندگان در اطراف وفا ٭ محمود اناسوغلی و درماری کرد ۱

حال دعاگوی مولانا صدر کبیر تاج الدّین محمّد بن علیّ الرّاوندی محابات آن بگفت و بحضرت اعلی فرستاد، ست:

شاها فلك ارچه با تو عیّاری کرد ٭ هم شد بر تو بخدمت و یاری کرد
این کار به محمود به درماری کرد ٭ اقبال تو بود و لطف حق یاری کرد

موقع اعتماد و محلّ ارتضا پیوست و بر لطف پروردگار چنین واند که حقیقت ۱۰ است که تاج الدّین گفت و مرا بار مالد کی هریمت و نصرت و قهر و ظفر از ملك تعالی می یابد دید و صد هزار شکر و سپاس از ملك تعالی کی های دولت سایه بر سرم افگند و بار مملکت با دستم آمد و اورا بواختم و بشمس ساختم، شعر[1]:

من این بخت بدم در خواب دیده ٭ که بودی یارب از دستم پریده ۲
بصد دست هنر سر بریدی ٭ سرای خود بشمشیر گه بدیدی

(۱) ظاهرًا این اشعار از خود سلطان طغرل است و مراد از «شعر» مَیلك شعر من سلجوق است که ایلك ارسلان اورا در زمان حبس برادران بر تخت سلطنت نشانده بود (رجوع بص ۴۶۳ در حاشیه)

سر مردمی بُردبارے بوذ * چو تیزی کنی تن بخواری بوذ(۱)
اگر بذ بوذ گردش آسمان * بپرهیز بیشی نگردذ زمان
(اگر پاذشه کوه آتش بذی * پرستنده‌را زیستن خوش بذی
که آتش که با خشم سوزان بوذ * چو خوشنوذ باشذ فروزان بوذ
ازو یك زمان شیر و شهدست بهر * بدیگر زمان چون گزاینده زهر)(۲)

و آن پاذشاه جهاندار که سایهٔ آفریذگار عَزَّ اَسْمُهُ بوذ روی زمین بنور عدل او جمال می گرفت و بهیبت و شکوه او عمارت جهان و تعلّق تألّف اهوا می بوذ و دولتش هر روز می افزوذ و بخت روی می نموذ، شعر(۳)

خوشا ملکا که ملك زندگانیست * خوشا روزا که آن روز جوانیست
نه هست از زندگی خوشتر شماری * نه از روز جوانی روزگاری

f.144b شه طغرل(٤) که سالار جهان بوذ * جوان بوذ و عجب دلکش جوان بوذ
نبوذ از عهد او تا عهد آدم * بفرّ او جوان بر روی عالم
نخوردی بی غنا یك جرعه باذه * نه بی مطرب شذی طبعش گشاذه
مغنّی‌را که پارنجی بداذے * بیك دستان کم از گنجی نداذی

بزور بازو مغرور بوذی گُرز او سی من بوذ چنانك بیك زخم مرد و اسپ‌را بکوفتی و حمایل هفت منی‌را کار فرموذی، شعر(٥)

ببارش تیغ او چون آهنین میغ * کلیذ هفت کشور نام آن تیغ

و پوستی‌را باذ در دمیذندی و هفت زره در پوشیذندی بیك زخم بگزاردی و هر وقت این دوبیتی کی خوذ گفته بوذ بر زبان براندی و خواندی، بیت:

---

(۱) شه ص ۱٤۲۷ س ۱۲ (۲) ایضاً ص ۱٦۷۸ س ۱٦—۱۸ (۳) از خسرو شیرین نظامی در «رفتن شاپور بطلب شیرین» (خمسه طبع طهران ص ۸۱)
(٤) خمسه: جهان خسرو (٥) از خسرو شیرین نظامی (خمسه طبع بمبئ ص ۷ از مثنوی مذکور)

الملك همذان آوردند و خطبه خواندند و اموال بسیار و تجمّل بی شمار مصحوب او بوذ، در ماه رمضان[۱] بدار الملك همذان سلطانرا با وی زفاف رفت و مدّتی در سرای باربك خدمت سلطان کرد و سلطانرا چنان نمودند که او با تو همان حرکت قزل ارسلان خواهذ کرد، سلطان بنرموذ تا اورا زه نهاذند، [شعر]:

چنینست باذافره داذگر * همه بذکنش‌را بذ آیذ بسر[۲]
اگر بذکنش زور دارذ چو شیر * نبایذ کباشذ بیزدان دلیر[۳]
(ندارذ همی راز مردم جهان * همان به که نیکی کنی در نهان
چو بی رنج باشی و پاکیزه‌رای * از آن بهره یابی بهر دو سرای)[۴]
اگر چرخ گردان کشذ زین تو * سرنجام خاکست بالین تو[۵]

و مجد الدّین علاء الدّولة در غیبت سلطان با مطربی زلیخا[۶] نام که از معشوقگان سلطان بوذ عشرت کرده بوذ، شعر:

کسی کو بوذ بر خرذ پاذشا * روانرا نراند براه هوا

سلطان اورا بگرفت و پانصذ هزار دینار زر سرخ بك نقد دو دو سبکه بر هم پیخته هریك هزار دینار بدیوان سلطان گزارد، سلطان اورا با زر اسیر بقلعهٔ قزوین[۷] فرستاذ، شعر:

چنین گفت دانا که مردن بنام * به از زنده دشمن بذو شاذ کام[۸]
تو با دشمنت رخ پر آزنگ دار * بذ اندیش‌را چهره بی رنگ دار[۹]

«اند [السلطان] من عند عزّ الدّین فرح الخادم فاقام عندها [ای عند اینانج خاتون] ایّاما الی ان تجهّزت باحسن الجهاز و قصدت خدمة السلطان ...» (f. 101a)، شاید که «مخلص سعد» لقب ابن عزّ الدّین فرج بوده باشد

(۱) بقول ابی حامد رمضان سنهٔ ۵۸۸ است (۲) ظه ص ۱۶۹۰ س ۱۴
(۳) ایضاً ص ۱۶۹۵ س ۲۳ (۴) ایضاً ص ۱۶۸۴ س ۱۲–۱۳ (۵) ایضاً ص ۶۷ س ۱۰ (۶) نَ اینجا بك واو زیادی دارد (۷) کذا فی نَ و لعلّه «فرزین» (۸) ظه ص ۲۵۲ س ۱۷ (۹) ایضاً ص ۱۴۲۴ س ۱۲

وکلید بشمس الدّین مبارك سپرد که خاصگی و محلّ اعتماد سلطان بوذ؛ و سلطان خزاین و ذخایر و دفاین و اسیرانرا بذانجا می فرستاذ، و عزّ الدّین فرح[1] از اصفهان و نواحی آن هفتاذ خروار خزانه بفرّزین فرستاذ و قراقز سلطانی و حاجب خاص ملك الامرا جمال الدّین ای ابه‌را حمایت کردند و تربیت نمودند تا سلطان بازش اقطاع فرمودو و در خدمت می بوذ، خوارزمشاه برّی آمذه بوذ و قلعهٔ طبرك در ضبط آورد، و اینانج خاتون بسرجاهان[2] شذه و دختر سلطانرا از بهر یونس خان[3] بخواسته و باز گشته، بفصل بهار در شهور سنهٔ تسع و ثمانین [و خمس مایة] سلطان عالم برّی رفت و قلعهٔ طبرك‌را حصار داذ و بستذ و خراب کرد و مادّهٔ آن فتنه از رّی برداشت و طمغاج خوارزمی‌را که کوتوال بوذ کُشته با خوارزم بردند و سران امرای خوارزم‌را دستگیر کردند و اسیر بقلعهٔ فرّزین فرستاذند، و سلطان با همذان آمذ و خواجه معین برّی بوذ جمعی خوارزمیان بنواحی گرگان و بسطام و دامغان بوذند تاختن کردند، خواجه معین[4] بخدمت تخت اعلی پیوست سلطان [رکاب] همایون برنجانیذ و خوارزمیان‌را بجهانیذ و بدرهٔ خوارِ رّی مصافی سخت رفت[5] و بیست و پنج کس از امرای خوارزم اسیروار گرفتار شذند چون میاجق و صوناش و محمّد خان و غیر ایشان و قتلی عظیم رفت، و شاعری خوارزمی این دوبیتی بحضرت سلطان [فرستاذ] صذ دینارش [انعام فرمودو]، شعر: f.144a

ای پیش عزیزان تو خوارزمی خوار * وی خنجر برّان تو خوارزمی خوار
زین بیش نیارذ که ببیند در خواب * از حملهٔ سمنان[6] تو خوارزمی خوار

و سلطان مخلص سعد[7]را بفرستاذ تا اینانج خاتون‌را از قلعهٔ سرجهان بدار

---

(۱) کذا فی الاصل، زتَ در همه جای؛ فرج و گویا همین صواب است
(۲) یعنی قلعهٔ سرجهان (۳) پسرِ علاء الدّین تکش خوارزمشاهِ مذکور
(٤) نَآ اینجا یك واو زیادی دارد (٥) چهارم محرّم سنهٔ ٥٩٠ (ذیل ابی حامد)
(٦) در نَآ در بالای این کلمه نوشته شده: غلام است (۷) زتَ:

و سلطان شهید و جهاندار سعید بر تخت سلطنت نشست و بحکم مملکت پیوست و امرای عراق مکوب و خاکسار علمها نگونسار بیچاره و در جهان آواره شدند، و فخر الدّین قتلغ قراقزی که شمشیر بر چتر سلطان زده بود بدست افتاد سلطانش بدو بیم رد و بمالك دوزخ سپرد، و خواجه معین کاشی‌را سلطان بنواخت و دوات وزارت فرستاد و صد هزار دینار پیش‌کش بخدمت سلطان آورد در سنهٔ تسع و ثلاثین و خمس مایة وزارت خانهٔ ایشان بار دیگر از سر گرفت، و چون سلطان بدار الملك همذان رسید ملك الامرا جمال الدّین ای ابه عَزَّ نَصْرُهُ بخدمت سلطان آمد و عهدی بی نست تا امرای عراق‌را از سلطان امنی حاصل گردد، f 143b هنوز سخنی ناگفته و دیگی ناپخته پسر امیر بار شرف الدّین الب ارغون بر اثر از قُم بیامد و دست بوس کرد، سلطانرا با وی قدیمًا کینها بود صبر نتوانست کردن خالی پسر امیر بار و جمال الدّین ای ابه‌را بگرفت و اسباب ایشانرا تاراج فرمود، شعر:

چو چشمه بر سبز دریا بری ٭ بدیوانگی ماند آن داوری
(بکردار دریا بود کار شاه ٭ بفرمان او تابد از چرخ ماه
ز دریا یکی ریگ دارد بکف ٭ یکی دُرّ و گوهر میان صدف)[1]

سلطان انتقام سالها از پسر امیر بار بخواست و اسباب باریکی با خاص گرفت و پسر امیر بار از زخم شکنجه و قهر بسیار مال بی شمار بموکّلان بذرفت تا اورا بگذرانیدند و بپای اروند در خالوسکرد بخانهٔ[ی] پنهان کردند، کسی نشانی بسلطان آورد مردان‌را بدوانید و ناگاه بحوالی خانه حلقه کردند، پسر امیر بار دست بی داد و تیر بی انداخت رحمی بر سرش کردند جان بداد سرش بر گرفتند و بحضرت اعلی بردند و دولت باریکی بوشته شد و بندگان و سرای سلطان بماند، و جمال الدّین ای ابه بجان امان داد تا کس فرستاد و فرزندان‌را از قلعهٔ فرزین بزیر آورد

(۱) شه ص ۱۶۲۹ س ۱۹–۲۰

اسفهسلار حسام الدّین دزماری و امیر بار اناسوغلی[۱] سلطانرا از قلعه بیرون آوردند و با لشکری حقیر کاری خطیر پیش گرفتند[۲] و روی بلشکر عراق آوردند، و هر امیری عراقیرا صد چندان شوکت بود عراقیان‌را این حرکت بازی آمد جنگی حجازی[۳] بساختند و بدرِ قزوین جمل و صفّینی نهادند[٤]، دولت سلطان هم بذیشان جوابشان بکرد بعضی رَهْو کردند و بعضی اسپانشان گندم خورده بودند قوّت مصاف نداشتند سقط شدند، سواران پیاده ماندند سران امرا بجانی جان بجستند و اسباب بگذاشتند، و سلطانیان با غنیمتهای بسیار و اسپ و سلاح بی شمار روی بدار الملك همذان نهادند، ملك مقرّر شد و سلطان موقّر گشت و بندگان از اطراف روی بخدمت تخت اعلی نهادند، شعر[٥]

دگر باره شهنشاه جوانبخت * که او با تاج بود آرایش تخت
بسلطانی بتاج و تخت پیوست * بجای ارسلان بر تخت بنشست
پناه ملك شاهنشاه طغرل * خداوند جهان سلطان مقبل
سریر افروز اقلیم معانی * ولایت گیر ملك زندگانی
ملك طغرل که بذ دارای عالم * سپهر دولت و دریای عالم
بفتح هفت کشور سر بر آورد * سر نُه چرخ‌را در چنبر آورد
حبش‌را زلف در طمغاج پیوست * طراز شوشتر در جاج پیوست
ببازِ چتر عنقارا گرفته * بتاج زر ثریّارا گرفته
شکوهش چتر بر گردون رسانید * سمندش کرّه بر جیحون جهانید
گهش خاقان خراج چین فرستاذ * گهش قیصر گزیت دین فرستاذ

(۱) در نَ مابین الف و نون در «اناسوغلی» حرفی تراشیده است و اینطور است: «ا ناسوغلی» تگَ: سیف الدین محمود اثائلی، ذیل ابی حامد: محمود اماسغلی، زت: محمود بن سنا (کذا) التركانی، یکی از بندگان اتابك پهلوان بود (۲) لشکر سلطان سه هزار سوار بود و لشکر عراق بیش از پانزده هزار (زت) (۳) کذا (؟)
(٤) روز آدینه پانزدهم جمادی الآخر سنهٔ ٥٨٨ مصاف دادند (ذیل ابی حامد)
(٥) از خسرو شیرین نظامی در «دعای دولت سلطان اعظم قزل ارسلان» (خمسه طبع طهران ص ٥٣—٥٤)

سا سا شادی دهیم و خورم * چو وقت گذشتن بود نگذرم[1]
چرا کشت باید درختی بدست * که بارش بود زهر و بیخش کبست[2]
چه با رنج باشی چه با باج و تخت * بباید ترا بس بتر جام رخت[3]

و اینالك قزل ارسلان بر اثر پدر همداں آمد و ملك مقرّر شد و ملك سنجر بن سلیمان‌را از قلعه بیاورد تا بر تخت بنشاند و امرارا بر اقطاعات مشور داد و روی باصفهان آورد و با اباج خاتون رفاف کرد و عظمتی تمام و پادشاهی تکلّم یافت، و از دار الخلافة اورا عشوه دادند که بر تخت سلطنت می باید نشست، سنجررا با قلعه فرستاد و خود بر تخت سلطنت نشست و آسیبی و بیداد و کفران نعمت خداوندگار و غدرْ مبارك بیامد، و آن حرکتی شوم بود که دولت و سلطنت طغرلی در نوشت، اباج خاتون و امرای عراق که مقرّر دولت او بودند محرّب قاصد او شدند، اتّفاقی کردند و دمار از خانها بر آوردند همه بدست خود خانهای خود بردند، اوّل اندیشه کردند که چون ما بر سلطان طغرل بیرون آمدیم و با وی غدر کردیم چگونه کسی بر ما اعتماد کند پیش از آنك سلطان جهان قزل ارسلان از ما انتقام کشد ما اورا بکُشیم چه باید که اورا اندیشه باشد که مارا بر دارد و بندگان خودرا بگمارد، اتّفاق کردند و اورا مست حبسه در حجره بکشند[4] و ملك با دست گرفتند و بر یکدیگر قسمت کردند، و اینالك ابوبکر هم در آن شب انگشتری و نشانهای عمّ برداشت و بآذربیجان رفت و قلاع آن طرف و مملکت و خزاین و ذخایر در ضبط آورد و امرای اتراك و آذربیجان سر بر خط فرمان او نهادند و کمر بندگی او در بستند، قلعه اباج و عراقیان ملك عراق قسمت کردند و آذربیجان باینالك ابوبکر بازگذاشتند، و هم در آن سال جهان بلحب شعبهٔ[ای] انگیخت و رنگی بر آمیخت، عراقیان در مملکت طارع نشسته امیر

(۱) شاه ص ۴۴۷ س ۵ (۲) ایضاً ص ۴۴۸ س ۲ (۳) ایضاً ص ۱۴۱۱ س ۲
(۴) در شمار سنهٔ ۵۸۱ (رك به آ ح ۱۲ ص ۴۹ — ۵)

آهم ز دل تنگ برون می آید * چون ناله که از چنگ برون می آید
زین محنتها بیك نفس باز رهم * وآن یك نفس از سنگ برون می آید

تفحّص این حال و استکشاف این مقال کردم گفتند اتابك روی بآذربیجان نهاذ و خیل قفچاق‌را بشکست و لشکر ایشانرا ترت و مرت کرد، اطفال‌را ببرده بفروختند و کباررا اسیر کردند و سلطان از دولت خوذ ناامید شذ و بسر تربهٔ اسلاف آمذ و بنشست، بعد از آن جمع امرای عراق بمواضعهٔ اتابك قزل ارسلان بر پی سلطان بدار الملك همذان آمذند و سلطان چنان نمودند که ما از اتابك گریخته آمذیم و برسم یاوگی روی بخدمت نهاذیم اگر سلطان گناه ما ببخشذ و مارا قبول کند ما در خدمت باشیم اگر نه در اطراف پراگنده خواهیم شذ، سلطان در جوال زرق و افتعال ایشان شذ و چون همه نادانان سخن دشمنان بخورد و کس فرستاذ و ایشان‌را سوگندان غلاظ بداذ نیز ایشان آیمان مغلّظه بر سلطان عرضه کردند و چون[1] عهد کرد تعیین مقام دست بوس میدان شوّرین[2] بوذ، f.142b سلطان بیرون شذ و ایشان بیامذند و گرد چتر همایون حلقه کردند و گفتند اتابك فرموذه است که بدزمار[3] می باید شذ، فخر الدّین قتلغ قراقزی شمشیری بر چتر سلطان زذ و سلطان اسیروار گرفته شذ[4]، شعر:

چو دل بر نهی بر سرای کهن * کند ناز وز تو بپوشذ سخن[5]
(جهاندار بر چرخ چونین نبشت * بفرمان او بدروذ هرچ کشت
چه بندی دل اندر سرای سپنج * چه یازی برنج و چه نازی بگنج
کت از گنج[6] دیگر کسی بر خورذ * خردمند دشمن چرا پرورذ)[7]
چه سازی چو چاره بدست تو نیست * اگر سازی ار نه جهانرا یکیست

(۱) «و چون» در متن مکرّر نوشته شده است (۲) عَ: سورین (۳) یاقوت: دِزّ مار (بتشدید زاء)، بقول تگَ و ذیل ابی حامد سلطان در قلعهٔ کهران محبوس کرده شد (۴) در رمضان سنهٔ ۵۸۶ (ذیل ابی حامد) (۵) شَه ص ۵۰۷ س ۲
(۶) نَا: رنج (۷) شَه ص ۴۴۷ س ۴، ۶–۷

در ننص س با مرگ زار می کرد، شعر

إِذَا تَمَّ أَمْرٌ دَنَا نَقْصُهُ ۞ تَوَقَّعْ زَوَالاً إِذَا قِيلَ تَمّْ

ناگاه دوسی حلقه بر در زد و سعدی در خانهٔ من آوارهٔ طهور آسایش و ابدای گشایش افگند، سعادت مرا استقبال کرد و گفت بحمدی رضای ترا کمر بستم و بقال فرخنده بانو پیوستم ازین پس محال اختلال‌را با طاهر احوال تو کار نیست، مقدم این محاب باهزار و ترحاب باقی نمودم از کُنج ادبار بیرون دویدم بشارت مقدم سلطان عالم رکن الدّنیا و الدّین طغرل بن ارسلان شنیدم که از آذربیجان بدار الملك همدان رسیده بود و از حصار باهموار و بندگان انکار شدند بسیار و مکاید بی شمار دیده و شکستها و آزارها کشیده، بحب سلطنت وداع کرده و روی بآخرت 14ra آورده، اسباب پادشاهی بگذاشته و دل از حشم و حشم برداشته، فرزند دلبندرا بدار الخلافه فرستاده و خود بسر تربهٔ اسلاف رفته و نشسته[1]، این معنی مرا ناموافق افتاد و این سخن به لابق آمد، آنج مرهم می پنداشتم زخم بود و آنج راحت انگاشتم غم بود، گفتم ای سبحان الله جهان چون با جهانیان چنین کند با دیگران خود چه کند، مصراع[2] بار این چه ۱۵ محنت که از ناگهان فتاد[3]، کاشکی خود نبودمی با این سخن نسودمی، [شعر]

من خود از غم شکسته دل بودم ۞ عشق آمد غمانم بشکست

وین گفتی دولت افسانه حیران بهتر بود جهان بی جهانیان نماند و چراغ دولت آل سلجوق‌را بروانهٔ فلك پُف کند این مُلك بر مسخی ۲ قرار گیرد، وین گفتی چون بندگان متردّد خاصگان‌را متشرّد گردند و دود از خان و مانها بر آوردند این حشمت کی[4] با قالب افتد این چه محنت که بود و این چه آفت که روی نمود، تب

(۱) ربـ برای شرح آن به ربـ 101a—1 ۲ و بیر دل ابی حامد (۲) بآ شعر
(۳) ربـ نص ۳۵۵ س ۱—۲ در سان (۴) بآ که

گیتی چه خواهـذ از من مسکین مستمنـد
عالم چـه جویـذ از من دل خستهٔ نژنـد
دردا که حلقه[۱] گشت جهان پیش چشم[۱] من
من مانـده در میانهٔ این حلقـه پای بنـد
ای دوستان چـرا نکنـذ بـاذ من کسی ۲.۱۱۱۵
گویـذ محمّد از چـه سبب گشت مستمنـد
ای مهتران و یـاران اے بی عنایتـان
رحمت کنیذ بـر من دل خستـهٔ نژنـد
اے چاکران مخلص حقّـم گـذاشتیـذ
دانیـذ کـز خـذای نباشـذ چنین بسنـد
پنـدم دهنـد هـر کس گویـند صبر کن
بی دل چگونـه صبر کنم پس چسوذ پنـد
بسیـار صبر کـردم و سوذم نمی کنـذ
ای دوستان نگویید کآخر[۲] ز صبر چنـد

چون تن ضعیف از مشاقّ سفر بیاسوذ لطف هوا آن علّتهـا بنموذ که بِضِدِّهَا تَتَبَیَّنُ الْاَشْیَاءُ[۱]، مدّت یکسال و نیم رنجهایی کشیذم که وهم بنی آدم ادراك چگونگیش نکند و از کیفیّت و کمیّت او قاصر ماند، در فصل تابستان بُحران یرقان بر دل و جان مستولی شذی و من نگران تا بخت منکوس سکنگبین تسکین پزذ بخت از آن دور بوذ و بوقت زمستـان درد کمرگاه و ران قصد جان کردی و من جویان که طبع معکوس شربت دوایی سازذ طبع از آن نفور بوذ، روزی رنج و محنت چنان شدّت گرفته بوذ که مرغ جان قصد پرواز می کرد و طوطی دل

(۱—۱) نآ: کست جهان سس حشم (۲) کذا فی نآ و وزن خراب است و باید «آخر» (بدون کاف) باشد (۱) صدره: و نَذِیمُهُمْ وَ یَمِیمُهُمْ عَرَفْنَا فَضْلَهُ، و البیت من قصیدة للمتنبّی یمدح بها ابا علی هارون بن عبد العزیز الکاتب (دیوان طبع برلن ص ۱۹۷)

بگوشتش چه رسد و گوشت گوسفند نـه بکار بود چنانك هرچ بخورد اجلش برسد، مدّت شش ماه در آن موضع شوم و میت[۱] بوم شناید و مکاید کشیدم و یك لحظه روی فواید[۲] ندیدم، اگر قصد نزهت‌جا و عزم تماشا کردی غصّهٔ جرب و قصّهٔ نعب چندان بوس بر تن محبوس نهادی که خضرت صحرا آب سیـاه پنداشتی[۳] و فریاد و آه بچرخ ماه برداشتی آن تماشـا بگذاشتی و آن نزهت‌جا نادیده انگاشتی[۴] تا لطف ربّانی و عنایت رحمانی بخت خفته[۵]را بیداری کرامت کرد طلوع سعود طالع‌را مسعود گردانید بابیم[۶] مرادی مارا جوازی دادنـد و در بند زرّینکمر بگشادند، چون پیروزی به پیروزکوه رسیدم دیده می دید و در دل نمی گنجید[۷]، شعر[۸]

اینك می بینم بیداریست یـا رب یا بخواب
خویشتن‌را در چنین[۹] نعمت پس از چندان عذاب

و بزرگان گفته اند دلی‌را چو شادی از اعتدال بگذرد زحیرش بگیرد[۱۰] و بسیار بود که غمی بکسی رسد چندان بخندد که بمیرد، غذاهای ناموافق[۱۱] و هواهای نه لایق اثر کرده بود هر روز وهن و فتور[۱۲] در تن رنجور ظاهر می شد[۱۳] تا براوند که منشأ[۱۴] اصلی بود رسیدم و روی عزیزان که غرض کلّی بود بدیدم[۱۵]، تماسّ[۱۶] آن حرارت بدل و جان رسیده بود هر روز ضعفی روی می نمود و هر ساعت رنجی می بود، فراق احباب بغایت کمال و دل کباب در نهایت عذاب نه روی شدن نه برگ اندر[۱۷] بودن همه روز این قطعه وِرد درد خود ساخته بودم، شعر:

---

(۱) نَآ: مست (۲) نَآ: فواید (۳) نَآ: بنداشتی (۴) نَآ: انگاشتی
(۵) نَآ: خفته (۶) ؟ (۷) نَآ: نمی گنجید (۸) مطلع قصیده ایست از اوری (کلّیّات طبع تبریز ص ۱۲—۱۴) (۹) نَآ: چنین (۱۰) نَآ: بگذرد
(۱۱) نَآ: ناموافق (۱۲) نَآ: فتور (۱۳) نَآ: شد (۱۴) نَآ: منشاء
(۱۵) نَآ: بدیدم (۱۶) نَآ: تماس (۱۷) نَآ: اندر (اندر؟)

که مازندران شاهرا یاد باد * همیشه[۱] برو بومش آباد باد
که در بوستانش[۲] همیشه[۱] گل است * زمینش پُر از لاله و سنبل است
هوا خوش گوار و زمین[۳] پُر نگار * نه سرد و نه گرم و همیشه بهار
نوازنده[٤] بلبل[٥] بباغ[٦] اندرون * گرازنده[۷] آهو براغ اندرون
همیشه[۱] نیاساید از جست و جوی * همه ساله هر جای رنگست و بوی
گلابست گویی بجویش[۸] روان * همی شاد گردد ببویش[۹] روان
دی و بهمن و آذر و فرْودین[۱۰] * همیشه پُر از لاله بینی زمین
همه ساله خندان لب جویبار * بهر جای باز شکاری بکار

چون بذان دیار رسیدم انواع نعم آنجا جمع دیدم، میوهایی که بلطف آب حیوة بوذ و خیرهایی[۱۱] که فواتح[۱۲] حسنات بوذ، مشی اقدام بر انواع ریاحین بوذ و هر جای خضرت بساتین و لاله و نسرین بوذ، ترنج[۱۳] که ارواحرا در بزم راح افراح ازو بوذ آنجا ملازمت مستراح می کرد و نارنج[۱٤] که شاهزاذگان از برای رنگ و بوی دارند گدا بچگان[۱٥] آنجاش در رَخْم گوی می داشتند، امّا چون آن دربند احراررا پای‌بند بوذ گوئیا ترنج و نارنج مظنّهٔ عنا و رنج بوذ و نرگس و خیری چو ایّام f.141a پیری بی مژه، الحان هزاردستان چو مطربی بوذ که بر بالین مستان سراید[۱٦] مستان خفته‌را آن نوا چه در یابذ و مطرب‌را ازیشان[۱۷] چه گشایذ[۱۸]، صحرای او بیشه و مرغزارست و خانهای درخت و جویبار، امّا آب جویبار از بیشه و مرغزار آب روی ببرده بوذ و از فواکه و اثمار تزاحم[۱۹] انهار طعم و لذّت سترده، شیر مرغ ناسازگار بوذ تا[۲۰]

---

(۱) نَآ: همیسه (۲) نَآ: بوستانس (۳) نَآ: رمن (٤) نَآ: نوارده
(٥) نَآ: بلبل (٦) نَآ: ساغ (۷) نَآ: کرارنده (۸) نَآ: بحویس (۹) نَآ: ببویس
(۱۰) کذا فی شه، نَآ: فوردین (۱۱) یعنی خیرهایی، نَآ: جیرهایی (۱۲) نَآ: فواح
(۱۳) نَآ: برح (۱٤) نَآ: بارج (۱٥) نَآ: کدا بحکان (۱٦) نَآ: سراند
(۱۷) نَآ: ازیسان (۱۸) نَآ: کساید (۱۹) نَآ: براحم (۲۰) نَآ: با

که منشی[۱] حضرت و اسناد سرای دولت ملك مازندران بود برسالت آمده بود و بسبب هنر و طلب دهر اورا با مؤلّف کتاب راحة الصّدور محمّد بن علی بن سلیمان الرّاوندی محالست و موانست افتاد[۲] و با اسناد 1402
سلطان که حال دعا گوی باشد صدر امام کبیر رکن الدّین محمد الاسلام ملك العلما محمود بن محمّد بن[۳] علی الرّاوندی صفاء ولا داشت[۴] و
اورا بر آن گماشت که دار الملك همدان بگذاشت و روی مازندران[۵] نهاد و باسم رسالت سلطان مشافهه عزم آن جزوم کرد و ملاطفهٔ[ی] بخطّ مبارك سلطان داشت و مصحبی جمالی بخطّ اشرف سلطان که این نوّاب[۶] و این مقلة[۷] در حال جوه[۸] از بوشین[۹] هزار بك آن عاجز بودند از رای ملك مازندران بجنبه برد و بحکم استادی الحاح کرد و ۱
افتراح فرمود که مرا[۱۰] حقّ استادی می باید گزارد و کمر خدمتی بر می باید[۱۱] بست که مَنْ عَلَّمَكَ حَرْفًا صَيَّرَكَ عَبْدًا و در خدمت رکاب من دوان می باید شدن و خود چه جای این سخن[۱۲] است مرا تو فرزندی عزیز[۱۳] و دلبندی گانه و همگی اعتماد[۱۴] در خط مصالح رأی رشید[۱۵]
و عقل سدید تست و اگر چنانك در آن ولایت از عفونت هوا خطری ۱۵
بخاطر رسد و رنجی روی نماید الاّ بمدد شفقت چون تو فرزندی[۱۶] زایل نشود، از روی حق گزاری امتثال امر او واجب آمد و بماشای آن دیار باعث و محرّض گشت[۱۷]، و در شاه نامه که شاهِ نامهاست و سر دفتر کتابهاست وصف مازندران خوانده بودم، شعر[۱۸] ۱۹

---

(۱) ن آ منشی (۲) ن آ افتاد (۳) ن آ بن (۴) ن آ داشت (۵) ن آ مازندران (۶) رك بعض ۴۸ ح ۲ در پایان (۷) ترجمهٔ حال وی در تاریخ این جلّکان مسطور است در حرف م، هو ابو علی محمّد بن الحسین بن عبله الکاتب المشهور
(۸) ن آ جوه (۹) ن آ بوشین (۱۰) ن آ مرا (۱۱) ن آ باید
(۱۲) ن آ سخن (۱۳) ن آ عزیز (۱۴) ن آ اعتماد (۱۵) ن آ رشید
(۱۶) ن آ فرزندی (۱۷) ن آ کشت (۱۸) شه ص ۲۴۱ س ۱۴—۲۱

بر اثر تاختن[۱] کرد و ثقل و بنه و اسباب تاراج فرمود، و سلطان جریده[۲] بجست و بقفچاق پیوست[۳] و در همذان و اطراف عراق[٤] بزدان[٥] آذربیجان و[٤] اتابك هر جا که نشان[٦] مال مخالف بود برداشت[۷] و از ولایت مال قرار قانونی و دخل اقطاعات[۸] و کندوهای لشکری بر گرفت[۹] و در همذان بردان[٥] آذربیجان استیلا[۱۰] می کردند و خلق را می آزردند در دل دوستان نمی گنجید، جماعت رعیّت صدقات و صلات بارباب طاعات و عبادات می فرستادند و در زوایای عبّاد و مساجد بلاد جمع زهّاد بدعا عَوْد رایت سلطنت میخواستند، و در اطراف عراق[۱۱] اهل خیر[۱۲] و مردم باهنر ده هزار بیشتر[۱۳] بودند[۱٤] که هرگز سلطانرا نادیده[۱٥] و بر وَی سلام ناکرده اورا از جان خوذ دوستر داشتند و بمقتضای تَفَاءَلُوا فَاِنَّ اَلْاَرَاجِيفَ مِنْ مُقَدَّمَاتِ اَلْكَوْنِ هر لحظه گفتندی[۱٦] سلطان آمذ و بعبادت خانها[۱۷] می رفتند[۱۸] و طاعات می آوردند تا[۱۹] سلطان هرچ زوذتر باز آید، و لشکر منصور دار الخلافة تشریف از برای پاذشاه کریم و جهاندار رحیم ملك معظّم قزل ارسلان بَرَّدَ اَللّٰهُ مَضْجَعَهُ آورده بوذند و از اطراف بلادْ رسولان روی بذان حضرت علیا و بارگاه بر ثریّا[۲۰] نهاذه بوذند[۲۱] جوانی خوب سیرت نیکو[۲۲] روی تمام[۲۳] موی با عقل و دها و دانش[۲٤] و ذکا شهاب الدّین الاستراباذی

---

(۱) نَآ : باحس (۲) نَآ : حریده (۳) نَآ : سوست، و قفچاق هو عزّ الدّین حسن بن قفچاق والی آذربیجان (زت f. 102a) (٤—٤) این سه کلمه گویا از سهو نسّاخ نوشته شده است و باید زاید باشد، رسالهٔ جوینی این سه کلمه‌را ندارد

(٥) کذا فی نَآ، رك بص ۲۳۹ ح ۱ در سابق (٦) نَآ : نسان (۷) نَآ : برداست

(۸) نَآ : اقطاعات (۹) نَآ : کرف (۱۰) نَآ : اسلا (۱۱) نَآ : عراق

(۱۲) نَآ : حبر (۱۳) نَآ : بیستر (۱٤) نَآ : بوذند (۱٥) نَآ : بادیذه

(۱٦) نَآ : کفسدی (۱۷) نَآ : حانها (۱۸) نَآ : رصد (۱۹) نَآ : با

(۲۰) نَآ : ثربا (۲۱) نَآ : بوذند (۲۲) نَآ : نکو (۲۳) نَآ : تمام

(۲٤) نَآ : دانس

گر مه نماند این سه ستاره[1] بجای ماذ
اورا نشستگاه بهشت خدای ماذ

یا رب تو محمد دین‌را پایه بلند کن
بر عمر عزّ دین[2] برکت پای بند کن
گر شذ پذر بجلد و مقامی گزیذ خوب
این نور دیذه‌را تو خدای ارجمند کن
بر دوستانش هیچ گزیذ از زمین مه
دشمنش‌را بر آتش قهرش سپند کن
دارذ ز فضل و عقل و هنر مایهٔ تمام
بر وی تو ای خذا همه‌را سوذمند کن
بر خاك فخر دین بکرم رحمتی فرست
نقدی که دارذ از کرم خوذ پسند کن
f 140a منّت خذایرا که ثمر ز آن شجر[3] بجاست
مردانشه[4] جواد فرشته[5] سیر بجاست

بعد از آن سلطان عالم بر حوالی همذان طوافی می کرد و کرّ و فرّی می کرد و ملك مستقیم می شذ تا[6] اتابك قزل ارسلان از آذربیجان[7] حرکت کرد[8] و سلطان‌را قوّت[9] مقاومت او نبود بضرورت تختگاه[10] سلطنت بگذاشت[11] و بسبب شوریده شدن عمّ[12] و عمّ زادگان بر وی و استیلای اعدا و کثرت عدد طمعات بدگان روی بآذربیجان نهاد و اتابك

(۱) مراد از سه ستاره سه پسر علاء الدّولة است یعنی سیّد محمد الدّین هماون و سیّد نصر الدّین عمرو شاه و سیّد عماد الدّین مردانشاه، (رك بص ۴۵–۴۶ در سابق)
(۲) پسر دیگر عرشه است (۳) ر آ: سحر (۴) ر آ مردانسه (۵) فرسه
(۶) ر آ: تا (۷) ر آ: آذربجان (۸) ذلك فی صفر سنة ۵۸۵ (ذیل ابی حامد)
(۹) ر آ: قوت (۱۰) ر آ: تختگاه (۱۱) ر آ بگذاشت (۱۲) مراد از عمّ ملك محمّد بن طغرل است طاهراً، (رك بص ۲۴۸ ح ۲ در سابق)

نور چشم مصطفی و فخر آل مرتضی
آنك اهل البیت‌را آیین ازو بوذ و بها[1]
f.139b ای خاك دور شو بسلامت ز[2] راه او
بر گیر زوذ پرده ز روی چو ماه او
ترسم که نیست درخور خسرو سریر نو
ترسم که نیست لایق او پیشگاه او
گویی چگونه افسر و تختش نهاذهٔ‌ے
یا رب چه شکل ساختهٔ[ی] خوابگاه او
دل بر سفر نهاذ و در ایوان طالعش
می داشت زهره ماتم کار تباه او
تقویم درد شاه بسرخی نبشته بوذ
کین عزم وین سفر نبوذ نیکخواه او
نور دو چشم حیدر و سردار اهل بیت
خورشیذ فاطمه سر و سالار اهل بیت
ای چرخ دون ز آل پیمبر چه خواستی
از خاندان حیدر صفدر چه خواستی
در کربلا کمین بگشوذی تو بر حُسَین
اورا گرفته بوذی دیگر چه خواستی
بر خون شهریار قُهستان شتاب تو
لایق نبوذ از آن سر لشکر چه خواستی
ای چرخ روز کور نگویی چه کینت بوذ
وز شهریار تخمهٔ حیدر چه خواستی
زه چون نهاذهٔ[ی] تو در آن حلق بی گناه
ز آن سیّد مطهّر انور چه خواستی

(۱) کذا فی الاصل، این بیت در بحر دیگری است (رَمَل) و سایر ابیات در بحر مضارع
(۲) نآ: از

آه اس چه محنست که اندر جهان فتاد
آه اس چه[۱] واقعست که ار ناگهان فتاد[۲]
اس دیده چنست گوئی کر دیده خون ریخت[۳]
وس عصّه ار چه در دل پیر و جوان فتاد
خورشید[۴] تیره گشت همش[۵] محنتی رسید
مه زرد روی گشت و چنین ناتوان فتاد
بر جان مصیبتیست که دل‌را کباب کرد
در دل هم ار غمست[۶] که چندین فغان[۷] فتاد
دانی ز چنست اس همه ز آوارهٔ بدست
کز رفتن[۸] عرشه شاه زمان فتاد
ای دیده خون گری که شه محترس نماند
آن سرور زمانه و شاه زمین نماند[۹]
گیتی ندانم ار چه بخوست[۱۰] شتاب[۱۱] کرد
ار چه دل جهانی زین غم کباب کرد
اشکی که رشك گوهر و درّ ثمین بُدی
ار چه چو لعل کرد مگر خون ناب کرد
لابق[۱۲] بود[۱۳] اس که فلك سهر چون بوی
در زیر خاك تیره چنان خامه خواب کرد
وین هم نه عقل بود که مرگ ار ربودنت
صد خاندان آل پیمبر خراب کرد
دریا و کوه بین ز مصیبت رسیدگی
کس سنگ دل شد ار غم و آن دیده آب کرد

(۱) ب‌آ نه (۲) ب‌آ در همه جای فتاد (۳) ب‌آ مریخت (۴) ب‌آ خورشید (۵) ب‌آ همس (۶) ب‌آ غمست (۷) ب‌آ فغان (۸) ب‌آ زمین (۹) ب‌آ اس شه زمانه و سرور زمین نماند، و اسطور وزن خراب است (۱۰) ب‌آ بخوست (۱۱) ب‌آ شتاب (۱۲) ب‌آ لایق (۱۳) ب‌آ سزد

سخن بریده گشت[۱]، شعر:

کسی‌را که خون ریختن[۲] پیشه گشت[۳] * دل دشمن از وی پر اندیشه گشت[۴]
بریزند خونش بدان همنشان * که او ریخت[۴] خون سر سرکشان
میازار کس‌را که آزاد مرد * سر اندر نیارذ بآزار و درد
چو گیتی سه روزست چون بنگری * مکن از پی این قدر داوری
که دی رفت فردا نیامذ هنوز * نباشم از اندیشه امروز کوز
از امروز شادی ترا مایه بس * بفردا نگویذ[۵] خردمند کس
ترا نام بایذ[۶] که ماند دراز * نمانی همی کار چندین[۷] مساز[۸]
f.139a جهان بذ سگالذ نگویذ[۹] بکس * نباشذ بهر کار فریاذ رس

و اگرچه علاء الدّولة‌را امان داده بوذ و گناه[۱۰] ملاطفه بخشیذه[۱۱] این حرکت تجدید گناهی بزرگ بکرد و سلطان اظهار آن نفرموذ[۱۲] تا عزیمت[۱۲] کوچ و علف‌خوار مرغزار سگ پیش[۱۳] آمذ و علاء الدّولة‌را الزام فرموذ بملازمت رکاب همایون[۱۴]، علاء الدّولة خویشتن[۱۵] را رنجور ساخت، سلطان گفت از آمذن گزیر نیست[۱۶] اطبّارا با خوذ بر گیر[۱۷] کی در تبدیل آب و هوا صحّت مأمولترست، و چون دو منزل از همذان حرکت افتاذ[۱۸] علاء الدّولة‌را زه فرموذ نهاذن و مرقدش با همذان نقل کردند با تربهٔ اسلاف سادات رَحِمَهُمُ ٱللهُ، و مؤلّف این کتاب[۱۹] محمّد بن علی بن سلیمان[۲۰] الرّاوندی رعایت حقوق اورا این مرثیت در تعزیهٔ او بر خواند[۲۱]، مرثیه:

---

(۱) هفتم ذی الحجّة سنة ۵۸٤ (ذیل ابی حامد) . (۲) نآ: ریخس (۳) نآ: کست
(٤) نآ: ریخت (۵) نآ: نکوند (٦) نآ: باند (۷) نآ: حدین
(۸) شه ص ۷۰٦ س ۲ (۹) نآ: نکوند (۱۰) نآ: کناه (۱۱) نآ: بخشده
(۱۲—۱۲) ماعزمت (۱۳) نآ: سش (۱٤) نآ: هامون (۱۵) نآ: خوستن
(۱٦) نآ: بست (۱۷) نآ: کبر (۱۸) نآ: امداد (۱۹) نآ: کناب
(۲۰) نآ: سلمان (۲۱) نآ: حواند

وکسانی که بر سرای نامرد بودند بدواندند و فرمان بجای آوردند و اموال ایشان صامت و ناطق بسرای سلطان نقل[۱] کردند، سلطان f139b کلید قلعهٔ[۲] علاء الدّوله بخواست و آن قوم‌را در آنجا حبس فرمود و بنفس نفیس و ذات شریف خویش حرکت کرد تا محکمشان بستاند[۳]، ایشان ملتزم اموال می شدند[۴] و بجان امان می جستند و از برای تحصیل مال از سلطان موعود می شدند که هر یك چون چندین[۵] بعد[۶] بدهند و اقرار املاك بکند[۷] اورا بجان امان باشد[۸] و بترك[۹] شغل[۱۰] و عمل نگویند[۱۱]، ایشان فرصها می گرفتند[۱۲] و بدنوان[۱۳] می گزاردند، و کس بظهیر بلخی می فرستادند که ما [۱۴]حربه پوشیم[۱۴] و در خدمت رکاب چون دیگر مردان برویم[۱۵]، فرب بگاه[۱۶] درس می رفت، روزی سلطان بتماشای[۱۷] قلعه[۱۸] بود و اشارت رجزی می فرمود قلع[۱۹] بشب[۲۰] دررا اهل شاب کرد و بساهب آغاربند و با سلطان مواجهه باسرا گفتند پیش[۲۱] گرفت که این سرها بر و در فلان نه که من سر تو چون سر پدرت در فلان حواسم نهادن دولت را باربر بود، سلطان گفت ترا با پدرم چه بود که را بخرید[۲۲] و پادشاهی داد، او زبان بر گشاد[۲۳] و گفت باصواب اینك محمّد ده هزار دینار سرخ علاء الدّوله بکسهٔ جواهر که زن پدرت بود من داد تا شربت در حمّام بردم و پدرت‌را دادم و با تو همین خواست رفت[۲۴]، سلطان‌را این حال عظیم مستولی شد و حالی حمله‌را کشتن[۲۵] فرمود و آن سرها همه بدست

---

(۱) بآ نقل (۲) بآ قلعه (۳) بآ بستاند (۴) بآ بدند
(۵) بآ چندین (۶) بآ بعد (۷) بآ بکند (۸) بآ باشد (۹) بآ بترك
(۱۰) بآ شغل (۱۱) بآ بگویند (۱۲) بآ گرفتند (۱۳) بآ بدنوان
(۱۴—۱۴) بآ حربه پوشم (۱۵) بآ برویم (۱۶) بآ بگاه
(۱۷) بآ بتماشای (۱۸) بآ قلعه (۱۹) بآ قلع (۲۰) بآ بشب
(۲۱) بآ پیش (۲۲) بآ بخرید (۲۳) بآ گشاد (۲۴) بآ رفت
(۲۵) بآ کشتن

و او جوانی هنرمند بوذ و مردانه، شعر گفتی[۱] و خوش[۲] خط نوشتی[۳] آن ملاطفها بر خواند و سرهنگ‌را بسپرد و دو اسپه هم در روز بحضرت سلطان رسید[۴] و این حال مشافهه بر رای انور او عرض داذ، سلطان آنروز توقّف فرموذ و در شب ترتیب کرد که بامداذ چون اصحاب مناصب بدیوان حاضر شوند[۵] وزیررا بخلوت[۶] خواند و جمله امرارا حاضر کند و علی رؤس الاشهاد همه‌را رسوا کند، و بسرای هر مهتری سروری‌را معیّن کرده بوذ که خزانه و اصطبل و اسباب لشکری و تجمّل[۷] محفوظ دارند و بسرای سلطان نقل کنند آلات مطبخ و امثال آن تاراج دهند، چون روز شذ[۸] همه بزرگان بر عادت روی بخدمت نهاذند و خواجگان بدیوان[۹] بنشستند، سلطان امیر سیّد علاء الدّولةرا بخلوت[۶] خواند و اورا امان داذ و این حال با وی در میان نهاذ و فرموذ که همه‌را میخواهم تا استکشاف این معضل کرده شوذ، وزیر وقت خواجه عزیز[۱۰] و پسرانش[۱۱] و موفّق وکیلدر[۱۲] و ظهیر منشی و شهاب حجّت نویس و قتلغ تشت[۱۳] دار و آنان که در آن سقیفه بوذند[۱۴] همه حاضر شذند، سلطان خلوت کرد و یکی[۱۵] یکی[۱۵]را میخواند، چون جمله در سرای علاء الدّولة که سلطان آنجا می بوذ جمع شذند سلطان خطها پیش[۱۶] ایشان انداخت زینهار خواستند، سلطان خواجه‌را پشت پای زذ و بمیان سرای انداخت و جمله‌را بفرموذ گرفتن، شعر:

نکوهیذه باشذ دل آن درخت ٭ که تیره کند بار بر تاج و تخت
پشیمانی آنگه ندارذت سوذ ٭ که تیغ زمانه سرت‌را دروذ[۱۷]

---

(۱) نآ: کفی (۲) نآ: خوس (۳) نآ: نوشی (۴) نآ: رسذ
(۵) نآ: سوند (۶) نآ: بخلوت (۷) نآ: بحمل (۸) نآ: سذ .
(۹) نآ: بدیوان (۱۰) نآ: عزیز (۱۱) نآ: بسراس (۱۲) نآ: وکلدر
(۱۳) نآ: تست (۱۴) نآ: بودند (۱۵) نآ: بکی (۱۶) نآ: بس
(۱۷) شه ص ۸۱۴ س ۲۲

سگالش[۱] با وی می کند مارا بر وی هیچ وثوق نمانده است اگر با ما عهدی باشد تواضعت با علاء الدّوله و استظهار[۲] وی سلطانرا بگیرم، این ملاطفها در میان چونی[۳] نهادند و سالیح زار بور[۴] کمان بر پوشیدند[۵] و بدست سرهنگی برّی فرستادند، و در شب کسانرا براه سلطان می فرستادند سلطان دو سه کس‌را بدید بفرمود گردن و بسرای طهر بلخی بردن، ایشان ماجرا باز گفتند[۶]، سلطان ایشانرا امان داد و مستظهر گردانید و سوگند داد که این زار بیرون نرند و بگویند که سلطان ایشانرا[۷] دید با کار بچه رسد، روز دیگر سرهنگ ترك لشکر سلطان رسیده بود که[۸] بهباد تولان[۸] با[۹] درِ مردمان می بودند، پسر f 138a سراج الدّین فلج[۱۰] امهٔ شرق از آن سرهنگ احوالی می پرسد سرهنگ از سر ملالت صدمهٔ سرما با وی نُدسی[۱۱] نکرد، شعر

زبانی که اندر سرش مغز نیست ۰ اگر دُر ندارد[۱۲] محل تیغ نیست[۱۳]
دلبرا ز مهر کسی بر گسل ۰ کجا نیستش[۱۴] با زبان راست دل[۱۵]
کسی کو بود سودهٔ روزگار ۰ نیاید[۱۶] بهر کارش آموزگار[۱۷]
چگیند[۱۸] دانندگان خرد ۰ که آنکس که بد کرد کیفر برد[۱۹]

پسر[۲۰] سراج الدّین طیره شد گرزی براند تا بر سر سرهنگ زند او هم جان‌را بسالیح[۲۱] دفع کرد سالیح[۲۱] شکسته[۲۲] شد ملاطفها بیرون افتاد[۲۳]،

---

(۱) رآ سکالس (۲) رآ استظهار (۳) رآ حمی (۴) رآ بور
(۵) رآ بپوشیدند (۶) رآ گفتند (۷) رآ انسانرا (۸-۸) کذا صفحه بابوب، رآ بهباد بولان، قال یاقوت فی قریه من قری الرّی و هو الموضع الّذی ظفر فیه طغرلبك بأخیه لأمّه ابراهیم اسال فعله حتما نور قوسه، برقه املوب بهباد بولان (با باء فارسی)، (۹) رآ تا (۱۰) رآ فلج (۱۱) رآ ندسی (۱۲) رآ ندارد (۱۳) شه ص ۸۲۲ س ۲۴ (۱۴) رآ نیستش (۱۵) شه ص ۱۱۵ س ۲۵ (۱۶) رآ نیاید (۱۷) شه ص ۸۲ س ۱۵ (۱۸) رآ حکیند (۱۹) شه ص ۳۰۷ س ۶ (۲۰) رآ پسر (۲۱) رآ سالیح (۲۲) رآ شکسه (۲۳) رآ فتاد

اینانج بیرون آمد و برّی پیش ماذر رفت، روز دیگر[۱] اتابك علاء الدّین با مراغه رفت و سلطان روی بجانب آذربیجان نهاذ و اتابك قزل ارسلان بطرف کرمانشاهان رفته بوذ که شهاب الدّین بن الحدید[۲] با خادی از خواص لشکر دار الخلافة[۳] آنجا بوذند ایشانرا[٤] بدر همذان آورد و در شهر مال مخالف می جستند و بذین بهانه[٥] خانهای مسلمانان می غارتیذند، و عوامرا هوابلای سلطان طغرل نمی نشبست، و سلطان بدر تبریز رفته بوذ و آذربیجانرا تشویش می داذ اتابکرا ضرورت شذ بطرف آذربیجان[٦] شذن[۷]، اتابکرا رفتن همان بوذ و سلطانرا آمذن همان و این مسئله دَوْر شذ امرا و صدور بر آن نهاذند که هر بار که اتابك[۸] می آیذ سلطان می روذ، آن زمستان سلطان بدار الملك همذان بوذ و عراق مسلّم و بسبب برف و سرما کس نمی جنبیذ، شعر[۹]

اگر چند باشذ شبی[۱۰] دیر باز * برو تیرگی[۱۱] هم نماند دراز
شوذ روز چون چشمه رخشان[۱۲] شوذ * زمین چون نگین بدخشان[۱۳] شوذ

و سلطان شهید بجهت اعتقاد نیکو و عالم دوستی با ظهیر الدّین بلخی ارادت داشت[۱٤] هر شب بخانهٔ وَی رفتی و با او رای زذی و خواجگان و امرای عراق عقل وی دانستند مستشعر می بوذند، و ظهیر بلخی با سلطان می ساخت[۱٥] که اینها که با تو انـد مخالفان دولتند همرا می بایذ[۱٦] گرفتن و اسباب ایشان دیگر بندگانرا داذن تا با خذاوند عالم یکـدل باشند[۱۷]، و آن خواجگان که ارکان دولت بوذند ملاطفها نوشتندی[۱۸] برّی پیش قتلغ اینانج که سلطان بشب[۱۹] بخانهٔ ظهیر بلخی[۲۰] می روذ و

(۱) نَآ: دیکر (۲) کذا فی نَآ و فی رسالة جوینی: الحدید (۳) نَآ: الحلافه
(٤) نَآ: انشارا (٥) نَآ: بهانه (٦) نَآ: اذرسحان (۷) نَآ: سدن
(۸) نَآ: اابك (۹) شه ص ۱٤٥ س ۱٤—۱٥ (۱۰) نَآ: سی
(۱۱) نَآ: ترکی (۱۲) نَآ: رخسان (۱۳) نَآ: بدخسان (۱٤) نَآ: داست
(۱٥) نَآ: ساحب (۱٦) نَآ: ماید (۱۷) نَآ: ماسد (۱۸) نَآ: نوشندی
(۱۹) نَآ: نسب (۲۰) نَآ: بلحی

انا آهوان گفت غرُم ژیان * که گر دشت گردد همه پریان
ز دامی که پای من آزاد گشت * بیوم بر آن سو سر آباد دشت

و چون آن مصاف شکسته شد علاء الدّین خداوند مراغه بخدمت سلطان رسید و بهمذان دست بوس کرد و سلطان اورا اعزاز تمام و اکرام نمود و پسر خودرا برکیارق بذو سپرد، و لشکر سلطان بتاط می کردند که تا ۵
اتابك نیز مصاف دهد، و غرس[1] الدّین پسر شوهله بخدمت تخت اعلی رسید و بر در همذان لشکری وافر جمع شد، اتابك قزل ارسلان با لشکری گران روی بدار الملك همذان نهاد و سلطان طرغان بست و کندهای آب بداشتند و بندگان چالش می کردند و هر لحظه آوازهٔ مصاف می بود، ناگاهی اتابك از میان برخاست سلطان ار پس او برفت که بر ای ابه و ۱
از ابه[2] اعتماد نداشت، پاپرده رو برکس ندانست که چه بود و اتابك کجا رفت، شعر:

(چو کاهل شود مرد هنگام کار * ازو سیر گردد دل روزگار
بماند همی تن درست و جوان * ماذش توان و مادش روان)[3]
ز تو نام باید که ماند بلند * بگیر دل بداری ز غم مستمند ۱۵
اگر بخشش روزگار بلند * چنانست کآید بما برگزند
بپرهیز و اندیشهٔ نابکار * نه برگردد از ما بد روزگار

اتابك حرکتی چنین کرده سلطان مشوّش شد و از ای ابه تحکّمها دیده بود و رنجیده، چون ندانست که بدو کاری بر نمی آید و دفع اتابك‌را لشکری دیگر می باید سلطان بفرمود تا ای ابه و از ابه‌را در سرای بار ۲
پسر اردَمُر[4] و پسران سراج الدّین قتلغ ابهٔ شرفی[5] بکشتند[6]، و قتلغ 1378

(۱) رسالهٔ حوی غرّ، (۲) دو سهٔ بزرگ قدیمی بودند (ذیل ابی حامد)
(۳) شعه ص ۱۶۷۳ س ۱۱—۱۲، (۴) اردمر هو شحنة اصفهان (ذیل ابی حامد)،
(۵) یکی از بندگان شرف الدّولة صاحب ابهر طاهرا، یا شرفی، (۶) ذلك فی جمادی الاولی سنة ۵۸۴ (ذیل ابی حامد)،

ایوه[۱] بر پی ایشان براند و بُنهای ایشان در پیش کردند و سر خویش گرفتند، و بغداذیان جوال‌دوز می انداختند و اسپ و مردرا می زذند و [۲]کس نشانی نمی دید که دفعی کند[۲]، و نفط اندازان آتش در هوا پرّان می کردند و سوار و اسپ بر جای می سوخت، و تیر باران بر چتر سلطان چندان شذ که چتر از تیر بپوشید، و سلطان بر سان رستم دستان گرز f.137a گران برداشت و قفشدیان[۳]را بانگ زذ و بریشان حمله برد، مهد وزیررا بینداخت وزیر گرفتار شذ و شکست بر افتاذ[٤]، اگرچهٔ اوّل وهن بر سلطانیان بوذ لشکر سلطان غنیمتهاء بسیار و زر بخروار و اسپ و سلاح بی شمار بیاوردند و در همذان هیچ کس اسپی تازی بیك دینار نمی خریذند حرمت داشتِ دار الخلافةرا، و مجروحان در جامع همذان نان میخواستند و خلافتی بوذ که کس مثل آن نشنوذ، و سلطان وصف الحال آن فتح این دوبیتی بگفت، بیت:

زین فتنه که دست چرخ انگیخته بوذ * جانم بیکی موی در آویخته بوذ
اقبال مرا دست گرفت ار نه فلك * بی هیچ بهانه خون من ریخته بوذ

و آن لشکر بی ظفر از آن اعتبار نگرفتند و تا این غایت ده[٥] بار دیگر با عراق آمذند و از نیّت بذ شکسته و غارتیذه باز گشتند، خبر: وَلَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ [مِنْ] جُحْرٍ مَرَّتَيْنِ[٦]را کار نمی بندند، شعر[۷]

---

(۱) نام قبیلهٔ بوده است از قبایل ترکمانان، زتَ در ذکر همین مصاف می نویسد: «وکان علی میسرة الوزیر جلال الدّین [وزیر الخلیفة—رکَ در سابق] الامیر محمود بن برجم [ترجم—رکَ به اَج ۱۲ ص ۱۹۷] الانوابی [الابوابی—ظ، یعنی المنسوب الی «ایوا» او «ایوه»] و معه جموع «التركانية و الاكراد ....» (زتَ f. 100a—b)، و ابن الاثیر «ایوه»را «التركان الابوابيّة» می نویسد (رکَ به ج ۱۲ ص ۳۰۱—۳۰۲)، و در ص ۱۹۷ (ج ۱۲) سهواً «الایوانیّة» چاپ شده است، ضبط کلمهٔ ایوه معلوم نشد،

(۲—۲) کذا فی الاصل و مفهوم آن واضح نیست (۳) یعنی اولاد و اتباع قفشد صاحب زنجان (زتَ)، (٤) اَج ۱۲ ص ۱۵، (٥) دو(؟) (٦) حدیث، بخاری طبع لیدن ج ٤ ص ۱٤۲—۱٤۳، (۷) شهَ ص ۸۳٤ س ٦—۷،

باصفهان بودند[۱]، اصفهانیان برنشان عوغا کردند و انشا را بخواندند، f136b
سلطان فوجی لشکررا براه انسان فرستاد کمین کردند و امرای سلطان‌را
در میان گرفتند و یکی‌را نگذاشتند که بجهد، امیر علم‌را دست‌گیر کردند
و باقی‌را بکشتند[۲] با رکابدار و خزینه جان بردند چنانک در همدان
سه چهار روز خبر نرسید و مردهٔ انشان نبود، بعد از آن بگردون کسگان‌را ۵
بهمدان آوردند و امرای بزرگ چون نجم الدّین لاجین والی همدان و
پسران عزیزهٔ سپاهانی وعمرهم‌را تعزیت داشتند و آن وهنی زشت بود و والی
به خوب بر دولت سلطان، و از اطراف امرا ناامید شدند و با وقت
بهار بمرو و رمسان تعلّلی می کردند، فصل بهار از دار الخلافه اتابک
قزل ارسلان‌را خلعت فرستادند و وقت بهم زود ندادند و مواضعت ۱
وقت که لشکر منصور دار الخلافه بکرمانشاهان و دینور توقّف کند و
اتابک قزل ارسلان بخدمت مهد ورین[۳] پیوندد و بهمدان روند و جواب
سلطان بکنند و همدان نوّاب دار الخلافه‌را باشد، و مُنهیان از همدان
صعب سلطان انها می کردند انشان باطمینان تمام سار و عدّت و آرایش
و تجمّل آورده بودند و لشکری آراسته آمده و فاروره انداران و ناچخ ۱۰
و چرخ و عدّتهای مصاف با انشان همه بود، سلطان پس از آنک اتابک
قزل ارسلان بدنشان رسیدی قصد انشان کرد و امرای دولت سلطان
چون عزّ الدّین صنجار و شرف الدّوله اهری و شرفان و جملهٔ اتابکان
موافق شدند و سلطان با لشکر دار الخلافه مقابله کرد و مصافی دادند
که لشکر عراق مثل آن ندیده بودند[۴]، و ای انه با اتابکان بر میمنهٔ ۲
سلطان بودند شکسته شدند و هزیمت انشان دو فرسنگ برسد، لشکر

---

(۱) ر آ بودند (۲) در محرّم سنهٔ ۵۸۴ (ذیل ابن حامد) (۳) هو جلال الدّین
عبد الله بن یونس وزیر النّاصر لدین الله، رك به آ در حوادث سنهٔ ۵۸۴ (ج ۱۲
ص ۱۵)، (۴) الفوا ثامن ربیع الاوّل سنه ۵۸۴ بدای مرج عبد همدان (آ)، و
این دای مرج (با دای مزگ) همان جاست که آنجا در سنهٔ ۵۲۹ در میان سلطان
مسعود و خلیفه مسترشد مصاف رفته بود؛ رك نص ۲۲۱ ح ۶ در سابق،

و آن زمستان[۱] بهمذان مقام بود و روس و ای ابه تسلّط می کردند یعنی که خدمت پسندیده کرده‌ایم و امرا قهر هر دو می داشتند[۲]، ای ابه خواست که روس‌را بردارد تا در مملکت[۳] سلطان او بزرگتر بُوَد، با سلطان تقریر کرد و روس‌را در خانه مست. خفته[۴] بگرفتند[۵] و اسباب او تاراج کردند و یك محلّت از همذان در صدمه آمد که حاشیهٔ سلطان بغارتیدند کَأَنْ لَمْ تَغْنَ بِالْأَمْسِ[۶]: و عوام همذان چنان مواخواه سلطان بودند که نجم الدّین لقبی براذر زادهٔ امین الدّین ابو عبد الله امیر بار[۷] بود و خانه‌اش بغارتیده بودند[۸] و اندوختهٔ عمر بُرده و بدست فقر سپرده، مؤلّف این کتاب[۹] محمّد بن علی بن سلیمان الرّاوندی اورا گفت در حقّ[۱۰] سلطان نامعتقد شدی که خانه‌ات بغارتیدند، جواب داد که سلطان‌را بنعل اوباش حاشیت مؤاخذت نتوان نه که او فرمود یا خبرش بود من ارادت سلطان بجان بنسپارم، این[۱۱] حال بر رای اعلی عرض کردم تفصیل القصهٔ او بخواست و آنچ ظاهر شد ردّ فرمود و عوض گم‌شدها از خزانه[۱۲] بها مضاعف بداد، و این مردرا نجم دوبیتی خواندندی اسبابی نیکو داشت[۱۳] صرف کردی بر اهل هنر و با دوات و قلم طوف می کردی تا کجا دوبیتی[۱۴] یافتی بنوشتی، بعد ازو املاك و اسباب هیچ بنماند و زن و فرزند[۱۵] نیندوخت، وارثان و براذران پنجاه من کاغذهای دوبیتی قسمت کردند، و چون روس‌را بگرفتند[۱۶] بقلعهٔ علاء الدّولة محبوس ماند دیگر کس نقش او نخواند[۱۷]، و سراج الدّین قماز[۱۸] و جمال الدّین ای ابه فرّخینی[۱۹] و بدر الدّین قراقز اتابکی و نور الدّین قرآن خوان در خدمت نصرة الدّنیا و الدّین اتابك بوبکر

(۱) یعنی زمستان سنهٔ ۵۸۴، (۲) نَآ: داسند (۳) نَآ: مملک (۴) نَآ: حفته
(۵) نَآ: بگرفسد، (۶) قر، ۱۰، ۳۵، (۷) نَآ: بار (۸) نَآ: بودند
(۹) نَآ: کتاب (۱۰) نَآ: حق (۱۱) نَآ: اس، (۱۲) نَآ: حرانه
(۱۳) نَآ: داست، (۱۴) نَآ: سی (۱۵) نَآ: فررند، (۱۶) نَآ: بگرفسد،
(۱۷) نَآ: بخواند، (۱۸) احد الامراء العراقیّین (زت)، (۱۹) فرّجینی (؟)

باز ایستادند، سلطان هوز بری بود خاتون[۱] با وی موافقت ظاهر نکرد تا سلطان بدار الملك همذان آمد و خواجه عزیز بوزارت دست بوس کرد[۲]، و امیر اسفهسلار عزّ الدّین صنماز و شرف الدّولة ابهری دست بوس کردند و امرای دیگر بخدمت آمدند، شعر[۳]

ز هر سو لشکری نو می رسیدند ٭ بگرد شاه[۴] صف بر می کشیدند
چو لشکر جمع شد در پرّهٔ کوه ٭ زمین تا گاو می نالید از انبوه

اهل شهر همذان از میان جان دعا می کردند و نشاط آوردند، برفی عظیم می بارید[۵] سلطان روی بشهر آورد و امیر سیّد فخر الدّین علاء الدّولة زمین بوسید و برول‌را سرای ریاست پیش[۶] کشید، شعر[۴] 30a

سلطان گفت کای شاه ای خداوند[۷] ٭ به من چون[ان][۸] من هزارت بنده در بند
ز ناجت[۹] آسمان‌را بهرمندی ٭ زمین‌را زیر تختت[۱۰] سربلندی
اگر تشریف شه مارا بوارد ٭ کمر سدد رهی گردن فرازد
وگر بر فرش[۱۱] موری بگذرد پیل[۱۲] ٭ فتاد[۱۳] افتاذه[۱۴]را حامه در نیل
بذو گفتا چو مهمان می پذیری ٭ بجان آیم اگر جان می پذیری
فروذ آورد سلطان‌را بکاخی ٭ که گویی بود از فردوس شاخی
سرایی بر سپهرش[۱۵] سر فراری ٭ دو میدانش[۱۶] فراخی و دراری
فرستادش بدست عذر خواهان ٭ چنان برلی[۱۷] که باشد رسم شاهان
نه چندانش خزانه[۱۸] پیش‌کش[۱۹] کرد٭که نتوان[۲۰] درحسابش دست خوش کرد

(۱) ن‌آ: خاتون (۲) چهاردهم رمضان سنهٔ ۵۸۲ (ذیل ابی حامد) (۳) از خسرو شیرین نظامی در «رسیدن خسرو و شیرین بیکدیگر» (چاپ طبع طهران ص ۱۵)
(۴) چاپ هردو (۵) کذا فی ن‌آ و الظّاهر «بارید»، (۶) ن‌آ پس
(۷) چاپ خسرو گفت شیرین کای خداوند (۸) ن‌آ خو (۹) ن‌آ ناجت
(۱۰) ن‌آ تخت (۱۱) ن‌آ: فرش (۱۲) ن‌آ پیل (۱۳) ن‌آ فتاد
(۱۴) ن‌آ افتادهٔ (۱۵) ن‌آ: سپهرش (۱۶) ن‌آ میدانش (۱۷) ن‌آ برلی
(۱۸) ن‌آ: خزانه (۱۹) ن‌آ: پس کش (۲۰) ن‌آ نتوان،

آورد، اتابك[۱] ملول شد[۲] و بسبب تعلّق[۳] دل بطرف آذربیجان از سر دولاب برخاست و بدار الملك همذان آمد[۴]، فصل پاذیز بود امیر سیّد فخر الدّین علاء الدّولة عربشاه یك شب از بام خانه آتشی[۵] عظیم بر افروخت اتابك[۱] را گمان بود که سلطان بهمذان رسید و از اتّفاق[۶] لشکر با او خبیر بود شب بخروس[۷] گذاشت و راه آذربیجان بر داشت[۸]، شعر:

گریز[۹] بهنگام با سر بجای * به از رزم جستن بنام و برای
هر آنکو ببیداذ جوید نبرد * جگر خسته باز آید و روی زرد
(جوان گرچه دانا بود نامور * ابی آزمایش[۱۰] نگیرد هنر
بد و نیك هر گونه باید شنید * ز هر شور و تلخی بباید چشید)[۱۱]
(همیشه خردمند اومید وار * نبیند بجز[۱۲] شادی از روزگار
نیندیشد از راه بد یك زمان * ره تیر گیرد نه راه کمان)[۱۳]
هر آنگه که بخت اندر آید[۱۴] بخواب * بگوشش نباشد سخنها بذاب
بمردی نباید شدن در گمان * که بر ما درازست دست زمان[۱۵]
کس از گردش آسمان نگذرد * وگر بر زمین پیل[۱۶] را بشکرد[۱۷]
(شنیدم[۱۸] همه پوزش[۱۹] روزگار * چه گفت آن هنرمند پرهیزگار[۲۰]
که هر کس که تخم[۲۱] جفارا بکشت * نه خوش روز یابد نه خرّم بهشت[۲۲]
هر آنکس که دارد روانش خرد * گناه آن سگالد که پوزش برد)[۲۳]

اتابك قزل ارسلان با خاصگیان برفت و صدور و امرای عراق جمله ازو

---

(۱) نآ: ابابك (۲) نآ: سد (۳) نآ: تعلق (۴) ذلك فی رمضان سنة ۵۸۳ (ذیل ابی حامد)، (۵) نآ: آتسی (۶) نآ: اتفاق (۷) نآ: بخروس
(۸) نآ: داست (۹) نآ: کریز (۱۰) نآ: آزمایس (۱۱) شه ص ۷۵۷ س ۱۲—۱۴
(۱۲) نآ: بحر (۱۳) شه ص ۱۷۱۴ س ۶—۷، (۱۴) نآ: اند (۱۵) شه ص ۶۸۴ س ۳۰، (۱۶) نآ: بیل، (۱۷) شه ص ۶۸۶ س ۱، (۱۸) نآ: سنیدم
(۱۹) نآ: بوزس (۲۰) نآ: برهرکار (۲۱) نآ: بحم (۲۲) نآ: بهست
(۲۳) شه ص ۷۵ س ۱۸، ۱۹، ۲۱،

پیروزی اندر برس ار گربد * که یکسان نگردد سپهر بلند[۱]
(سان ار بدندان نخاید[۲] دلیر * بدرّد ز آوار او چرم شیر
گرفتار فرمان یزدان بود * وگر همچو سندان دندان بود)[۳]

سلطان عالم‌را هر وقت درد پای[۴] بودی حوستن[۵]را بدان اسم صاحب فراش[۶] کرد و اطبّا معالجت تمام[۷] می نمودند و بدان سبب گماشگان او عاجز می شدند تا یك شب فرصت یافت[۸] و حبسها معدّ بود و در شب بای آنجه و روس رسید[۹]، و ملك ماربدران حَذَلَهُ ٱللّٰهُ وَ لَعَنَهُ که مبانی عقدت او و حملهٔ رافضان عَلَيْهِمُ ٱللَّعْنَةُ بر نقمه و نفاق است مافقی که از عقدت بلد[۱۰] و ذات خبث[۱۱] او سربند نجای آورد و به از دل سلطان‌را برای فرستاد و در دربند رزّنکمر بگشاد و بر کار رودبار سلطان‌را مهمان کرد و شرف دست بوس در یافت، و چون سلطان بر خبث عقدت او واقف[۱۲] شد بر آن اعتماد نکرد و شاه ماربدران بسبب آنك دانست که اصحاب مناصب عراق علات رفض عَلَيْهِمُ ٱللَّعْنَةُ چون خواجه عزیز[۱۳] و پسران [او][۱۴] و موفّق[۱۵] وکیلدر و طهر مشی وعمرم با سلطان در آن اتّفاق[۱۶] نکنند و آن بداد[۱۷] بر نیّت[۱۸] اهل رفضست بر سلطان عذر می کرد امّا مافقی فرو می گذاشت و خدمتی لایق می کرد و حال ضعف سلطان هر لحظه بابابك[۱۹] می 358b نمود و مدّتی ابابك‌را ندیم می داشت[۲۰] که من سلطان‌را می گیرم، و سلطان بر اطراف ولایت ملاحده حَذَلَهُمُ ٱللّٰهُ می رد و نهب و غارت می ۱۶

---

(۱) شه ص ۸۲۵ س ۳، (۲) شه نخاید (۳) شه ص ۱۲۵ س ۲—۲۱،
(۴) ن‌آ بای (۵) ن‌آ حوستن (۶) ن‌آ فراش (۷) ن‌آ تمام (۸) ن‌آ یافت
(۹) ذلك فی جمادی الاولی سنه ۵۸۲ (ذیل ابی حامد در حبس) (۱۰) ن‌آ بلد
(۱۱) ن‌آ خبث (۱۲) ن‌آ واقف (۱۳) ن‌آ عزیز (۱۴) رك نه ص ۳۵ س ۱۲—۱۳ در مابعد (۱۵) ن‌آ موفق (۱۶) ن‌آ اتفاق (۱۷) ن‌آ بداد
(۱۸) ن‌آ نیت (۱۹) ن‌آ بابابك (۲۰) ن‌آ داشت

درشدند[ای] بمانند سخت و لیك . آخر تو بری که خصم بد می بازد
و در آن مطلقه نوشت که خصمت‌را هوس شاهیست[۱] و شاه مجازی در
سرای بازی[۲] بکچدی[۳] قوی مراد در میدان امانی بزند[۴] عاقبت طاقت
زخم چوگان[۵] فضا ندارد برخمی[۶] از تخت بختت رسد روزی چند[۷]
دیگ سودا بپزد عاقبت قضا بر خوان فنا[۸] بکاسهٔ سرش مهمانی حشرات
کند ازو به نام ماند نه نشان[۹] خداوند عالم خاطر عاطر آسوده دارد
که بنده سر خصمان بر دار و تکوسار می بیند[۱۰]. آن سخن او فالی شد[۱۱]،
چون سلطان و انابك قزل ارسلان بری رسیدند ای ابه[۱۲] و روس[۱۳]
برسم باوکی[۱۴] بیرون شده[۱۵] بودند و بر حوالی بسطام و دامغان و
اطراف مازندران می کشتند[۱۶]. و انابك‌را روی از پس رفتن ایشان[۱۷]
نبود چه دانست که بی مواضعهٔ از امرای مملکت و سلطان نتوانند[۱۸] بود
بکچدی[۱۹] بر سر دولت مقام کرد تا ازین حال چه بر آید[۲۰] و کدام
حادثه روی نماید، شعر:

هزبر جهانسوز و نر ازدها . ز راه قضا هم نیابد رها[۲۱]
دلاور که نندیشد[۲۲] از پیل[۲۳] و شیر . تو دیوانه خوانش[۲۴] مخوانش دلیر[۲۵]
بجای زبونی[۲۶] و جای فریب . نیاید که یابد دلاور شکیب
(بکی[۲۷] داستان کیان یاد کن . ز وام خرد کردن آزاد کن
که هر کو بجنگ[۲۸] اندر آید نخست . ره باز گشتن بیایدش جست)[۲۹]

---

(۱) ن‌ا: سلطنت (۲) ن‌آ: بازی (۳) ن‌آ: لکندی (۴) ن‌آ: برند (۵) ن‌آ: حوکان
(۶) ن‌آ: برخی (۷) ن‌آ: چند (۸) ن‌آ: ما (۹) ن‌آ: نسان (۱۰) ن‌آ: سد
(۱۱) ن‌آ: سد (۱۲) جمال الدّین ای ابه و سیف الدّین روس، کانا مملوکی انابك
بالوان ... و مقدّمین علی عسکره ... (زت ۷-۹-۲)، (۱۳) ن‌آ: باوکی (۱۴) ن‌آ: سه
(۱۵) ن‌آ: کشند، (۱۶) ن‌آ: انسان، (۱۷) ن‌آ: سواند (۱۸) ن‌آ: لکندی
(۱۹) ن‌آ: اند (۲۰) شه ص ۷۳ س ۹ (۲۱) ن‌آ: نندیسد (۲۲) ن‌آ: مل،
(۲۳) ن‌آ: خواس (۲۴) شه ص ۵۷ س ۲۱، (۲۵) ن‌آ: ربونی (۲۶) ن‌آ: بکی
(۲۷) ن‌آ: بحك (۲۸) شه ص ۸۲۴ س ۴—۵،

پیروری اندر نترس ار گربد * که نکسان نگردد سپهر بلند[۱]
(سان ار بدندان نحاند[۲] دلیر * بدرّد ز آوار او چرم شیر
گرفتار فرمان بردان بود * وگر همچو سدانش دندان بود)[۳]

سلطان عالم‌را هر وقت درد پای[۴] بودی حوشتن[۵]را بدان اسم صاحب فراش[۶] کرد و اطبّا معالجت قیام[۷] می نمودند و بدان سبب گماشتگان او عامل می شدند تا یك شب فرصت یافت[۸] و حبسها معدّ بود و در شب بای اسبه و روس رسید[۹]، و ملك ماربدران حَذَلَهُ ٱللهُ وَ لَعَنَهُ که مبای عقیدت او و حملهٔ رافضیان عَلَيْهِمُ ٱللَّعْنَةُ بر نقمه و نفاق است منافقی که از عقیدت بلند[۱۰] و دات حبث[۱۱] او سربند نجای آورد و به از دل سلطان‌را برلی فرستاد و در درند رزّنکمر نگشاد و در کنار رودبار سلطان‌را مهمان کرد و شرف دست بوس در یافت، و چون سلطان بر حبث عقیدت او واقف[۱۲] شد بر آن اعتماد نکرد و شاه ماربدران بسبب آنك دانست که اصحاب مناصب عراق علات رفض عَلَيْهِمُ ٱللَّعْنَةُ چون خواجه عزیز[۱۳] و پسران [او][۱۴] و موفّق[۱۵] وکیلدر و طهر منشی وغیرهم با سلطان در آن اتّفاق[۱۶] نکنند و آن بداد[۱۷] بر سنّت[۱۸] اهل رفضست بر سلطان غدر می کرد امّا منافقی فرو می گذاشت وخدمتی لایق می کرد و حال ضعف سلطان هر لحظه بابابك[۱۹] می 135b نمود و مدّتی ابابك‌را ندم می داشت[۲۰] که من سلطان‌را نمی گیرم، و سلطان بر اطراف ولایت ملاحده حَذَلَهُمُ ٱللهُ می رد و نهب و غارت می

---

(۱) شه ص ۸۲۵ س ۳، (۲) شه نحاند (۳) شه ص ۱۲۵ س ۳—۲۱،
(۴) ن‌آ بای (۵) ن‌آ حوشس (۶) ن‌آ فراس (۷) ن‌آ قیام (۸) ن‌آ یافت
(۹) ذلك فی جمادی الاولی سنه ۵۸۳ (ذیل ابی حامد در حبّ) (۱۰) ن‌آ بلند
(۱۱) ن‌آ حبث (۱۲) ن‌آ واقف (۱۳) ن‌آ عزیز (۱۴) رك نه ص ۳۵ س ۱۲—۱۳ در مابعد (۱۵) ن‌آ موفق (۱۶) ن‌آ اتفاق (۱۷) ن‌آ بداد
(۱۸) ن‌آ سبب (۱۹) ن‌آ بابابك (۲۰) ن‌آ داشت

بردان[۱] آذربیجان[۲] بدار الملك همدان آمد و بکوشك دست[۳] بوس سلطان کرد، قراکز سلطانی خواست که او[را] زخم زند سلطان بچشم[۴] منع کرد او نیارست و آن حرکتی[۵] کردنی بود، شعر[۶]

از امروز کارے بفردا مران * که داند که فردا چه گردد زمان
چو آمد گل امروز تازه ببار * بچیدن نیابدت فردا بکار

قزل ارسلان‌را اطّلاع افتاد[۷] بر سلطان واثق[۸] شد امّا خاصگیان و بدگانرا ازو[۹] باز بریدند[۹] و قراکز سلطانی‌را میل فرمود کشیدن، شعر[۱۰]

دو لعبت بازرا بی پرده[۱۱] کردند * ره سرمه بمیل[۱۲] آزرده کردند
دو مرواریدش از دنیا[۱۳] بریدند * بجاے رشته در سوزن کشیدند

و کار قزل ارسلان ممکّن شد[۱۴] و لشکر همه چشم بدو داشته[۱۵] بودند دل نیز[۱۶] بدو نهادند و تمکین پادشاهی او بیش[۱۷] از آن بودی باندك مایه مدّتی قهر و قمع او میسّر شدی[۱۸]، سلطان عاجز شد[۱۴] و در غرقاب تحیّر افتاد و در ششدرهٔ[ی] ناخوش گرفتار شد[۱۴]، و جمال الدّین نجندی این دو بیتی در ملاطفهٔ بدو فرستاد، شعر:

شاها فلك از دولت تو می نازد * و ایّام رضاے طبع تو اندازد

---

(۱) کذا بعینه فی نآ، این اسم دو بار دیگر در f. 140a (در مابعد) مذکور است یك بار «نردان» (بدون تعیین حرف اوّل بعد زاء معجمه)، و بار دوّم «بردان» (با راء مهمله)، رسالهٔ جوینی درین مقام «مردان» دارد یعنی جمع مَرْد و این ظاهرًا تغییر است از مصنّف یا از نسّاخ چون کلمهٔ اصلی‌را نفهمیده اند، و ضبط و تعیین این کلمه ممکن نشد ولی از سیاق عبارت در f. 140a چنین استنباط می شود که باید اسم طائفهٔ یا قبیلهٔ باشد، (۲) نآ: آذربجان (۳) بآ: دسب (۴) نآ: بچشم (۵) نآ: حرکی (۶) شه ص ۲۲۴ س ۱۵ و ۱۷ و بیز ص ۱۶۱۹ س ۵–۶، (۷) بآ: افاد (۸) نآ: واثق (۹–۹) بآ: بار بزند (۱۰) از خسرو شیرین نظامی در «خبر یافتن خسرو از واقعهٔ مرگ پدر» (خمسه ص ۸۲) (۱۱) نآ: بی برده (۱۲) نآ: میل (۱۳) خمسه: دیبا (۱۴) نآ: سد (۱۵) بآ: داسته (۱۶) نآ: بر (۱۷) نآ: بس (۱۸) نآ: سذی

اینانج خاتون و خواجه عزیز و بعضی امرا رای زدند که جمله می باید شد و با سلطان عهد کردن و اتابك قزل‌را همچنان ارّان و آذربیجان مسلّم گذاشتن و امیر سلاح سلطان می باشد چنانك می بوذ و اورا ندیذن، و اینانج خاتون میل بسلطان داشتی میخواست که بعقْد عقْد سلطانی محلّی گردذ تصدیق می کرد، شعر:

هر چند بندگان‌را تدبیر دیگرست * تدبیر سوذ نیست چو تقدیر دیگرست

امیر بار و قرآن خوان[1] و قرا[2] و سران امرا میل اتابك قزل ارسلان می کردند که او پاذشاهی مطاع بوذ و حشی مطیع داشت و صلات جسیم
f.134b او دلهارا بنده گرفته بوذ که مثل: اَلإنسَانُ عَبِیدُ اَلإحْسَانِ، و هر کسی طوعًا او کرهًا اگر خواست اگر نه ملاطفها بدو روانه می کردند و آب روی خویش پیش او بذین می جستند و می نموذند که مملکت مهمل و اقطاع معطّل می داریم تا رکاب هایون بدار الملك همذان رسذ، و سلطان دانست که دلها بذو میل دارذ اگر اورا نخواند بر خلاف بیرون آیذ و لشکر عراق تبع او شوند و از ملکان که در قلاع محبوس داشت[3] یکی‌را بیرون آرذ و بسلطنت نشانذ، رای زذ با موافقان خویش که باتّفاق اورا بخوانند و باتابکی نشاننـد و در میان کار آرزوی دل خویش پروردن گیرند، آنگه مثال داذ و شرف الدّین الب ارغون پسر امیر باررا با قبای و کلاه خاص و تشریفهای نواخت از اسپ و ساخت[4] بآذربیجان[5] فرستاذ[6] و عهد بست بر اتابکی[7] قزل ارسلان و او با لشکری گران از

(۱) نور الدّین قرآن خوان (f. 136a)، (۲) هو نور الدّین قرا صاحب قزوین (جت و زت) (۳) تا آنجا که معلوم می شود دو ملك بودند یکی محمّد بن طغرل عمّ سلطان طغرل که در اوایل عهد او عصیان کرد و شکسته شد و در قلعهٔ سرجهان محبوس کرده شد، شرح کیفیّت آن در زت (ff. 95b—96b) مسطور است، و دیگر ملك سنجر بن سلطان سلیمان بود که در حین عهذ طغرل دو بار خطبه و سکّه بنام او کردند، (رك بذیل تاریخ سلجوقیان از ابو حامد محمّد بن ابراهیم در جت)

(۴) نآ: ساخب (۵) نآ: باآذرسحان (۶) نآ: فرساذ (۷) نآ: اابکی

بزدان[۱] آذربخان[۲] بدار الملك همدان آمد و بکوشك دست[۳] بوس سلطان کرد، قراکز سلطانی خواست که او[را] رحم زند سلطان بچشم[۴] منع کرد او نارست و آن حرکتی[۵] کردنی بود، شعر[۶]

از امروز کارے بفردا مماں * که داند که فردا چه گردد زماں
چو آمد گل امروز نارہ بسار * بچیدن بماندست فردا بکار

قزل ارسلان‌را اطّلاع افتاد[۷] بر سلطان وابی[۸] شد امّا خاصگیان و بندگانرا ازو [۹]باز بردند[۹] و قراکز سلطانی‌را میل فرمود کشیدن، سعر[۱۰]

دو لعبت نازرا نی برده[۱۱] کردند * زه سرمه عمل[۱۲] آزرده کردند
دو مرواریدش از دنیا[۱۳] بریدند * بخاے رشته در سوزن کشیدند

و کار قزل ارسلان ممکن شد[۱۴] و لشکر همه چشم بدو داشته[۱۵] بودند دل بر[۱۶] بدو نهادند و تمکین پادشاهی او بس[۱۷] از آن بودکی مادك ماده مدّتی قهر و قمع او میسّر شدی[۱۸]، سلطان عاجز شد[۱۴] و در عرقاب تحیّر افتاد و در ششدره[ی] ناچوش گرفتار شد[۱۴]، و جمال الدّین محمدی این دو بیتی در ملاطفهٔ بدو فرستاد، شعر

شاها فلك از دولت تو می نازد * و ایّام رضاے طبع تو اندازد

---

(۱) کذا بصه فی ب‌آ، این اسم دو بار دیگر در f 140a (در مابعد) مذکور است یك بار «بردان» (بدون نقس حرف اوّل بعد راء مهمله)، و بار دوّم «بردان» (با راء مهمله)، رسالهٔ جوینی درین مقام «مردان» دارد یعنی جمع مرد و این ظاهرًا بصر است از مصنّف یا از نسّاخ چون کلمهٔ اصلی‌را مهمله اند، و ضبط و نقس این کلمه ممکن نشد ولی از سیاق عبارت در f 140a چنین استباط می شود که باید اسم طائفهٔ یا قبیلهٔ باشد، (۲) ب‌آ آذربخان (۳) ب‌آ دست (۴) ب‌آ بخشم (۵) ب‌آ حرکتی
(۶) شبه ص ۲۲۴ س ۱۵ و ۱۷ و بعد ص ۱۶۱۹ س ۵—۶، (۷) ب‌آ افتاد
(۸) ب‌آ وابی (۹—۹) ب‌آ باز بردند (۱۰) از حسرو شیرین نظامی در «حبر باین حسرو از واقعهٔ مرگ پدر» (حمسه ص ۸۲) (۱۱) ب‌آ نی برده (۱۲) ب‌آ مل
(۱۳) حمسه دنیا (۱۴) ب‌آ شد (۱۵) ب‌آ داشته (۱۶) ب‌آ بر
(۱۷) ب‌آ بس (۱۸) ب‌آ شدی

اینانج خاتون و خواجه عزیز و بعضی امرا رای زدند که جمله می باید شد و با سلطان عهد کردن و اتابك قزل‌را همچنان ارّان و آذربیجان مسلّم گذاشتن و امیر سلاح سلطان می باشد چنانك می بوذ و اورا ندیذن، و اینانج خاتون میل بسلطان داشتی میخواست که بعقْد عَقْد سلطانی محلّی گردذ تصدیق می کرد، شعر:

هر چند بندگان‌را تدبیر دیگرست * تدبیر سوذ نیست چو تقدیر دیگرست

امیر بار و قرآن خوان[1] و قرا[2] و سران امرا میل اتابك قزل ارسلان می کردند که او پاذشاهی مطاع بوذ و حشمی مطیع داشت و صلات جسیم او دلهارا بنده گرفته بوذ که مثل: اَلإنسَانُ عَبِیدُ ٱلإحْسَانِ، و هر کسی f.134b طوعًا او کرهًا اگر خواست اگر نه ملاطفها بدو روانه می کردند و آب روی خویش پیش او بذین می جستند و می نموذند که مملکت مهمل و اقطاع معطّل می داریم تا رکاب هایون بدار الملك همذان رسذ، و سلطان دانست که دلها بذو میل دارذ اگر اورا نخواند بر خلاف بیرون آیذ و لشکر عراق تبع او شوند و از ملکان که در قلاع محبوس داشت[3] یکی‌را بیرون آرذ و بسلطنت نشاند، رای زذ با موافقان خویش که باتّفاق اورا بخوانند و باتابکی نشانند و در میان کار آرزوی دل خویش پروردن گیرند، آنگه مثال داذ و شرف الدّین الب ارغون پسر امیر باررا با قبای و کلاه خاص و تشریفهای نواخت از اسپ و ساخت[4] بآذربیجان[5] فرستاذ[6] و عهد بست بر اتابکی[7] قزل ارسلان و او با لشکری گران از

(۱) نور الدّین قرآن خوان (f. 136a)، (۲) هو نور الدّین قرا صاحب قزوین (جتَ و زتَ) (۳) تا آنجا که معلوم می شود دو ملك بودند یکی محمّد بن طغرل عمّ سلطان طغرل که در اوایل عهد او عصیان کرد و شکسته شد و در قلعهٔ سرجهان محبوس کرده شد، شرح کیفیّت آن در زتَ (ff. 95b—96b) مسطور است، و دیگر ملك سنجر بن سلطان سلیمان بود که در حین عهد طغرل دو بار خطبه و سکّه بنام او کردند، (رکَ بذیل تاریخ سلجوقیان از ابو حامد محمّد بن ابراهیم در جتَ)
(۴) نَآ: ساخت (۵) نَآ: باآذربیجان (۶) نَآ: فرساذ (۷) نَآ: اابکی

کسی کسو بود مهتر انجمن * کنون بهتر اورا ز فرمان زن[1]
کرا از پس پرده دختر بود * اگر تاج دارد پدر اختر بود[2]
هر آنکو بود مردم و سر فراز * نرسد که یارن نسیند نیاز 134a
وگر کودکان را نکارد بزرگ * فرستی بماسی دلیر و سترگ
بزرگی که فرجام او کهتریست * سر آن زندگانی نماند گریست[3] ۵

مثل مَنِ ٱسْتَعَانَ بِصِغَارِ رِجَالِهِ عَلَى كِبَارِ أَعْمَالِهِ ضَيَّعَ ٱلْعَمَلَ وَأَوْقَعَ ٱلْخَلَلَ[4]، و در شهور سنهٔ احدی و ثمانین [و خمس مایة] صلاح الدّین [از] سام بدر موصل آمد[5] و بوسیلت عزا که بدان مشهور و مذکور بود از اتابك استخارت کرد که در مملکت بگذرد و قلاع ملاحدهٔ محادیل لَعَنَهُمُ ٱللهُ از
در قروین و تسطام و دامغان بردارد و بحصار نستاند و خراب کند و ۱
آن فاتحهٔ ملك عراق خواست کردن، اتابك آن را بدید و از آن
بدیشد و بضرورت دفع آن را بهمت فرمود و با او مقابله کرد، و
از بسیاری تدبیر در دفع علّت زحیر برو مستولی شد، چون صلاح الدّین
بازگشت آن ریح بر وی دراز شد، فرزندانش بری بودند بر قلعهٔ طبرك
که او معمور کرد زحور پیش فرزندان آمد و اطبّای مملکت عراق جمع ۱۰
شدند و از معالجت عاجز گشتند و آن پادشاه در گذشت[6]، اورا دو
سه ماه در خانهٔ خواب داشتند و رای بر ندید و ترتیب میکردند،
بندگان و جمله صدوررا فرزندان موافق رای آمدند تا حکم ایشان همچنین
بماند و زور بزور در تراید باشد، و چون دو پادشاه جهانداری چون
سلطان طغرل و اتابك قزل مدّتها این فرصت را انتهاز نموده بودند امرا ۲
و وزرا و صدوران دولت دانستند که این اندیشه را سر نتوانند بردن،

(۱) ثعه ص ۴۸۹ س ۶ (۲) انصاً ص ۲۸۲ س ۲ (۳) انصاً ص ۶۷ س ۹
(۴) رك بص ۱۵۸ ح ۱ در ماتن (۵) آآ ح ۱۱ ص ۲۴۶ بعد، ابن الاثیر خودش در آن وقت در موصل حاضر بوده است (۶) آآ در حوادث سنهٔ ۵۸۲ (ح ۱۱ ص ۲۴۶)

از اندیشه نُردون مکر نگذرد ۰ ز رنج تو دیگر کسی بر خورد[1]

و آن شوم حرکتی بود که استیصال خانهای مسلمانان در آن نواحی بود و بتراجع با عراق گردید و بهانهٔ خوارزمیان همین بندگان با عراق همان کردند و سرهای خویش و خان و مان بدست خود برباد دادند، و شنیدم که در میان نهبها و آنچ از غارت پارس[2] آورده بودند جامهٔ خوابی باصفهان از بار بر گرفتند کودکی دو سه ماهه مُرده از میان جامهٔ خواب بدر افتاد. و همچنین دیدم که مصاحف و کتب وقفی که از مدارس و دار الکتبها غارت کرده بودند در همدان بنانشان می فرستادند و ذکر وقف محو می کردند و نام و القاب آن بنانشان بر آن نقش می زدند و بیکبار نخانه می ساختند. و فساد لشکرها سر عراق از آن شد که از ترکمان هر ولایتی که بر ولایتی استیلا می یافت قانونی از پیش خود و اسلاف نمی دانست در پادشاهی که بر آن بود خرج میخواست و می رفت می کرد تا کار تن رسید. و آن ملک معظم را مراحم دور می دید می اندیشید که کار ملکش رسید. آرایش ملکت در حال مجمت و مملکت در مآل مخبرین نماند. و پدر و فرزند همدیگر را متهم داشت و هر دختری و پسری را میخواست که پادشاه و حاکم و ملکی گردانند. دختران را بهوسی تعرف دادند و پسران را بدین حجت سری می تراشند. و ابنج خاتون که در آن روز در حرمگه بود فرزندان خود را میخواست که پادشاه کند، شعر:

ابرص نشستن زنی بی رعیون ۰ که مهرای از مرون بست از مهر خون
چو فرزند شایسته مسند بشد ۰ ز مهر زنان نان سایند بسند[3]
دگرے مکن نیز فرمان زن ۰ که عزگس بی زن رائے زن
بیش زنان روز عزگس مکوے ۰ چو گوئی سخن باز پای بکوے

[1] [illegible]
[2] [illegible]

اگر دل توان داشتن شادمان • ندارے همه رنجت آید زیان[۱]
بجوی و بیاب و بپوش و بخور • ترا بهره اینست ازین ره‌گذر[۲]

و مقرّ و بخت چنین اتابکی سلطان مغبوط عالمیان شد، او در بزم و طرب و اتابك در رزم و نعب، و چون بابتداے جهانگیری اتابك دو تاختن کرده بود یکی بجانب آذربیجان و دیگر بطرف اصفاهان و دو ملك‌را از طمع ملك بمقرّ هلك رسانیده[۳] امرایی‌را که در درج سرکشی بودند باستمالت بدست آورد و برای رشید برداشت و بندگان خویش‌را بجای ایشان بگماشت، شست هفتاد عَلَم از بندگان خویش در مملکت نصب فرمود و هر یکی‌را بشهری و ناحیتی نامزد کرد بامید آنك چون بندگان باشند فرزندان مرا از خصمان امان دهند، خود سرهای فرزندان در سر ایشان شد و همان بندگان ملك بر فرزندان او و سلطان منغّص کردند و حکم ایشان بسبب انقطاع‌داری از[۴] ولایت و شهرها زایل کردند، و هر بندهٔ بر طرفی فرمان روان شد و از اطراف نظر بیگانگان در ملك افتاد و نتایج آن بعد از وفات اتابك ظاهر شد، و اتابك این بندگان‌را از نهب و غارت پارس و اموال آن نواحی ممکّن و محتشم و محترم کرد، و چند بار بنفس نفیس خوذ بذان صوب حرکت فرمود و دو سه بار رکاب 133b همایون خداوند عالم سلطان اعظم برنجانید، شعر:

(منه رنج بر تن تو از بهر گنج • همه گنج دنیا نیرزد برنج
نایذ کزین گردش روزگار • ترا بهره کین آید و کارزار
ندانی که چون پیش داور شوی • هر آن بر که کاری همان بدروی)[۵]
(درختی که کاری [چو] آید ببار • ببینی بویژه برش بر کنار
گرش بار خارست خوذ کشته • وگر پرنیانست خوذ رشته)[۶]

(۱) شه: جز ار شادمانی مکن تا توان (ص ۵۴۶ س ۳۶) (۲) ایضاً ص ۵۰۷ س ۴
(۳) رکه بص ۴۴۲ ح ۲ در سابق (۴) نآ: ا (۵) رکه بص ۴۲ س ۱، ۲، ۴ در سابق (۶) شه ص ۹۰ س ۱۸—۱۹

مظفّر الدّنیا و الدّین قزل ارسلان فرستاذ بکوشك نو بدر همذان، او بشکرانه خلعتی خوب بکمال مزدقانی[۱] ذاذ، شعر:

شاهان جهان و خسروان بندهٔ من * در مشرق و مغرب همگان بندهٔ من
با این همه ملك و پاذشاهی که مراست * من بندهٔ تو همه جهان بندهٔ من

و این سلطان نیك بخت زینت تاج و تخت بوذ کار او طرب فزای بوذ و ملك آرای، مدّت ده سال در دولت ملك معظّم اتابك اعظم شمس[۲] الدّنیا و الدّین محمّد بن ایلدکز رَحِمَهُ ٱللهُ رفاهیت و امن و نشاط داشت کاری ساخته و اسبابی پرداخته از مؤنت و مواشی فارغ و از جرأت حواشی آسوذه، ناموس سلطنت او چندان بوذی که سرًّا و علانیةً اتابك جملگی خاطر بذان متعلّق داشتی که آنچ سنجر و ملکشاه‌را نبوذ این سلطانرا جمع می باید، و رسولان باطراف روانه می داشت و خطبه و f.133a سکّهٔ بلاد بنام و القاب او می نگاشت، و هر وقت آوازهٔ ملك بغداذ داذی و کس فرستاذی و سرای سلطان‌را عمارت خواستی، و این جنس که درین حال نوّاب دار الخلافة پیش گرفته‌اند که امرای اطراف‌را عشوها می دهند و تشویش ممالك می جویند تا امن ولایت ایشان و اظهار حکم بر دیگران باشذ در دولت اتابك محمّد مسلّمشان نمی شذ و اتابك عَلَى مَلَإٍ مِنَ ٱلنّاس می گفتی که امام‌را بخطبه و پیش نمازی که شاهان مجازی در حمایت آنند[۳] و بهترین کارها و معظمترین کردارهاست مشغول می باید بوذن و پاذشاهی با سلاطین مفوّض داشتن و جهانداری بذین سلطان بگذاشتن، و اتابك کارها برای و آهستگی کردی، شعر:

ستون بزرگیست آهستگی * همان بخشش و داذ و شایستگی[٤]
خنك مرد با دانش و یاذگیر * چه نیکوتر از مرد برنا و پیر

(۱) از شعراء و نُدماء طغرل بود، رك بحکایت او با وزیر نظام الملك مسعود در تاریخ جهانگشای جوینی (ج ۲ ص ۴۲) (۲) نآ: سمس (۳) نآ: اند
(٤) شه ص ۱۷۹۲ س ٥

کشد ار حاك تحتی سر برتا * درو گوهر نکستی دُر بدرتا
بر آن تخت مبارك بند چو شیران * مبارك‌باد گفتندش دلیران)[1]
بدو فرّخ شده هم باخ و هم بخت * جهان خرّم بدو او خرّم از بخت[2]
f 132b امید بادشاه ملك معظّم اتابك اعظم و از آن دیگر امرا که بندگان دولت بودند در ایّام او بمرند عظمت می پیوست و هیچ بادشاهرا از بدران و
جدّان او آثار الله برهانهم اس خصایص جمع نبود از کمال عقل و
افاضت عدل و وفور علم و شمول حلم و بحبط و بسط و عالم دوستی و
عفّت و حظّ و بلاغت و چابك سواری و بره‌داری و حمله سلاحهارا
نهایت کمال کار فرمودن که اورا از مطلع زندگانی و عنفوان جوانی حق
تعالی ارزانی داشته بود و عمرش و دولت می فزود و بعرق و قدم باخ ۱
و بخت می پسود و زبان زمان بسلطان می گفت، شعر[3]

بوی تو بگردست جهان قاس هنور * تا باد صبا بر تو بَرَد باس هنور

این خصال خوب و خصایص محبوب بکمالی رسید که وهم عقلا از ادراك
آن قاصر آمد، در نرم بر فصلا بگرفتی و بر شعرا بر سخن بفزودی
و شعرهاء او در زبان عوام مشهور و مذکور بر آنست که تا شرح ۱۰
حاجت افتد، و دوبیتهاء خوش افتادی یکی[4] اینست شعر[5]

آنکس که جهان پشت پای می زد * دوش آمده بد در گدائی می زد
از وقت بهار شام تا گاه سحر * صد نعره برای باشائی[6] می زد

و این دوبیتی دیگر در تاریخ سنهٔ خمس و ثمانین [و خمس مائة] نبشت
و بدست مبارك خود بر حلّ بخط کرد و باتابك شهید و پادشاه کرم ۲

(۱) ایضاً در «نشر» خسرو بر تخت پادشاهی» (خمسه ص ۹۸) (۲) بآ بخت
(۳) قطعه

ای گلبن نارسیده اوباش هنور * وی رنگ تو نآمیخته نقاش هنور

و این رباعی از حکیم سنائی غزنوی (د. وان Or 3302 f 177a) (۴) بآ یکی
(۵) بآ شعر (۶) کذا فی رساله حوی و هو الصّواب، بآ آشنائی

معاونت با خود گرفته منتظر تقلّب روزگار نشسته بی مدد و یاری ایشان اعتماد بر یاری خدای جبّار و بازوی کامگار کرد و بمدّت یکماه دو تاختن فرموذ یکی بپارس و یکی باصفهان[۱] که ملك دو اقلیم مستخلص کرد و دو مَلِك طامع[۲]را در ملك بملازمت قلاع قانع گردانید، و دولت متابع تیغ چو آب و اقبال ملازم میمون رکاب او بوذ، جهان مسخّر فرمان بفرّ و دولت سلطان و ظفر بر مراد و قهر و قمع اضداد، شعار استشعار از روی کار دهقان و رعیّت برداشته و جمله در مشرع عذب و مرتع خصب امن و آسوذه، دوام دولت و شمول نعمت او از خدای عزّ و جلّ میخواستند و فرط معدلت و فیض عاطفت اقتضا می کرد که تا نه بس روزگار تمامی اقالیم جهان در تحت فرمان و ضبط بندگان سلطان اعظم آیذ، و آن سلطان جمشید فرّ حیدر دل تهمتن تن حاتم کف‌را هر روز اثری پدید می آمذ از خصایص پادشاهی و امارات جهانداری، شعر:

(باین جهانداری همه روز * بمجلس بوذ شاه مجلس افروز
بعزم دست بوسش قاف تا قاف * کمر بسته کله‌داران اطراف
نشسته پیش تختش جمله شاهان * ز چین تا غور وز رَی تا سپاهان
ز سالار ختن تا خسرو زنگ * همه بر یاذ سلطان باذه در چنگ)[۳]
(بذان طالع کزو پیروز شذ بخت * نشسته شاه بر پیروزه‌گون تخت
بر آورد از سپیذی و سیاهی * ز مشرق تا بمغرب نام شاهی
چو شذ کار ممالك بر قرارش * قوی تر گشت روز از روزگارش

(۱) جت و رسالهٔ جوینی: بآذربیجان، رك بص ۴۴۵ س ۴—۶ در مابعد
(۲) یکی مَلِك ایخاز و دوّم مَلِك محمّد بن طغرل عمّ سلطان، «ملك ایخاز قصد آذربایجان داشت و محمّد بن طغرل بن محمّد که عمّ سلطان طغرل بود قصد مملکت عراق کرد بیشتر امرا با او متّفق شدند، اتابکان [یعنی محمّد و قزل ارسلان پسران ایلدکز] در یکماه دو تاختن کردند و هردو دشمن‌را مقهور گردانیدند» (تك ص ۴۷۳—۴۷۴ و رص در ذکر طغرل) (۳) از خسرو شیرین نظامی در «پرسیدن خسرو از حکما صنت خوبان‌را» (خمسه طبع طهران ص ۱۲۶)

السّلطان رکن الدّنیا و الدّین کهف الاسلام و المسلمین ابو طالب طغرل بن ارسلان قسیم امیر المؤمنین

سلطان طغرل خوب چهرهٔ نعمت بود موهبا سه باره بر بشت افکنده داشتی و محاسس با موه بود، سلطنت با س گوس مالیده عالم فد فراح بر و سنه افراسه بال، عمود او کس بر بگرفتی و کمانش بکسدی، بوقیع او اِعْتَصَمْتُ بِاللّٰهِ وَحْدَهُ، وررای او الوزیر جلال الدّین[1]، الوزیر کمال الدّس الزّنجانی[2]، الوزیر صدر الدّس المراغی[3]، الوزیر عزیز الدّس[4] المستوفی، الوزیر معس الدّس الکاشی، الوزیر فخر الدّس بن صفیّ الدّس الورامنی، حجّاب او الحاجب الخاص، الامیر الحاجب وراکر السلطانی، ملك الامرا جمال الدّس ای اله الاعظم اناکی[5]، سلطان طغرل بادشاهی بود در آشیان دولت زاده و در حاندان اقبال بشو بافته، ملکی باسوسده بدو رسده و کسوت باکوسده پوسده، از مهد سحت بحوبل کرده[6] و از مکسب ادب بی نعب طلب بر مرکب ملك سوار شده، در بند وعنفوان ایّام و عشوهٔ اعوام و بأثیر طالع و احکام بابوده، مرغ دولتش بی دانه بدام آمده و بوس فلکس بی فسار و لگام رام شده، رخ باوگی بابُرده و ران باوگی باخورده بر سر حوان آراسه و مجلس پیراسه و حرانهٔ پُر حواسه نشسه، و اس همه اقبال در اوّل عهد مدّ دولت و بمن ترست و رای و رویّت و بیع حهان‌گیر و راست کشورگشای پادشاه اسلام ملك معظّم اناك اعظم حافاں عجم شمس الدّنیا و الدّس نصرة الاسلام و المسلمین ابو جعفر محمّد بن الملکر رَحِمَهُ اللّٰهُ روی نمود که مُلکی از دست رفته و مَلِکی بدر اصفهان در میان ولایت مغان ساخته و اصحاب اطراف عنان

(۱) رن افزوده بن الهمام (۲) رن افزوده المعروف بالنّحلی (۳) رن صدر الدّین ناصی مراغه (۴) رن افزوده ابن الرّضیّ، (۵) در رآ اینجا بدرك سطر ناص است، (۶) ولادت طغرل در سنهٔ ۵۶۴ بوده و در سنهٔ ۵۷۱ سلطنت رسیده

قدر تو از راه استقلال خوذ * هردو عالمرا بهیچ انگاشته
f.131a بر نگین خاتم پیروزه رنگ * نیست الّا نام تو بنگاشته

خصم کو یك قطره از دریای تست
لقمهٔ تیغ نهنگ آسای تست

داذ قربت خسرو اعظم مرا * برکشید از جملهٔ عالم مرا
چون ملك بر چرخ گردان کردجای * رای سلطان بنی آدم مرا
عقل کل در ماجرای غیب داشت * بر طفیل مدح او محرم مرا
آفتاب رای او برجی گزید * از ورای گنبذ اعظم مرا
بخت مهمان‌دار از صدر بقا * مرحباها می زند هردم مرا
تا قیامت پردهٔ احسان او * کرد متواری ز چشم غم مرا
دفتر من چون بمدحش ابلقست * کم نیایذ اشهب و ادهم مرا
گرچه با مهر قبول شهریار * حلقه در گوشست ملك جم مرا
فتنهٔ آنم که پیش تخت شاه * چون بر آرم[1] اطلس معلم مرا

تا مرا سودای مدحش در سرست
همچو تیغم یك زبان پر گوهرست

خسروا دولت قرین باذا ترا * بارگه چرخ برین باذا ترا
هرچ در نه حلقهٔ افلاك هست * تا ابد زیر نگین باذا ترا
عقل کلّی در میان حلّ و عقد * قهرمانی پیش بین باذا ترا
پاسبان و نوبتی بر بام و در * رای هند و خان چین باذا ترا
سایه‌بان فتح یعنی باز چتر * شهپر روح الامین باذا ترا
f.131b گرچه آبی نیست در مغز عدوت * مشرب شمشیر کین باذا ترا
تا بحشر آن خنجر هندو نسب * پاسبان ملك و دین باذا ترا
تا بوذ گرد آخر گردون بپای * رخش دولت زیر زین باذا ترا
کمترین ملکی که در فرمان بوذ * عرصهٔ روی زمین باذا ترا

(۱) نَد : آرد ، معنی این بیت واضح نشد

هر دلی کز داغ حدلان فارغست * دوست‌دار ارسلان طغرلست
این همه ناموس عقل حواجه بس * پیشکار ارسلان طغرلست
چرخ گردان تا کمر شمشیر بست * چتردار ارسلان طغرلست
بارگاه فتح و ایوان ظفر * در جوار ارسلان طغرلست
قصّه بگذار آرروی هر دو کون * در کنار ارسلان طغرلست
شعر من سر بر بهم گردون کشد * کاحتیار ارسلان طغرلست

306 نه سپهر ار اختر مسعود اوست
هفت دریا حرعهٔ یك جود اوست

ای برست ز آسمان بس آمده * دست تو تا بقا خویش آمده
چون سپاه کائنات افتاده عرض * راست قدر تو در پیش آمده
دِرّهٔ قهر تو در بازار عدل * بر قفای چرخ بد کیش آمده
سنهٔ حصم تو چون روی نشان * زین کمان چرخ نگون ریش آمده
در سر عارنگرهای کفت * کان فریه کسه درویش آمده
گفته با دشمن زبان تیغ تو * آنچ ارمه[1] بر سر خویش آمده
هرچ منقوشست بر لوح وجود * آنتی بوده تو معنیش آمده

صیقل آینهٔ دل روی تست
نافهٔ جان خُلق عنبر بوی تست

ای حمایت چون سپهر افراشته * چرخ ارکان چون تو بی بنداشته
در وغا رور هرمت شیر چرخ * ز اژدهای راشت برگاشته
هرچ در بن سدرهٔ آنست و خاك * تیغ بهادر ترا لك چاشته
بر حسن آستانت معتکف * امرو این فتهٔ افراشته
تو بری نه چون تو در بستان طبع * ز آنچ دهقانان گردون کاشته
فکرت تو در سه اقلیم سپهر * مُهمّات معبر نگماشته
پیش تو لاشهٔ اوهامرا[2] * در گِل بیچارگی بگذاشته

(۱) کذا (۲) وزن خراب است، در نسخهٔ دیوان اثیر پیش رهب لاشهٔ اوهامرا

روز بخت از روی او فرخنده گشت

زلف بر گیر از پس گوش ای پسر * کز منه مارا چو شپّوش ای پسر
از ره چشم چو در جان آمدے * پیش کش بستان دل و هوش ای پسر
همچنین پیشم کمر بسته چو جام * یك زمان بنشین و می نوش ای پسر
شاهد حالست حالت[1] کز رهی * بوسهٔ[ی] پذرفته‌ای دوش ای پسر
بوسهٔ بخشیده[2] وقت آمد بده * بیش ازینم عشوه مفروش ای پسر
همچو بحر از باذ ماشوب ای غلام * همچو ابر از آب مخروش ای پسر
یا چو روز فتنه بیرون شو ز چشم * یا در آی امشب بآغوش ای پسر
از پی من نه ز بهر مدح شاه * در رضای طبع من کوش ای پسر

خسروی کافاق زیر رای اوست
افسر خورشید خاك پای اوست

روی در روی جفا آوردهٔ‌ی * هرچ بتوان کرد با من کردهٔ‌ی
f.130a از بن و بارم چو گل بر کندهٔ * در پی جورم چو گل بسپردهٔ‌ی
جانم آوردی بلب رحمی بیار * این نه بس رسمیست جان کاوردهٔ‌ی
هر کرا زنهاری خود خوانده[ی] * تا نه بس زنهار در وی خوردهٔ‌ی
شد درینه پردهٔ من در جهان * تا تو از من همچو گل در پردهٔ‌ی
یا مکن با من درشتی ور کنی * نرم شو چون گویمت پی[3] خوردهٔ‌ی
گرسرم چون کلك بر گیری رواست * نامم از دیوان چرا بستردهٔ‌ی
نان در انبانم منه شرمی بدار * پس تو می دان کآب رویم بردهٔ‌ی
می بیازاری چو گوید خسروت * کان فلانی‌را چرا آزردهٔ‌ی

آنك عدلش هر کجا لشکر کشد
صبح هم ترسد که خنجر بر کشد

چرخ یار ارسلان طغرلست * کار کار ارسلان طغرلست
از در ایجاد تا خطّ عدم * گیر و دار ارسلان طغرلست

(۱) خالت(؟)، نا: خیالت (۲) نآ: بخشیدهٔ (۳) پی(؟)

درس زمانه بی حاصل آن پسر بادی
که کار خویش به از حاصل پدر دارد
شده مسخّر تو هفت چرخ و هفت اقلیم
حدیث حکم تو بر هر یکی گذر دارد

شرم باد اثیر احسیکتی‌را که در مقابل این سخن گفت ۵
از برای حذای خواجه مجیر. کاروانهای شعر من چه ربی
آن حقیقت سخت نامنصفی کرد و اگرچه شعر او و مجیر در مدح نسیارست
از ملالت می اندیشم اختصار اولیترست و شعر اثیر بمعصّب مجیر بیش
از یك قصیده نمی آرم، و اگرچه در فهرست شرط رفت که در آخر ذکر
هر سلطانی شعر خود بیارم درین مقام حماقت بودی آوردن بیاوردم، این ۱
یك قصیدهٔ اثیر احسیکتی در مدح سلطان ارسلان بیارم و بذکر سلطنت
طغرل مشغول شوم، قصیدهٔ احسیکتی[1]

ای کمین گاه فلك ابروی تو. آب روی آفتاب از روی تو
جای جانها گوشهٔ شبّوش تو. دام دلها حلقهٔ گیسوی تو
کرد خلقی‌را چو غمچه چشم بند. یك فسون از نرگس جادوی تو ۱۰
کس نداند تا چه ترکی می رود. یا[2] جهان از طرّهٔ هندوی تو
زآتش دل پیه چشم آب گشت. چربنش است در پهلوی تو
رنگکی دارد بهشت امّا دماغ. زنهار باد[3] او نی بوی تو f120b
چون برابر گونهٔ ماهد بحهد. ملك هر دو عالم و یك موی تو
سوی خود می خوانیم یك ره بگوی. تا کدامین سوست آخر سوی تو ۲
بر سر کوی غمت بر ما اثیر. های و هوئی می رسد بر بوی تو
کم نگردد رونق حسن تو هیچ. گر بیراید سگی در کوی تو
بستم نومید کآخر عدل شاه. برکشد گوش دل بد گوی تو
شهریاری کآسمانش بنده گشت ۲۴

(۱) دیوان اثیر نسخهٔ بریش موزیم (Or 249, ff 756—771) (۲) بآ تا (۳) بآ باد

همی سگالد این طاقدیس آینه گون
که جفت ساز جلال تو نیزتر سازد
غلام بخشش یکروزهٔ تو خواجگی ایست
که خرج تا حد خاور [ز] باختر سازد
برنج ی طلبی نام نیك و این بذ نیست
که گنج نُور مه از سختی سفر سازد
عدوت چون تو نواند شد ایه او سگ کیست
که حیله جوید و از گربه شیر نر سازد
دو دست تو ز فلك ناخنی نمی گردذ
چو در سخا مدد روزے بشر سازد
کند بمدح تو کاکم طلسم بندے سحر
چنانك تیغ تو اسباب فتح و فر سازذ
درین زمانه بذین سکّه هیچ کس سخنی f.129a
خذاے خصمم اگر ساختست وگر سازذ
سیاه روی نیم چون محك بدعوے سحر
ز هرکه او محك نقد خیر و شر سازذ
هر آنکه جست ز غیر من این طریقت نو
چنان بوذ که کسی از گیا تبر سازذ
تو نقد کن ز تو بهتر کسی نمی دانم
که طبعت از دو سخن صذ لطیفه بر سازذ
همیشه تا فلك آبگون دولابی
مدار در حرکت گرد این مدر سازذ
مدام تا زند آتش کمان گروهه چنان
که زه ز شعله کند مهره از شرر سازذ

دقیقه دانی رایش کوں بداں درج است
که او بر آب روان نقش شوشتر سارد
ز چرب دستی انصافش اوّلین پایه‌ست
که صعوه در هوس سار مستقر سارد
کرم چو زال یتیمست و اوست آن سیمرغ
که از سر شفقت کار زال زر سارد
بذات آنک یک امر در سه تاریکی[1]
ز بیم قطره می مایهٔ صور سارد
هدایتش ز بصر دندان روح کند
عنایتش ز زبان مهی حبر سارد
موسم گل رعنا ز اسر تر دامن
قصاش توبه زن ملک بحر و بر سارد
عمود نور بصبح سپیذ دست دهد
نقاب قیر ز شام سیاه گر سارد
که دست اوست[2] درس روزگار با اهلان
که کار اهل هنر درخور هنر سارد
کرم پناها گردون دلا نوی که فلک
رکلک و تبع تو قانون نبع و صر سارد
ارادت تو امل در دل قضا شکند
سیاست تو کمین بر ره قدر سارد
دهان نشست مهمت آب چون ثنای تو خواند
دبیر چرخ که اشکال طرفه بر سارد
جهان ز دست تو پیرایهٔ امل بندد
فلک ز تبع تو سرمایهٔ ظفر سارد

(۱) اشاره است بآیهٔ: یَخْلُقُکُمْ فِی بُطُونِ أُمَّهَاتِکُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِی ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ الخ (قرآن، ۳۹، ۸) (۲) کلمهٔ «اوست» در متن تکرار شده است

قرار شش جهت و شحنهٔ چهار ارکان
که قدر او مقر از تارك قمر سازذ
سپهر عرش جناب آفتاب بحر سخا
که بحر از کف او گنج پر گهر سازذ
جهان پناه قزل ارسلان کی تعظیمش
ز دخل و خرج جهان خوذ[1] ماحضر سازذ
سپهر گر کسرابِ بقیعه[2] خاك شوذ
ز دل سپهر و ز رای اختری دگر سازذ
بترك تاز حوادث جهان مباذ خراب
وگرنه او چو جهان صذ بیك نظر سازذ
شکست طنطنهٔ چرخ و بیشتر شکنذ
مگر ز خاك درش حرز ماه و خور سازذ
شوذ بصورت کفگیر چرخ پنگانی
چو نیم چرخ برین چرخ عشوه‌گر سازذ
بجست و جوی نظیرش همی دوذ گردون
که جای خویش گهی زیر و گه زبر سازذ
ز بهر سقف عدوے سپیذ دستش دان
که شب ز چهره گلیم سیاه بر سازذ
بدور چشم بیندذ سپهر سرمه مثال
که از غبار رهش سرمهٔ بصر سازذ
کفش چو دست تهی یافت در سخا پیچذ
دلش چو دشمن بذ دیذ با خطر سازذ
چو صبح نور کند عرضه دانك نزویرست f.128b
که بر دلش همه شب صبح پرده در سازذ

(۱) کذا فی نآ (؟) (۲) قر، ۲۴، ۳۹

در آشیان دو عالم نگنجد آن مرغی
که او ز شوهٔ عشق تو بال و پر سازد
بر آن گری تو که از صبر همچو تنع خطب
بپیش صاعقهٔ هجر تو سپر سازد
عزامیست بر آن کس که خاك پای تو یافت
اگر ز قرصهٔ خورشید تاج سر سازد
بخون ما نه ازین دستی از میانه بر آر
که نی تو سوختگانرا ازین بتر سازد
عاشقان رخ چون لاله در سحر مسا
که عاشقان ترا لالهٔ سحر سازد
فلك حریف تو شد در جفا و این نترست
که با دو حادثه یکدل چگونه در سازد
چو صبح طرّهٔ شب رنگ تو جهان ببرد
ز عمرهای تو روزی اگر حَشَر سازد
رخ ز بهر تو زر ساختست شرمش باد
که کار وصل چو تو نادره زر سازد
دلی که بست شکرانه در میانه بهم
گرم زمانه ز اروی تو کمر سازد
بسوخت خشك و ترم زآه آتشین و هنوز
بر آن بنام که مرا نی تو خشك و تر سازد
ز پیچ پیچ و شبرست عجب نبود
که روزگار ز تو شکل نی شکر سازد
بروی تو نظر آنکس کند که سرمهٔ چشم
ز خاك بارگه شاه دادگر سازد

فتح زاید ز سر تیغ تو و جان عدوت
از پی آنک عدو ماذه و تیغ تو نرست
بده انصاف که انصاف جهان از تو برَند
کیست جز تو که سزاوار کلاه و کمرست
اینت معجز که ترا سی و سه سالست و ز قدر
از بُن سی و دو دندان فلکت پی سپرست
کامران کام که ملك از سر کلك تو بپاست
دیر زی دیر که شمشیر تو دین‌را سپرست
عاجزم از تو و مدح تو همین می گویم
توی آن خضر کت اسکندر ثانی پذرست
تا قرار کرهٔ خاك بود بر سر آب
تا مدار فلك آینه گون بر مدرست
دولتت‌را شرف و مرتبتی باذ چنان
که برون مانده ز اندیشه و وهم بشرست
باذ در بندگی و طاعت تو هر ملکی
که درین دایره نامش ببزرگی سمرست
بشنو از بنده مجیر این سخن باز پسین
ای که لفظ شکرین تو سراسر غُررست
بر زمین عدل عمر کن کی زمین دار فناست
وز جهان نام نکو بر که جهان بر گذرست

این قصیده مجیر در مدح پادشاه شهید قزل ارسلان گفت[1]

دلی که تحفهٔ تو جان مختصر[2] سازذ
بسا که قوت خوذ از گوشهٔ جگر سازذ

---

(۱) رك بدیوان مجیر نسخهٔ اکسفورد ff. 17a—18a (۲) نآ : مختصر.

با خط و عارض خوبان خبرا نصفت
خوی دل مؤمن و چون سبهٔ کافر گیرند
عزّ و اقبال تو و اعظم اتابك جهان
باد چندان که دم صور بدمر در گیرند
امر و نهی تو چنان باد که بر روی زمین
خسروانرا همه مأمور و مسخّر گیرند
در تو کعبهٔ اومید خلایق بادا
تا همه خلق جهان حلقهٔ آن در گیرند

این قصیده در مدح اتابك پهلوان گفت

دور بی خرّم و موسم ز همه خوبترست
عید فطرست که عالم همه با زیب و فرست
بار در مهد شرف کوکبهٔ عید رسید
مرکب عشرت و شادی و طرب بر اثرست
شاهد عید که آنرا مه نو میخواند
کرده هر هفت بدش طارم شش روزه درست
حلقی چرخ کهن با زیب و نعل چراست
گر مه روزه به اندر بك و بار سفرست
با رب این عید چه با راحت و شادی روزیست
حبه حبه این فصل چه میمون[1] و مبارك نظرست
عید و گل هردو رسیدند بهم از ره دور
در جهان زآمدن عید و گل اکنون خبرست
موسمی خوش است الحق و عیشی نواست
که گل و جام مئی[2] پیش کشی ما حضرست

(1) ب میمن (2) ب بیش

حملهٔ را ز تو صد لشکر دارا شمرند
وقعهٔ را ز تو صد سدّ سکندر گیرند
رایت سرخ ترا کافر فتح و ظفرست
مایهٔ نصرت و پیرایهٔ لشکر گیرند
فضلاً در صفت مدح تو اشعار مجبر
به[1] ز دُرج گهر و دَرج معطّر گیرند
رقمش طرفه‌تر از صورت مانی دانند
سخنش خوبتر از صنعت آزر گیرند
پیش طبع وی و دست تو بزرگان عراق
هم سخا هم سخن خلق مزوّر گیرند
شعر[2] او نسبت و نام از تو و مدح تو گرفت
گرچه نام از پدر خویش و ز ماذر گیرند
خسروا تاج‌دها موکب نوروز رسید
که جهانرا همه در لاله و عبهر گیرند
بس نماندست که بر دامن کشت و لب جوی
سبزه و بید بکف ناوك و خنجر گیرند
رطلها از می آسوده لبالب خواهند
جامها در زر و فیروزه سراسر گیرند
بزم نوروز بساز و می آسوده بخواه
تا ببزم تو همه باده[3] مقطّر گیرند
برخور از بخت جوان روز نو و دولت نو
آن به امروز که جام می و ساغر گیرند
تا بتان گرد سمن[4] دام ز عنبر سازند
تا مهان روز طرب زلف چو عنبر گیرند

(۱) نآ: به (۲) اینجا یك واو زاید است (۳) نآ: بادهٔ (۴) نآ: سمند

طعمهٔ مرگ ز احساد دلیران سازد
ساحت چرخ ز ارواح مطهّر گردد
تف تیغ همه گردهٔ گردون سوزد
لحم خار همه رهزهٔ ارهر گیرد
ادپایان ز تف خنجر عادی صفتان
طبع دور فلک و عادت صرصر گیرد
ارغوان‌وار همه کوس احل نوازد
ارغوان شکل رخ تیغ نحوس در گیرد
بیرها خوانگه ارسهٔ گردون[1] طلسد
حربها حانگه اندر سر و افسر گیرد
سرکشان هم سر رمح چو نلوفر تر
عرصهٔ معرکه[2] در لالهٔ احمر گیرد
عقل و روح ار فرع خنجر آنه مثال
ره این دایرهٔ آنه پیکر گیرد
ار طرب صف شکنان اوں طرحوں ناند
ور فرع تیغ زبان رنگ معصفر گیرد
گه رکاب ار کمر کوه گران‌تر سازد
گه عنان ار ورق کاه سکنتر گیرد
آن زمان تیغ ترا مایهٔ نصرت داند
و آن نفس تیر ترا مرگ مصوّر گیرد
نامهٔ فتح تو سر طارم گردون خواسد
جبههٔ جاه تو سر تارک اختر گیرد
سعد گردون ثنای اند و نصرت حق
فال اقبال سام تو ز دفتر گیرد

(۱) لعلّه کُردان (۲) بآ معرکهٔ

دست شمشیر ورا از قبل نصرت حق
ذو الفقار دگر و حیدر دیگر[1] گیرند
بیضهٔ شرع مسلّم بود از فتنهٔ چرخ
تا ورا روز وغا نایب حیدر گیرند
پیش آن دست که خورشید فلك ذرّهٔ اوست
هستی عالم شش گوشه[2] محقّر گیرند
می سگالند دو دستش کی بیك بخشش گرم
تر و خشك همه آفاق ز ره بر گیرند
جود مرده ز دلش زنده شد و شاید اگر
دم عیسی و دل شاه برابر گیرند
نفحهٔ عدل ورا بوی بغزنین یابند
صدمهٔ تیغ ورا راه بکشمر گیرند
سلطنت را جز ازو واسطة العقد کجاست
که بذو مملکت و افسر سنجر گیرند
پذر اسکندر ثانی و براذر سلطان
اصل شاهان ز پذر یا ز براذر گیرند
خسروا عدل تو جاییست که در خطّهٔ ملك
طغرل و باز بدرّاج و کبوتر گیرند
گر کمندی کند از رای رفیع تو فلك
بخم او همه خورشید منوّر گیرند
عقل کل ذات تو آمد که برتبت بر او
نه فلك را همه اجزای مبتّر گیرند
اندر آن روز که گردان وغا در صف کین
نالهٔ کوس به از نالهٔ مزهر گیرند

(۱) نآ: درکر (۲) نآ: کوشهٔ

چون بذ و نیك جهان جمله فراموش کنند
باذه بر یاذ کف شاه مظفّر گیرند
نصرة الدّین عضد الدّولة محمّد که ازو
ساکنان فلکی مرتبه[1] و فر گیرند
پهلوان خسرو منصور که با قدرت او
آسمان‌را سزذ ار عاجز و مضطر گیرند
آنك با حشمت او کم ز کم آیذ که عقد
هر حسابی که ز کیخسرو و نوذر گیرند
قطرهٔ‌را ز کفش قلزم و جیحون سازند
گوشهٔ‌را ز دلش گنبذ اخضر گیرند
1235 درگه دولت و سرچشمهٔ اقبال ورا
عاقلان پاك تر از طوبی و کوثر گیرند
چاکر لفظ خوش و بندهٔ طبع گش اوست
هرچ نامر از طرف شتر و عسکر گیرند
با کف دست وی از نار سمن رویانند
با تف تیغ وی از آب سمندر گیرند
خسروان نامر شریفش همه بر دیذه نهند
قدسیان نامهٔ فتحش همه در بر گیرند
پرچم خنگ وی از طرّهٔ حوّرا سازند
برق رمح وی از کلّهٔ قیصر گیرند
نه فلك ز آرزؤ طوق سمندش[2] همه شب
خویشتن تا سحر در زر و زبور گیرند
بر فلك انجم از آن چون ورق و زر شده اند
تا ورقهای مدیحش همه در زر گیرند

(۱) ر آ: مرتبهٔ (۲) ن آ: سمدس

سنگ در ساغر نیك و بد ایّام زنند
وز کف سنگ دلان نصفی و ساغر گیرند
طوق گردن ز سر گیسوی مشکین سازند
صید گردون بخم زلف معنبر گیرند
زیر سقف گهر آگین فلك چون دم صبح
خوش بخندند و جهان در زر و گوهر گیرند
کم‌زنان نرد دغا باختن آغاز کنند
مهرهٔ خصم بر اومید مشدر گیرند
نعرهٔ نوش وشاقان و سماع خوش چنگ
جان فزایند گه صبح و جهان بر گیرند
آن خمیده قد لاغر تن مو ریخته‌را
بزنند و بنوازند و ببر در گیرند
و آن تهی معدهٔ نه چشم سیه سوخته‌را
نالهٔ دل به انگشت فروتر گیرند
و آن کشف پشت خزف‌را که همه تن شکمست
گردن و گوش بمالند چو بر بر گیرند
وز خروش خوش آن دایره کردار دو روی
پای چون دایره خواهند که بر سر گیرند
گردنان همچو گریبان همه سر در بازند
تا یکی دم سر آن زلف معطّر گیرند
آسمان برخی بزی که درو انزی و جام
آذر از آب دهند آب در آذر گیرند
مشتی اوباش و قلندر بهم آیند همه
پردهٔ نیستی و راه قلندر گیرند

تا سراسر مدد نور درین صفّهٔ خاک
شمع انجمرا از طارم نیلی لگنست
قوّت فیض الٰهی مدد جان تو باد
که وجود تو برحمت مدد جان و تنست
باد از دور فلک قسم کلّه گوشهٔ تو
هر سعادت که بدوران فلک مقترنست
این دعا از سر صدقست برغبت بشو
ز آنک حرز در تو ورد دعاهاء منست

مجیر بامتحان در مجابات سیّد اشرف[1] این قصیده گفت[2]

وقت آنست کی مستان طرب از سر گیرند
تاج زرّین مه از تارك شب بر گیرند
شاهدان شمع رکاشانه برون اندارند
قدسیان مشعلهٔ هست فلك در گیرند
نیکوان پرده بر انداخته در رقص آیند
مطربان هر نفسی پردهٔ دیگر گیرند
نقل حنك از لب چون شکّر معشوق برند
می روشن بسماع غزل تر گیرند
رهروا تا بسوی مجلس عشّاق کشند
که بر زلف و گنی گوشهٔ چادر گیرند
هدو آسا همه هنگام شکر خندهٔ صبح
تا لب یار کم طوطی و شکّر گیرند

---

(۱) آن قصیدهٔ سیّد اشرف مشتمل بر ۴۹ بیت است و اوّلش است
سایا باده بده تا طرب از سر گیرند ٭ طرّهٔ شب ز رخ روز همی بر گیرند
(دیوان سیّد اشرف (Or 4514, f 191b)) (۲) رك به مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۵۱۲

ور نشیند پس آن پرده نه بی خردگیست
که زنست او و زنانرا پس پرده وطنست
صدر اورا بضرورت کرهٔ خاکی جاست
یوسفی را ز حسد شنهٔ نهره ثمنست
شاذ باش ای شه قاهر کش غازی که ترا
قاتر(؟) لطف و کرم ز کرم ذو المنست
مادری هر حصر ز مهر شش پیهٔ خویش
در ثنای تو ز حق خشر و عادت وطنست
تو نگر چوبهٔ تک ور زنگی تاج دهی
رسم ز تیغ زنند ور ترنند تهمتست
سایه در مزرعهٔ ز بیه تو شکر نیشد قصب
رگ پوشی شه تن تیغ و بصورت مجنست
آنکه ز پوست روت خود و بت زرگ نیست
ز تو نیز چیزه تو محرکه بر زرگ و قصب
سرخ و زرد ز زگ گرمت خاری
هر بی رنگ زهه که سه عرو و سه زنست
منصوره بنده مروز که سر سیه سروز
بنده بسر گر گرمست تر ز تر زنست
زنگ پوست بسر ر گر پیگ ر
ز رگ پوست روه سگ سنگ سر سگست
سوست بر سوخ نرگ سگ سوخ سوست
سوخ نرگ سگ سر سگ سگست
روز نو سوخ سگ سوخ سوخ
زوگ روگ تو سر سگ سر سگست

است بو ناوهٔ اقبال که [۱]با خلق[۱] خوشش
دامن و دست جهان پر[۲] گل و بر[۲] یاسمنست
غصّهٔ خصمش ار آن همچو فلک نوبرتوست
که سعادات فلک‌را سر او شکنست
ور بگردن زدن آسوده شود خایش هست
چکد راحت شمع ار ره گردن ردنست
تیغ سر مسنش در عرصه گردد چو عقیق
وین عجب نبود چون مولد اصلش یمنست
آن یمانی گهر روم ستان کز فرعش
پشت افلاک چو زلف حبشی پر شکنست
چشم بد دور ز شاهی که داندیش ارو
کابنا من کان هر کس که بود در محنست
تا بدو آب سعادت دهد ار چشمهٔ خضر
دلو خورشید گهر چبر [او] زرّین رسنست
بوی اقبال بهر نفحه که هست ار در اوست
گر بپرسی اثر آه اویس قرنست
آن محمّد صفت و نام که اصلش عمریست
و آن علی مرتبت و علم که حلقش حسنست
حرصهٔ خام خلالش مثلاً موج زنست
که فلک رخنه کن ار قوّت و قلزم فگنست
بحر[۲] نر دامن و کان خشک لبست ار چه ار آن
که حدقش حسد گوهر و درّ عدنست
دشمن ار گوهر تیغش که چو برّ مگسست
عنکبوت آسا پیرامن خود پرده بست

(۱-۱) ب با خلق (۲) ب ۰ بر (۲) ب سحر

گل اگر یوسف عهدست عجب نیست از آنک
روز نیلش قدح و ملکت مصرش چمنست
گل چو یوسف نبوذ من غلطم نیك نرفت
آنچنان غرقه بخون کوست مگر پیرهنست
قفص خاك پر از زمزمهٔ فاخته است
مجمر باغ پر از لخلخهٔ نسترنست
بوی شیر از دهن سوسن از آن می آید
که هنوزش سر پستان صبا در دهنست
ده زبانست و نگوید سخن و حق با اوست
با چنین عمر که اوراست چه جای سخنست
سبزه گر نیمچه بر آب کشذ باکی نیست
کآب‌را روز و شب از باذ زره در بدنست
آنك در باغ همی غنچه کله کژ ننهذ f.124b
نیك بشنو ز من از هیبت شاه زمنست[1]
طاس زر بر سر نرگس همه شب بر صحراست
آن مگیر این[2] نه ز[2] عدل شه عالی سنست
شاه گردون حشَر و خسرو خورشیذ رکاب
که چو خورشیذ[3] و فلك صفدر و لشکر[4] شکنست
مالك شش جهت و عاقلهٔ[5] هفت اقلیم
که چو عقل آمن و فارغ ز فساد و فتنست
ارسلان شاه[6] جهانبخش که خاك قدمش[7]
حرز جان ملَك و سرمهٔ[8] چشم پرَنست[8]

(۱) نآ: رمنست (۲—۲) نآ: به ر (۳) نآ: حورسد
(٤) نآ: لسکر (٥) نآ: عاقله (٦) نآ: ساه (۷) نآ: قدمش
(۸—۸) نآ: حسم برنست

جان تو و جان آنکسی که تو خواهی * در حرم لطف کردگار گرفته
بنده محیر از حرانهٔ صلت امسال * بشتر و رودبار پار گرفته

محیر این قصیده در مدح سلطان ارسلان گفت[1]

باد صبحست که مشاطهٔ خلد چینست
تا در عنبی سوید نسیم سینست
نکهت نافهٔ مشکست نه نافست و نه مشک
اثر آه جگر سوختهٔ همچو منست
نفس سرد سحر گرم رو از بهر خراست
بادم آمد ز پی آنک رسول چینست
تا رب این شوخ تو چیست[2] که از حبس باد
طرّهٔ لاله پر از نافهٔ مشک خیزست
باد با دست تهی بر سر خس تاخ بهست
ابر با دامن پر[3] سر در گل تونه رنست
حرفه محروح کند از سر حالب گل و صبح
کس بر آن عاشق و آن بر دم این مفتست
دستهٔ مردهٔ برگس همه بی جان نگرد
بنوے لاله که او رشتهٔ اندر کفتست
بند تاج زر تاعست و صبا حلقه ربا
ابر ناورد کی و صاعقه رویین فگنست
لاله و گل‌را ز اندیشهٔ آن عمر که تست
گر دلی هست همه روزه نعم صبحست
گفت گل چو رهم رفت بسادی گروست
قعف لاله چو تهی شد بدی مرهمست

---

(۱) دیوان محیر در کتابخانهٔ بادلین (آکسفورد) ۷۱۷–۲۱۰ ff. (۲) ب آ حبس (۳) ب آ بر

از سر تیغ بنفشه رنگ سواران ٭ خاك همه شكل لاله‌زار گرفته
صدمهٔ سمّ سمند وقت دویدن ٭ چشمهٔ خورشید در غبار گرفته
شاه بقلب اندر ایستاده چو حیدر ٭ تیغ بكف همچو ذو الفقار گرفته
فتح و ظفر در ركاب شاه مظفّر ٭ رفته و فتراكش استوار گرفته
خنجر او لالهای سرخ نموذه ٭ دشمن او نالهای زار گرفته
f.124a بوذ دل بیستون ز هیبت تیغش ٭ خون[1] چو دل دانهای نار گرفته
پیش بارتنگ بوذ و قلزم خون خوار ٭ راه بذو شاه ره گذار گرفته
بر در كرمانشهان كباب ددان بوذ ٭ از جگر خصم دل فگار گرفته
كاسهٔ پر خون میان معركه كرگس ٭ از سر شاهان نامدار گرفته
از در شبدیز تا بجدّ بخارا ٭ از سر خون عدو بخار گرفته
خصم بكوشید تا بجان و پس از عجز ٭ هم دلش از جان سوگوار گرفته
حاصل كارش همان كه تیغ غلامی ٭ هست ز خون دلش نگار گرفته
او شذه تا دوزخ و برادر ناكس ٭ مانده و لكن اسیر و خوار گرفته
دیر زی ای خسروی كه نطفهٔ پاكت ٭ هست ز فتح و ظفر شعار گرفته
این همه زاقبال و فرّ نست كه اوراست ٭ دایهٔ اقبال در كنار گرفته
ای كه گل تازه رستت از چمن جان ٭ نه چو گل از طرف جویبار گرفته
یافته محمود جای[2] سنجر و محمود ٭ ملك دو شاه بزرگوار گرفته
شاه ابوبكررا سعادت كلّی ٭ همچو ابوبكر یار غار گرفته
باز صعود فلك مظفّر دین‌را ٭ در كنف بخت سازگار گرفته
شاه قزل ارسلان كه از ذل او هست ٭ هشت فلك لطف و كان یسار گرفته
آنك سر تیغ اوست در صف مردی ٭ قاعدهٔ برق سیل بار گرفته
تافته چون آفتاب ذات تو وز تو ٭ پرتو اقبال هر چهار گرفته
تو چو محمّد نشسته در حرم ملك ٭ و آنگه ازین چار چار یار گرفته
تاكه بوذ آب و نار عمر تو باذا ٭ چشم و دل خصمت آب و نار گرفته

(۱) نآ : جون (۲) نآ اینجا یك واو زاید دارد .

از سر تیغش که هست شعلهٔ خورشید * سینهٔ بدخواه او شرار گرفته
ای بتو بازوی شرع گشته قوی حال * وی بتو بنیاد دین قرار گرفته
نام تو ناموس اهل شرك شکسته * نامهٔ تو ملك قندهار گرفته
هرچ فلك‌را نموده مشکل و آسان * تیغ فلك صولت تو خوار گرفته
خسرو کرمان ز تو بکام رسیده * ملك بی اندوه و انتظار گرفته
وز نظر رحمت ملوك زمانه * ملك خوذ و خانهٔ تبار گرفته
شرع ز تو فربهست و دین ز تو بریای * ای ز تو شخص ستم نهار گرفته
اب جهان روشن از تو گشت کی داری * ملك بشمشیر آبدار گرفته
حاکم عالم توی و هرکه جز از تست * نیست بجز ملك مستعار گرفته[1]
هست درت کعبهٔ که هرکه ازو رفت * منبر بگذاشتست و دار گرفته
و آنك گرفت او رکابت از همه عالم * هست گل تر بجای خار گرفته
گرسگ ابخاز سر ز حکم تو بر تافت * هست برو راه اعتذار گرفته
آن ز خری میکند نه از ره دانش * ای تو کم خصم نابکار گرفته
گر نه خرست او چراست سم خری‌را * در گهر و درّ شاهوار گرفته
هست امیدم بفضل حق که ببینم * لشکر منصورت آن دیار گرفته
نعرهٔ الله اکبر از در ابخاز * تا بدر روم و زنگبار گرفته
چشم تو روشن بپهلوان جهان کوست * رتبت چرخ سك مدار گرفته
آن شه دریا سخا که از دل او هست * کوه اُحُد مایهٔ وقار گرفته
رایت او با ظفر وفاق نموده * نصبت او بر فلك فخار گرفته
باذ کشش بر سپهر زهرهٔ مطرب * باذهٔ نوشین هزار بار گرفته
ملك عراق از سر سلارك تیزش * سیرت ارتنگ و نوبهار گرفته
از فزع ناختنش بر در شدیزش * روز بداندیش رنگ قار گرفته
اینت عجب زان زمان که در صف هیجا * بوذ عدو ساز کارزار گرفته
خسرو گردون ز عجز مانده پیاده * عرصهٔ روی زمین سوار گرفته

(۱) در زند بعد ازین آن دو بیت است که در صفحهٔ ۴۰ (س ۷—۸) در سابق گذشت

عقل مرا کو ز جام عشق تو مستست ، بی لب میگون[1] تو خمار گرفته
تو نه‌ای اندر میان و من ز غم تو ، خون دل و دیده در کنار گرفته
داده مرا روزگار غصّه و با من ، فرقت تو رنگ روزگار گرفته
جور مکن زینهار بر دل آنکوست ، دامن عشقت بزینهار گرفته
ای گل صد برگ تو بیك شکن مشك ، چون من شوریده دل هزار گرفته
من چو نثار اوفتاده زیر پی غم ، وز غم چشمم جهان نثار گرفته
دیدهٔ من دایمًا ز اشك فشانی ، قاعدهٔ ابر نوبهار گرفته
روی تو در دلبری و دیده گشایی ، عادت انصاف شهریار گرفته
سایهٔ حق بلمظفّر آنك ز تبغش ، هست جهان صد ره اعتبار گرفته
شاه جهان ارسلان که در چمن ملك ، آمد ازو شاخ[2] فتح بار گرفته
آنك ز تأثیر[3] عدل اوست درین دور ، مور مکان در دهان مار گرفته
سایهٔ چترش[4] که حاملست بصد فتح ، ملك جهان آفتاب‌وار گرفته
گنبد گردون لقب شکوه و لطافت ، از دل او روز بزم و بار گرفته
آمده چترش محكّ و عالم صرّاف ، نقد ظفررا ازو عیار گرفته
کرده شمار جهان زمانه پس اوّل ، دشمن اورا در آن شمار[5] گرفته
موج کف زر فشان او گه بخشش ، شه ره این سقف زر نگار گرفته
فتنهٔ مُدبر ز بیم سلطنت اوست ، گوشهٔ عزلت باضطرار گرفته
خطبه و سکّه ز نام و کنیت عالیش ، مایه و قانون افتخار گرفته
دولت او تاج و تخت طغرل و محمود ، در کنف شاه کامگار گرفته
بسته کمای جهان سکندر ثانی ، کوست جهان جمله آشکار گرفته
اعظم اتابك که شش جهات جهانرا ، همّت او هست در جوار گرفته
آنك ز یك نفحهٔ نسیم جلالش ، هست خزان شیوهٔ بهار گرفته
خدمت قیصر قبول کرده باکراه ، باج خطا خان باختیار گرفته
دشمن او گرچه در جهان فراخست ، هست اجلش تنگ در حصار گرفته

(۱) ن آ: میگون (۲) ن آ: باخ (۳) ن آ: بانیر (۴) ن آ: چترس (۵) ن آ: سمار

بهر آحاد وشافان تو از شکل هلال
نقره خنگ چرخ‌را زین زرّ اندون کرده‌اند
زبدهٔ فطرت توی وین حتوها ما دون تست
وز برای خدمتت ابداع ما دون کرده‌اند
خسروا این ملعب گاران چرخ مهره بار
حقّهٔ حانم [1]بجون ساب[1] منجون کرده‌اند
گاهم از بزم تو هم چون جرعه دُور انداختند
گاه بی صدر توم چون باده مطعون کرده‌اند
کوه غم حاشاك بر دل بسته[2] ایدم لاجرم
پای[3] مال و خاك بر فرقم چو هامون کرده‌اند
مار خر[4] خون مجیر ار دلو و حوت چرخ ار آنك
یوسف بخت ورا در چاه مسجون کرده‌اند
تا[5] خرد داند که زیر همت[6] سقف آبگون
چار دیوار جبوهٔ ار طین مسنون کرده‌اند
f 123a سرمهٔ چشم ملایك خاك درگاه تو باد
ای که ار نام تو رجم دیو ملعون کرده‌اند
فارغم ز آمین چو می دانم که طوّافان عرش
استجابت با دعای سه مقرون کرده‌اند

در مدح سلطان و اتابك گوید[7]

ای رخ تو رنگ بوبهار گرفته[8] . بر رخ تو نیکوی قرار گرفته
طرّهٔ تو عقل‌را بطبره برده . غمزهٔ تو فتنه‌را شکار گرفته

(۱–۱) ر آ بجون ساب (۲) ر آ بسه (۳) ر آ: بای (۴) ر آ مار خر
(۵) ر آ د: تا (۶) ر آ: همت (۷) دیوان مجیر در اکسفورد ff 132a–132b
(۸) ر آ در همه جای: گرفته

ای شهنشاهی که از شش[۱] حرف نامت ثابتات[۲]
حرز هفت اندام این پیروزه طاحون کرده‌اند
این همه[۳] گردون و گردون[۳] هیچ[۴] می دانی که چیست
چون ندانی کز دلت وهم فلاطون کرده‌اند
گرد میدانت ورای کوی خالی[۵] کلّه بست
نام آن گرد اختران در حال گردون کرده‌اند
پاسبانانت بسیلی ظلم باطل پیشه‌را
بارها زین تنگنای خاك بیرون کرده‌اند
ساکنان عالم شش[۶] روزه روزی پنج بار
لحن کوست‌را نوای طبع محزون کرده‌اند
هر کجا بر سقف شمع افروز گردون شاهدیست
خویشتن[۷] بر طرّهٔ چتر تو مفتون کرده‌اند
نام نه چرخ سذابی چون فقع بر یخ[۸] نویس
گر ببخشش نام دستش نیل و جیحون کرده‌اند
بحر دون القلّتین از دست دستت خون گریست
در صدف آنك ز اشکش[۹] درّ مکنون کرده‌اند
تیغ[۱۰] زن چون آفتابی راست و آنکت کژ نهاذ
حادثانش[۱۱] در زمین چون سایه مدفون کرده‌اند
آزرا دست و دلت کز هر دو دریا نسختیست
در درم‌داری نه[۱۲] از ماهیّ ذو النّون کرده‌اند
کاوه شذ تیغ تو ضحّاکان ظلم اندیش‌را
کز سر بی حسّی از گاوی فریذون کرده‌اند

---

(۱) نآ: شس (۲) نآ: بابتات، (۳—۳) نَد: گردون گردان (۴) نآ: هیچ
(۵) نَد: خاکی (۶) نآ: سش (۷) نآ: حویشس (۸) نآ: یخ (۹) نآ: اسکش
(۱۰) نآ: سغ (۱۱) نآ: حادثانس (۱۲) کذا و لعلّه «به»

تو المظفّر ارسلان سلطان حق نرور که حلق
دل نعسی دولت نافش[۱] مرهون کرده‌اند
وجه حرجش نمه‌ی ر افلاك و انجم داده‌اند
ملك موروثش دو ثلث ار ربع مسکون کرده‌اند
نُه فلك‌را ار برای خواندن ورد سا
بر در سلطان موسی دست هارون کرده‌اند
افتاب مخص گشت[۲] ان سایه و نادر[۳] تر آنك
آفتاب ار سایه ی برگ[۴] و افسون کرده‌اند
مار چرخش[۵]را که طاوس ملائك صد اوست
در یکی پر صد هزاران فتح[۶] مضمون کرده‌اند
هرکه سا او باد در سر داشت[۷] چون شیر علم
هم سگان حوش محاك[۸] نره معجون کرده‌اند
ر شد ار شرم کشش خجون و ی شرمست آنك
حشك[۹] معران نسب[۱۰] دستش بخجون[۱۱] کرده‌اند
سایهٔ او ای خدا ان سایه‌را پاینده دار
بر سر عالم همای آسا همایون کرده‌اند
رغم مشتی کد ی حمیت[۱۲] چو شمشیر[۱۳] خطیب[۱۴]
میر نه چرخ‌را سا قدر او دون کرده‌اند
خجر هندش چون هندو در آتش می جهد
آری آن آتش ر خون خصم وارون کرده‌اند

---

(۱) ن‌آ افس ، (۲) ن‌آ کف (۳) ن‌آ نادر (۴) ن‌آ برنك
(۵) ن‌آ خرس (۶) ن‌آ فع (۷) ن‌آ دانف (۸) ن‌آ محف
(۹) ن‌آ حنك (۱۰) ن‌آ نسف (۱۱) ن‌آ خجون (۱۲—۱۳) ن‌آ خو شمشیر
(۱۴) ن‌د در برلن رغم مشی کند ، ی حمیت خو شمشیر خطب ، ن‌د در اکسفورد
رغم مشی بی حمیت همچو شمشیر و خطب ، ن‌آ بجای «مشی» «مشی» دارد ،

علم طشت و خایه از زاغان ظلمت بین که باز
صد هزاران خایه در نه [1]پشت مدهون[1] کرده‌اند
f.122a انر برای قدسیان سی پارهٔ افلاک‌را
این ده آیتهای زر یا رب چه موزون کرده‌اند
خردکاری بین که در مشرق تتق بافان شب
دقّ مصری‌را نورد ذیل اکسون کرده‌اند
پرچم شب شاید ار بر رمح ثاقب بسته‌اند
طاسك پرچم ز طاس آسمان چون کرده‌اند
باز در مغرب یك[2] اندازان ز خون آفتاب
پَرْوَز درّاعهٔ افلاك گلگون[3] کرده‌اند
یا رب این شام دوالك باز و صبح زوذ خیز
چند بر خون دل خاصان شبیخون کرده‌اند
چرخ پنگانست و می ماند بذان شکل شفق
کز دل روحانیان پنگان پُر از خون کرده‌اند
صد هزاران چشم و یك ابروست بر رخسار چرخ
تا ز میم ماه نقّاشان شب نون کرده‌اند
زهره سر تا پای همچون ذرّه[4] در رقصست[5] از آنك
کم‌زنان آسمانش باذه افزون کرده‌اند
نسر طایررا چو باز چتر سلطان جهان
در کُریز[6] طارم پیروزه میمون کرده‌اند
رکن دین الحقّ ظلّ[7] الله مَوْلی الخافِقَیْن
کز وجودش عقل‌را بنیاذ و قانون[8] کرده‌اند

(۱—۱) نَد: طشت مدفون، شکّی نیست که صواب در متن «تشت» است بجای «پشت» (۲) نَآ: لك، (۳) نَآ: کللون (۴) نَآ: درّه (۵) نَآ: ربصست
(۶) نَآ: کربر (۷) نَآ: طل (۸) نَآ: قانون

کاروانی رده شد کار گروهی سره شد

ایشانرا در آن مدارس دفن کردند و سلطان عالم همچنان در عقائل رحوری ماند، و در جمادی الاولی از سنهٔ احدی و سبعین [و خمس مائه] خطبهٔ ستّی فاطمه خواهر امیر سدّ فخر الدّین علاء الدّوله[1] با سلطان محمد بن و اوّل جمادی الآخرة سلطان با سرای او تحویل کرد، و بعد از آن در منتصف این ماه برحمت حدای رسید و آن عظمت و سلطنت بآخر کشد، و آن آرایش و عظمت و پادشاهی و سلطنت و آئین بار و رسوم شکار و رست برم از مطربان و شعرا و تحمّل رزم از ترکان امرا و کسوتهای فاخر که سلطان ارسلان‌را بود از آل سلجوق کس‌را نبود، و شعرای حضرت او چون مجیر بیلقانی و امیر احسکتی بودند که بر شعرای متقدّم تحکّم نمودند، و ما مدح او و اتابك محمّد و قزل ارسلان که ایشان گفته اند بعضی می آوریم،

این قصیده مجیر بیلقانی در مدح سلطان ارسلان گفت[2]

طارم زر بین که درج درّ مکنون کرده‌اند
طاق ازرق بین که حقّت گنج قارون کرده‌اند
[3]پشکاراش شب[3] نام مفترش شکل‌را
یار بی سعی قلم عش دگرگون کرده‌اند
سر حکّك چرخ‌را از بهر خاتون هلال
این سر افسار مرصّع سر سر اکنون کرده‌اند

(۱) رك (ص ۱ ۴) فخر الدّین رئیس همدان، (۲) دوست فاضل سدّ حسن نقی زاده مدیر روزنامهٔ «کاوه» این قصیده را از روی نسخهٔ دیوان مجیر بیلقانی که در کتابخانهٔ برلن موجود است بکمال مرحمت برای من استنساخ فرموده اند، عنوان این قصیده در آن نسخه اینست «در تعریف شب گوید و احسام مدح سلطان ارسلان» رك بمقدمهٔ نسخهٔ دیوان مجیر در کتابخانهٔ پاریس در اکسفورد ۱۱۰۱—۱۱۰۲ II (۳—۳) رك در برلن «شکاران شب این» در آن بین اخیر در «شکارش» خطأ الحاقی است،

کبیر نصرة الدّنیا و الدّین و امیر اسفهسلار مظفّر الدّین قزل ارسلان هلحا بودند و برتب آن می کردند که دیگر روز سلطان با جمله لشکر بولایت انحاری رود که سه منزل بود با ولایت او، سلطان بخور شد و سه روز بوقف کردند مایلی پدید می آمد و بوقف بر می یافت، سلطان‌را بحانب قلعهٔ کلنا برتب کردند با والدهٔش، و جواجه و جماعت اصحاب لشکر جمله[1] باحیی انحاری رسید، بخوری سلطان درار کشید و از قلعهٔ کلنا با دیوی[2] آمد و همچنان بخور بود، و بعد از مدّت چهل روز بکنار ارس آمد و وبای در لشکر افتاد کی از صد بن یکی درست نماند و بسیار خلابی در آن وبای هلاك شدند، و سلطان بخور از کنار ارس بخوان آمد و بقایای بخوران در راه و بخوان فرو شدند، و اتابك اعظم در مقابل ملك انحار با لشکری بی قیاس و شاه ارمن[3] در خدمت f121 فرود آمد، انحاری پناه با بیشه و کوه داده بود و قوّت مقاومت نداشت و لشکر اسلام‌را در آن مضیق راه نبود عاقبت آق‌شهر که انحاری بنهاده بود شهری معظم بعارتدند و بسوزانیدند و ولایت خراب کردند و بخوان آمدند، سلطان مدّت پنجاه روز بخوان بود با شاه ارمن و امرای دیگر خلعت پوشیدند آنگاه بحانب همدان حرکت فرمود، چون بسر رسید خبر وفات والدهٔ سلطان آوردند از بخوان، سلطان‌را اعلام بکردند با همدان آمد آنگاه بعزت بحث نداشت، و پداری نظام آن دولت و قوام آن مملکت بدان خاتون سعیده بود کی دیندار و نیکوکار و پرسکار بود و پرست علما و صدقات و صلات پرهاد فرمودن پیشه و سیرت او بود، و از جمله حرکات پسندیده کی کرد آن بود کی چون سلطان‌را مادربحان می برد خواجه امام شیخ الاسلام طهیر الدّین اللجی‌را که مقدّم و محترم و معتمد و پیشوای همه همدان بود فرمود که مارا رعیست

(۱) ر۱ جمله (۲) کذا مُثبتٌ فی الاصل، و فوق دَوِین.
(۳) مقصود پسر الدّین سکین صاحب خلاط است،

تَكْثِيرَ(۱) ٱلْعُدَّةِ لَا تَكْثِيرَ(۱) ٱلْعِدَّةِ وَ تَحْصِيلَ(۱) ٱلنَّفْعِ لَا تَحْصِيلَ(۱) ٱلْجَمْعِ
فَوَاحِدٌ يُحَصِّلُ ٱلْمُرَادَ خَيْرٌ مِنْ أَلْفٍ يُكْثِرُ ٱلْأَعْدَادَ وَ لَا يَغُرَّنَّكَ كِبَرُ ٱلْجِسْمِ
f.120b مِمَّنْ صَغُرَ فِي ٱلْمَعْرِفَةِ وَ ٱلْعِلْمِ وَ لَا طُولُ ٱلْقَامَةِ مِمَّنْ قَصُرَ فِي ٱلْكِفَايَةِ وَ
ٱلِاسْتِقَامَةِ فَإِنَّ ٱلدُّرَّةَ فِي صِغَرِهَا أَنْفَعُ مِنَ ٱلصَّخْرَةِ عَلَى كِبَرِهَا(۲)، بزرگان
۵ گفته اند که باید که غرض از اتخاذ وزرا و پرورش کنات عُدّت بسیار
و استظهار نه کثرت شمار باشد و استفادت نفع مقصود بوذ نه تحصیل جمع
که یکی مراد بر آور به از هزار نه یاور و بچنّه و قالب و منظر بی مخبر.
مغرور نباید شذ که دُرّی خرد و صغیر بهای کوهی کبیر باشذ، شعر(۳)

إِنَّ ٱلْقَذَى يُؤْذِي ٱلْعُيُونَ قَلِيلُهُ * وَ لَرُبَّمَا جَرَحَ ٱلْبَعُوضُ ٱلْفِيلَا

۱۰ در فصل بهار سلطان از اصفهان بکندمان و مرغزار بلاسان شذ و
تابستان با در همذان آمذ و کار ملك نسق و نظام تمام یافت، و سلطان
زمستان بساوه و گاهی بهمذان و گاهی بهار بمرغزار نعل‌بندان و مرغزار
چرخ می بوذ، و در سنهٔ ثمان و ستّین [و خمس مایة] بمرحلهٔ سعید آباذ
بدر تبریز مقام ساخت (۴) و آن سال عبد العزیز قلعهٔ رویین دژ بدزدید(۴)
۱۵ و سلطان بهمذان آمذ، و در آخر سنهٔ تسع [و ستّین و خمس مایة] والدهٔ
سلطان در میان زمستان از آذربیجان بهمذان آمذ بخواندن سلطان که
ملك ابخاز حرکتی می کرد، چون هوا خوش شذ سلطان روی بجانب
آذربیجان نهاذ (۵) و هیچ جای مقام نساخت زیادتی (۵)، عید اضحی بنخجوان
۱۹ بکردند و از آنجا بمرغزار پارسی بازار شذند، و اتابك اعظم و امیر حاجب

(۱) در نَ مرفوع است یعنی بضمّ حرف اخیر، (۲) فق f.119b، (۳) لابی
الفتح البُستی (یتیمة الدّهر للثّعالبی طبع دمشق ج ٤ ص ۲۳۰) و قبله:
لَا يَسْتَخِفَّنَّ ٱلْفَتَى بِعَدُوِّهِ * أَبَدًا وَ إِنْ كَانَ ٱلْعَدُوُّ ضَئِيلَا
(۴—۴) جت: «و آن سال عبد العزیز قلعهٔ رویین دژ بدزدید بود و آنجانشسته و
دم عصیان میزد»، و دزدیدن اینجا شاید بمعنی دست یافتن باشد و عبد العزیز معلوم
نشد کیست، نَ بجای «دژ بدزدید» «بدزدیذند» دارد، (۵—۵) رسالهٔ جوینی:
و هیچ جای مقام زیادتی نساخت،

مگر تا سازے سخت بلند * چو این شوی دور باش ار گزند
(که این روزگار جوی نگذرد * زمانه نفس‌را همی نشمرد
چنیست گیهان پر ار درد و رنج * چه باری بتاج و چه باری بگنج)[1]
کجون نگذرد بر سرت روزگار * ر تو نام بیکو بود یادگار
چه پیچی همی حیره در سد آر * چو دانی که اندر نمانی درار[2]
هر جوے و تیمار بیشی مخور * که گیتی سپنجست و ما بر گذر[3]

شهر رَی و ولایت مسلّم شد و سلطان عالم ار حرّفان سوی رَی آمد و قلعه خراب فرمود و رَی ر امیر حاجب کبیر نصرة الدّین پهلوان نامرد [کرد] و کارها استقامت گرفت و سلطان چند روز برَی بر تخت نشست، شعر[4]

مرّح‌تر زمان شاه جوان بخت * مدار الملك رَی نشست بر تخت[5]
جهانرا ار عمارت داد بارے * ولایت‌را ر نو رستگارے
چو ار شغل ولایت بار بپوست * دگر باره بوش و بار بپوست
شکار و عیش کردی تام و شنگیر * نبودی یك زمان بی جام و نخچیر

و عمرِ علی بار در دست موکّلان بند بماند سه سال تا آنگه که وفات یافت و معین ساوی خلاص جست امّا بر عقب در گذشت، و در آخر سنهٔ خمس و ستّین [و خمس مائة] سلطان ار ساوه باصفهان آمد و اتابك اعظم و امیر حاجب کبیر پهلوان و امیر اسپهسلار مظفّر الدّین قزل ارسلان و والدهٔ سلطان جمله با اصفهان آمدند و خواجه جلال الدّینِ قوام الدّین[6] باصفهان وربر شد و دولت پیش او نهادند و محلّت نیاورد[7] در سرای پدر می بود، حکمت لِيَكُنْ عَرَضُكَ فِي اِتِّخَاذِ الْوُزَرَاءِ وَ اِصْطِنَاعِ الْأُصَحَّاءِ

(۱) شه ص ۱۷۹٦ س ۱۸–۱۹ (۲) ایضاً ص ۱٦٥٥ س ۲۲ (۳) ایضاً ص ۱٦٦۱ س ۹ (٤) از خسرو شیرین نظامی در «بنشین خسرو بر تخت پادشاهی» (خمسه طبع طهران ص ۸۳) (٥) خمسه مدار الملك خود شد بر سر تخت
(٦) هو جلال الدّین بن اعوام الدّرگزینی (رك ص ۱ ۳) (۷) کذا فی حت، رك نیاورد، ولکنه ص ۲۹ ح ۷ در ساس

سلطان عالم تابستان سنهٔ ثلث و ستین او خمس مائة با در همذان آمد و زمستان بساوه. و چون اینانج خبر گرفتن عمر علی یار شنید قصد ری کرد و از شاه مازندران مدد خواست و لشکری بسیار بیاورد. امیر حاجب کبیر نصرة الدّین پهلوان و امرایی که در خدمت سلطان بودند بری رفتند اینانج و اینارا بدر ری مقابله افتاد. اندك شکست بر اینانج بود امّا بسبب بی سری لشکر سلطان وهنی بر افتاد و امرا باز گشتند. و سلطان از ساوه روی بهمذان نهاد و بسیار خلق از سرما بجال[1] داود آباد هلاك شدند. و امیر حاجب پهلوان و امرا بر اثر سلطان بهمذان آمدند. و اینانج تا ساوه و مزدقان بیامد و در ولایت بسیار خرابی کرد امّا قصد همذان بیارست کرد باز گشت و بری شد. و چون اتابك خبر واقعه شنید در سنهٔ اربع و ستین او خمس مائة روی بعراق نهاد و بدر ری شد با لشکری گران در فصل تابستان. و سلطان عالم بجرّقان آمد و اینانج باحکام دیوار شهر می کرد و مخیّمی و عرّاده ها ساختند. اتابك ولایت خرج کرد و کار بر اینانج تنگ شد و دانست که شهر بحصار نتواند داشت. امان خواست و رسولان در میان داشت تا بعد از عهد و سوگند با یکدیگر دیدار کنند و بخدمت سلطان آیند. در شهر باز فرموذ کردن و قرار بود که روز دیگر میان ایشان ملاقات باشد. روز دیگر اینانجرا در خیمهٔ که بدروازهٔ شهر زده بود کشته یافتند و غلامی چند که آن شب بنوبت بودند گریخته[2]. شعر:

سپهبذ کی آرذ جهانرا بزیر ، نیاید که باشذ بیزدان دلیر
چو بنشینذ آن جستن باذ او ، برفتن نکیرذ کسی باذ او

---

(۱) کذا فی ن‌آ و در جت بر همین طور است، رسالهٔ جوینی : بجال، و ممکن است که «بجال» بوده باشد، «چال» بجیم فارسی کودال و چاه کوچك را گویند و «چال داود آباذ» ممکن است که نام موضعی یا مرحلهٔ بوده باشد واللّه اعلم (۲) رك برای کیفیّت قتل اینانج به آآ در حوادث سنهٔ ٥٦٤ (ج ۱۱ ص ۲۲۹—۲۳۰)، زن ص ۴۰۲

اگر کار بندد بسد مرا * سخن گفتن سودمند مرا
ز شاهان داده باشد گنج * کسی‌را بدندم ز دانش رنج

سلطان و اتابك و امرا بر عقب ایشان بری آمدند، اسباب سوی گرگان شد که جای صلح بگذاشته بود، و سلطان آن زمستان بری مقام کرد و بفصل بهار در سنهٔ ثلث و ستّین [و خمس مائة] بعلی‌بندان آمد بردبك مشهد و اتابك بآذربجان رفت، و در زمستان این سال بساوه آمد و عمر علی یار بحکم احکام قلعه و ایالت ری باد طغیان بدو راه برد و هوس f 119b عصیان در سر گرفت و در امضای امثلهٔ اتابکی بهانه می کرد و محالات می گفت، حکمت لَا تُحَارِبْ سُلْطَانَكَ وَ لَا تُلَاحِ إِخْوَانَكَ فَمَنْ حَارَبَ سُلْطَانَهُ قُهِرَ وَ مَنْ لَاحَى إِخْوَانَهُ هُجِرَ[1]، شعر ۱

هرك با شاه جنگ آغاز کرد * با جهان سر بر ندارد باز کرد
قهر و خذلان برای خود طلبد * هجر و حرمان نصیب خود کند

سلطان عالم سوی که او بدان مغرور شد اورا بهزیمت و بخصرت خواند، چون بساوه رسید روز دیگر در حضرت سلطان بسرای دیلمان خلوت ساخت در کوشك که بسلطان معروفست، مثل إِذَا قَلَّتِ الْعُقُولُ كَثُرَتِ الْفُضُولُ[2]، شعر[3] ۱۰

دل و مغز مردم دو مغز ند اند * دگر آلت تن ورا حوس اند[4]
چو مغز و دل مردم آلوده شد * بمیدی آن رای پالوده شد
بدان تن در آلوده گردد روان * سپه چون بود شاد بی پهلوان
چو روشن نباشدش پیراگند * تن بی روان‌را بخاك افگند ۲

سلطان اورا و معین ساوی‌را که مستوفی بود هم در آن کوشك بفرمود گرفتن، و چون هر دورا موقوف کردند نُه و خزانه و حمل خانه بغارتیدند و استیفا بخواجه عزیز الدّین دادند و او در آن وقت باب بود، و ۲۲

(۱) فی f 11b (۲) ا صا f 46 (۳) شه ص ۱۴۵۶ س ۲–۵ (۴) شه
دل و مغز مردم دو شاه تن اند * دگر آلت از تن سپاه تن اند

اثنتین[۱] و ستّین [وخمس مایة] سلطان برغزار شروباز[۲] بدر زنجان آمد، اینانج از خوارزمشاه مدد گرفته بوذ روی بعراق نهاذ و با لشکری گران برَی آمذ: مثل: آفَةُ ٱلْجُنْدِ مُخَالَفَةُ ٱلْقَادَةِ وَ آفَةُ ٱلرَّعِيَّةِ مُفَارَقَةُ ٱلطَّاعَةِ[۳]، شعر:

آفت لشکر از خلاف شهست * و آفت زیردست از گنهست

چند روز اینانج حصار طبرك داذ امیذ فتحش نبوذ و پیش از وصول او عمرِ علی بار استغاثت نامه می فرستاذ باتابك بآذربیجان و اورا بر آمذن تحریض می کرد و تعجیل می نموذ، اینانج حصار طبرك بگذاشت و روی بابهر و زنگان نهاذ که لشکر خوارزم می خواستند تا غارتی بکنند و باز گردند، اتابك نزدیك رسیذ سلطان یك دو مرحله استقبال کرد، و چون خبر وصول اتابك باینانج رسیذ از ابهر و زنگان باز گشت، لشکر خوارزم در ولایت ابهر و قزوین بی رسمی بسیار کردند و فرزندان مسلمانان بغارت و بردگی ببردند و قرب دو هزار شتر رنگ[٤] از در قزوین براندند و بخوارزم باز گشتند، شعر[٥]

مباشید گستاخ بر پادشا * بویژه کسی کو بوذ پارسا
که اوگاه زهرست گه پای زهر * مجویید از زهر تریاك بهر
ز گیتی تو خشنوذی شاه جوی * مشو پیش تختش مگر تازه روی
چو خشم آورذ شاه پوزش گزین * همی خوان ببیداذ و داذ آفرین

(۱) نَآ: اثنی (۲) ضبط این کلمه درعَ بفتح شین معجمه و سکون راء مهمله و کسر واو (یعنی شَرْوِیاز) است امّا نمیدانم تا بچه حد اعتمادرا شاید، «نام موضعی یا ناحیهٔ بوده است در حدود چمن سلطانیّهٔ حالیّه نزدیك زنجان یا نام خود چمن سلطانیّه بوده است» (رکَ بمقدّمهٔ میرزا محمّد قزوینی بر جلد اوّل از تاریخ جهانگشای ص لطَ ح ۲) (۳) فقَ f. 16a (٤) رسالهٔ جوینی: نیك، و رنگ یعنی شتریکه برای نتاج نگاه دارند (فرهنگ انجمن آرای ناصری) (٥) شهَ ص ۱۵۹٦ س ۳—٦ و ۹—۱۰

رسیدند، و پیش ازیں اباغ ساوه و حرپادقان و نائی که بیرون از ری داشت بار می گذاشت تا سلطان برو دلخوش کند و ری تنها برو مقرّر باشد، چون خبر وفات گردبازو بدو رسید از قول بار آمد و ساوه و حرپادقان و نامهای افرونی خواست، و رسول اورا مستحثّ بار گردانیدند و هیچ التماسی باجابت مقرون نکردند[1]، و جواب این بود که اگر بخدمت سلطان آید نانی که سلطان دهد قناعت باید کرد اگر نه سرا بباید، شعر

گر از کس دل شاه کین آورد * همه رحمه در داد و دین آورد[2]
گه‌گاه باشد تن ریردست * مگر مردم یلك و یرداں پرست[3]
کسی باشد از بخت پیروز و شاد * که باشد همیشه دلش پُر ز داد
بدانی که مردان جهان شکن * ستوده ستاشند بر انجمن
(بزرگ آنکسی کو بگفتار راست * ربا را بیاراست و کژّی بخواست
بهد تخت خسروی ابدر جهان * بیابد بداد آفرین از مهان)[4]

و روز سه شنبه هفتم ماه رجب [سنة ۵۶۱] والدهٔ سلطان و امیر سپاه سالار کبیر مطهّر الدّوله و الدّین قزل ارسلان[5] از لشکرگاه حرکت فرمودند بر عزیمت بخوار و بالای طهران فرود آمدند، و روز سه شنبه پانزدهم f 119a ماه رجب سنة احدی و ستّین [وخمس مائة] اتابك اعظم و امرای دولت بخاست پیرورکوه رفتند و سلطان بر سر دولاب همچنان مقیم می بود، ایاغ بیامد و مستوحش گشت و بمدد خواستن پس خوار رمپاه رفت، سلطان عالم با در همدان آمد و اتابك اعظم سوی آذربیجان رفت[6] و ایالت ری بعزّ علی بار[7] دادند و او قلعهٔ طبرك‌را عمارت فرمود و آلات و ذخایر بسیار نهاد و احکامهای عظیم کرد که از هجوم اباغ ایمن بود، و در سنهٔ

(۱) رك به زن ص ۲ (۲) شنه ص ۱۴۵۶ س ۱ (۳) ایضاً ص ۱۴۵۵ س ۲۶ (۴) ایضاً ص ۲ ۱۶ س ۷ و ۹ (۵) هوایضاً ابن شمس الدّین المذکر و اخو السلطان لامّه (آآ ح ۱۱ ص ۱۷۶) (۶) زن ص ۲ (۷) آآ (ح ۱۱ ص ۲۲) عمر ابن علی باغ

چنانك سر منارها بینداخت و خیمها برکند و ستوران مشهّر شدند و بسیار خرابی کرد، روز آذینه دوازدهم صفر سلطان عالم در شهر رَی آمد و بسرای امیر اینانج نزول کرد بباغ شوربا و هم درین روز فخر الدّین کاشی در دست وزارت نشست و توقیع کرد بر منشور امیر حاجبی نصرة الدّنیا و الدّین جهان پهلوان. و روز چهار شنبه چهارم ماه جمادی الاولی سنة احدی و ستّین او خمس مایة] وفات یافت شرف الدّین کردبازو بود بر ظاهر رَی بزیر کنبذ شاهنشاه و تابوت او بهمذان بردند بمدرسهٔ که بنا نهاده است، و خداوند اتابك در بارگاه او سه روز تعزیت داشت و امرا و اعیان دولت همه حاضر شدند و غمگین بودند، شعر:

همه نیك و بد خاك‌را زاده ایم ، بیچاره تن مرگ‌را داده ایم
اگر تخت یابی اگر تاج و گنج ، و گر چند پوینده باشی برنج
سرانجام جای تو خاکست و خشت ، جز از نام نیکی نبایدت کشت
چباشد همه نیکوییها ستوذ ، چو مرگ آمذ و نیك و بذرا دروذ[1]
یقینست مارا که خاکست جای ، ندانم چگونست دیگر سرای
(نزایذ جز از مرگ‌را جانور ، سرای سپنجست و ما بر گذر
اگر تاج سایم اگر خوذ و ترگ ، نباشذ رهایی ز چنگال مرگ)[2]
(نشانی نداریم از آن رفتگان ، که بیذار و شاذند اگر خفتگان
بذان گیتی ار چند شان برگ نیست ، همان به که آویزش مرگ نیست
اگر سال صذ باشذ ار سی و پنج ، یکی شذ چو یاذ آمذ از درد و رنج)[3]

و اینانج پناه با شاه مازندران[4] داده بوذ، روز چهار شنبه یازدهم جمادی الاولی [سنة ٥٦١] سلطان عالم از شهر رَی بیرون آمذ و بسر دولاب فروذ آمذ و هم درین روز رسول شاه مازندران و رسول اینانج بدرگاه

(۱) شه ص ۱۷۷۰ س ۲٤ (۲) ایضاً ص ۱۷۷٤ س ۱٦—۱۷ (۳) ایضاً ص ۱۷۸۱ س ۱۷—۱۹ (٤) درین زمان شاه مازندران علاء الدّین الحسن بن رستم بن علی بن شهریار بود (آ ج ۱۱ ص ۲۰۷)

برون آمد مهین شه سواران * پیاده در رکابش تاج داران
ز یکسو دست در زین بسته فغفور * ز دیگر سو سپه سالار قیصور
کمر در بسته و ابرو گشاده[1] * کلاه کیقبادی بر نهاده
نهاده عاشیه‌ش خورشید بر دوش * رکابش[2] کرده مه‌را حلقه در گوش
درفش[3] کاویانی بر سر شاه * چو لختی ابر کافتد بر سر ماه
گر افتادی مگر یك سوزن ار میغ * نبودی جای سوزن خر سر تیغ
هزیر چاوشان از دور شو دور * ز گیتی چشم بدرا کرده مهجور
زمین از بار آهن خم گرفته * هوارا از روارو دم گرفته
نبود از نیزها پیرامن شاه * بلك میدان یکرا پیش و پس راه
کمر شمشیرهای زر نگارش * نگرد اندر شده زرّین حصارش
دهان دُور باش از حد ی سمت * فلك‌را دُور باش از دُور می گفت
عریو کوسها بر کوههٔ پیل * گرفته کوه و صحرا میل بر میل

یازدهم شوّال [سنهٔ ۵۶۰] بمرغزار قراتگین رسیدند[4] و بعد از پنج روز بکوشك معمور بدر همدان فرود آمدند، و بیست و یکم ذی القعدة ازین سال وفات امیر ناصر الدّین آقش بود بدر همدان، روز یکشنبه آخر ماه ذی الحجّة از سنهٔ ستّین [و خمس مائة] خداوند عالم و اتابك اعظم و امرای دولت از همدان حرکت کردند بحانب رَی و بمرحلهٔ کوشك ساع فرود آمدند، و در یکشنبه چهاردهم محرّم سنة احدی و ستّین [و خمس مائة] وفات امیر عزّ الدّین صَنْمار بود بدیهی بر یك مرحله از در همدان، و روز دو شنبه هفتم صفر وزیر فخر الدّین ابن معین الدّین[5] از در همدان بحانب ساوه رفت بخدمت سلطان و وزارت برو مقرّر شد، روز چهار شنبه نهم صفر خداوند عالم و امرای دولت از ساوه بحانب رَی حرکت فرمودند و پیش ازین پنج شش روز در ساوه بادی عظیم خاست

(۱) رَ کشاده (۲) رَ رکابش (۳) رَ درفشی (۴) رَ اسدند
(۵) رَ (۱ ۴) افزوده : الخصّ

از قلعه فرود آمدند و آن سال دانستند که چون سلطان مسعود پادشاهی و امرا و لشکر عراق از فتح آن عاجز گشتند، سلطان معزّ ارسلان بعد از فراغ قلاع در قزوین آن قلعه را بستد و ارسلان‌گشای نام کرد و گوئی مسلمانان را حصاری [illegible] ملحدان [illegible] تا [illegible] در دست مسلمانانست، و در ابتدای شروع دولت سلطان ارسلان این دو فتح [illegible] هر کس که شنید اسلام قوی گشت و اعلام دین افراخته شد و حدیث [illegible] در اطراف و اقطار [illegible] سلطان [illegible] و [illegible] و [illegible] دولت [illegible] چه [illegible] [illegible] سلطان [illegible] شد، در [illegible] [illegible] او [illegible] [illegible] [illegible] (۱) [illegible] و خواجه [illegible] [illegible] در [illegible] توقف کرد در سرای خویش [illegible] [illegible] [illegible] این ماه درگذشت و [illegible] [illegible] [illegible] ساخته [illegible]، و [illegible] ماه شعبان [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] و [illegible] در خدمت بود و تشریف پوشید و [illegible] گشت، و سلطان [illegible] و [illegible] عزم [illegible] کردند، شعر:

[illegible] فرخ و روزی همایون ، شهنشه سوی صحرا رفت بیرون
خروش کوس و [illegible] برخاست ، [illegible] چون [illegible] از جای برخاست
سپه دوران [illegible] [illegible] کشیدند ، دلیران رخت بر صحرا کشیدند

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] کذا فی رسالهٔ جوینی؛ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] رسالهٔ جوینی [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] رسالهٔ جوینی: [illegible] در [illegible] [illegible] [illegible] کذا فی [illegible] [illegible] [illegible] در [illegible] (ص ۲۶۲) مذکور است ولی در [illegible] [illegible] نوشته شده است و [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] رسالهٔ جوینی [illegible] [illegible] (۸) [illegible] (۹) [illegible] (۱۰) کذا فی رسالهٔ جوینی، [illegible] (۱۱) از خسرو شیرین نظامی در رفتن خسرو بشکار بسوی قصر شیرین (خمسه طبع طهران ص ۱۴۱–۱۴۲) (۱۲) [illegible] (۱۳) خمسه: زمین (۱۴) [illegible]

آلات حرابه و شرایحانه بغارت بیاوردند[۱]، و او بخشاشه[۲] بی موره بر نشست و بجست، [شعر].

بجست با رخ زرد از بهر تیغ کبود * چنان کی برگ بهاری ز بیم باد خزان

و در آن بگچد که لشکر اسلام عَزَّ نَصْرُهُمْ وَ شَدَّ[۳] أَزْرُهُمْ بدین جهاد مشغول شدند ملاحدهٔ مخاذل فرصت یافتند و با اهل قروین آگاه شدند f 117b بر سه فرسنگی سه باره قلعهٔ محکم بر آورده بودند[۴] بر سر کوههای حصین از آجُرّ و گچ مقدار گزی در گزی دیوارها کرده و بسی بر نشست چهار تا بقل فرموده و برهم نهاده و استوار کرده گچ چنانك بمدّتی اندك دیوارها بلند کردند و معلق و عرّاده نهادند و دخیره می کشیدند و احکام می ساختند، و اهل قروین خروشان و جوشان بدرگاه شدند و بپیر و عول ۱ بآسمان رسانیدند، سلطان عالم و اتابك اعظم و امرای دولت روی از جهاد اصغر بجهاد اکبر نهادند چه این حادثه در میان ملك اسلام بود و بمدّت چهار ماه کم یا بیش آن قلاع بستدند و خراب کردند و بستر آن ملاعین گشته شدند و بر آن موضع دیدگاهها ساختند که بوسته دیدبان مسلمان آن طرف نگاه می دارد، و از در قروین بولایت قِهاب ۱۰ آمدند و آن قلعه‌را که در عهد سلطان سعید مسعود رَحِمَهُ ٱللهُ آن مخاذل بنا نهاده بودند و جهاب گشای نام کرده بر سر کوهی بلند [نشستند]، و در ابتدای اسای آن قلعه سلطان مسعود با جمله امرا و لشکر در زیر آن کوه فرود آمدند و مدّت دو سه ماه مقام ساختند و منجنیقها بر حوالی آن قلعه نهادند و حصار سخت می دادند[۵] چنانك در ۲ این دو سه روز فتح شدی میان امرا خلافی پدید آمد و از بیم قلعه برخاستند و آن همه آلات و اسباب حصارگیری بگذاشتند و الحق عمی عظیم و وهنی تمام بود، و آن مخاذل بیرو گرفتند و در احکام و عمارت ۲۲

(۱) آآ ح ۱۱ ص ۱۸۹ (۲) رآ بخشاشه (۳) رآ شَدَّد (۴) در سهٔ ۵۶ (رك به آآ ح ۱۱ ص ۲۱) (۵) ذلك فی سه ۵۴۱

چو کوه آهنین از جای جنبید * زمین گفتی ز سر تا پای جنبید
دو لشکر رو برو خنجر کشیده * جناح و قلب‌را صف برکشیده
ترنگ تیر و چاکاچاک شمشیر * دریده مغز پیل و زهرهٔ شیر
غریو کوس داده مرده‌را گوش * دماغ زندگانرا برده از هوش
صهیل تازیان آتشین جوش * زمین‌را ریخته سیماب در گوش
سواران تیغ برق افشان کشیده * هزبران سو بسو دندان کشیده
اجل بر جان کین سازی نموده * قیامت در یکی بازی نموده
سنان بر سینها سر تیز کرده * جهان‌را روز رستاخیز کرده
ز بس نیزه که بر سر بیشه بسته * هزیمت راه بر اندیشه بسته
در آن بیشه نه گور از شیر می رست * نه شیر از خوردن شمشیر می جست
چنان می شد بزیر درعها تیر * که زیر پردهٔ گل باذ شبگیر
عقابانی[1] خدنگ خون سرشته * برات کرگسان بر پر نبشته
ز موج خون که بر می شد بعیّوق * پُر از خون گشته طاسکها[ی] منجوق
بنوك نیزهای سر فتاده * صبا گیسوی پرچمها[2] گشاده
بمرگ سروران سر بُریده * زمین جیب آسمان دامن دریده
حمایلها فگنده هر کسی زیر * یکی شمشیر و دیگر زخم شمشیر
فرو بسته در آن غوغای ترکان * ز بانگ نای ترکی نای ترکان
حریر سرخ بیرقها گشاده * نَی استانی بُذ آتش در فتاده
نه چندان تیغ شد بر خون شتابان * که باشد سنگ و ریگ اندر بیابان
نه چندان تیر شد بر ترگ ریزان * که ریزد برگ وقت برگ ریزان

و اگر نه عاقبت اندیشی و احتیاط اتابك اعظم بوذی که لشکر اسلام‌را از هجوم مانع شذ یك تن ازیشان جان نبردی و ملك ابخاز اسیر گرفتار شذی، و با این همه عَلَمهای سپیذ و خاج زرّین و خُم سیمین و بیشتر

(۱) خمسه: عقابان‌را
(۲) نَ اینجا کلمهٔ «بر» زاید دارد

محمّد از پارس باصبهان آمد، ایلغ و صَنْهار در خدمت او و براه کاله قصد همدان کردند، سلطان و اینانك و امیران از پیش باز شدند و بکاله بردیکی محروسهٔ قرّحین[۱] ملاقات افتاد و مصافی سخت برفت[۲]، عاقبت هزیمت بر ملك محمّد افتاد و مبهزم بخورستان رفت و عزّ الدّین بحلب قُم شد و ایلغ بری[۳]. مثل مَنْ طَلَبَ ٱلرِّيَاسَةَ اَحْسَنَ ٱلسِّيَاسَةَ[۴]، ۵ سلطان عالم و اینانك اعظم بر اثر ایلغ بری شدند، ایلغ از سهم ایشان بگرگان کشید، مثل مَنْ عَمِيَ عَنِ ٱلْعِبَرِ عَثَرَ بِٱلْأَجَلِ[۵]، شعر

گر نه عبرت ز دیگران گیری * مرگرا در میان جان گیری

و چون عیبت اینانك از ارّان و آذربیجان بسبب تربیت ملك دربتر شد مَلِك انحاررا در استطراف اطراف بلاد اسلام طمع افتاد، در دسته ۱۰ بحنید و حرس هوس بحساند، مثل مَنْ جَهِلَ قَدْرَهُ عَدَا طَوْرَهُ[۶]، شعر

هرك او قدر خویشتن بداند[۶] * پای بیش از گلیم خود بکشید f 117a

لشکر اسلام در ظلّ رایات سلطانی و استظهار رای و رویّت اینانکی روی بدیار کفّار نهادند و نیّت مجاهدت و ادراك درجهٔ شهادت میان جست در بستند[۷]، مثل مَنْ ضَعُفَ رَأْيُهُ قَوِيَ ضِدُّهُ وَ مَنْ سَاءَ تَدْبِيرُهُ اَهْلَكَهُ ۱۵ حِدُّهُ[۸]، [شعر]

خصم بدرای پرورش یابد * بخت ارو بیر روی بر تابد

از هر سوی لشکر باهم آوردند و بر فور بریشان تاختن کردند، شعر[۹]

رئیس لشکر که بر سلطان[۱] شد انبوه * رواں شد روی هاموں کوه تا کوه ۱۹

(۱) تکملهٔ فرس (ص ۴۷۱) (۲) «کان احتماعهما بنواحی الکَرَج» (زن ص ۲۹۸) (۳) رك برای شرح کشف این مصاف به زن ص ۲۹۷— ۳۰۲، (۴) فی f 166 (۵) فی (f 166) بِٱلْعِبَرِ بجای بِٱلْأَجَلِ (۶) زا بدید (۷) آآ در حوادث سنهٔ ۵۵۷ (ج ۱۱ ص ۱۸۸—۱۸۹) (۸) فی f 16a

(۹) از خسرو شیرین نظامی در «رزم خسرو با بهرام» (خمسه طبع طهران ص ۹۷)

(۱) خمسه خسرو

جهت تالّف جانب اتابکی و تعطّف رای اورا، و چون روزگار در تمهید کار ولی عهد تعجیل می نمود بخت صاحب تخت روی بنشیب و پای در رکاب آورد تا بمدّت هشت ماه اورا از هفت فلك منشور عزلت و مثال f.116b عطلت در رسید و رایات جهان آرای ارسلان بهمذان خرامید و جهان بفرّ دولت و سیاست تیغ او و اصابت رای اتابك اعظم[1] رونق گرفت و نوری دیگر یافت و امرای اطراف سر بر خط بندگی نهادند و رعایا در سایهٔ عدل و عاطفت بیاسودند و تخت سلطنت بارسلان مزیّن گشت، بداد و دهش جهان می داشت و بنام نیکو و بخشش عمر می گذاشت، شعر[2]

بزرگی بایذت دل در سخا بند * سر کیسه ببند گندنا بند
بشادی شغل عالم درج می کن * خراجش می ستان و خرج می کن
جهانداری بتنها کرد نتوان * بتنهایی جهان‌را خورد نتوان
ببین قارون چه دید از گنج دنیا * نیرزد گنج دنیا رنج دنیا

و زینت مسند وزارت‌را خواجه شهاب الدّین ثقه معیّن گشت و مهد رفیع خاتون کرمانی[3] بعقْد عَقْد سلطانی مکلّل گشت، و امور مملکت از همه وجوه انتظام تمام یافت، و سلطان عالم و اتابك اعظم در آخر سنهٔ خمس و اوّل سنهٔ ستّ و خمسین [و خمس مایة] از ساوه باصفهان رفتند در فصل زمستان، و امیر عزّ الدّین صَتْمَاز والی بوذ و حسام الدّین [اینانج] تن با ملك محمّد[4] می داذ، درین میانه امیر عزّ الدّین‌را دل ماندگی پدید آمذ با حسام الدّین اینانج یکی شذ و کس بپارس فرستاذ بخواندن ملك محمّد و خوذ عصیان ظاهر کرد، اتابك بدر همذان بوذ سلطان و شرف الدّین گردبازو و ناصر الدّین آقش با در همذان آمذند، ملك

(۱) اتابك اعظم لقب شمس الدّین ایلدکز بوده است (رك به زن ص ۲۹۷ س ۲)
(۲) از خسرو شیرین نظامی در «صفت پادشاهی خسرو پرویز و داد وی» (خمسه طبع طهران ص ۱۳۵) (۳) رك به ص ۲۷۰ ح ۲ در سابق، (٤) هو اخو السلطان ارسلان (زن ص ۲۹۸)

گشادت ره نماند و دست راست * نشاید بد بران بستن کمر راست)[1]
زبان و دلت با خرد دار راست * همی دار ازآن بیش کت هواست

سلطان با العوش چیزی دیگر می اندیشید و تَأْبَى اللهُ إِلاَّ مَا يَشَاءُ قضا کار خود می کرد ارسلان‌را بیرون آوردند، امیر المؤمنین المقتفی بایشان مصاف داد اوّل شکست بر لشکر امیر المؤمنین افتاد اینها بدیشان مشغول شدند، سپاه امیر المؤمنین رجعت کردند و همّت بر العوش افتاد پناه با ولایت ماهکی دادند و ملك‌را العوش با خود می داشت تا فرمان یافت[2]، شعر[3]

اگر خود همه کیتی دشمن * ز بیخ بن آید برآرد بکن
یکی سر درختست بن بایدش * درخت کهن را بدارد کلید

چو العوش بماند ستر همه‌ای[4] در خدمت ملك بزرك ابانك ایلدگز آمد که والدهٔ ملك در حبالهٔ او بود و تربّی داشت این خدمت و الحق تربّی بود عظیم بزرگ و ذخیره[ی] معظم، و ملك ارسلان باعزاز و اکرام بزرك ابانك ایلدگز که بمحلّ پدر بود و والده بماند[5]، شعر

(نگه کن بدین کار گردنده دهر * هر آن‌را که از خویش کرد بهر
بر آرد گل تازه از خار خشك * سود [خاك] تا بخت بیدار مشك)[6]
بخواهد بدن بی گمان بودنی * نکاهد بپرهیز افزودنی[7]

و چون سلطان محمّد از دنیا رحیل کرد سلطان سلیمان پوست خویش نداشت چنانك یاد کرده آمد، و چون ابانك ایلدگز رکن معظّم‌ترین بود در تاسیس ملك خطبهٔ سلطان مردّف بود بولایت عهد ملك ارسلان

(۱) شه ص ۱۴۳۴ س ۳—۴، (۲) «کانت الوفعه بتجمرا [آوْ بِکَمْرَا] فی اواخر سنة ۵۴۹» رك برای شرح آن به رس (ص ۲۴۶— ۲۴) و آآ ح ۱۱ ص ۱۲۸— ۱۲،
(۳) شه ص ۶ ۸ س ۶—۷، (۴) هو ستر الحمار بکس والی همدان (آآ)
(۵) رس ص ۲۴۹ و آآ ح ۱۱ ص ۱۲، (۶) شه ص ۸۶ س ۱۵—۱۶،
(۷) ایضاً ص ۴۴۹ س ۶

محمود مدّت چهار ماه بر تخت نشست، آنگاه سلطان سعید محمّد بن محمود که داماذ و ولی عهد مسعود بوذ باستدعای خاصبك بلنکری از خوزستان بیامذ و بملك پیوست در آخر شوّال سنة سبع و اربعین [و خمس ماية][1]، و در سنهٔ ثمان و اربعین [و خمس ماية] امیر حاج مسعود بلال که از بغداذ گریخته و ایالت بنوّاب دار الخلافة باز گذاشته بحکم استشعاری که ازیشان می یافت از سلطان در خواست که ببغداذ روذ با حسام الدّین البغوش[2] السّلاحی که صاحب دژ ماهکی[3] و ولایت بندنیجان[4] بوذ باستخلاص بغداذ و دفع جیوش امیر المؤمنین، سلطان محمّدرا گفت مارا از خذاوند چیزی چاره نباشذ که اگر امیر المؤمنین بنفس خویش نهضت کنذ امرا در مقابلهٔ او نیایستند ازین دو ملك که در تکریت اند یکیرا رخصت بایذ داذ تا در مقابلهٔ مهد خلینه بدارند[5]، سلطان محمّد رخصت داذ و بعد از رحلت مسعود بلال پشیمان شذ و نامه فرستاذ بموقوف داشتن مَلِك، مثل: مَنْ أَسْرَعَ فِی ٱلْجَوَابِ أَبْطَأَ فِی ٱلصَّوَابِ[6]، شعر:

f.116a

سخن هرچ بر گفتنش روی نیست ٭ درختی بوذ کش برو بوی نیست[7]
(کماندار دلرا زبانرا چو تیر ٭ تو این داستان من آسان مگیر

(۱) رك به ص ۲۵۹ در سابق، (۲) نآ: البغوس، آآ: البقش کون خر،
(۳) قلعهٔ ماهکی بقول آآ در بلد بحُفّ (از اعمال بغداد) بوده است (ج ۱۱ ص ۱۲۹ و ۱٦٤ و غیر آن) (٤) کذا فی جت و هو الصّواب ظاهرًا، نآ: بیذنجان، مقصود «بندنیجین» است چه بندنیجین معرّب است از «وندنیگان» بقول یاقوت و حمد الله مستوفی گفته است که بندنیجینرا در زمان وَی «بندنیگان» می گفتند (رك به کتاب The Lands of the Eastern Caliphate by Le Strange ص ٦۳)، پس قریب بیقین است که بندنیجان همین بندنیگان است، و از معجم البلدان یاقوت (ج ٤ ص ۳۵۳) واضح می شود که بندنیجین و بلد بحُفّ (رك به ح ۳) با هم در یك نواحی بوده اند پس قلعهٔ ماهکی بدون شك نزدیك بندنیجین (بندنیجان) بوده است چنانکه از آآ (ج ۱۱ ص ۱٦۵) معلوم می شود، (۵) رك به آآ ج ۱۱ ص ۱۲۹ و زن ص ۲۲٦—۲۲۷،
(٦) فق f.116b (۷) شه ص ۱۱۷۵ س ۱۰،

چو بر سلطان[۱] مقدّر گشت شاهی * فروع ملك بر مه شد ز ماهی
بانصافش ولایت شاد گشتند * همه رندایان آزاد گشتند
ز هر دروازهٔ برداشت باجی * نخست از هیچ دهقانی خراجی
ز مظلومان عالم جَور برداشت * همی آیین ظلم از دور برداشت
مسلّم کرد شهر و روستارا * که بهتر داشت از دنیا دعارا
ز عدلش[۲] بار با تیهو شده جویس * یك جا آب خورده گرگ با میش
رعیّت هرج [بود] از دور و بیوند * بعدل و داد او خوردند سوگند
فراخی در جهان چندان اثر کرد * که علّه دانهٔ صد بیشتر کرد
بیت[۳] چون بیك باشد یادشارا * گهر خیزد بجای گل گیارا
درخت بد بیت خوشیده شاخست * شه نیکو بیت‌را پی فراخست
فراخیها و تنگیهای اطراف * ز رای[۴] پادشای خود زند لاف

و چون پدر او سلطان طغرل بن محمّد رَحِمَهُ ٱللهُ فرمان یافت اورا کم از یك سال بود و عم زادهٔ او ملکشاه بن سلجوق بن محمّد هم درین حدّ بود، سلطان مسعود ایشانرا تربیت فرمود و تمکّن نشاند، مثل مَنْ أَدَامَ ٱلشُّكْرَ ٱسْتَدَامَ ٱلْبِرَّ[۵]، هرك او شکر کرد نیکی یافت، و سلطان ملکشاه و ارسلان‌را تا خود گردایدی تا در سال اربعین و خمس مائة که از بغداد براه درند قرائلی برای دفع نور انه و جمع لشکر براه آذربیجان حرکت فرمود از دار الملك ایشانرا بقلعهٔ تکریت فرستاد و بامیر حاج مسعود بلال که والی بغداد بود کوتوال قلعه بسپرد[۶]، و ایشان مدّت نصح سنین[۷] در تکریت بماندند تا روزگار بتقلّب خویش تغیّر احوال پدید آورد و سلطان مسعود از دنیا کرانه کرد، بعد ازو ملکشاه بن

(۱) جمله شعریست، (۲) بآ عدل، (۳) بآ ست (شد د ناء) و اسطور وزن خراب باشد، (۴) جمله عدل، (۵) فق ۸۵ ظ، (۶) رك به ص ۲۳۳ در سانی، (۷) ای می سه ۵۴۰–۵۴۹، و اینجا اشاره است به آیه فَلَبِثَ فِي ٱلسِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ (سوره یوسف)،

الوزیر فخر الدّین ابن معین الدّین[۱]، الوزیر جلال الدّین ابن قوام الدّین[۲]، حجّاب او الامیر الحاجب مظفّر الدّین باز دار[۳]، الامیر الحاجب اتابك[٤] ایاز، الامیر الحاجب نصرة الدّین اتابك پهلوان[٥]، [سلطان ارسلان خوب][٦] طلعت نیکو سیرت با حیا و حمیّت بوذ، دیر خشم زوذ رضا، کرم و مروّت بر اخلاق او غالب و حلم و سکون در احوال او ظاهر، مثل: مَنْ قَرُبَ بِرُّهُ بَعُدَ ذِکْرُهُ[۷]، [شعر]:

هرك او بخشش و عطا بگزید * نام نیکوے او بچرخ رسید

هیچ خواهنده از لفظ او نه نا شنیده و هیچ خدمتگار ازو جفا و خواری نا دیده، مثل: اَکْرَمُ اَلشِّیَمِ اَرْعَاهَا لِلذِّمَمِ، شعر:

حق گزاری نکوترین کرمیست * نام باید گزید عمر دمیست

از کار دخل و خرج و ضبط احوال خزانه و پایگاه و غیر آن متغافل و در تفتیش و تفحّص آن مسامح و مساهل، تنعّم دوست و ترفّه جوی بوذ و در پوشش و خورش تکلّف و تنوّق بغایت رسانید، لباسهای فاخر و کسوتهای ملوّن و جامهای خطایی و زرکشیذهای مثقّل بعهد او قیمت گرفت، در جمله آن لباسها که او پوشید و بخشید هیچ کس نپوشید و نبخشید و نه بذان لطف دید، ملاطفت او در مجلس معاشرت بغایت کمال بوذ و هرگز در بزم او فحش و لغو و جفا و دشنام بر لفظ کس نرفتی و f.115b از کس حرکت خارج در وجود نیامذی، مثل: اِذَا کَرُمَتِ اَلسَّجِیَّةُ حَسُنَتِ اَلطَّوِیَّةُ[۸]، شعر[۹]

---

(۱) زنَ افزوده: المختصّ (۲) زنَ افزوده: الدّرکزینی (۳) مقصود همان مظفّر الدّین الب ارغون بن یرنقش بازدار است (٤) زنَ (۲۹۷) افزوده: طغرلتکین (٥) هو ابن شمس الدّین ایلدکز و اخو السلطان لامّه (زنَ ص ۲۹۷) (٦) در متن محو شده، (۷) فقَ f. 137 (۸) ایضاً f. 87 (۹) از خسرو شیرین نظامی در «بپادشاهی نشستن شیرین بجای عمّهٔ خویش» (خمسه طبع طهران ص ۱۰۲)

حُست و کم دید اندر اقران دَورها * چون تو شاهی چشم عقل دور بین
در گمان بودم بگردش بر چرخ * تا نبودم قدر تو عین الیقین
سر نهد سر آستانت آفتاب * تا نسوزد روز یارت آستین
تا بود ساها میدان سر ترا * از حسنها نکی حرج برتن
از مَجَرّه طوق کردست و ستام * نشت بوس داد مهرا مهر زین ۵
راهد آسا زرد و تاریك آمدست * مروی در کوه مُنح انگبین f 115a
چون دُعاب ورد او سد لاحرم * در لعاب او شفا آمد دفین
لرزه بر اندام خورشید اوفتاد * کو درا بروی بود دیدار چین
کوشش خصم تو با تو همچنان * کآب حیوان پیش آب بارگین
کی برآید با تو خصم خاکسار * خود بود رای چو رای تو مَسِن ۱
با سر آرد از عدوی تو دمار * می نسند شیر گردون در کمین
چون بلطفها نماند شهریار * در عرق غرقه نشود مای[1] معین
نشکند سر ناهیارا قدرْ باد * گر برد از خُلق تو بوی بچین
تا جهان باقیست باقی باد و شاد * کر[2] جهانداران بدولت سد کُرس
تا اجابت چون دعا مقرون شدست * رحمت حضرت نیارم مس ارس ۱۰

السّلطان رکن الدّنیا و الدّین ارسلان بن طغرل بن محمّد قسیم امیر المؤمنین

سلطان ارسلان پادشاهی بود سرخ چهره، خوب روی، کشنده محاسن مُلك موی، درازدوانه، ربع القامة، تمام گوشت، مدّت پادشاهیش نازده سال و هشت ماه[3]، مدّت عمرش چهل و سه سال، بوقتی او اِعْتَصَمْتُ[4] ۲
بِآلله، وزرای او الوزیر شهاب الدّین[5] ابن ثقة الدّین عبد العزیز،

(1) کذا فی آ و الطّاهر ماه
(2) آ کر (3) ای من ذی القعدة سنه ۵۵۵ الی جمادی الآخرة سنه ۵۷۱
(4) ع اعتصمت (5) رن افزوده محمود

کس نایلخ رفت پیغام داد الله الله اگر شمارا اورکراهیتی هست و پادشاهی دیگر اختیار می کنید اورا از دست نگذاشتن مصلحت نیست چه اگر بخوراسان رود آمن نتوان بود که لشکر آورد و اوّل درد سر من دهد اورا موقوف باید داشتن تا سلطان دیگر برسد آنگه حکم اورا باشد، مثل: حُسْنُ ٱلْعَفْوِ مَا كَانَ عَنْ قُدْرَةٍ وَ أَحْسَنُ ٱلْجُودِ مَا كَانَ مِنْ عُسْرَةٍ[1]، امرا اندیشیدند که سلیمان چون بومید شود بگریزد، شب از هر حیل خانهٔ سواران با سلاح گرد بر گرد کوشك پاس می داشتند تا اتابك ایلدکز و سلطان ارسلان بیامد در آخر رمضان سنهٔ خمس و خمسین [و خمس مائة] و سلطان ارسلان بر تخت نشست و سلیمان‌را در میان باغ بکوشکی موقوف کردند و موکّلان بروگماشتند[2]، بعد از یك ماه سلطان ارسلان و اتابك ایلدکزرا بحانب اصفهان کوچ بود سلیمان‌را با قلعهٔ علاء الدّولة بقل فرمودند[3] و او خود بادشاهی محبوس بشه بود و قلعه فرسود لکن این بار سوی آب درست بیامد و هم درین قلعه دوازدهم ربیع الآخر سنهٔ ستّ و خمسین و خمس مائة درگذشت[4] و بتربهٔ برادرش مسعود اورا دفن کردند رَحِمَهُ ٱللهُ وَ نَوَّرَ مَضْجَعَهُ، و هر حکم که او بکرد و بری که بخورد و اقبالی که بود و دولتی که روی نمود روانش از روضهٔ رضوان و فرصهٔ جنان تماشای آن می کند که آباس او بسادگانی حکم می راند و بسك نامی اسپ اقبال و دولت می دواند، هر روز حصنی‌را می شکند و اقلیمی در ضبط می آورد، لهو و تماشا بر وفق رای عقلا کند و هر مثال که از رای اعلی صادر شود بر محجّهٔ صواب و منهج استقامت 114b باشد و از شارع خطا و خلل دور، و در اقطار آفاق علی الاطلاق بماند بماند و آنچ اسلاف اورا از سلاطین و ملوك روی زمین‌را بحمله بود از ۲۲

(۱) فق ff 135b—114a «علوه الی قلعه همذان» (۲) زن ص ۲۹۶ و آ ح ۱۱ ص ۱۷۶ (۳) زن حُبِسَ (آ ح ۱۱ ص ۱۷۶) (۴) قل انه مات مسموماً (زن ص ۲۹۶) و قل بل

امرا بذو راه نمی یافتند ازو نومید شدند که او خود نمی دیدند و چون می دیدند می رنجیدند که احترام کس نمی کرد و بزبانشان می آزرد، مثل: اِحْفَظْ رَأْسَكَ عَنْ عَثْرَةِ لِسَانِكَ[1]، شعر:

نگه دار سررا ز زخم زبان ، که باشد زبانت سرت‌را زبان

جمله با کردبازو متّفق شدند بر خواندن ارسلان، شعر:

ندانند کسی آرزوی جنان ، نخواهند کشادن بما بر نهان[2]
چه بندی دل اندر سرای سپنج ، چو دانی که ایدر نمانی مرنج[3]
ازین بر شده نیز چنگ اژدها ، بمردی و دانش نیابذ رها[4]
بدریا نهنگ و بهامون پلنگ ، همان شیر جنگ آور نیز چنگ[5]
(ز باذ اندر آرذ برذ سوی دم ، نه دانست پیذا نه خوانم ستم
نیابی بچون و چرا نیز راه ، نه کهتر بذین دست گیرذ نه شاه)[6]
f.111a آگر ز آهنی چرخ بگذارذت ، چو گشتی کنون نیز ننوازذت[7]
چنینست کردار گردان سپهر ، کنی کینه پیش آرذت گاه مهر[8]

سلطان سلیمان‌را خبر شد که امرا ازو مستوحش اند و ارسلان‌را خوانده اند، کس فرستاذ که آگر چنانك مرا نمی خواهید از من بشما رنجی نرسید بگذارید تا چندان اُهبت و برگ که از موصل آورده‌ام بر گیرم و بروم باقی حکم شماراست، خواستند این اجابت کردن باز گفتند بی مشورت اینانج نشاید، مثل: مِنْ حَقِّ ٱلْعَاقِلِ اَنْ يُضِيفَ اِلَى رَأْيِهِ رَأْيَ ٱلْعُلَمَاءِ وَ مَجْمَعَ اِلَى عَقْلِهِ عُقُولَ ٱلْحُكَمَاءِ[9]، [شعر]:

رای خودرا بعالمان برسان ، جمع کن عقل‌را تو با دگران

---

(۱) فق f. 13a (۲) شه ص ۱۱۵٤ س ۱۰ (۳) ایضاً ص ۱۱۵۱ س ۱٦
(٤) ایضاً ص ۱۱٦۱ س ۲۲ (٥) ایضاً ص ۱۲۳٤ س ۲٥ (٦) ایضاً ص ۱۳٦۱ س ٤–٥ (۷) ایضاً ص ۱٤۱۱ س ۲۱ (۸) ایضاً ص ۱۱٥۱ س ۱٥
(۹) فق f. 18a

چون حها داران کمر بربند و عالم می گشای
وقت کار آمد کنون نی کار سوانی نشست
زابر کف باران رحمت بر مسلمانان بسار
هین که گرد کفر بر روی مسلمانی نشست

شهاب الدّین نقه بوزارت مقرّر شد و مظفّر الدّین الب ارغو نامبر حاجی[1] 1132
و سلطان بسط عدل و افاصت فضل می نمود، مثل اَعْظَمُ اَلْمُلُوكِ مَنْ مَلَكَ نَفْسَهُ وَ بَسَطَ عَدْلَهُ[2]، و از جهت اشتغال حاجب ایابك البلدکر ملك ارسلان‌را که پیش او بود ولی عهد کردند[3] و بخطبه و سکّه نام او در آوردند، ابابج بحاجب رَی بازگشت و میان موفّق گردبارو و عزّ الدّین صَهار و ناصر الدّین آمیزشی در اندرون بداری بودی و ۱
گردبارورا آن نماند حکم نماند که در روزگار سلطان محمّد بحکم آنك سلطان سلیمی همه روز بساط و عشرت مبسول می بود و عزّ الدّین و ناصر الدّین بدو بشیر می رسیدند هرگه اورا می دیدند می بگالیدند که گردبارو بگریزد و یك روز سلطان‌را بمهمان او روند تا مگر برین اندیشه دست یابند، و از انواع تکلّف هیچ فروگذاشت امّا خودرا نگه داشت[4]، ۱۰
مثل مَنْ حَادَ بِمَالِهِ عَزَّ وَ مَنْ حَادَ بِعِرْضِهِ ذَلَّ[5]، اندیشه میسّر می شد که گردبارو لشکر بسیار داشت و احتیاطی تمام میکرد و هر شب لشکری با سلاح گرد سرای او می خسبد، درین میانه گردبارو کس بایابك البلدکر فرستاد و اورا بر آمدن و آوردن ملك ارسلان تحریص کرد، و سلطان سلیمی از مداومت بر شراب چنان شد که از مردم بهرگسست و [6]یکبار ۲
[6] شد، مثل مَنْ حَاسَبَ اَلْاَحْرَارَ اَسَاءَ اَلْاِخْبَارَ[7]، شعر

چو با نیکان نشینی وانگداری ٭ بدا کارا که تو بر دست داری

(۱) رك به زن ص ۲۸۹ (۲) فی f 11a (۳) زیرا که ایابك البلدکر شوهر مادر ارسلان بود (زن ص ۲۸۸) (۴) آ ح ۱۱ ص ۱۷۵—۱۷۶ (۵) فی f 9a
(۶—۶) ن آ یك بار

مردم و دیو و پری اکنون بخدمت ایستند
چون سلیمانشاه بر تخت سلیمانی نشست
چشم رعنایی بدوزند اختران روز کور
خسرو سیّاره چون بر اوج کیوانی نشست
پای قدرش از سر افلاك جسمانی گذشت
مُهر مهرش بر دل پاکان روحانی نشست
پیش عزمش باد در بالا بواجب ایستاذ
پیش حزمش کوه در پستی بنادانی نشست
دور نبوذ گر بپرّانذ [۱]ز میدان[۱] وجود
گوی گردون‌را[۲] چو بر یکران[۳] چوگانی نشست
بوی عدلش چون دم عیسی جهان‌را زنده کرد
لاجرم زان بر جهانش منّت جانی نشست
فتنهٔ شب‌رو بروز بذ نشست از تیغ او
هم بدشخوارے نخیزذ چون بآسانی نشست
کار او ثابت بمعنی آمذ و گردان بنام
راست چون گردون [۴]که بر وی[۴] رسم گردانی نشست
رسم باطل زوذ برخیزذ چو راے پاذشاه
نوبت حق پنج فرموذ و بسلطانی نشست
ای بر ایوانت شذه کیوان هندو پاسبان
ماه روی بر در بارت بدربانی نشست
بخت چون بر تخت دیذت تهنیتها کرد و گفت
ای که بر تخت جهانداری تو میدانی نشست

(۱—۱) نآ : ر میدان
(۲) نآ اینجا کلمهٔ «که» زاید دارد (۳) نآ : بکران
(۴—۴) نآ : بروین

حو سلطان محمّد ار دنیا برفت موفّق گردنارو ار حملهٔ امرا قوی‌بر بود و ناصر الدّین آقس و عزّ الدّین صنمار[۱] و اینك انار ار مهتران بودند در کار سلطنت باهم مشورت کردند و دانستند که اینجرا ار ری بخواهند و باستصواب رای او کار کنند، چون بیامد رای بر سلطان سلیمان قرار گرفت، کس بخواستن او بموصل رفت، اینك قطب الدّین مودود اورا با اُهبّتی و ساری تمام گسیل کرد[۲]، مثل شُكْرُ ٱلإِلٰهِ بِطُولِ ٱلبَقَآءِ وَ شُكْرُ ٱلْوُلَاةِ بِصِدْقِ ٱلْوَلَآءِ[۳]، سعر

شکر حق ار بیا بود بهست * شکر سلطان ر دوستی وی است

سلطان سلیمان دواردهم ربیع الاوّل سنهٔ خمس و خمسین و خمس مائة بدار الملك همدان رسید و بر تخت سلطنت نشست و پادشاهی بهست، و سدّ f 113a اشرف بهست در حضرت این قصیده رور بار بر خواند بحضور امرای دولت، قصیده[۴]

شاه شاهان جهان بر تخت سلطانی نشست
مردم چشم سلاطین در جهانبانی نشست
منّت ایزدرا که از بامن نشان خسروی
بر طراز خامه رفت و در رر کانی نشست
منّت ایزدرا که در صدر خراسان و عراق
هم خداوند عراقی[۵] هم خوراسانی نشست
منّت ایزدرا جهان چون روضهٔ فردوس گشت
وین ملك قدر فلك قدرت برضوانی نشست

(۱) رَ (بس ۲۴۳) افزوده بن فاینار الخرامی، اَآ (ج ۱۱ ص ۱۴۲) شمس بن فیار الخرامی (۲) رك به رَ ص ۲۸۸—۲۸۹ و اَآ در حوادث سنهٔ ۵۵۵ (ج ۱۱ ص ۱۶۸) (۳) فی f 8b (۴) دیوان سدّ اشرف (حسن غزنوی) نسخهٔ مزبش مورخ (Or 4514 f 110a) (۵) رَآ اسحاق راند دارد

در کنف عافیت تا دم محشر بپای
در حرم خسروی تا بقیامت بمان

السّلطان معزّ الدّنیا و الدّین[۱] ابو الحرث سلیمان بن محمّد بن ملکشاه قسیم[۲] امیر المؤمنین

سلطان سلیمن اسمری بود بسرخی مایل محاسن متوسّط کوتاه گردن ربع القامة، مدّت ملکش شش ماه و کَسْری، ولادت او در رجب سنهٔ احدٰی عشر[ة] و خمس مایة، مدّت عمرش چهل [و] پنج سال، وزیر شهاب الدّین ثقه[۳]، حاجب مظفّر الدّین الب ارغون[٤]، [توقیع او اِسْتَعَنْتُ بِاللهِ][٥]، سلطان سلیمن پاذشاهی بود خوش خوی خوب روی بذله گوی، مثل: اِذَا شَرُفَ اَلْخُلْقُ حَسُنَ اَلنُّطْقُ[٦]، شعر:

سخن خوب از نتایج خوست * هرکرا خوی خوش سخن نیکوست

معاشر طبع بود امّا ثبات نداشت و اقبال مساعد نبود، چند نوبت بر تخت نشست و بخت یاری نداد، هر چند بیش کوشید روی ندید، شعر[۷]

نو با چرخ گردان مکن دوستی * که گه مغز اویی و گه پوستی
بذانگه بود بیم رنج و گزند * که گردون گردان بر آرد بلند
ز هر بذنگر دل نداری برنج * که اینست رسم سرای سپنج
مرا بهره اینست ازین تیره روز * دلم چون بود [شاذ] و گیتی فروز

(۱) قال اآ «لقّب [سلیمانشاه] القاب ابیه غیاث الدّنیا و باقی القابه ...» (اآ ج ۱۱ ص ۱۳٦) (۲) تگ وع و رسالهٔ جوینی: بُرهان، رکَ به فهرست اسماء السلاطین در سابق (ص ۸٦) که بجای قسیم «برهان» دارد (۳) زن: شهاب الدّین محمود بن النفقة عبد العزیز النیسابوری (ص ۳۸۹) (٤) زن افزوده: بن برنقش صاحب قزوین (٥) کذا فی ع و رسالهٔ جوینی (٦) فق f. 8b (۷) شه ص ۱٦٥۱ س ۷—۹،

ماهٔ فغفور چین خلعت این بادشا
پایهٔ قیصر کجاست خدمت این آستان
هست درین روزگار گسته ز انصاف شاه
سار قرن بدرو گرگ عدل شبان
سر تو که کیخسروی مانند میراث حق
ملك رکسری و خم عدل ز نوشیروان
جنگ چو رستم که کرد خوبك کند کارزار
خسرو رستم صفت جنگ کند به از آن
رزمگه شهریار هست قیامت قند
بزمگه خسروی هست حقیقت جنان
خشم تو بر دشمنان کرد جهنّم پدید
لطف تو با دوستان خلد نماند عیان
بر فلك هر کجا مهر کند روشنش
شاه نشان و شهم هست خداوند آن
کرد عدورا سبع قهر و سد ملك ارو
پس بر کالك کرد حمله بر دوسران
از گل هندوستان تیغ بروز آمدست
کالك چرا می کند ملك بهندوستان
شاه حوانسا توئی خلق جهان را پناه f 112b
ظلّ تو به خلق را از پدر مهربان
هرك ترا بنده وار سر ننهد چون فلك
دان کی حقیقت شدست تخت برو سرگران
باد سپهر برین طابع فرمان شاه
باد بکام دلت دور زمن و زمان

قمرے بر شاخ سرو در طرف جویبار
گشت ثناگوی شاه از دل و جان مدح خوان
سوسن آزاد ماند گرچه بُذش ده زبان
گنگ چو بنده که نیست[1] گفتن مدحش توان
نرگس با جام جم آمذ کز بزم شاه f.112a
بهر ریاحین برذ باذهٔ چون ارغوان
دست بر آرذ چنار تا بدعا خواهذ او
از ملك ذو الجلال دولت شاه جوان
بر لب هر جویبار گویذ هر سبزهٔ
یا رب سرسبز باذ عادل شاه جوان
شاه جهاندار کوست خسرو جمشید فر
تاج ده خسروان باج ستان شهان
خسرو بهرام قدر شاه فریذون سیر
رستم دستان برزم حاتم طی بی گمان
صاحب تیغ و قلم کز سر این دو گهر
مشرق و مغرب گرفت در کف گوهر فشان
هست جهان شهریار سایهٔ حق خلق را
مالك روی زمین صاحب هفتم قران
چاکر و منقاد اوست ماه مبارك لقا
طایع فرمان اوست مهر غزاله[2] نشان
ملك سلیمان وراست ورنه ببین بر درش
چاکر او وحش و طیر طایع او انس و جان
در دل دریا و کان گر گهر و گر زرست
آفت جمله ببذل دست و دل شاه دان

(۱) ق آ: نست، (۲) ق آ: عزاله،

خویش بمرتبهٔ ملائکه رسانده و معارف و مشارک خود و انسان کرامت کرده چنانك در کتاب قدیم می گوید آنه شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ وَالْمَلٰئِکَةُ وَ اُولُوا الْعِلْمِ[1] و حسب و مراقب جانب آفریدگار که موجب فوز و نجات و سعادت ابدست هم از بحار بیاض علمست کما قال تعالی آنه اِنَّمَا یَخْشَی اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا[2]، و چون شخصی از بنی آدم محلی علم و بقوی آراسته شد و از عوارف و لطائف صنع ایزدی بدین دو موهبت سنیّ محظوظ و مخصوص گشت بر سر اعلی رسید و درجهٔ کمال یافت، و خداوند عالم سلطان قاهر ابو الفتح کیخسرو با عظمت سلطنت و عُدّت پادشاهی و شوکت و بسطت قواعد معدلت ماضی درجهٔ علم و اعلی مرتبهٔ دانش رسیده است و وفور عدل و فضل و کمال علم و عالم دانش او از جملهٔ سلاطین آل سلجوق کس نرسیده است و روان علمای که آبای سلاطین بوده اند از حبس جانی در روضهٔ جنان با حوران و رضوان ماهان می نماند و مباحثت می کند، در برابر باد و با قیامت نماند، بیت

افعال تو جاودان نماند * دانی که بدست ما دعاییست

و چون دولت این شهریار جوان بخت اشجار آل سلجوق‌را بعد از ذبول جوان انوار و ازهار فضل بهار ظاهر کرد و طراوت و تازگی و خضرت و نضرت ریاحین پدید آورد داعی مخلص و هواخواه مخصّص در وصف بهار از زبان شکوفه و ازهار در مدح این شهریار کامگار و صاحب قران روزگار این قصیدهٔ آبدار گفت و این درّ بکر بالماس فکر سفت، [قصیده]

باد صبا بر گشاد چهرهٔ گل باگهان
حمل ریاحین رسید از طرف کُه فکان
بلبل دستان سرای بر سر هر گلبنی
از ورق مدح شاه خواند کی داستان

(۱) قرآن، ۳، ۱۶، (۲) قرآن، ۳۵، ۲۵،

تنها بماند بخوزستان راند و سلطان بکوشك همذان فروز آمد. مثل: نَحْنُ کَمَا کُنَّا وَ اَلْعَنَاءُ زِیَادَةٌ، سعی ضایع و رنج حاصل و خزانه تهی، بعد از آن نهضتی نکرد، زمستان بساوه رفتی و تابستان بهمذان و رنج برو مستولی شد افغان خیزان می بود تا در ذو الحجّة سنة اربع و خمسین و خمس مایة از کوشك در محنّه با شهر آمد یك هفته بزیست، و پیش از آنك سلطان ببغداد رسید شهاب الدّین مثقال بزرگ و امام شیبانی‌را[1] فرستاده بود بخطبهٔ خاتون کرمانی[2] تا مهد او از کرمان بهمذان آرند در رجب سنة اربع و خمسین او خمس مایة برسید شهر همذان آذین بستند و زیادت[3] کوشك زده بودند و مطربان نشانده، سلطان در محنّه باستقبال شد بحکم آنك رنجور بود و آن خاتون مدّت پنج ماه در حبالهٔ سلطان بود و سلطان بحکم رنجوری بدو نتوانست رسید[4]. و بذی الحجّة ازین سال درگذشت[5] و عمر جاودان و ملك جهان بشهریار کامران و جهاندار جوان سلطان قاهر عظیم الدّهر غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو ابن السّلطان قلج ارسلان خَلَّدَ اللّٰهُ مُلْکَهُ گذشت که هر روز چون مقدّمهٔ صبح کاذب در گذرد و طلیعهٔ صبح صادق برسد و ابو الیقظان[6] رواح در تباشیر صباح ندای حَیَّ عَلَی اَلْفَلَاحِ در دهد و رایات عالیهٔ خسرو اقالیم بالای افق سما پیدا شود اورا فتح نامهٔ اقلیمی بحضرت همایون می رسد و رکاب میمون او بهر شهری که رسد شکوه جهان و آرایش روضهٔ رضوان می دهد، و این پادشاه که سایهٔ اللّٰهست منقبت علم و منزلت علما و منصب حکما که شریف‌ترین مناقب و رفیع‌ترین مناصب و نفیس‌ترین منازلست حاصل کرده است و بدست آورده، و از شرف و فضیلت علمست که ملك تعالی علمارا رتبت روحانیان داده است و ایشانرا در شهادت وحدانیّت

---

(۱) جت: عماد الدّین عبد الصّمد شیبانی، (۲) ای ابنة ملك کرمان (زن ص ۲۸۷)
(۳) کذا و لعلّه «زیارت» (۴) رك به زن ص ۲۸۷، (۵) توفی یوم السّبت لانسلاخ ذی القعدة سنة ۵۵۴ (زن ص ۲۸۸) (۶) کُنیت خروس،

بر بسته بودند و با مقاتلهٔ کشتی جنگ می کردند و بگذاشتند که بر جانب غربی آید و بفرمود تا منجنیقها آتش زدند و چوب خانهٔ سلطان و بازار لشکر و هر آلت که نقل می شایست کردن بسوختند، و همچنان صف کشیده ایستادند تا حمله بنگاه و خرانه و دختران‌را براه کرد و بر اثر ایشان می آمد، و سلطان با لشکر آن شب تا بروز بر جانب شرقی بر پشت اسپ ایستاد تا بامداد نُهها بر نهاد و باکیی تمام بیك فرسنگی بغداد فرود آمدند، و اگرچه زشت برخاستنی بود لشکر بغدادرا چندانی قوّت بود که بر اثر بیامدندی، مثل: اَلظُّلْمُ مَسْلَحَةٌ لِلنِّعَمِ وَ اَلْبَغْيُ مَحْلَسَةٌ لِلنِّقَمِ[1]، شعر:

بغی کین آورد بهر مدل * ظلم نعمت ر بد کند حاصل

سلطانرا از اسباب دهلیزی [مانده] بود و یکپاره زیلو و بیخ بارگیر، امرا از مطبخ خویش خوانچه می آوردند تا آنگه که بجلولی رسیدند، مثل: مَنِ اَكْتَفَى بِالْيَسِيرِ اَسْتَغْنَى عَنِ الْكَثِيرِ[2]، شعر[3]

گر از دنیا وحوشی نیست در دست * فراغت با قناعت بادگان هست 111a

زین الدّین علی کوچك بنگاه و اسباب بایگاه سلطان و خرانه و دختران سرای‌را حمله باز رسانید چنانك رشته تابی ضایع نشده بود[4]، مثل: مِنْ تَمَامِ اَلْكَرَمِ اِتْمَامُ اَلنِّعَمِ[5]، شعر.

خوی تو گر افاضت نعمت * ای پسر از تمامت کرمست

و چون سلطان بپنج منزلی همدان رسید اتابك ایلدکز باز گردید ملکشاه

(۱) متی f 10a (۲) انصاً f 6a (۳) از خسرو شیرین نظامی (خمسه ص ۵۲)

(۴) رك برای ذکر محاصرهٔ بغداد نه رتی ص ۲۴۶—۲۵۵ و نیز آ در حوادث سنهٔ ۵۵۱ (ج ۱۱ ص ۱۴۰—۱۴۲)، صاحب رتی عماد الدّین الکاتب الاصفهانی این محاصره‌را مشروحاً و مبسوطاً ذکر کرده است چه او خود بوقت محاصره در بغداد حاضر بوده است و جمله وقایع‌را برای العین مشاهده نموده، (۵) متی 8b f،

نپذیرد سلطان فرمود که فردا عبر کنیم و روی بجانب همذان نهیم، شعر:

مگر بهره‌مان زین سرای سپنج * همه کین و نفرین و دردست و رنج[۱]
بجز رنج و سختی نبینم[۲] ز دهر * پراگنده بر جای تریاك زهر
کِتا چون روذ بر سرم بر سپهر * بتندی گراید جهان یا بمهر
چنینست گیهان ناپایدار * درو تخم بذ تا توانی مکار[۳]
f.110b بدیذم که این گنبذ دیرساز[٤] * نخواهذ گشاذن همی لب براز

لشکر و حاشیه اندیشیذند که فردا زحمت باشذ هر قومی قصد کردند که هم در روز خالی بگذرند، اضطرابی در افتاذ و جسر بگسیخت[٥] و ملّاحان کشتیهای لشکر سلطان بگذاشتند و بگریختند، هرکه کشتی یافت می گذشت، مثل: اَفْضَلُ اَلنَّاسِ مَنْ عَصَى هَوَاهُ وَ اَفْضَلُ مِنْهُ مَنْ اَبْغَضَ دُنْيَاهُ[٦]، شعر،

نفس دون‌را خلاف پیرایذ * تیغ کژرا نیام کژ بایذ
روی در روی نعمتی ناری * تا از آن بهتری بنگذاری

هزاهزی در افتاذ چون روز رستخیز و از محال جانب غربی رجّاله بجوشیذ[ند] و عجم‌را می غارتیذند، و از شهر لشکر بدر آمذند و کشتیهای مقاتله بنزدیك لشکر سلطان رسیذ و در سرای سلطان بجانب شرقی متاع تُجّار و رخت لشکریان بوذ جمله رجّالهٔ بغداذ بغارتیذند، و لشکری که بر جانب غربی بوذند جمله در سلاح رفتند و صف کشیذند و خیل خانه نگاه می داشتند، و سلطان در سرای سعد الدّولة[۷] با ده پانزده جاندار مانده بوذ و سراپرده و بنه و پایگاه و خزانه و چوب[۸] خانها و دختران سرای و جمله آلات سلطان بر جانب غربی بماند، زین الدّین علی با جمله لشکر

---

(۱) شه ص ۱۰۳۰ س ۱۷، (۲) نآ: نبینیم (۳) شه ص ۳٦ س ۲۷،
(٤) دیرباز(؟) (٥) نآ: بگسخت (٦) فق f. 6a (۷) هو سعد الدّولة یرنقش الزّکوی (رك به زن ص ۲٤۸) (۸) کذا فی رسالة جوینی، نآ: خوب،

چون از آذربیجان این سد در آخر سنهٔ خمسین [و خمس مائه] روی بغداد نهاد و بنصر نُصاعه مدّت یکماه توقّف کرد چه موفّق گردنارو قبول کرده بود که رئیس الدّین علی کوچك‌را از موصل بمدد آرد، و بعد از آن باحنت تَتّ و راداں در آمد و خانی خاص[1] باسد بر آب دجله بگذشند و رئیس الدّین علی با لشکری آراسته و انبوه برسد و بدره بغداد آمدند، و سلطان و خواص او و رئیس الدّین علی بجانب عربی فرود آمدند و بسران قاماز و اتابك انسار و شرف الدّین گردنارو جانب شرقی، و لشکر سلطان و رئیس الدّین برابر بهر معلّی[2] مجتمعها بودند و از عراق بسران مظفّر الدّین حمّاد[3] برسیدند با جهار[4] صد کسی نُر مرد و سلاح و از حلّه بسران دبیس دو سه هزار رجّاله بیاوردند، ولشکری انبوه و حَشَر[5] بسیار جمع شد و هر روز چالشی می کردند و سنگی چند بر یکدیگر می انداختند و کسانها[ی] یکدیگر می رادیدند، و پیادگان از شهر بدر می آمدند و با بادگان لشکر می کوشیدند و هیچ روز لشکر حمله بر نیست و جنگی کردند که سلطانرا از اندرون شهر عشوها می دادند قومی از امرای حلقه که فلان روز فلان دروازه می گشایم و بخدمت می آیم، مثل مَنْ طَالَتْ غَفْلَتُهُ زَالَتْ دَوْلَتُهُ[6]، و موفّق گردنارورا [با بسران قیمار][7] بیاری بود بدین سبب در جنگ بیاوبی می رفت، و کار بر شهر تنگ شده بود چه ارتفاعات واحی سلطانیان بر می داشتند یك من بار در شهر می نمایست بردن، ناگاه خبر رسید که ملکشاه با اتابك ایلدگز بدر همدان فرود آمد و این خبر رودبر در شهر بود چه این کار باستدعای ایشان بوده بود، لشکر از جهت آن و خان و مان دهگان و بیسگان در گریخن آمدند و چون دانستند که ضبط

---

(۱) حتّ خاصی (۲) کذا فی حتّ وهو الصّواب، رآ مصلّی (۳) کذا فی رتّ (ص ۲۴۹) و آ (ح ۱۱ ص ۱۴۳)، رآ حماد (۴) رآ جهار (۵) کذا فی حتّ، رآ حشو، (۶) فی a1,a 2 (۷) کذا فی حتّ،

پایهٔ خود هـر آنك نشناسد ، پای بیش از گلیم خود بکشذ

جواب داذ که من این امانت از برادر زاذه‌ات دارم و مرا قاعده نباشذ که در امانت خیانت کنم و جهان از آن شماست برَو و اورا جواب باز ده آنگه اصفهان و جمله ولایت خود ترا مسلّم باشذ ، چون ازین در نومیذ شذ سوی بغداذ رفت و استجارت بخلیفه کرد[1] اورا در بغداذ الملك المستجیر بن گفتند ، بعد از مدّتی خلیفه المقتفی بامر الله اورا ترتیب کرد و برگ بساخت و بسلطنت نامزذ کرد[2] ، و از بغداذ بجانب آذربیجان رفت و از در خیمهٔ اتابك ایلدکز باز شذ ، و اقسنقـر پیروز کوهی از اینانج مستوحش شذه بوذ هم با ایشان بوذ ، اتابك ایلدکزرا ضرورت افتاذ معاونت کردن ، مثل : عَدَاوَةُ ٱلْعَاقِلِ خَيْرٌ مِنْ صَدَاقَةِ ٱلْجَاهِلِ ، شعر :

(نگه کن که دانای پیشین چگفت ، بذانگه که بگشاذ راز از نهفت
که دشمن که دانا بوذ به ز دوست ، ابا دشمن و دوست دانش نکوست
بر اندیشذ آنکس که دانـا بوذ ، ز کاری که بـر وی توانا بوذ
ز چیزی که باشذ برو ناتوان ، بجستنش خسته ندارذ روان)[3]
هر آنکس که دارذ روانش خرذ ، سـر مایـهٔ کارهـا بنگـرذ[4]

لشکری بسیار انبوه شذ ، چون خبر بسلطان محمّد رسید از در همذان با لشکری گران روی بذیشان نهاذ و اینانج در خدمت بوذ بکنار ارس مصاف داذند ، اینانج در مقدّمه بآب بگذشت سلطان محمّد بر اثر ، ایشان هزیمت شذند و دست از یکدیگر بداذند سلیمان بموصل افتاذ[5] ، و اتابك ایلدکز از کرده عذرها خواست سلطان محمّد اورا استمالت کرد و بنواخت تا پسررا اتابك پهلوان در خدمت سلطان بعراق فرستاذ ، و سلطان f.110a

(۱) رك به زَن ص ۲٤۰ و آ ج ۱۱ ص ۱۲٦ ، (۲) زَن ص ۲٤۱ ،
(۳) شه ص ۱۰۱۱۸ س ۲—۵ ، (٤) ایضاً ص ۱٦۹۹ س ۲۸ ، (۵) در سنهٔ ۵۵۱ بقول زَن (ص ۲٤۲) و آ (ج ۱۱ ص ۱۲٦—۱۲۷)

بداست و پیداست که اس مکدّسب که امرا پراگده سده اند با او بدر همدان بار آند اسان ار حوالت در آید، استشعار سلطان رادت گسب با حبر سوار سد روی بدار الملك همدان بهاد عازکی[1] وَ کَفَی اَللّٰهُ اَلْمُؤْمِنِینَ اَلْقِتَالَ[2] بر حوالد، سعر

بدان ای پسر کس سرای فرسب * بدارد برا شادمان نی بهسب[3]
چه ساری همی رس سرای سسج * چه ساری بام و چه ساری برج
مار و مار و مار و مسرح * چه ساری بکس و چه ساری بگنج
بُرا[4] بهره ایسب ارس بره کوی * هر حوی و رار حهان‌را محوی
که گر بار بابی سچی ر درد * بروهس مکن گرد رارس مگرد

و سلطان محمّد بدر سهر همدان کوشکی بنا فرمود و امرا آلات کوسکهای قدم بدان موضع نقل کردند و لسکرگاهی[5] ساحسد و کوسکهای بسار بنا بهادند و ملك مقرّر شد و حمال الدّس فقسب[6] امیر حاحب بود و حلال الدّس وربررا شمس الدّس ابو النّحس صرف کردند[7]، مثل مَنْ رَضِیَ بِالْقَضَاءِ صَبَرَ بِالْبَلَاءِ[8]، و سلطان سلمان چون ار در همدان بگرحت سوی ماربدران سد و ار آنحا بحوراسان کشد کس اورا بحو بحرند، مثل اَلسَّعِیدُ مَنْ وُعِظَ بِغَیْرِهِ وَ اَسْتَطْهَرَ لِنَفْسِهِ وَ اَلشَّقِیُّ مَنْ جَمَعَ لِغَیْرِهِ وَ ضَنَّ عَلَیٰ نَفْسِهِ بِخَیْرِهِ[9]، و در سنهٔ خمس [و خمس مائه] ار راه بابان در اصفهان آمد با سواری پانصد و در اصفهان رشد حامدار والی بود اورا موعود بحرات کرد و امدهای حوب داد اگر اورا در اصفهان برد و رشد احاب بکرد[10]، مثل مَنْ جَهِلَ قَدْرَهُ عَدَا طَوْرَهُ[11]، شعر

---

(۱) رَ ص ۲۳۳–۲۳٤، و کلّ ذلك فی سنه ٥٤٨، (۲) قر، ۳۳، ۲۵،
(۳) شه ص ۱٤۱۲ س ۱۸، (٤) بَا که، (٥) بَا لسکرهائی
(٦) کذا فی هذا الموضع (مقدم الفاء علی القاف) علی خلاف ماسس فی ص ۲۵۹، ۲٦،
(۷) فی سنه ٥٤۹ (رك به رَ ص ۲٤٥) (۸) فی (sic f) علی البلاء،
(۹) فی f 55 (۱۰) آح ۱۱ ص ۱۳٦، (۱۱) فی f 168

و جمعی چنان انبوه سست و پراگنده شوذ، فخر الدّین کاشی[1] وزیر بوذ[2]
f.109a و خوارزمشاه امیر حاجب، امرای دولت میخواستند کی این دو منصب تغییر کنند و وزارت بشمس الدّین ابو النّجیب دهند کی وزیر سلطان مسعود بوذ و امیر حاجبی بمظفّر الدّین الب ارغو، خوارزمشاه ازین سگالش خبر یافت با خواهرش که در حکم سلطان بوذ تقریر کرد تا شبی که موعود کرده بوذ با سلطان گویذ که لشکر جمله بر تو خروج خواهذ کرد و سلطان محمّدرا باز میخوانند و امشب بر می نشینند بگرفتن تو، و خوارزمشاه در آن شب لشکر خویش‌را بر نشانده بوذ و از دُور گِرد سراپرده بداشته یعنی که حفظ سلطان می کنم، سلیمانشاه چنانك عادت او بوذ در بی ثباتی اسپ نوبت بخواست و نقدی که از خزانه بر توانست گرفتن برداشت و شب بخروس گذاشت و خویشتن‌را چون موی از میان خمیر از ملك بدر آورد و خزانه و بارگاه و پایگاه و اسباب همچنان بر جای بماند و خوذ براند[3]، شعر:

(ستوذه نباشذ دل باذسار * برین داستان زذ یکی هوشیار
که گر باذ خیره نجستی ز جای * مگر یافتی چهره و دست و پای
سبکسار مردم نه والا بوذ * وگرچه گوی سرو بالا بوذ)[4]
مکن خیره بر خویشتن بر ستم * که گیتی سپنجست بر باذ و دم

امرا ازین حال بی خبر بوذند، دیگر روز لشکرگاه سلطان همچنان بر قرار دیذند لاَ دَاعِیَ فِیهِ وَ لاَ مُجِیبَ لشکر در افتاذند و بغارتیذند و از یکدیگر اندیشناك شذند هر یکی بجانبی بیك دو فرسنگی فروذ آمذند و پیغامها بیکدیگر می رفت که این چه حالتست، چو استکشاف حال برفت هر یك بولایت خوذ برفتند، چون این خبر بسلطان محمّد رسید اوّل باوز

(١) زن: فخر الدّین ابو طاهر ابن الوزیر المعین ابی نصر احمد بن الفضل بن محمود القاشانی (ص ٢٣٢) (٢) یعنی وزیر سلیمان نه محمّد (٣) رك به زن ص ٢٣٢—٢٣٣ (٤) شه ص ٤٥٩ س ١٥—١٧

ز باد آمده باز گردد بدم * چه باشد ستم کرد بهر درم

لشکر اندك ماند و خصم بسیار رسید، سلطان با حشم خاصّ و رشید حاضر و موفّق گردانرو و شمس الدّین امیر بار و نسران قاضی و جماعتی دیگر از امرا که با او از خوارزم آمده بودند از همدان سوی اصفهان شدند، و بعد از سه روز سلطان با لشکری گران بدر همدان رسید و کوه و صحرا از لشکر بپوشید و سرعسکر همدان دو فرسنگ در طول و عرض لشکرگاه زدند و هستی و حشمتی عظیم بنهاد، و قومی از لشکریان که زن و فرزند و مال بهمدان داشتند باز می گردیدند تا خشر و لشکر سلطان محمّد عظیم تنگ شد و بر آن بودند که اگر سلطان عزم اصفهان کند ایشان بخوارزم روند که هیچ حال روی مقاومت نبود، شعر

کسی کو شد بخرگاه و بار * بجای سر وی نگاه بار
سه روز بزرگی به روز بار * نماند یکی در زمانه دراز[1]
خرد را یکی نام بیش گزند * نماند چرند و نماند بلند[2]

و همه جهان دل بر پادشاهی سلطان[3] نهادند، بیت

جهان خروش و پادشه دادگر * ز گردون نیاید فزون زین هنر[4]
چو با داد بگشاید از گنج بند * نماند بس از مرگ نامش بلند
بگیتی بهی بهتر از گاه نیست * بدی بدتر از عمر کوتاه نیست[5]
(اگر توشه‌مان نیك نامی بود * روانمان بدان سر گرامی بود
اگر آز ورزم بپیچان شوم * پدید آید آنگه که بی جان شوم)[6]

مملکت سلطان عظمتی یافت و در خاطر که گذشت که اساسی چنان محکم

(۱) شاه ص ۲۶۲ س ۱۸ (۲) ایضاً ص ۹۸۸ س ۸ (۳) ز] سلطان
(۴) شاه ص ۱۷۱۷ س ۱۸ (۵) ایضاً ص ۲۵ س ۵
(۶) ایضاً ص ۱۵۴ س ۵–۶

نبوذ، هزار و چهار صد تا استر همه اختیار بر بند بوذ بیرون از آنك بهر شهری و نواحیی بسته بوذ، فی الجمله از مال و تجمّل و نقد و جنس که از خزانهٔ او بخزانهٔ سلطان رسید هیچ سلطانی‌را جمع نبوذ، و آنچ ودایع و دفاین و ذخایر بوذ که بسر آن نیفتاذند خذای داند که چند بوذ[1]،

۵ شعر:

قَدْ یَجْمَعُ ٱلْمَالَ غَیْرُ آکِلِهِ * وَ یَأْکُلُ ٱلْمَالَ غَیْرُ مَنْ جَمَعَهْ[2]

(بخور هرچ دارے فزونی بده * تو رنجیدهٔ بهر دشمن منه

هر آنگه که روز تو اندر گذشت * نهاذه همه باذ گردذ بدشت)[3]

بنیاك و ببذ روز تو بگذرذ * کسی دیگر آیذ کزو بر خورذ[4]

۱۰ و در آن وقت که سلطان مسعود از دنیا برفت و ملکشاه بپاذشاهی بنشست سلیمانشاه که هفت سال از دست براذر بقلعهٔ فرّزین[5] محبوس بوذه بوذ f.108b بتدبیر کوتوال قلعه امین الدّین مختصّ از قلعه بزیر آمذ و بآذربیجان رفت و امرای اطراف‌را بدست آورد چون اتابك ایلدکز و اتابك ارسلان ابه و البغوش کون خر و فخر الدّین زنگی و مظفّر الدّین الب ارغون پسر یرنقش

۱۵ بازدار و خوارزمشاه یوسف که براذر زنش بوذ[6]، [چون] سلطان محمّد خاصبك‌را برداشت سلطان سلیمن با آن لشکر گران روی بهمذان نهاذ، و با سلطان محمّد لشکری اندك بوذ که خاصگیان چنانك قاعدهٔ لشکر باشذ دوهوایی می کردند و پراگنده شذه بوذند، سلطان محمّد از بهر تسکین ایشان بکلاه زر می بخشید و بجوال جامه، لشکر می ستذند و می

۲۰ گریختند تا خزاین خاصبکی بیشتر سپری شذ، شعر:

---

(۱) رك به زن ص ۲۳۰—۲۳۱ (۲) من جملة ابیات لِلأَضْبَطِ بن قُرَیع السّعدی (رك به کتاب الشّعر و الشّعراء لابن قتیبة طبع لیدن ص ۲۲٦) (۳) شه ص ۲۰٦۰ س ۱۰—۱۱ (٤) ایضاً ص ۱۲۰٤ س ۱٦ (۵) نآ: فرزین (بتخفیف الرّاء)، زن (ص ۲۲۷ و ۲۳۲ مکرّرًا) و نیز تگ (ص ٤٦۹): قزوین (٦) تگ ص ٤٦۹، زن (ص ۲۳۲): و کان معه (یعنی مع سلیمان) ینالتکین خوارزمشاه و اخوه یوسف...

سـاح گرامانگان[۱] نگـرد * سكاری كه پیش آندش نشكرد)[۲] 108a
سدم دل اندر سراے سنج[۳] * سـارم سـرخ و سـارم نگنج[٤]
شوله از پیش اس نغش بار خواند ار كوشك برر آمد و انگسری نشان
ركانداری حاصك برد كه امیر ار جهت سلطان چیری می خواهد بارگیر
خاص ده با سپهر دوام، و اسپ خاص با سرافسار مرصّع بسد و بـر ٥
نشست و راه خورسان بـر گرفت و هرگز با او بود دیگر بحضرت هیچ
سلطان نیامد[٥]، مثل لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ مَرَّتَيْنِ[٦]، جو اضطراب
در كوشك افتاد لشكر حاصك آهنگ كوسك كردنـد و پس از سمار
بودند، سر حاصك و رنگی جاندار از بام كوسك بر سـر انداختند حمله
برمدند و پراگنده شدند[۷]، مثل مَنْ ظَلَمَ عَنَّ أَوْلَادُهُ وَ مَنْ بَغَى بُصِرَ ١
أَضْدَادُهُ[۸]، شعر

چو خورشـید گردد سر سروران * حسب[۹] كئی[۱۰] بر نماند دراز[۱۱]
اگر گنج داری اگر درد و رنج * نمانـد همی در سراے سپنج
جهان‌را مدان جز دلاور نهنگ * نخواند بدینان چو گردد بچنگ
چنین است آئین چرخ روان * تواناً بهر كار و مـا ناتوان[۱۲] ١٥

لشكر سلطان در زمان بسر خزانه و پایگاه و اسپان حاصك دوانیدند،
از جملهٔ چیزهای كه در خزانهٔ او یافتند سیزده هزار اطلس سرخ بود، و
در شرابخانه بیرون از آلاتی كه معهود بود از زرّین و سیمین هفت جم
سیمین یافتند كه از جهت شراب خاص كرده بود و پایگاه‌را خود فانوسی ١٩

---

(۱) ن‌آ گرامانگان (۲) شه ص ۱۵۸۸ س ۱۹ — ۲، مصراع ثانی در شعر
اوّل نه پرورده داند نه پروردگار (۳) ن‌آ سنج (٤) شه ص ۱۵۱ س ۲
(٥) رس ص ۲۲ (٦) حدیث معروف (بخاری طبع لندن ج ٤ ص ۱٤۲—۱٤۳)
و نیز جمع الامثال للمیدانی در حرف لام (لَا يُلْسَعُ بمعنای لَا يُلْدَغُ) (۷) آآ ج ۱۱
ص ٦ ۱ و رس ص ۲۲ (۸) فق 106 a (۹) ن‌آ نسب (۱۰) ن‌آ كی
(۱۱) شه ص ۹۸٦ س ۱٤ (۱۲) ایضاً ص ۵۹ ۲ س ٦

بوذ، چون فارغ شذند خلوت خواستند و زحمت باز گردید، خاصبك بماند و جمال الدّین ایلقفشت و برادرش و خاصگیان سلطان و زنگی جاندار و شومله[۱] با خاصبك بوذند، امرا ایستاذه بوذند و خاصبك در خدمت نشسته، آغاز سخن کرد که ترتیب قواعد پاذشاهی چون می باید نهاذ، مثل: إِذَا جَالَسْتَ ٱلْمُلُوكَ فَٱلْزَمِ ٱلصَّمْتَ وَ ٱسْتَعْمِلِ ٱلْوَقَارَ وَ ٱحْفَظِ ٱلْأَسْرَارَ[۲]، در مجالست ملوك خاموشی شعار باید گرفت و وقار یار و اسرار نگاه داشتن، شعر[۳]

سخن‌را بباید شنیذ از نخست * چو دانا شذی پاسخ آور درست
چو داننذه مردم بوذ آزوَر * همی دانش او نیاید بسر[۴]

خاصبك در سخن افزوذ و راه جهانداری بسلطان می نموذ، جمال الدّین قفشت از پس پشتش در آمذ و گریبان قباش بگرفت و گفت برخیز چه وقت سخنست، و صارم محمّد بن یونس سلطانی[۵] با وَی یار شذ اورا بر گرفتند و در خانه بُردند، زنگی جاندار دست بقبضهٔ تیغ بُرد اورا نیز بگرفتند[۶]، شعر:

(بدان ای پسر کین جهان بی وفاست * پُر از رنج و تیمار و درد و بلاست
هر آنگه که باشی بذو شاذ تر * ز رنج زمانه دل آزاذ تر
همان شاذمانی نمانذ بجاے * بباید شذن زین سپنجی سرای)[۷]
تو از آفریذون فزون‌تر نه‌ای * چو پرویز با تخت و اقسر نه‌ای[۸]
یکایك بنوبت همی بگذریم * سزذ گر جهانرا ببذ نسپریم[۹]
(چنین آمذ این چرخ ناپایذار * چه با زیر دست و چه با شهریار

---

(۱) زن: الامیر کشطغان المعروف بشمله (ص ۲۴۰) و در جای دیگر (ص ۲۸۷): آیدُغْدی بن کشطغان المعروف بشمله، آ: ایدغدی التركانی المعروف بشمله
(۲) فق f. 136 (۳) شه ص ۱۶۰۲ س ۱۲—۱۳ (۴) شه: ببر (۵) لعلّه صارم الدّین والی قلعة الموصل (زت f. 80a) (۶) زن ص ۲۴۰ (۷) شه ص ۱۷۸۷ س ۶—۸ (۸) ایضاً ص ۲۰۶۱ س ۱ (۹) ایضاً ص ۱۵۰۹ س ۲۸

الامیر الحاجب الهفشت بن قیمار[1]، الحاجب ناصر الدّین اینانج انار، مدّت پادشاهی او هشت سال، مدّت عمرش سی [و] دو سال؛ و سلطان محمّد لطف خُلق ربنا خَلق [بود]، مثل مَنْ کَرُمَ خُلُقُهُ وَجَبَ حَقُّهُ وَ مَنْ ساءَ خُلُقُهُ ضاقَ رِزْقُهُ[2]، شعر

هرك خوش خوست بر تو حق دارد * بد خوی سگت روزی آرد

وکامل عقل صاحب رای ساس طبع نکو سیرت نیت عهد و قدم راست گوی، مثل مَنْ صَدَقَ فِی مَقالِهِ زادَ فِی جَمالِهِ، [شعر]

راست گفتن جمال فزاید * سیرت مرد راستی باید

دین‌دار بیدار محتّ و مُکرم علما نکو لفظ دقیق نظر معانی شناس دشخوار پسند، اوّل ملکی در سنهٔ ثمان و اربعین [و خمس مائة]، چون برادرش ۲۱۰-۲ ملکشاه‌را بهمدان بنشاندند امیر حاجب جمال الدّین الهفشت بن قیمار بخواندن او رفت بخورستان باجازت اینانج خاصگ و با سلطان برورد که اوّل روز که بهمدان رسد خاصگی بگیرد و سلطان‌را چنان نمود که او با تو همان خطاب خواهد کرد که با برادرت، و با خلیفه قرار داده است که پادشاهی بدو دهد و این خانداران‌را بردارد[3]، مثل اَلْعِسَهُ لُومٌ وَ الْاِفْتِراءُ مَذْمُومٌ، شعر

عمر و عیست ز ناکسی و خسیست * افترا و دروغ بد نفسیست

سلطان محمّدرا این سخن پدید آمد، چون بدر همدان رسید در محرّم سنهٔ ثمان و اربعین [و خمس مائة] امرا حمله استقبال کردند[4]، اصاغ و خاصگ و جمله مسعودیان آن روز بمرغزار قرانگین شراب خوردند، روز دیگر بکوشك فرود آمد و در کوشك مسعودی بار داد، امرا پیش‌کش کردند و خاصگ پیش‌کشی کرد که در هیچ عهد مثل آن کس ندیده

(۱) رن حمال الدّین الهفشت (بعدم الفاء علی الصف) بن قایمار الخرامیّ (ص ۲۲۸)
(۲) فی ۲۰۱ ۴ (۳) رن ص ۲۲۹–۲۳۰

مشك و قیرست زانف شب رنگت . كه شكستست رونق عنبر
هستی از فرق تا بناخن پای . جمله از یكدگر تو نیكوتر
نیست در زیر گنبد گردون . چون رخ خوب تو یكی دیگر
ای فدای تو صد هزار چو من . مردمر از فرقت غمیم مخور
جانم آمد بلب بیك بوسه . از لب كوه بنده را ما خر
داد ده ارنه داد خواهم من . از تو در بارگاه فخر بشر
پشت دین بلظفر آن شاهی . كآمد آنمای شاه پیغامبر[1]
آنك از جاه و مال و حشمت شد . بر سر چرخ آبكون افسر
توبی آنكس كه زیر چرخ كبود . چون توی نیست در فنون هنر
هرك در ماند با زمانهٔ دون . با ز چرخ كبود شد مضطر
نبود جز در تو ملجأ او . نیستش جز تو دستگیر دگر
چون توی نیست در محوّط خاك . نه برین چرخ گنبد اخضر
هركرا بروبش دهی بالند . سرش از چرخ هفتمین برتر
صدق بو بكر تست و زور عمر . شرم عثمان و صولت حیدر
باد جاوید چرخ بندهٔ شاه . ماه و مهر و ستارگانش حشر
عمر و اقبال هم عنانش باد . بر درش چرخ همچو بسته كمر

السّلطان غیاث الدّنیا و الدّین ابو شجاع محمّد بن محمود بن محمّد بن ملكشاه قسیم امیر المؤمنین

سلطان محمّد خوب روی بود بچهره سرخ و سپید فراخ چشم دراز موی محاسن اندك و تُنُك متناسب قد لطیف اندام چابك سوار در گوی باختن و تیر انداختن، لشكردار و كامكار و كم آزار، وزرای او الوزیر جلال الدّین ابو الفضل[2]، الوزیر شمس الدّین ابو النّجیب[3]، حجّاب او

(۱) كذا فی نَا و وزن می شكند و الظاهر «پیغمبر» (۲) هو جلال الدّین بن القوام ابی القاسم الدّركزینی (زن ص ۲۲۱) (۳) زن افزوده : الدّركزینی (ص ۲۴۵)

الامر الحاجب الملقب بن قماز[1]، الحاجب ناصر الدّین اینانج انار، مدّت پادشاهی او هشت سال، مدّت عمرش سی [و] دو سال، و سلطان محمّد لطف خُلْق رسا حَلْق [بود]، مثل مَنْ كَرُمَ خُلْقُهُ وَجَبَ حَقُّهُ وَ مَنْ سَاءَ خُلْقُهُ ضَاقَ رِزْقُهُ[2]، شعر

هرك خوس خوست ربو حق دارد * بد خوی سگ روربی آرد

وکامل عقل صاف رای سالس طبع نکو سیرت ناست عهد و قدم راست گوی، مثل مَنْ صَدَقَ فِی مَقَالِهِ زَادَ فِی جَمَالِه، [سعر]

راست گفس جمال فزاید * سیرت مرد راسی ناید

دس‌دار یدار بحث و مُکرم علما نکو لفظ دقیق نظر معانی شناس دشخوار پسند، اوّل ملکس در سنهٔ ثمان و اربعین [و خمس مائه]، چون رادرس ملکساه‌را بهمدان بنشاندند امیر حاجب جمال الدّین الملقب بن قاجار بخواندن او رفت بخورسان باحارب اینانج حاصلك و با سلطان بزورد که اوّل روز که بهمدان رسد حاصلك بگیرد و سلطان‌را چنان نمود که او با تو همان خطاب خواهد کرد که با برادرت، و با جامه فرار داده است که پادشاهی بدو دهد و ابن خانداران‌را بردارد[1]، مثل اَلْعِیشَةُ لُومٌ وَ اَلْإِفْتِرَاءُ مَذْمُومٌ، شعر

عمر و عیش و آکبی و خویش * افترا و دروغ بد کیش

سلطان محمّدرا این سخن پدید آمد، چون بدر همدان رسید در محرّم سنه ثمان و اربعین [و خمس مائه] امیرا جامه اسفال کردند[2]، اتابك و حاصلك و جامه مسعودیان آن روز بمرغزار فرانگس شراب خوردند، روز دیگر بکوشك فرود آمد و در کوشك مسعودی بار داد، امرا پیش‌کش کردند و حاصلك پیش‌کشی کرد که در هیچ عهد مثل آن کس ندیده

(۱) رك جمال الدّین الملقب (بعدم انتباه علی الدب) بن قاجار الخرامیّ (ص ۲۲۸)
(۲) فی ۵۰۴ (۲) رك ص ۲۲۹—۲۳۰

مشك و قیرست زلف شب رنگت * که شکستست رونق عنبر
هستی از فرق تا بناخن پای * جمله از یکدگر تو نیکوتر
نیست در زیر گنبذ گردون * چون رخ خوب تو یکی دیگر
ای فدای تو صد هزار چو من * مُردم از فرقتت غمیم بخور
جانم آمذ بلب بیك بوسه * از لب گور بنده‌را وا خر
داذ ده ارنه داذ خواهم من * از تو در بارگاه فخر بشر
پشت دین بلمظفّر آن شاهی * کآمذ آتاش شاه پیغامبر(۱)
آنك از جاه و مال و حشمت شذ * بر سر چرخ آبگون افسر
تویی آنکس که زیر چرخ کبوذ * چون توی نیست در فنون هنر
هرك در ماند با زمانهٔ دون * یا ز چرخ کبوذ شذ مضطر
نبوذ جز در تو ملجأ او * نیستش جز تو دستگیر دگر
چون توی نیست در محوّط خاك * نه برین چرخ گنبذ اخضر
هرکرا پرورش دهی باشذ * سرش از چرخ هفتمین برتر
صدق بو بکر تست و زور عمر * شرم عثمان و صولت حیدر
باذ جاویذ چرخ بندهٔ شاه * ماه و مهر و ستارگانش حَشَر
عمر و اقبال هم عنانش باذ * بر درش چرخ همچو بسته کمر

السّلطان غیاث الدّنیا و الدّین ابو شجاع محمّد بن محمود بن محمّد بن ملکشاه قسیم امیر المؤمنین

سلطان محمّد خوب روی بوذ بچهره سرخ و سپیذ فراخ چشم دراز موی محاسن اندك و تُنُك متناسب قد لطیف اندام چابك سوار در گوی باختن و تیر انداختن، لشکردار و کامگار و کم آزار، وزرای او الوزیر جلال الدّین ابو الفضل(۲)، الوزیر شمس الدّین ابو النّجیب(۳)، حجّاب او

(۱) کذا فی نآ و وزن می شکذ و الظاهر «پیغمبر» (۲) هو جلال الدّین بن القوام ابی القاسم الدّرگزینی (زن ص ۲۳۱) (۳) زن افزوده : الدّرگزینی (ص ۲۴۵)

و قال بسلطان حتی آمده شد که تب چرخ دوّار و گردش روزگار در این ... و دست حوادث از قبل مملکت او کوتاه و عجب باشد و ... و هیچ ... و جمیت ... روزگار نه یک آواز داشتند و علا و حلال و شعرا ... داشتند و ... در روی روزیان ... و دولت ... که ملوک ... و ... جهانداری ... سلطان اعظم ... در فتح ایلاق ... و بعد ... و ... در مشاهدت و ملك در مطالعت ... اویست و ... ذات ... و ... خادم ... سلاطین عصر و ملوک دهر ملّتی و باقی ... و سیرت میمون که روزی ایزد فضل و راغبست بسر امتداد روزگار عمّد و مؤیّد خواهد ماند ... احسان در بارهٔ اهل فضل و هنرمندان روز بروز در زیادت می دارد، و سیرت این پادشاه هر روز داعی و چاکررا چند سال ملازم دعا گفتن و کتاب ساختن داشت و بکمال دیگر سختن و چون نسلهٔ موبد و ارکاه ... که ... قیصر و افلاطون است رسیدم علم الیقین عین الیقین شد و ظنّی که در بزرگواری و مردمداری او بود هزار چندین گشت. ایزد تعالی نهایت همّت ملوکرا مطلع دولت و سعادت این پادشاه کناد و انواع برخورداری از ثمرات ملك و پادشاهی ارزانی داراد و این دولت تا قیامت باداد، از برای تشریف پادشاه این قصیده گفته آمد، [قصیده]:

ای ز نو روشنی گرفته قمر • دهن همچو شهد و لب چو شکر
رشك بر تو ... است برده • لعل کانی و نیز زمرّد تر
و آن چو تاج سپید دندانت • رشك کافور گشته و گوهر
نرگس پرخمار تو بسا رب • چون کشیدست در رخم خنجر f.107a

خسروا ملك مبارك بر تو میمون باذ و هست
روزگـار عالم آرایت همایون باذ و هست
تا زمین و آسمان پُـر ذرّه و انجم بوذ
لشکرت از ذرّه و از انجم افزون باذ و هست
مهر رویت همچو روی مهر پُر نورست و باذ
صبح تیغت همچو تیغ صبح گلگون[1] باذ و هست
رایت عالم گشایت جفت نصرت هست و باذ f.105b
منزل خورشید سایت طاق گردون باذ و هست
فی المثل گر آب حیوان باز یابـذ حاسدت
آب حیوان در دهانش زهر پُرخون باذ و هست
از سعادت هـرچ گنجذ در خم هفت آسمان
مقتضای طالع سعد[ت] هم اکنون باذ و هست
درّ ناموزون تو بخشی درّ موزون خادمت
زرّ[2] ناموزون نثار درّ موزون باذ و هست
[منّت ایزذرا جهان فرّ ملکشاهی گرفت
نام و بانگ دولتش از ماه تا ماهی گرفت]

سلطان ملکشاه امرارا بار کمتر دادی و خاصبك درو بذ گمان بوذ و ازو احتراز می نموذ که سگـالش کرده که اورا بخلوت بخوانـذ و بگیرذ[3]، خاصبك اورا از پشت اسپ دیـذی، مثل: اَیُّ مَلِكٍ اِشْتَغَلَ بِطِیبِ اَللَّذَّاتِ وَ اَلْمَلَاهِی غَفَلَ عَنْ مَکَایِدِ اَلْاَضْدَادِ وَ اَلْاَعَادِی[4]، شعر:

چونك بر ملك شاه لهو گزیذ * دشمن پاذشه بکـام رسیـذ

خاصبك پیش از آنك او شام خوردی برو چاشت خورد و بـا حسن جاندار تقریر کرد تا ملکشاهرا بسرای خویش مهمان آورد سه روز، پس

(۱) نَ: کللون (۲) درّ (؟) (۳) زَن ص ۲۲۸ (٤) فقَ f. 21b.

هم در آن خانه که خفته بود اورا با آن زن و دو سه خدمتگار موقوف کردند و کس بسلطان محمّد فرستادند برادرش تا از خوراسان بیامد و بکوشك همدان بر تخت بنشست[1]، مثل اَیُّ مَلِكٍ صَنَعَ اَلْحَزْمَ فِی اَمْرِهِ مَكَّنَ عَدُوَّهُ مِنْ مُلْكِهِ وَ نَحْرِهِ[2]، شعر

هرك او حزم را ز دست نهاد ٭ دشمنانرا ملك بمكنت داد

سلطان محمّد ملکشاهرا از شهر بکوشك برد و بکوشکی مقرر بداشت، مدّت نابرده روز آنجا بود شبی از راه آبریز که بر صحرا داشت بنهان بیرون آمد و اسپی معدّ کرده بود بر نشست و بگرجستان و خوراسان شد[3]، شعر

شب رو گه نشد راه بمنزل نبرد
آنرا طرب راست [نیست] شادی نکرد

حکمت لِیَكُنْ[4] مُشَاوَرَتُكَ بِاَللَّیْلِ فَاِنَّهُ اَجْمَعُ لِلْفِكْرِ وَ اَعْوَنُ لِلذِّكْرِ[5] ثُمَّ شَاوِرْ فِی اَمْرِكَ مَنْ تَثِقُ مِنْهُ[6] بِعَقْلٍ صَحِیحٍ وَ وُدٍّ صَرِیحٍ فَاَلْعَاقِلُ لَا یَنْصَحُ مَا لَمْ یَصْفُ وُدُّهُ وَ اَلْوَدُودُ لَا یُصِیبُ مَا[7] لَمْ یَصِحَّ[8] عَقْلُهُ[9]، بزرگان دانش نشک کرده اند و رای در شب رده اند که در شب فکر مجموع باشد و با دانای دوست مشورت کرده اند که دانا با صفای مودّت ندارد نصیحت کند، شعر[1]

از ناصح نصرت الٰهی ٭ نسود دو سه حرف صبحگاهی 106a
آنروز که حوشری در آن روز ٭ بر چشم خلق سپند می سوز
و آن شب که شوی بطبع حزم ٭ بادی ز دعا بخود فرو دم ۲

(۱) فی صفر سنه ۵۴۸ (آ ح ۱۱ ص ۶ ۱، زن ص ۲۲۸—۲۲۹) (۲) ف 21b
(۳) زن ص ۲۲۹ (۴) زا لیکن (۵) ف عَلَی اَلذِّکر (۶) ا صا به
(۷) زا مَنْ (۶) (۸) زا صحّ (۹) ف 21a (۱) از مثنوی للی مجنون نظامی در ضمن کتاب» (چاپ طهران ص ۲۷۷ و ۲۷۸)

منّت ایزدرا جهان فرّ ملکشاهی گرفت
نام و بانگ دولتش از ماه تا ماهی گرفت

نقش دولت بین که تا که از نقاب آمد پدید
آب حیوان بین که ناری از سراب آمد پدید
از غم لشکر شکرها خون شد آنگه ملک را
از مژه خون تازه مشکاب آمد پدید
آن دل سلطان شاهی کز نهان شد زیر خاک
منّت ایزدرا که ناری این کتاب آمد پدید
مصطفی کز کرد هجرت مرتضی جایش گرفت
مشتری کز کشت پنهان آفتاب آمد پدید
نور خورشید از حجابی بود باشکری مکن
کاختر این باران رحمت زان سحاب آمد پدید
آتش فتنه جهان بگرفته ایزدا فضل بین
کز میان قهر آتش لطف آب آمد پدید
در شب غم دیده بودم این روز دولت را بخواب
هم شد او بیدار و هم تعبیر خواب آمد پدید

منّت ایزدرا جهان فرّ ملکشاهی گرفت
نام و بانگ دولتش از ماه تا ماهی گرفت

منّت ایزدرا کی عالم خسرو اعظم گرفت
جنّ و انسش طاعت آوردند و ملک جم گرفت
منّت ایزدرا که تیغ او چو تیغ صبحدم
بی زمان و هیچ اندیشه همه عالم گرفت

---

(۱) نآ: عم

منّت ایردرا که همچوں خسرو ستارگاں
گرچه ار مسرق بر آمد ملك معرب هم گرفت
قهر او در زرم سار موسی عمراں نهاد
لطف او در نرم حوے عیسی مریم گرفت
حرم‌را نگداست عدو[1] او و بس مهمل گداست
طلم‌را نگرفت عدل او و بس محکم گرفت

منّت ایردرا جهاں فرّ ملکساهی گرفت
نام و نانگ دولتس ار ماه تا ماهی گرفت

خسروا گنتم سهر امکاں شوی اسك سدی
بادساه حملهٔ گنهاں سوی اسك سدی
در ممالك کوس اسکندر زنی آخر ردی
در مطالم حاں وشرواں سوی اسك شدی
ار رح دنیا گل دولت چی ساها چدی
بر تن امکاں سر احساں شوی اسك شدی
طالع میموں بو حکم هایوں کرده ود
کآفتاب سایهٔ بردار شوی اسك سدی
بر در بعداد گنتا[2] حواحه‌ام رهاں دس[3]
کای ملك تا پنج مه سلطاں سوی اسك شدی
ار ملکشه حدّ حود چوں یاد کردی تحت گنت
خسروا والله که صد چداں شوی اسك شدی

منّت ایردرا جهاں[4] فرّ ملکشاهی[4] گرفت
نام و نانگ دولتش ار ماه تا ماهی گرفت

---

(۱) رآ عمل، (۲) رآ گت، رّد گم (۳) معلوم نشد مقصود کیست؟
(۴—۴) رآ ملك شهنشاهی،

قوّت و شوکت قوی بازو و سخت کمان بوذ، سخی و خوش خوی، هزل دوست و دون پرور، مولع بر مباشرت و معاشرت، آرایش تاج و تخت موزون حرکات ستوذه خصال، شعر[۱]

سکندر موکبی دارا سواری * ز دارا و سکندر یادگاری
بخوبیش آسمان خورشید خوانذ * زمین‌را تخمی از جمشیذ مانذ f.104a
شگرفی چابکی چستی دلیری * بهر آهو بکینه تند شیری
گلی بی آفت از باذ خزانی * بهاری تازه بر شاخ جوانی
هنوزش پرّ یغلق درعقابست[۲] * هنوزش برگ نیلوفر در آبست
هنوزش گرد گل نارسته شمشاذ * زسوسن سرو او چون سرو آزاذ
بیک بو از ارم صذ در گشاذه * بدو رخ ماه‌را دو رخ نهاذه
جهان با موکبش ره تنگ دارذ * عَلَم بالای هفت اورنگ دارذ
چو زر بخشذ شتر باید بفرسنگ * چو وقت آهن آیذ وای بر سنگ
چو باشذ نوبت شمشیر بازی * خطیبان‌را دهذ شمشیر غازی
چو دارذ دشنهٔ پولاذرا باس * پشیمانی زره پوشذ چو الماس
قدمگاهش زمین‌را خسته دارذ * شتابش چرخ‌را آهسته دارذ
فلك با وی بمیدان کند شمشیر * بکشتی نیز گه بالا و گه زیر
جمالش‌را که بزم افروز عیدست * هنر اصلی و نیکویی مزیدست
باقبالش دل استقبال دارذ * چو هست اقبال کار اقبال دارذ

اوّل ملکش در رجب سنهٔ سبع و اربعین و خمس مایة بعد از وفات عمّش مسعود، عزلش در شوّال ازین سال، و سبب عزلش آن بوذ [که] با دو سه مجهول بشراب و لهو مشغول می بوذ[۳]، مثل: اَیُّ مَلِكٍ مَالَ اِلَی کَثْرَةِ ٱلسُّخْفِ وَ ٱلْهَزْلِ نُسِبَ[۴] اِلَی قِلَّةِ ٱلْعِلْمِ وَ ٱلسَّفْلِ[۵]، شعر:

(۱) از مثنوی خسرو شیرین نظامی در «حکایت کردن شاپور از حال خسرو نزد شیرین» (خمسه طبع طهران ص ۷۰—۷۱) (۲) خمسه: هنوزش طوق غبغب در نقابست،
(۳) رکَ به زن ص ۲۲۸، (۴) نَا: نُسِبَتْ (۵) فقَ: العقل (f. 210)

هرل حاشا که گرد آن گردی * که بجد سخرهٔ جهان گردی
گرد کاری که بیشتر[۱] گردی * هم بدان در جهان سمر گردی

زنی جمال نام معاشرش بود و برو حاکمه[۲]، مثل اَیُّ مَلِكٍ نَفَذَ فِی رَأْیِهِ f 104b حُکْمُ النِّسَاءِ نَفَذَ فِی مُلْکِهِ حُکْمُ الْاَعْدَاءِ[۳]، شعر:

اگر زن بدی در جهان رای زن * مرین نام بودی زمانرا به زن

آسایشی و آرایشی عظیم داشت و بلهو و طرب عمر می گذاشت بپادشاهی معرور و ملکتی از مراحم دور، و سیّد اشرف این قصیده بتهنیت ملك در حقّ او گفت و بروز بار بر خواند، [قصیده][۴]

صبح ملك از مشرق اقبال سر بر می زند
نور خورشیدش علم بر چرخ اخضر می زند
هر نفس گردون غرامتهای دیگر می کشد
هر زمان دولت بشارتهای دیگر می زند
آسمان روی زمینرا حسن جنّت می دهد
مشتری صحن جهانرا آب کوثر می زند
چرخ[۵] گر بر[۵] چتر مروارید می سازد بشب
پس بروز از ماه و زهره دزّ و دبور می زند
زرگر قدرت ز سیم ماه و زرّ آفتاب
از پی سلطان ملکشه تخت و افسر می زند
دست صرّاف طبیعت بر بساط بام او
بر دُم طاوس پروازی که هم زر می زند
ای جهان از فتنه تا صد سال دیگر ایمنی
زانك از رنگ ملکشه بوی سحر می زند

---

(۱) بَا بشر (۲) و هی الّتی سمّته بنات مسمومًا (اآ ح ۱۱ ص ۱۷۳—۱۷۴ و رَب ص ۲۹۵) (۳) وق 216 f (۴) دیوان نسخهٔ برلین مورخ (Or 4514, f 129b)
(۵—۵) زر گوئی

قوّت و شوکت قوی بازو و سخت کمان بوذ، سخی و خوش خوی، هزل دوست و دون پرور، مولع بر مباشرت و معاشرت، آرایش تاج و تخت موزون حرکات ستوذه خصال، شعر[1]

سکندر موکبی دارا سوارے * ز دارا و سکندر یادگارے
بخوبیش آسمان خورشید خواند * زمین‌را تخمی از جمشیذ ماند f.104a
شکرفی چابکی چستی دلیری * بهر آهو بکینه تند شیری
گلی بی آفت از باذ خزانی * بهاری تازه بر شاخ جوانی
هنوزش پرّ یغلق درعقابست[2] * هنوزش برگ نیلوفر در آبست
هنوزش گرد گل نارسته شمشاذ * زسوسن سرو او چون سرو آزاذ
بیك بو از ارم صذ در گشاذه * بدو رخ ماه‌را دو رخ نهاذه
جهان با موکبش ره تنگ دارذ * علَم بالای هفت اورنگ دارذ
چو زر بخشذ شتر باید بفرسنگ * چو وقت آهن آیذ وای بر سنگ
چو باشذ نوبت شمشیر بازی * خطیبان‌را دهذ شمشیر غازے
چو دارذ دشنهٔ پولاذرا باس * پشیمانی زره پوشذ چو الماس
قدمگاهش زمین‌را خسته دارذ * شتابش چرخ‌را آهسته دارذ
فلك با وی بمیدان کند شمشیر * بکشتی نیز گه بالا و گه زیر
جمالش‌را که بزم افروز عیدست * هنر اصلی و نیکویی مزیدست
باقبالش دل استقبال دارذ * چو هست اقبال کار اقبال دارذ

اوّل ملکش در رجب سنهٔ سبع و اربعین و خمس مایة بعد از وفات عمّش مسعود، عزلش در شوّال ازین سال، و سبب عزلش آن بوذ [که] با دو سه مجهول بشراب و لهو مشغول می بوذ[3]، مثل: اَیُّ مَلِكٍ مَالَ اِلَی کَثْرَةِ ٱلسُّخْفِ وَ ٱلْهَزْلِ نُسِبَ[4] اِلَی قِلَّةِ ٱلْعِلْمِ وَ ٱلسَّفْلِ[5]، شعر:

(۱) از مثنوی خسرو شیرین نظامی در «حکایت کردن شاپور از حال خسرو نزد شیرین» (خمسه طبع طهران ص ۷۰—۷۱) (۲) خمسه: هنوزش طوق غبغب در نقابست،
(۳) رك به زن ص ۲۲۸، (۴) نَا: نُسِبَتْ (۵) فق: العقل (f. 216)

بار اقبال برا هفت فلک زیر دو سر
مرع انصاف برا هشت[1] زمین زیر دو بال
همه حیرت توان خواند مگر فرد و قدم
همه چیرت توان گفت مگر عجب و مثال
پیش از آن کآدم مشور خلافت بستد
تو در آن عهد ملک بودی و آدم صلصال
اوّلین روز عطارد چو بدیوان بنشست
نگهداری امر نهی تو بستد مثال
تا همی چهره گشاید مه روی صورت
تا همی طرّه طراز سپ[2] رنگی نمال
باد در قبضهٔ حکم تو عنان گردون
باد بر درگه جود تو محال آمال
مرع انصاف برا گوی زمین در میدان
شیر اقبال برا جان عدو در چنگال

السّلطان معیث الدّنیا و الدّین ملکشاه بن محمود[3] یمین امیر المؤمنین

سلطان ملکشاه بر شکار و شراب مولع بودی، آبله رو بود چهره زردی مایل بحاس گرد قوی بازو و بال معتدل قامت، توقیع [او] إِسْتَعَنْتُ بِاللّٰه، وزیر او شمس الدّین ابو النّجیب، حاجب حاصك، مدّت عمرش سی [و] دو سال و دو ماه بود، مدّت پادشاهی بعد از سلطان مسعود چهار ماه و بکار[4] باصبهان شازده روز، و سلطان ملکشاه پادشاهی با

(۱) رآ هست (۲) رآ سپ (۳) در بالای این کلمه خطّ الحاقی افزوده شده بن محمّد (۴) یعنی در سنهٔ ۵۵۵ (رك ۵ رآ ص ۲۹۵)

رفتی و بهر شاه ملکشاه روز بـه * الحق ستوده سنّت و راهی گذاشتی
تابنده[1] بر زمانـه شهی بر گماشتی * افزون‌تر از ستـاره سپاهی گذاشتی
ونگه چو رکن دولت ودین خاصبك برای * بهر سپاه و شاه پناهی گذاشتی
بر دعویی کجون تو نبوذست هیچ شاه * چون امّت رسول گواهی گذاشتی

شاه فرشته سیرت مسعود در گذشت
همچون فرشته از سر افلاك بر گذشت

شاه جهان ملکشه محمودرا شناس * صاحب قران ملکشه محمودرا شناس
شاهان و خسروان همه کان بوذه‌اند و پس * یاقوت کان ملکشه محمودرا شناس
سلطان غیاث دنیی و دین جان پاك بوذ * آرام جان ملکشه محمودرا شناس[2]

شاه جهان و صاحب قران و آرام جان بحقیقت غیاث الدّین کیخسرو بن قلج ارسلان که پشت و پناه عالمیانست و آسایش جهانیان و راحت رعیّتانست و از فرّ و بخت و تاج و تخت جهان با جنان یکسانست جناح عدل و احسان بر عالم و عالمیان گسترانید و نوبت جهانداری باستحقاق ارث و طریق اکتساب بذو رسید و اهل اقالیم عالم در کنف حمایت و f.103b رعایت او آمذند و ضعفای دولت و ملّت در سایهٔ عدل و سامهٔ رافت او آرام گرفتند، تا باذ چنین باذ و این دولت تا قیامت سردار و نموذار دولتها باذ و جاوذان بماناذ، قطعةٌ فی دُعائِهِ:

ای که در ملك تو هرگز نرسذ دست زوال
دور باذ از تو و از دولت تو عین کمال
مردم چشم خـرذ واسطهٔ عقـد ملوك
شه غیاث الدّین بی مثل پسندیذه خصال

(۱) نَد: پاینده، (۲) نَد دو بیت دیگر دارد:

بیش از یقین ملکشه محمودرا شمـر * بیش از گمان ملکشه محمودرا شناس
در ملك عزّ و دولت و جاه ابد همی * تو جاودان ملکشه محمودرا شناس

یا ر نشاط گوی ربودن برعرار ٭ یا قامت حمیدهٔ جوگان شناختی
نه نه بجواند ناگه سلطان محمّدت ٭ هم در زمان بروضهٔ رضوان شتافتی

شاه فرشته سیرت مسعود در گذشت
همچون فرشته ار سر افلاك بر گذشت

اے بوده خسروان‌را همچون سامری
پرورده سدگان‌را همچون برادری
هر دیده ار وفات تو گریان چو چشمهٔ
هر سینه ار فراق تو سوزان چو مجمری
ار حسرت تو چیست جهان پای در گلی
در ماتم تو کیست فلك خاك بر سری
دی ار تو سور بود بهر جا و مجلسی
ومسرور ماتمست بهر شهر و کشوری
گوهر اگر بر خاك بر آرند ای عجب
در خاك چون نهاد فلك چون تو گوهری
دردا که دهر لشکر عمر تو بر شکست
ای بارها شکسته ملك حمله لشکری
این طرفه کز وفات پسر شد پدر یتیم
اندر فراق خسرو چون شاه سنجری

شاه فرشته سیرت مسعود در گذشت
همچون فرشته ار سر افلاك بر گذشت

ای پادشاه[1] رفتی و ماهی گذاشتی ٭ وی پادشه گذشتی و شاهی گذاشتی
ای توش کرده دهر گاهی ز باغ عمر ٭ الحق نخسته مهر گیاهی گذاشتی
ای رفته همچو یوسف بر تخت مملکت ٭ افسال‌را بر هجر بچاهی گذاشتی

(۱) رآ پادشه ، ولی ظاهراً اصلا باید بجای «پادشاه» «آفتاب» باشد ،

دولت بر خواند ؛ [مرثیه][1]

شاه جهـان گذشته و ما همچنین خموش
کو صد هزار نعره و کو صد هزار جوش
ای سکّـه بی عیار بماندی در آن مپیچ[2]
وَی خطبه از خطاب فتاذی در آن مکوش
ای تیغ بهـر قبضهٔ مسعود خون ببـار
وَی کوس بهـر رایت بوالفتح بـر خروش
ای سلطنت چو صبح بدَر جامه تـا بنـاف f.102b
وَی مملکت چو شـام ببُر موی تـا بگوش
ای نیر آسمان کمر چرخ بـر گشاے
و آن ترکش مکوکب شه باز کن ز دوش
ای تاج عقد ملك چو بگسست خاك خور
وَی تخت جام شاه چو بشکست زهـر نوش
ای چتر کسوت سیه اکنون سپید گشت
چون تیغ شـه تو نیز کبودی طلب بپوش

شاه فرشته سیرت مسعود در گذشت
همچون فرشته از سر افلاك بر گذشت

شاها مگر بعرصهٔ میدان شتافتی * یا از برای انس ببستان شتافتی
یا چون نظام دادی ملك عراق‌را * بهر قرار ملك خراسـان شتافتی
دست ستم ملوك جهان بر گشاده اند * ناگه مگر ببستن ایشان شتافتی
ی بایذت که گنج زمین‌را دهی بباذ * ای شاه زیر خاك مگر زان شتافتی
ای شیر مرد مطلق بر عادت قدیم * مانا که سوی بیشهٔ شیران شتافتی

(۱) دیوان سیّد اشرف [حسن غزنوی] نسخهٔ برتش میوزیم (Or 4514, f. 128a)
(۲) نَد : مسیچ (یا مسنج ؟) ، نَا : میچ

برداشتند و ایشان را بدیگر دیدار کردند بدر قلعهٔ روئین[۱]، و سلطان بازگشت و بهندوان آمد، و در سنهٔ ستّ [و اربعین و خمس مائه][۲] بمتصل پادبر[۳] قصد بغداد کرد و آنجا عاسای شکار و بساط بسیار فرمود و ملکشاه در خدمت بود اورا نصیحها داد و امرارا تحسیها کرد[۴]، مثل عَادَةُ ٱلْكِرَامِ ٱلْجُودُ وَ عَادَةُ ٱللِّئَامِ ٱلْجُحُودُ[۵]، شعر

هرکس ازخود وشرم نیست خبر * مرگش از زندگانی اولیٰ تر

و روی بهار بهندوان آمد بکوشك، جهان مسلّم شده و امرای اطراف مطیع و منقاد و خصمان مقهور و لشکری با برگ و ساز و عُدّت و رعیّت آسوده، شعر

دل پادشه چون گراید بمهر * برو کارها یکسره دارد بسهر
(خلق شاه را داد و بردان نرست * کرو شاد باشد دل وبردست
نیاید خرد شاهرا ناگزیر * هم آموزش مرد برنا و پیر)[۶]

در جمادی الآخرة سنهٔ ستّ [و اربعین و خمس مائه][۷] سلطانرا ادك مایه ریحی ظاهر شد بر الترکات طبیب از بغداد رسیده بود و اطبّاء دیگر که در خدمت بودند معالجهٔ بشرط می فرمودند، یك همه آن ریح برداشت و شب عزّة رجب برحمت خدای تعالی انتقال کرد[۸] درکوشکی بر که میان میدان ساخته بود و هم در آن شب اورا بهندوان بردند و بمدرسهٔ سربرده[۹] دفن کردند، و سیّد اشرف این مرثیه بگفت و بحضور امرای

(۱) روئین دژ در فارسی، قال الآبی قلعه قرب مراغه و هی من قلاع آذربیجان من احسن القلاع و امنعها لا یحد مثلها (الآثار ۱۲ ص ۲۲۲)، (۲) زیدا الحاقیك «و» زیادی دارد، (۳) زیدا بادبر، (۴) زین ص ۲۲۶، ۲۲۷ (۵) فی زیدا ۴ (۶) شه ص ۱۴۵۵ س ۱۹ و ۲۰، (۷) ۵۴۷ بقول آبی و زین و حبش و بگ، (۸) زین دفن بهندوان فی مدرسه بناها جمال الدّین امیر الجاندار، و از حبش معلوم می شود که سربرده نام محلّه بود که درو آن مدرسه بود،

او پوشیدند، مثل: اَلْمُؤَاسَاةُ اَفْضَلُ اْلاَعْمَالِ وَ اْلْمُدَارَاةُ اَجْمَلُ اْلخِصَالِ[1]، شعر:

بهترین کارها مؤاساتست * خوبتر خصلتی مدارانست

درمنتصف رمضان از رَی باز گشت و بجانب بغداذ شذ، و سلطان اعظم با خوراسان گشت، و در صفر سنهٔ اربع و اربعین [و خمس مایة] سلطان از بغداذ با در همذان آمذ و در رجب این سال بساوه رفت و در آخر شوّال بآذربیجان[2] شذ و بیك منزلی تبریز بمرحلهٔ دول مقام ساخت مدّت دوماه، و ملك محمّد بن محمود بأُرْمی[3] بوذ و دختر سلطان گهر خاتون درحکم او و میان ایشان وحشتی می بوذ، سلطان رشید جامه‌دار و موفّق گرد بازورا بفرستاذ تا گهر خاتون‌را بیاوردند و ملك محمّد نیز بخدمت حضرت آمذ، مثل: اَحْسَنُ اْلاَدَابِ مَا كَفَّكَ عَنِ اْلمَحَارِمِ وَ حَثَّكَ عَلَى اْلمَكَارِمِ[1]، شعر:

ادب از مال و همنشینان بـه * خوی خوش از همه قرینان به
هر که گفتار خویش نرم کند * دل برو سنگ خاره گرم کنذ

و سلطان بفصل تابستان در صفر سنهٔ خمس [و اربعین و خمس مایة] با در همذان آمذ و زمستان بساوه رفت در رجب سنهٔ خمس [و اربعین و خمس مایة][4]، شعر[5]:

چو برخیزذ از خواب شاه از نخست * ز دشمن بوذ ایمن و تن درست
خردمند و از خوردنی بی نیـاز * فزونی برین درد و رنجست و آز

f.102a و در آخر شوّال ازین سال دیگر بآذربیجان رفت و مراغه‌را حصار داذ و بستذ بدو روز و بارهٔ شهر خراب فرموذ، و میان خاصبك بلنك اری و اتابك ارسلان ابه وحشتی بوذ امرا در میان ایستاذند و آن وحشت

(1) فقَ f. 9a (2) نآ: بادربیجان (3) کذا ضُبِطَ فی معجم البلدان، و هی اُرْمیة،
(4) رك به زن ص ٢٢٦، (5) شه ص ١٦١٩ س ١٧—١٨،

عم و کام دل بی گمان بگذرد * زمانه دم ما همی بشمرد[۱]
یکی گنج ارسلان همی بررود * کسی دیگر آید کرو برخورد[۲]
یک دم ردن زستی ار جان و تن * همی بس بزرگ آمدت خویشتن

و هر دو ملک بازگشتند و بساوه رسیدند و سلطان با در همدان آمد یکوسک کس، و این مصاف در سنهٔ احدی و اربعین [و خمس مائه][۳] بود، سلطان آن زمستان بساوه رفت و از ساوه بآذربجان آمد و در آخر بابستان با همدان معاودت فرمود و بآخر حرب سنهٔ ثلث و اربعین [و خمس مائه] در ماه شعبان قصد بغداد کرد، اما ملک خاصک سلطانرا بر آن می داشت که عمّرا بند و بغداد رود که می گفتند سلطان اعظم بقصد سر خاصک می آید و با سلطان عتاب می کند بر سر خاصک ۱
وعراق و ازان بدو متوفر کردن[۴]، اگرچه خاصک مستشعر بود قرار بر آن افتاد که سلطان مسعود جریده با امراء خیل بخدمت عمّ رود و خاصک و امرای دیگر و شه و لشکر باشد آباد مقام سازند تا وف f 101b عود راب سلطنت، مثل مَنْ عَرَسَ شَجَرَةَ الْحِلْمِ اَحْیَی ثَمَرَةَ السِّلْمِ[۵]، سلطان بن قرار برفت و اما ملک خاصک حملی و بزلی عظیم فرستاد و ۱۰ خدمها کرد و سلطان اعظم ازو راضی گشت[۶]، مثل حُوْدُ الرَّحْلِ تُحِنُّهُ[۷] اِلَی اَصْدَادِهِ وَ نَخْلَهُ تَنْعِصُهُ[۸] اِلَی اَوْلَادِه[۵]، شعر

هرکرا شب بخشش اندر دست * دشمنش همچو دوست پیش نشست
بخل فرزندرا کند دشمن * جوار باشد بخل و دون پیوست

و سلطان مسعود هژده روز بر در رَی بود در خدمت عمّ و واجب و ۲
شریف یافت و امرای خوراسان بدو مستظهر شدند و همگان بشریف

---

(۱) شه ص ۱۵ ۲ س ۲۳، (۲) ایضاً ص ۶۳ ۲ س ۲۲ (۳) رَی و آ ۵۴۲،
(۴) رک به رَی ص ۲۲۴ و آ ح ۱۱ ص ۸۱ و ۹۴، (۵) فی ۱۰۱ f
(۶) رَی ص ۲۲۴، (۷) را تُحِنُّهُ، (۸) را تُنْعِصُهُ،

اصفهان بیامد بآهستگی می جنبید و هر جا که می رسید مقام می ساخت، چون بکوراب[۱] آمد لشکر ارّان و آذربیجان بهمذان رسیدند و سلطان فرموذ تا بمیدان دیه بیار نزول کردند، روز دوّم از آنجا سلطان با جمله لشکر روی بمرغزار قراتگین[۲] نهاذ و چون بمارکی بمرغزار رسید بوز ابه بدیه کهران در مقابله آمذ و در ساعت مصاف داذ، جنگی سخت رفت عاقبت کوششی عظیم کردند و میسرهٔ سلطان‌را زشت بکردند، عاقبت بوز ابه‌را در میان مصاف پیاذه یافتند خدمتکاری از آن حسن جاندار سیاهی رستم نام بوذ و خدمت بوز ابه هم کرده بوذ اورا بشناخت، سیاه‌را گفت نیمی ملك پارس بتو دهم اسیری بمن ده، سیاه اورا بحسن جاند[ر] برد تا اسیرش پیش سلطان آوردند[۳]، مثل: مَنْ جَحَدَ ٱلنِّعْمَى فَقَدَ ٱلْحُسْنَى[٤]، f.101a شعر:

هر که کفران نعمت آرذ زوذ * هرگز اورا نکو[٥] نخواهذ بوذ

سلطان شمشیر خاص بخاصبك داذ تا اورا بدو نیم زذ و سرش ببغداذ فرستاذ تا بدر سرای امیر المؤمنین المقتفی بیاویختند[٦]، مثل: مَنْ جَارَتْ قَضِيَّتُهُ دَنَتْ مَنِيَّتُهُ[۷]، شعر:

هر آن دیو کآید زمانش فراز * بگفتار گردذ زبانش دراز[۷]
چراغ خرذ پیش چشمش ببرد * ز جان و دلش روشنایی ببرد[۸]
بشاخی همی یازذ امروز دست * که برگش بوذ زهر و بارش کبست
نخواهذ همی ماند ایذر کسی * بخوانند اگرچه بمانذ بسی
(اگر دادگر باشی و پاك دین * ز هر کس بیابی بداذ آفرین
وگر بذگمان باشی و بذکنش * ز چرخ بلند آیذت سرزنش)[۹]

---

(۱) جت: گور آب، و نیز می گوید که این مقام بحدود گرّج و سلاخر (کذا) است، (۲) هی من همذان علی مرحلة (زن ص ۲۱۹) (۳) زن ص ۲۲۰، اآ در سنهٔ ٥٤۲ (ج ۱۱ ص ۷۸) (٤) فق 92b f. (٥) نآ: نکوا (٦) فق 102b f. (۷) شه ص ۱۸۷٥ س ۲۷ (۸) ایضاً ص ۱۸۷۷ س ٤، (۹) شه ص ۲٦۱ س ۱٥—۱٦،

اَنی اَلْمُلُوكِ اَلصِّدِ اِنَّ وَرَآءَكُمْ * حَطْمًا اِذَا دَرَّسُوهُ[1] تَهُونُ
عَلَبَ اَلْعَبِيدُ عَلَى مَقَرِّ سَرِيرِكُمْ * وَ اَلْعَبْدُ حَوَّارُ اَلْقَسَاءِ مَهِينُ
هِيَ حَوْلَهُ اَلضَّحَّاكِ عَمَّ مَلَاؤُهَا * كُلَّ اَلْاَنَامِ فَاَنَّ اَفْرِيدُونُ
اَنِي بِهَانَاتِ اَلْعُلَى وَ سَجِيَّتِي * اَنَّى اَلتَّوَسُّطَ وَ اَلتَّوَسُّطُ هُونُ
وَ اَسْلَمْ[2] لِاُدْرِكَ مِلْكَ ما اَمَّلْتُهُ * طَمَا وَ طَمُّ اَلْاَلْمَعِيِّ يَقِينُ ٥

دریغ آن روزگار که وررا چنین سعر گسدی که بعهد ما بر ی تواند حوادث، کار خواجگی باعوانی افتاد هرکه وخوه انگربر و دروبس آوبرر f100b و خون ربرسر وربسر می سود، حکمت آفَهُ اَلْمُلُوكِ سُوءُ اَلسِّيرَةِ وَ آفَهُ اَلْوُزَرَآءِ خُبْثُ اَلسَّرِيرَةِ وَ آفَهُ اَلْجُنْدِ مُخَالَفَهُ اَلْقَادَةِ وَ آفَهُ اَلرَّعِيَّةِ مُفَارَقَهُ اَلطَّاعَةِ[3]، شعر[4] ١

هر آن شاه کو گسب بد دگر * جهان رو سود پاك ربر و ربسر
برو بر پس ار مرگ نفرین بود * همان نام او شاه بی دین بود
هر آن پادشه کو بد راه خُسب * ر نکبس باند دل و دست شُسب
رکشورش بپراگند ربسر دست * همان ار درش مرد خسرو پرست

دریغ عهد سلطان مسعود که آن همه مصافها و حلافها سودی کس ١٥ درویشی‌را رنجی نمودی، و چون ناح الدّین بپارس رسید و نور الله آن خبر شنید لشکر جمع کرد و ملکشاه و محمّدرا باصفهان آورد و علك شحنهٔ اصفهان بخدمت او آمد و ملك محمّدرا برنجت نشاند و بنج وبت برد[5]، سلطان با در همدان رسیده بود از بغداد و لشکرش اندك بود، کس پیاپی بخاصّك ملکری می فرساد که بعجل بما با جملهٔ لشکر ازان و اینانك ٢ الملکر و امیر شیرگیر برادر [اینانك] ارسلان الله با لشکر آذربیجان جمع کند و برودی بعدد سلطان رسد[6]، و باتّفاق خوب نور الله چو از

(1) رآ ادرسوه (2) رآ فاسلم (3) می 104a f (4) سه ص ١٤٥٦ س ٦—١ و ٩— ١، (5) فی سه ٥٤٢، رك به رس ص ٢١٩،

تازی بر سلطان خواند روز بار و مطلع و مقطع و مخلصش نبشته می آید، مختارات[1]:

نَظَرِی اِلَی لَمْعِ ٱلْوَمِیضِ حَنِینُ * وَ تَنَفُّسِی لِصَبَا[2] ٱلْاَصِیلِ اَنِینُ
مَا کُنْتُ اَعْلَمُ قَبْلَ نَازِلَةِ ٱلْحِمَی * اَنَّ ٱلْحَبَایِلَ وَ ٱلسِّهَامَ عُیُونُ
f.100a وَ لَقَدْ سَلَبْتُ مَرَاحَهُنَّ اِلَی حِمًی * مَلِکٍ لَهُ رَبُّ ٱلسَّمَاءِ مُعِینُ
مَسْعُودِ ٱلْمَیْمُونِ طَایِرُهُ ٱلَّذِی * جَدُّ ٱلْمُنِیخِ بِبَابِهِ مَیْمُونُ
مَلِکُ ٱلْمُلُوکِ اَبْنُ ٱلسَّلَاطِینِ ٱلْاُولَی * مَلَکُوا رِقَابَ ٱلْعَالَمِینَ وَ دِینُوا
رَکَزُوا بِبَرْقَةَ وَ ٱلصَّعِیدِ رِمَاحَهُمْ * وَ ٱلْهِنْدُ مَرْبَطُ خَیْلِهِمْ وَ ٱلصِّینُ
مَلَکُوا ٱلْاَعِنَّةَ وَ ٱلْاَسِنَّةَ وَ ٱلظُّبَی * تَحْتَ ٱلْعَجَاجِ بَوَارِقٌ وَ [دُ]جُونُ
١٠ مَجْدٌ تُوُورِثَ[3] کَابِرًا عَنْ کَابِرٍ * وَ ٱلدَّهْرُ مُقْتَبِلٌ وَ اَدَمُ طِینُ
لِلْمُلْکِ مَأْوًی فِی ظِلَالِ لِوَائِهِ * یَأْوِی اِلَیْهِ ٱلنَّصْرُ وَ ٱلتَّمْکِینُ
تَمْشِی[4] ٱلْمُلُوکُ ٱلصِّیدُ تَحْتَ رِکَابِهِ * وَ یُظِلُّهُ بِجَنَاحِهِ جِبْرِینُ[5]
بِاَخِیهِ[6] شَدَّ ٱللهُ اَزْرَ جَلَالِهِ * وَ وَزِیرُهُ مِنْ اَهْلِهِ هٰرُونُ[7]
یَا اَیُّهَا ٱلْمَلِکُ ٱلَّذِی بِجَلَالِهِ * قُضِیَ ٱلْقَضَاءُ وَ کُوِّنَ ٱلتَّکْوِینُ
١٥ مَرْضَاتُهُ تُحْیِی[8] وَ یُرْدِی سُخْطُهُ * فَهُمَا حَیَوٰةٌ لِلْوَرَی وَ مَنُونُ
اُشْدُدْ یَدَیْکَ بِحَبْلِ عَمِّکَ[9] اِنَّهُ * مَوْلَاکَ وَ هُوَ بِمَا تُحِبُّ ضَمِینُ
وَ اَطْلَعَ عَلَیْهِ[10] بِرَایَةٍ مَنْصُورَةٍ[10] * اِقْبَالُهُ بِطُلُوعِهَا مَقْرُونُ

---

(١) رک به دیوان طغرائی طبع قسطنطنیه ص ٥—٨، عنوان این قصیده در دیوان اینست: و قال یمدح السلطان ابا الفتح مسعود بن محمّد و قد استوزره فی سنة ٥١٢،
(٢) نَا: لصباء (٣) نَا: تورثُ (٤) نَا: یمشی (٥) هو جبرئیل (قاموس لین انکلیسی)، نَا: جبرین (٦) یرید به السلطان محمود اخا مسعود
(٧) فی هذا البیت اشارة الی الآیات: وَ اَجْعَلْ لِی وزیرًا مِنْ اَهْلِی هٰرُونَ اَخِی اُشْدُدْ بِهِ اَزْرِی (قر: ٢٠، ٣٠—٣٢) (٨) نَا: یحیی (٩) یرید به السلطان ستجرعّم مسعود، (١٠—١٠) نَا: رایةً منصورةً

معلوم شد که عبّاس مستشعر شده بود و قصد گرفتن داشت، اورا سرا خواندند و فرو گرفتند و سرش از تن جدا کردند و خُنّه از دیوار باغ بکنار دجله انداختند[1]. مثل مَنْ كَثُرَ ظُلْمُهُ وَ اَعْتِدَآؤُهُ قَرُبَ هُلْكُهُ وَ فَنَآؤُهُ، شعر

تو تخم بدی تا توانی مکار * چو کاری ترا بر دهد روزگار
کسی‌را کجا کور بد رهنمون * بماند براه درار اندرون[2]
کسی‌را که خون ریختن پیشه گشت * دل دشمن از وی پُر اندیشه گشت
بریزند خونش بداں هم نشاں * که او ریخت خون سر سرکشاں

میان کشتن عبد الرّحمٰن و عبّاس تباهی بود، سلطان تاج الدّین‌را معزول کرد و با پارس فرستاد و بنعام سور انه داد که دیدی که با هم عهدان تو چه رفت اگر ترا نیز آرزوست که بدیشان در رسی بسم الله، مثل مَنْ لَمْ يَعْتَبِرْ بِالْاَيَّامِ لَمْ يَتَرَحْ بِالْمَلَامِ[3]، سعر

هرکرا روزگار پند نداد * ملامت رند گشت آزاد

وزارت مؤیّد الدّین طغرائی داد[4] که کمال فضل و جمال عدل و عمارت دانش داشت و بعظمتی تمام دولت پیش او نهاد و اورا از دانش و ادب و شعر و لغت عرب حظّی وافر و قسطی کامل بود، ریست تاج و تخت سلطان بود و در عظمت او افزود، و این قصیدهٔ هشتاد بیت

(۱) رك به زیدة ص ۲۱۷ و الحوادث ص ۷۶—۷۷، و ذلك فی ذی القعدة سنه ۵۴۱،
(۲) شاهنامه ص ۲ ۱۹ س ۲۸، (۳) فی Pa ff. 55b—56a (۴) ظاهراً مصنّف اشتباه نموده است در میان مؤیّد الدّین طغرائی و شمس الدّین ابو النّجیب الدّرکزینی که بعد تاج الدّین منصب وزارت یافت، مؤیّد الدّین طغرائی چنانکه از جمله کتب تاریخ واضح می گردد در سنهٔ ۵۱۴ (یعنی ۲۸ سال قبل ازین) مقتول گشته بود (رك به زیدة ص ۱۳۳ و الحوادث ۱ ص ۲۹۶ و نیز ترجمهٔ حال وی در تاریخ این خلّکان در حرف ح)، مسعود اورا در سنهٔ ۵۱۳ وزارت داد و مدّت وزارت او فقط یك سال و اند ماه بوده است،

کرد و خلخال بداد، حکمت: اَنفِضْ عَلَیَّ جُنْدِكَ سَیْبَ عَطَائِكَ وَاَصْرِفْ اِلَیْهِمْ حُسْنَ عِنَایَتِكَ وَ اِرْعَائِكَ فَاِنَّهُمْ اَهْلُ الْاَنَفَةِ[1] وَ الْحَمِیَّةِ وَ حَفَظَةُ السُّدَّةِ وَ الرَّعِیَّةِ وَ سُیُوفُ الْمُلْكِ وَ السُّلْطَانِ وَ حُصُونُ الْمَمَالِكِ وَ الْبُلْدَانِ بِهِمْ تُدْفَعُ[2] الْغَوَادِی وَ تُقْهَرُ[3] الْاَعَادِی وَ یُتْرَكُ الْخَلَلُ وَ یُضْبَطُ الْعَمَلُ فَقَوِّ ضَعِیفَهُمْ بِقُوَّ[4] اَمْرِكَ وَ اَعِنْ فَقِیرَهُمْ بِشَدِّ اَزْرِكَ وَ اَمْتَحِنْهُمْ قَبْلَ الْفَرْضِ وَ اَخْتَبِرْهُمْ عِنْدَ الْعَرْضِ وَ لَا تُثْبِتْ مِنْهُمْ اِلَّا الْوَفِیَّ الْكَمِیَّ الَّذِی لَا یَعْدِلُ عَنِ الْوَفَاءِ وَ لَا یَنْكُلُ عَنِ الْهَیْجَاءِ فَاِنَّ الْمُرَادَ بِهِمْ قُوَّةُ الْعُدَّةِ لَا كَثْرَةُ الْعِدَّةِ، وَاِنْ اَصَابَ[5] اَحَدٌ فِی وَقْعَةٍ تَنْدُبُهُ لَهَا فَلَا تَمْحُ اَسْمَهُ وَ لَا تَمْنَعْهُ رَسْمَهُ وَ اِنْ قُتِلَ فِی طَاعَتِكَ وَ اَسْتُشْهِدَ تَحْتَ رَایَتِكَ فَاكْفُلْ بَنِیهِ وَ احْفَظْهُ فِی اَهْلِهِ وَ ذَوِیهِ فَاِنَّ ذٰلِكَ مِمَّا یَزِیدُهُمْ رَغْبَةً فِی خِدْمَتِكَ وَ یُسَهِّلُ عَلَیْهِمْ بَذْلَ الْاَرْوَاحِ وَ الْمُهَجِ فِی نُصْرَةِ دَوْلَتِكَ وَ طَاعَتِكَ[6]،

بزرگان گفته اند که لشکررا ببخش و عطا و حسن عنایت و ارعا هرچ نیکوتر دارید تا حمیّت درگاه و ملازمت بارگاه و حفظ رعیّت کنند که ایشان شمشیر ملك و حصار ولایت باشند بذیشان قهر دشمنان کرده شوذ و بایذ که آزمایش ایشان پیش از کار کنند و وفادار و در کارزار پایدارررا بر گزینند و در عدّت و استظهار کوشند نه در عدد بسیار، و اگر در مصافی یکی کشته آیذ نامش از جریدهٔ بندگان مستُرید و فرزندش‌را نیکو دارید تا رغبت دیگران در سپارش جان زیادت شوذ و جان فدای دولت و طاعت شما کنند، و چون خبر کشتن عبد الرّحمٰن ببغداذ رسید عبّاس با خلیفه مقتفی متّفق بوذ که روز عید چو سلطان بنماز آیذ بصحرا اورا بگیرند، اتّفاق‌را روز عید بارانی عظیم آمذ چنانك از خانه بیرون نشایست آمذن، حق تعالیٰ دفع آن شر از سلطان بکرد، بعد از یك هفته

f. 99b

(۱) نَا: اَلْاُنْفَةِ (۲) نَا: تَدْفَعُ (۳) نَا: تَقْهَرُ (۴) نَا: بِقُوَّ
(۵) کذا و لعلّه اُصِیبَ، (۶) فق ff. 15b—16a

امیر حاجب عبد الرّحمن حاجی خود و اتابکی ملك محمّد سور ابه داد و لشکری چالك لایق او بود فرمود[۱]، اتابك بور ابه[۲] بحانب حجاب تعیّن داد تا در حضرت باشد و وزارت صاحب الدّین نارس داد و او[۳] درخدمت ملك محمّد بپارس شد، مثل مَنْ كَثُرَ اَعْيَارُهُ قَلَّ عِمارُهُ[۴]، شعر

هرکه بد ار زمانه برگردد * دولتش او زوال بپذیرد ۵

عبد الرّحمن میخواست که بحانب گنجه و ارّان رود ار سلطان در خواست تا شمس الدّین اتابك اتابکررا و حاصك و بهاء الدّین قیصررا با او بفرستد که ارشان ایمن بود که در حضرت باشد، مثل مَنْ تَرَكَ حَرْمَهُ آمَنَ خَصْمَهُ، شعر

یاری خصم خود دهد بدرست * هرکه در خرم و عرم باشد سست 99a

سلطان سوی بغداد رفت عبّاس در خدمت و صاحب الدّین وزیر و امرای که با عبد الرّحمن رفته بودند همه بندگان بکدل و جان سپار و از سگالش عبد الرّحمن و بور ابه آگاه و [با] سلطان گفته که هرگاه که دست یابیم بر دشمن ملك اینها بکنیم، مثل مَنْ لَمْ تَسْتَشِرْ لَمْ تَسْتَظْهِرْ، شعر ۱۵

هرکه بی مشورت رود درکار * بحسب ساید استظهار

با یك چند خبر بغداد رسید که عبد الرّحمنرا بر آن سوی گنجه که لشکر بشمکور می فرستاد بکشتند[۵] و حاصك اتابکی پسر بگرفت، مثل مَنْ اَحْكَمَ التَّجَارِبَ اَحْمَدَ الْعَوَاقِبَ[۶]، شعر

عاقبت نیك باشد آنکسرا * که بهر آزمایش آید نیك ۲

سلطان فخر الدّین پسر عبد الرّحمٰنرا بخواند امّا از شحنگی بغداد معزول

---

(۱) بك ص ۴۶۷، (۲) حت عبد الرّحمن (۳) می بور ابه
(۴) من ۱۵۱ ۲ (۵) ولت رای شرح آن به زن ص ۲۱۶—۲۱۷ و آ در حوادث سنهٔ ۵۴۱ (ج ۱۱ ص ۱۶)

ندارد در گنج‌را بسته سخت * همی بارد از شاخ بار درخت

جاولی چون بزنگان رسید قصد کرد بعد از آن تیر انداخت رگش بگسیخت و جان بداد[۱]، بیت:

f.98b از افراز چون کژّ گردد سپهر * نه تندی بکار آید از بن نه مهر

شعر[۲]

ز تندی پشیمانی آرد بار * تو در بوستان تخم تندی مکار

هنر با خرد در دل مرد تند * چو تیغی که گردد ز زنگار کند

سلطان اتابکی پسر با امیر عبد الرّحمٰن داد و ولایت گنجه و ارّان بذو ارزانی داشت[۳]، مثل: مَنْ نَظَرَ فِی ٱلْعَوَاقِبِ سَلِمَ مِنَ ٱلنَّوَایِبِ[٤]، شعر:

هر که فرجام کارها نگرد * از غم روزگار جان ببرد

عبد الرّحمٰن چند امیررا در خدمت پسر سلطان بارّان فرستاد و خود در حضرت می بود و همواره سلطانرا می گفت بوز ابه بندهٔ شایسته است نمی باید که از حضرت و خدمت تو نفور باشد بنده بروذ و اورا بخدمت آرذ، مثل: مَنِ ٱسْتَصْلَحَ ٱلْاَضْدَادَ بَلَغَ ٱلْمُرَادَ، شعر:

روی در روی هر مراد آرذ * چون صلاح عدو نگه دارذ

سلطان اجازت داذ عبد الرّحمٰن بپارس رفت و سلطان با همذان آمذ و از آنجا بجرباذقان رفت بملك محمّد، و بوز ابه و عبد الرّحمٰن بدر جرباذقان دست بوس کردند و در خدمت دو سه روز شراب خوردند، بعد از آن ملك و بوز ابه براه کابله بدر همذان آمذند و سلطان براهی دیگر، چون بهمذان رسیذند سلطان دختر خویش‌را گوهر خاتون که بحکم ملك داود بوذه بوذ بملك محمّد داذ و ولی عهدش کرد[۵] و برضای

(۱) وفاته فی جمادی الاولی سنة ٥٤١ (رك به زن ص ۲۰۳—۲۰٤ و آآ ج ۱۱ ص ۷۷)
(۲) شه ص ٥٨٩ س ۲۰ و ۲٦، (۳) زن ص ۲۱٥، آآ ج ۱۱ ص ٦۹،
(٤) فق f.16b (٥) زن ص ۲۲۲،

سر دبری کام حویش مگر • کامال حودش در آرد ار در
سلطان ار اِبط برف و بدر رَی تآحُر رُسم فرود آمد؛ عبّاس باردهن
گرمحب، ملك سلمن باستمال آمد و رمن بوسد سلطان[1] اورا سواحب
و رَی در حدمت می بود و محلس و مندان حاصر می آمد، امیر حاحب
عبد الرّحمن و دیگر امیران با سلطان گفتند این ملك برادر بست و
برادر پادشاه حصم ملك باشد آمن سوان بود که حماعتی اورا بفریبد و
سر سر عصیان دارد با لطرق رود و دل مشغولی آرد، این سحن در
سلطان اثر کرد بعد از نگاه سلمان‌را در آن حجره که بود موقوف فرمود[2]
و این مشورت با عبّاس نمود او در برعبت فرود، و عبّاس از اردهن
بحدمت آمد، و چون حاولی از باحن بور آمه بار گشت از سلطان موعود
بود بانانکی سر حویش ملکشاه که از عرب حاتون بود اورا از قلعهٔ
رحن[3] بیاورد و حاولی سپرد، و سلمان‌را بمحروسهٔ قرحن[4]
فرسادند، و سلطان و امرا با در همدان آمدند و حاولی بحانب آذربیحان
رفت سلطان اورا بشریف داد و بخلعت گرانمایه که لایق چنان فرزانه و
بگانهٔ زمانه باشد و آنکای اورا از اعیان مثل آن مندول مامول بود
بخصوص گردانید، شعر[5]

بدان ای برادر که از شهریار • بحویند حردمند هر گونه کار
بکی آنك پیرور گر باشد اوی • ر دشمن باسد که جنگ روی
دگر آنك با ربردستان حویش • مدان با کیان[6] در پرستان حویش

(۱) کذا فی حت و رسالهٔ حویی و هو الصواب ظاهرًا، رآ رمن، (۲) بك
ص ٤٦٦، رن ص ۱ ۲، و دلك فی سه ٥٤١، (۳) کذا فی آ، مال فی قلعه
بن بروسرد وکرّح وفی بحاور گرّح (آآ ح ۱ ص ۲۹۱ و ٤۲۲)، رآ برحن، رسالهٔ
حویی قرزین، حت برحن، و ضبط این کلمه معلوم نیست، (٤) این موضع
مکرّرًا در ۱۱۰۷ (در مابعد) مذکور است و از آنجا معلوم می شود که بردیك کابله
بود که موضعی بوده است در میان حربادقان و همدان، (٥) سه ص ۱٤٥٦
س ۱۳—۱٤، ۱۸—۱۹، (٦) رآ کهر

جاولی عذرها خواست و خویشتن‌را ازین قصد بری کرد، و سلطان خاصبك‌را فرمود تا بمیدان روذ و چابك سواری خوذ بجاولی نماید تا سلطان در اعزاز و تقریب و افراز و ترحیب و نواخت او معذور باشذ، جاولی چون گوی باختن و اسپ تاختن او بدید انگشت تعجّب بگزید و مُقِرّ شذ که چنین سواری نامدار در هیچ دیار نیست، مثل: مَنْ اَسْهَرَ عَیْنَ هِمَّتِهِ بَلَغَ کُنْهَ فِکْرَتِهِ، هر که چشم همّت بیذار دارذ پای در گردن مراد آرذ، جاولی خاصبك‌را تشریف نکو فرمود از اسپ و طوق و سرافسار مرصّع و کسوتهای گرانمایه و با خدمت سلطان فرستاذ(۱)، شعر(۲)

کاری که صلاح دولت نست * در کردن آن مکن عنان سست

و از میانه بزنگان آمذند، و ملك سلیمٰن با عبّاس از ناحیت اعلم بِانْبِط(۳) نزول کرده بوذ با لشکری بسیار و بوز ابه با دو ملك محمّد و ملکشاه پسران سلطان محمود هم آنجا بوذ و لشکر سلطان ازیشان می شکوهیذند، سلطان پناه با حضرت رحمٰن برد و ایشانرا بکس نمی شمرد، شعر:

هست الحق شفیع کار گشاے * باز گشتن ز کارها بخطاے
شربتی نیست بی گلو گیرے * هیچ گوزینه نیست بی سیری
راحت و رنج روشن و تاریك * همچو هفده بهژده دان نزدیك

چو سلطان مسعود تنگاتنگ ایشان رسیذ چنانك بامداذ وعدهٔ مصاف بوذ در شب ملك سلیمٰن بری شذ، عبّاس از آن مستشعر گشت در ساعت بر اثر برفت، چون بوز ابه برین خبر وقوف یافت اندیشناك شذ و گفت f.98a در زیر این حرکت ناگاهانی هرآینه انداختهٔ باشذ، روز دیگر در خدمت ملکان براه اصفهان بدر شذ، سلطان امیر جاولی‌را با لشکری گران بر اثر ایشان بفرستاذ، نرسیذ باز گشت(٤)، شعر:

---

(۱) رك به رص ذکر سلطان مسعود (۲) از مثنوی لیلیٰ مجنون نظامی «در ختم کتاب» (خمسه طبع طهران ص ۲۷۷)
(۳) کذا ضبطه یاقوت فی معجم البلدان
(٤) تگ ص ٤٦٦، زن ص ۲۰۱—۲۰۲

که در هیچ عهد مثل آن نشان نداده بودند از نکبتها و پیش‌کشها و بخششها، و بوراپه و عبد الرّحمٰن و عبّاس در مخالفت سلطان یکی شده بودند و عبد الرّحمٰن اسیرا حوالت باگاهی بوراپه محمّد و ملکشاه‌را بدر اصفهان آورد[۱] و در خدمت سلطان لشکری نبود الاّ ایلدکز[۲] فرمود که مطواع ترکمانان بود یا از آذربیجان دو بودند، و هنوز سه مرحله رفته بود در راه بغداد که بوراپه بهمدان نزول کرد و ایلدکز[۳] با لشکری گران و امرا و فرزندان بکرمانشاهان بخدمت رسید و بخلوان برفی آمد که در سردسیرها برمثال آن کس ندیده بود[۴]، سلطان چهار ماه زمستان ببغداد مقام کرد پس براه دربند قزلی بآذربیجان رفت و ملك ارسلان و ملکشاه بن سلجوق‌را که ملازم خدمت بودند بقلعهٔ تکریت بامیر مسعود[۵] شحنهٔ بغداد سپرد، و سلطان بمراغه آمد و امرای آذربیجان در خدمت حاضر بخدمت آمدند[۶] و مقام بود تا بعد از چند روز در خدمت سلطان بمانه آمدند، مثل مَنْ أَصْلَحَ نَفْسَهُ لِلّٰهِ صَلَحَتْ رَعِيَّتُهُ وَ مَنْ أَطَاعَهُ فِي أَمْرِهِ وَ نَهْيِهِ وَجَبَتْ مَحَبَّتُهُ وَ طَاعَتُهُ[۷]، 97b سلطان در آن وقت حاصلك بك ارسلان بن ملکشاه‌را سر کشیده بود و امرای حضرت‌را سخت می آمد و قصد او می کردند و شکایت با حاضر بردند تا اورا بر بد کردند و در قصد گرفتن او بود، یك روز سلطان‌را خبر شد بحاضر پیغام داد که من ترا از بهر دفع خصم خواندم تو اوّل قصد خاصگی من کردی، شعر[۸]

أُعَلِّلُهُ بِالرِّمَايَةِ كُلَّ حِينٍ ۞ فَلَمَّا اشْتَدَّ سَاعِدُهُ رَمَانِي

---

(۱) آ در حوادث سنهٔ ۵۴ (ج ۱۱ ص ۶۸–۶۹) و رن ص ۱۹۸ (۲) کذا انفا فی حسن وع و رص و حس، رن (ص ۱۹۹) بجای ایلدکز حاضر را ذکر می کند (۳) رن ص ۱۹۹– ۲ (۴) رن مسعود الی لان، آ مسعود بلال (۵) رن ص ۲ (۶) فی ۱۹۱ ۲ (۷) لمالك الاردی، رك به تاریخ ادبیات عرب (Lit. Hist. of the Arabs) از نکلسون ص ۳۴

تشریف ملکانه یافت و بآذربیجان شتافت و برحمت خدا رسید[۱]، و بعد از وفات او جاولی جاندار بزرگ شد[۲]، و سلطان مسعود از همذان بری شد که سلطان اعظم سنجر بر عبّاس [والی ری] متغیّر بود مسعودرا فرمود که اورا بگیرد و ری بستاند[۳]، حکمت: اِسْتَعِنْ بِالصَّبْرِ عَلَى اَعْمَالِكَ وَ اَسْتَظْهِرْ بِالزَّجْرِ عَلَى عُمَّالِكَ تَبْلُغْ مُرَادَكَ وَ تَعْمُرْ بِلَادَكَ[۴]، شعر:

صبر کن دیر گاه بر اعمال * زجر کن گاه گاه بر عمّال
تا بکام و مراد دل برسی * شهرت آباذ گردذ از اموال

f.97a چون سلطان مسعود بـری رسید عبّاس پیش‌کشهای غریب آورد و استقبال کرد و خدمتهای پسندیده واجب دید، اورا سلطان نرنجانید و گرفتن مصلحت ندید چه مردی غازی بود[۵] بذنامی حاصل می آمذ، حکمت: اِنَّ حَاجَةَ السُّلْطَانِ اِلَى اِصْلَاحِ نَفْسِهِ اَشَدُّ مِنْ حَاجَتِهِ اِلَى اِصْلَاحِ رَعِيَّتِهِ لِاَنَّهُ اِذَا اَصْلَحَ نَفْسَهُ صَلَحَتْ رَعِيَّتُهُ وَ اِذَا اَحْسَنَ سِيرَتَهُ ثَبَتَتْ وَطْاَتُهُ ثُمَّ يَبْقَى لَهُ جَمِيلُ الْاُحْدُوثَةِ وَالذِّكْرِ وَ يَتَوَفَّرُ عَلَيْهِ جَزِيلُ الْمَثُوبَةِ وَالْاَجْرِ[۶]، شعر:

پاذشه چون صلاح خوذ جویذ * بهتر آیذش از صـلاح حشم
سیرت نیك نام نیك آرذ * بقیامت ثواب بـاشـذ هم

پس سلطان با همذان آمذ و از آنجـا باصفهان شذ، عبد الرّحمٰن امیر حاجب بوذ سران امرا بـا او یکی شذند در قصد خواجه عـزّ الملك و سلطانرا بر آن داشتند تا باصفهان اورا بگرفت و بامیر حاجب تتار سپرد چون بدر همذان رسید در گذشت[۷]، و عبد الرّحمٰن سلطانرا مهمانی کرد

---

(۱) توفّی باردبیل سنة ۵۲۵ (رك به زن ص ۱۹۰) (۲) زن ص ۱۹۱
(۳) رك به آ ج ۱۱ ص ۵۴ (۴) فق f. 14b (۵) زیراکه با باطنیّة پیوسته جنگ می کرد (رك به زن ص ۱۹۱—۱۹۲) (۶) فق f. 15a (۷) ذٰلك فی سنة ۵۲۹، و خُنِقَ عزّ الملك البروجردی خَنَقَتْه زوجة مؤیّد الدّین المرزبان وزیر السّلطان (زن ص ۱۹۵—۱۹۶)

که من بدین بیکار بروم تا خداوند سر و دست راست محمّد حارن من فرستد و حمله امرا درین با او یار نودند[۱]، مثل طَنُّ ٱلْعَاقِلِ أَصَحُّ مِنْ يَقِينِ ٱلْجَاهِلِ[۲]، ست

طنّ دانا ر دانش نادان * بهتر آمد در آشکار و نهان

با محدّی در آن مبالغت کرد که سلطان مصطر شد و محمّد حارن‌را بر سره علم دست و سر جدا کرد و نقراسقر فرستاد[۳]، شعر

ر دانا نو نشندی آن داستان * که بر گوند ار گفتهٔ باستان

عان بررگی هر آنکس که جُست * بجستش نیابد بجون دست سُست

قراسقر پارس رفت و مکوبرس[۴]را بشکست و سلجوقشاه‌را بشاند[۵]، وزارت سلطان نعزّ الملك دادند که کدخدای قراسقر بود[۶]، چون قراسقر پارس نتوانست بودن مکوبرس[۷] بار آمد، سلجوقشاه بجور در محنّه می گرفت او پس محنّه آمد رمین‌را بوسه داد و گفت من بندام ولایت ار آن تست چرا می باید رفتن، مثل مَنْ قَصُرَ عَنِ ٱلسِّيَاسَةِ صَغُرَ عَنِ ٱلرِّيَاسَةِ[۸]، سلجوقشاه‌را با شهر برد و نقلعهٔ سپید[۸] فرستاد تا آنجا فرمان یافت، و چون قراسقر بهمدان بخدمت بخت اعلی رسید ار سلطان

(۱) رس ص ۱۸۷ و آح ۱۱ ص ۴۲ (۲) فق 17a f (۳) دلك فی شوّال سنه ۵۲۳ (رس ص ۱۸۷)، و کاتب وزارنه سبعه اشهر (آح ۱۱ ص ۴۲) (۴) کذا ایضاً فی بك و حت، مصنّف طاهراً نور امه‌را با مکوبرس اشتباه نموده است، نور امه نائب و حاشیهٔ مکوبرس بوده است و مکوبرس یك سال پیش ازین (در سنهٔ ۵۲۲) در مصاف بیخ انگشت (آ بیخ کب) اسیر گشته و بامرِ سلطان مسعود کشته شده بود (رك ۵ آح ۱۱ ص ۳۹)، نورامه چون شنید که صاحب او مقتول گشت همهٔ آن امرای مخالفرا که درین مصاف اسیر کرده بود ار روی عمد قتل نمود و یکی ازیشان پسر قراسقر بود و گویند که کی ار باعث لشکرکشیدن او بر نور امه همین خواهش انتقام بود (رك ۵ آح ۱۱ ص ۳۹ — ۴ و ۴۶) (۵) رس ص ۱۸۸ و آح ۱۱ ص ۴۶ (۶) رس ص ۱۸۷ و آح ۱۱ ص ۴۲ (۷) نور امه — ط، رك ۵ رس ص ۱۸۹ و آح ۱۱ ص ۴۶ (۸) رس اسفند در (ص ۱۸۹)، آ املعه البضاء (ح ۱۱ ص ۴۶)

رهی کز خداوند سر سر کشید . از اندازه بیرون نباید برید
چه ناخوش بود دوستی با کسی . که نابه نداند ز دانش بسی
هر آنکس که او کم کند راه خویش . بداند بداندیش را کار بیش[1]
وفا چون درختی بود میوه‌دار . کجا هست زمانی تو آبش مدار[2]

و زمستان دیگر بجانب بغداد رفت و آنجا محمد خزانه‌دار را وزارت داد[3]، و او مردی متهوّر و قوی بازو بود با کفایت و شهامت امرا را فرو نمی گذاشت و حرمت نمی داشت[4] و بقدر و اندازهٔ لشکر نان پاره می داد. امرای حضرت نامه بانابك فراسنقر نبشتند که این وزیر بر ما استخفاف می کند و سلطان را بر تو متغیّر کرده است و اگر نوبت خویش تدبیر او کرده نیاید استیلا زیادت یابد. شعر:

چو کاری که امروز نایافت کرد . مرد را بسد زو سر آرد گزند
کسان که امروز افتد بکار . تو فردا چنین کار نایافته مکار[5]
هر آنکس که با تو نکوید درست . جهان دان که او دشمن جان تست

جمله لشکر بر خصمی او یك کلمه بودند. حکمت : مَنْ بَشَّ بَشَّتْ لَكَ وَ اَحَبَّ النَّاسُ دَوَامَ دِنْيَهِ وَ مَنْ رَكِبَ مَطِيَّةَ الظُّلْمِ كَرِهُوا اَيَّامَ دَوْلَتِهِ[6]. شعر:

هر که بر مردمان سر افرازد . جان سرش را ز تن در اندازد
ور بریشان کند تنك خرذی . زو بیارامد یاد جز بدی

بانابك فراسنقر در خدمت سلجوقشاه از آذربیجان بیامد و بر لشکر بگذشت بمرغزار سنگ فرود آمد که سلطان او را نامزد کرده بود که بارس رود و برادرش سلجوقشاه را بملکی بنشاند. فراسنقر از مرغزار سنگ پیغام فرستاد

---

(۱) کذا ص ۲۶۵ س ۲۲ (۲) ایضاً ص ۲۸۱ س ۲۲ . (۳) ذلك فی سنة ۵۲۲ و محمد خزانه‌دار هو کمال الدین محمد بن علی الخازن (زت ص ۱۸۶).
(۴) رك به زت ص ۱۸۶ و تج ۱۱ ص ۲۵ (۵) کذا ص ۲۲۴ س ۱۷
(۶) ایضاً ص ۲۰۸۴ س ۱۸ (۷) فی ۱۴۸ ظ

سیه‌ست و بستیزه سب شمشیر و نیزه است؛ در عراق و کهستان قحط سالی عظیم بوذ[۱] لشکری برنجی تمام بغداذ رسیذ، و چون راشد آوازه شنیذ بگریخت و باصفهان آمذ و حصار داذ[۲]، مردم مردم میخوردند و سعد الدّولة[۳] والی بوذ، یکی از ملاحده مدّتی خدمت او[۴] کرده بوذ فرصت یافت او[۴]را کارد زذ[۵]، بیت:

چو تخم جفا کاری ای هوشیار * حریز کشتن وکیسه بارذت بار

سلطان مسعود امیر المؤمنین المقتفی‌را برادر مسترشد بیرون آورد و بخلافت برو بیعت کرد[۶] و از بغداذ باز گشت و بهمدان آمذ، جماعتی از امرا با رُسُق[۷] خذاوند لیشتر[۸] بر مخالفت سلطان هم عهد شذه بودند و درخواستها و استدعاهای باواحب می کردند و بدر لیشتر برعراری بوذند، سلطان از همذان اوّل شب بر نشست و بمار بیشیر وقت قیلوله بدیشان پیوست همه حمله کسرا بیاررد و در میان لشکرگاه خیمهٔ ایشان فرود آمذ، چو اُمرارا خبر شد بگاں و دوگاں می آمدند و زمین می بوسیدند، f 96a همرا قبول کرد و از سر گناهشان در گذشت، مثل: اِسْتِصْلَاحُ ٱلْعَدُوِّ بِحُسْنِ ٱلْمَقَالِ اَسْهَلُ مِنِ اَسْتِئْصَالِهِ بِطُولِ ٱلْقِتَالِ، دشمن‌را باستمالت بدست اوردن خوارتر که بمقاتلت از بیخ بر کندن که استیصال دوگانی بوذ و پیوستن و وصال بر آسانی، شعر:

زمانه ز ما بیست چون نگری * ندارد کمی آلت داوری[۹]

(۱) رك به رَن ص ۱۸ (۲) جامع اوّل از بغداد بوصل رفت بعد بآذربیجان و از آنجا بهمراهی ملك داود باصفهان آمد (رَن ص ۱۸ و اآ ح ۱۱ ص ۳۶)
(۳) رَن و اآ: سعد الدّولة برغش الرّکوی (۴) ضمیر راجع است بطرف راشد نه بسعد الدّولة (رك به اآ ح ۱۱ ص ۴۱) (۵) ۲۶ رمضان سنة ۵۴۲ (رَن ص ۱۸ و اآ ح ۱۱ ص ۴۰—۴۱) (۶) یعنی در ذی القعده سنة ۵۳ بعد از رفتن راشد بطرف موصل نه بعد از وفات او چنانکه اربجا معلوم می شود (رك به رَن ص ۱۸۳، اآ ح ۱۱ ص ۳۷) (۷) رك به رَن ص ۷۰ note ، (۸) اآ (ح ۱۱ ص ۳) «لشتر» بجای لشتر (۹) ثم ص ۲۰۶۰ س ۱۹

اَلْهُلْكِ[۱]، رای بد زوال ملك و خطر هلك آورد، سلطان بفرموذ تا از جهت او سراپرده و نوبتی زذند و باحترام [و] بحرمت فرو آوردند و اسباب مطبخ و شرابخانه همه ترتیب کردند، پس سلطان روی بآذربیجان نهاذ بمراغه جمعی ملاحدهٔ مخاذیل در نوبتی خلیفه شذند و درجهٔ شهادت یافت[۲]، شعر:

(ایا دانشی مرد بسیار هوش * دگر چاذر آزمندی مپوش
که تخت و کله چون‌تو بسیار دید * ازین داستان چند خواهی شنید
رسیذی بجایی که بشتافتی * سر آمذ مراد آرزو یافتی)[۳]
تو گیتی چه سازی که خوذ ساختست * جهاندار ازین کار پرداختست[۴]
f. 95b تو ای پیر پردخت کن سر ز باذ * که جز مرگ‌را کس ز ماذر نزاذ[۵]
(جهاندار پیش از تو بسیار بوذ * که تخت مهی‌را سزاوار بوذ
فراوان غم و شاذمانی شمرذ * برفت و جهان دیگریرا سپرذ
اگر بارهٔ آهنینی بپای * سپهرت بساید نمانی بجای)[۶]
(ترا تنگ تابوت بهرست [و] بس * خورذ گنج تو ناسزاوار کس
نگیرذ ز تو یاذ فرزند تو * نه نزدیك خویشان و پیوند تو
ز میراث دشنام یابی تو بهر * همه زهر شذ پاسخ پای زهر)[۷]
چنین بوذ تا بوذ چرخ دوان * باندیشه رنجه چداری روان

و سلطان از آذربیجان با همذان آمذ و لشکری گران ببغداذ کشید که راشد پسر مسترشد سر لشکر کشی داشت میخواست که بانتقام پذر بیرون آیذ[۸]، مثل: اَلْحِقْدُ صَدَأُ اَلْقُلُوبِ وَ اَللَّجَاجُ سَبَبُ اَلْحُرُوبِ[۱]، کینه زنگار

(۱) فق f. 18a (۲) ۱۸ ذی القعده سنة ۵۲۹ (آ ج ۱۱ ص ۱۶—۱۷، زن ص ۱۷۷—۱۷۸) (۳) شه ص ۱۹۸ س ۱۸—۲۰ (۴) ایضاً ص ۲۵۰ س ۱۹
(۵) ایضاً ص ۱۵۴ س ۱۲، مصراع اوّل: جهان‌را چنین است ساز و نهاذ
(۶) ایضاً ص ۳۰ س ۱۵—۱۷ (۷) ایضاً ص ۱۴۲۱ س ۵—۷ (۸) رك به آ در حوادث سنهٔ ۵۳۰ (ج ۱۱ ص ۲۲)، زن ص ۱۷۹

فراسفر در خدمت [بعضی از اُمرا][1] بدو پیر هم قاصد فرستادند، سلطان مسعود مبادرت نمود و داودرا فرصت فایت نبود، مثل اَسَدٌ f 95a
اَلْعُصَصِ فَوْتُ اَلْفُرَصِ[2]، سخت غصّه‌ئست فوت فرصت، و چون سلطان از حلوان بگذشت راهها بترف آگاه بود و دمه و سرما بغایت، شتران فرا پیش داشتند تا راه می کوفتند و سواران بر اثر می آمدند تا آگاهی
بهمدان رسید و امرا دست بوس کردند، شعر[3]

گرامی بر اثر دیده آترا سپاس * که دیده بدیدش دارد سپاس

سلطان مسعود بر تخت نشست و بکام دل بنوشت و داودرا ولی عهد کرد و گوهر خانون دختر خودرا بدو داد[4]، مثل لَا تَقْطَعْ قَرِينًا وَ إِنْ كَفَرَ وَ لَا تَأْمَنْ عَدُوًّا وَ إِنْ صَغُرَ[5]، شعر ۱
از خویش مُبُر اگرچه دشمن باشد * و آمن مشو ارچه خوار و زبون باشد

و بر اثر سلطان خلیفه المسترشد بالله از بغداد بیرون آمد بقصد کهستان و عراق و خوزستان، مثل لَا ضَرَرَ فِي عَزْمٍ وَلَا حَزْمٍ[6]، ضرر نیست در عزم نه بحزم، سلطان داود و اتابك فراسفر موعود بودند که بدو[7] پیوندند، چون خلیفه از دشوار بگذشت بیخ انگشت سلطان مسعود بدو ۱۵
رسید ملاقات افتاد امرای بغداد حمله هزیمت شدند[8]، امیر المؤمنین بر سر تلّی استاد سلطان امیر حاجب نابررا فرستاد تا اورا زمین بوس کرد و نگاه داشت، مثل رِفْقُ اَلرَّأْيِ يَأْتِي عَلَى اَلْمُلْكِ وَ يُؤَدِّي إِلَى ۱۸

(۱) یعنی کسانیکه بر مخالفت مسعود بودند، رك به بنك ص ۴۶۴، (۲) فی f ۴۶ b
(۳) سنه ص ۵ (۴) بنك ص ۴۶۴ (۵) یعنی خلیفه ولی این وعده بانجاء نرسید زیراکه خلیفه چنانکه موعود بود بدشوار نرفت (آآ ج ۱۱ ص ۱۵) (۶) این مصاف در رمضان سنهٔ ۵۲۹ واقع شد (رك به آآ ج ۱۱ ص ۱۴–۱۶ و زین ص ۱۱۶–۱۱۱) بنای مرثد (آآ دابرج) در حوالی همدان، و مصافی که به بیخ انگشت (آآ بیخ کشت) واقع شد در سنهٔ ۵۲۲ در میان سلطان مسعود و ملك داود بود (رك به آآ ج ۱۱ ص ۳۹)، و چون بنای مرثد و بیخ انگشت با همدیگر نزدیك بوده، اند احتمال دارد که بواسطهٔ مصاف ثانی الذکر مصنّف بنای مرثدرا بیخ انگشت تصور نموده است،

f.94b که گیتی سپنجست پُر آی و رَو * کهن شد یکی دیگر آرند نَو[۱]
چنان دان که برکس نماند جهان * یکی دان همی آشکار و نهان
برین بند بر باش و مگریز ازین * بجز بر ره راست مسپر زمین
که این تخت شاهی فسونست و باذ * برو جاوذان دل نباید نهاذ[۲]
(نشانی که ماند همی از تو باز * بر آید برو روزگاری دراز
نباید که باشذ جز از آفرین * که پاکی نژاذ آورذ پاك دین
تو مگذار هرگز ره ایزذی * که نیکی ازویست و هم زو بذی)[۳]

سلطانی عالم دوست درویش بخشای عدل فرمای بوذ از بزه دُور و از جهل نفور، [مثل]: مَا غَنِمَ مَنْ اَثِمَ وَ لاَ نَبِهَ مَنْ سَفِهَ، از تنعّم و تکلّف محترز بوذی و با دیوانگان و مرغان انسی داشتی، از شکار سیری نداشتی و بتنها شیر کُشتن ماهر و دلیر بوذ و اسپی آزموذه خاص این کاررا داشت، و تا بتاریخ سنهٔ سبع و سبعین [و خمس مایة] مؤلّف این کتاب دیذ که آن اسپ بنوبت بسر تربهٔ سلطان آوردندی، و در مصافها بذات مبارك خوذ حمله بردی[۴]، ذخیره ننهاذی و خزانهٔش اغلب اوقات فارغ بوذی و حملها که از اطراف رسیذی هم در بارگاه بیخشیذی، شعر[۵]

مایم درین جهان چمانیم و چران * بخشیم و خوریم و باذ ناریم غمان
نه مال[۶] رها کنیم[۶] و نه خان و نه مان * چون عمر نمی مانذ گو هیچ ممان

و چون براذرش سلطان طغرل بهمذان در سرای علاء الدّولة فرمان یافت او ببغداذ بوذ، امرای عراق مُسرعی فرستاذند و پیغام داذند که چه نشینی براذرت طغرل از دنیا کرانه کرد و ما بندگان نگران و منتظر وصول رکاب همایون و رایت میمون ایم، سلطان داود بتبریز بوذ اتابك

(۱) شه ص ۱۶۷ س ۵ (۲) ایضاً ص ۱۷۵ س ۲۴ (۳) ایضاً ص ۱۷۶ س ۹—۱۰، ۱۵ (۴) رك به مرثیهٔ سلطان از سیّد اشرف در مابعد (۵) از سلطان طغرل بن ارسلان (رك به تگ ص ۴۷۷) (۶—۶) تگ: بماماند

محمّد[۱] الحارس، الوزیر عزّ الملك[۲] البروجردی، الوزیر مؤیّد الدّین[۳] الطّغرائی، الوزیر ناج الدّین[۴] الشّتاری، الوزیر شمس الدّین ابو النّجم[۵]، الحجّاب امیر حاجب مکسر[۶]، امیر حاجب بسار، امیر حاجب عبد الرّحمن[۷]، امیر حاجب خاصك[۸]، مدّت عمرش چهل و پنج سال[۹]، مدّت ملکش هژده سال[۱۰]، بهمن دل حیدر بن رحیم و عادل، در آل سلجوق بعدّ و قوّت او پادشاهی نبود، آرامش بحد بود و زینت میدان، بحملهٔ سپاهی شکستی و برجمی شهری گشی، فراخ پی و مبارك سایه و خوش خوی و ظریف و هزل دوست بود[۱۱]، در عهد مبارك او خلایق آسوده بودند و در نعمت و جهان گشوده، سپاهی را[۱۲] سار و عُدّت و رعیّت در امن و راحت، و تصدیق این حال و تحقیق این مقال [در] ۱ کسانی که اورا دیده بودند چو آفتاب روشن است، مثل لَنْسَ ٱلْوَهْمُ كَٱلْعِيَانِ وَ لَا ٱلْخَبَرُ كَٱلنَّظَرِ[۱۳]، شعر

(کسی کو بخوبی همی تاخ و گاه • خرد باشدش گنج و رای و سپاه
هر آنکس که بر تخت شاهی نشست • میان بسته باشد گشاده دو دست
نگه داشتن جان پاك از بدی • بداتش سپردن ره ایزدی ۱۵
ز داد و ز بیداد شهر و سپاه • بپرسد خداوند خورشید و ماه
اگر پشّه از شاه ناید ستم • روانش نماند بدوزخ دژم)[۱۴] ۱۷

ص ۴۲) و در فهرست اسماء الرّجال نام او در حرف کاف (کمال الدّین ابو المکارم بن سلمه الدّرکزی) است (۱) زَن (ص ۱۸۶) افزوده بن علی (۲) زَن افزوده ابو العزّ، آآ ابو العزّ طاهر بن محمّد (۳) زَن افزوده ابو اسماعیل، آآ ابو اسماعیل الحسن بن علی (۴) زَن افزوده ابن فارسب الفارسی (۵) زَن افزوده الامام الدّرکزی (۶) حب مکسرس (۷) آ (ح ۱۱ ص ۵۹) افزوده بن طغانشاه، زَن (۱۹۳) شمس الدّین عبد الرّحمن بن طغانشاه (۸) زَن و آآ ملك ارسلان خاصك بن ملکشاه (۹) ۳ ه ۵—۵۴۷ (آآ ح ۱۱ ص ۵ ۱) (۱۰) ۵۲۹—۵۴۱ (۱۱) رك به زَن ص ۲۲۱ (۱۲) بآ با (۱۳) فی ۲ ۶۷۷ (۱۴) شه ص ۱۲۳۹ س ۱، ۱۸—۱۹، ۲۱—۲۲

السلطان غياث الدنيا والدين أبو الفتح مسعود بن محمد بن ملكشاه قسيم أمير المؤمنين

سلطان مسعود امير وقت، شجاع شير فلكشكن، لشكر و سپاه از ٢٠ جمله لشكر فزون بود درز ركاب قوى بال فرخ بر و سپه خيف الغارض، توقيع او اعتمادى على الله، وزراى او الوزير شرف الدين نوشروان بن خالد، الوزير عماد الدين ابو البركات المركيني[1]، الوزير كمال الدين

(1) ربما به زين ص ١٨١-١٨٢، انظر عنه ابو البركات بن سلمة المركي (ج ١١

هست بر قهر عدوت خنجر سیمانگون
تا تن خصمان تو جان سست پیمان یافته
مهرسان همّتت ابر بهر مهمان کرم
سدرهٔ فردوس اعلی برّهٔ خوان یافته
قدر تو بر چرخ هشتم منزل خود ساخته
همّتت هر همت کشور ربر فرمان یافته
بوده شه اجداد مر سلطان عادل‌را و نام
ملك و خلق و سروری میراث ارشان یافته
کُرر و روبه وغا چون سخت گردد کارزار
تا تن خصمان تو جان سست پیمان یافته[1]
هست ابر امداد نسیم خاق تو فصل بهار
خاك مرده هر زمانی جان ریحان یافته
رر نمی خسپد نکان ابر بیم دستت رآنك هست
گاه بخشش خاك و ررا هر دو یکسان یافته
دست تو گاه سخا ابر ابر بهتر آمده
بحر ابر خود کمت لولو و مرجان یافته
آنك دی بر یك درم قادر بود امروز هست
ابر کف رر بخش تو سرمایهٔ کان یافته
گوهر مثنالی[2] ای شه چون تو بر گیری قلم
ابر شکاف شقّ کلکت بحر عمّان یافته
حاسدان‌را همچو میدان اسپ بر سر رانده
دشمنان‌را همچو گُو در رخم چوگان یافته

(۱) گویا ابر سهو نسّاخ این مصراع مکرّر نوشته شده است (رك به س ۲ در بالا)
(۲) شاعرًا می گوید که ورنش یك مثال باشد،

بباب و دل و جگرش بر آتش محنت کباب و در تاب، داش چو دامن و گریبان غنچه چاك و جگرش از زخم شکنجه چو لاله پُرخون باد، روزگار همایون پادشاه چو ذات همیون آن سایهٔ الله بشاذی مقرون باد، و هر سعادت که ازو باز توان گفت برای جهان آرای او پیوسته باد، و چنانك بندهٔ خانهٔ گل بوی اوست همچو سوسن از جهان و غمان آزاد باد و گلبن دولت اورا سبزه زار گردون چمن باد و خاك درگاه و گرد سپاه او همنفس مشك نُبُت و خُتن و نسیم شکوفهٔ سمن و لاله و سوسن باد، و عزم اورا که مضای تیغ دارد چون تیغ سخن در جهانگیری بافطار و آفاق عالم گذر باد و بندگان درگاه و خاصگیان بارگاه پادشاه چو من بنده صد هزار دگر، شعر:

هر چند چو من چرخ نیاورد و نیارد
در خدمت اخلاص تو هر بنده چو من باد

که این بارگاه نادیده و بذین درگاه نارسیده یك سال خدمت دعا و ثنای کردم و فال ملك می گرفتم و مخمون باشعار مدح و اخبار و آثار دولت اسلاف کبار او این کتاب بخدمتش آوردم و این قصیده در مدح او گفتم، شعر، قصیده:

ای ز رایت روشنی خورشید رخشان یافته
رایت امداد فتح از لطف یزدان یافته
شد غیاث الدّین عادل بلنظر شهریار
قرص خوررا روز جولان گوی میدان یافته
چرخ اطلس‌را ز قدرت زیب و فر افزون شده
کرّهٔ[1] خاکی ز خلقت بوی رضوان یافته
ز آفتاب قدر تو گر چرخ همّت تافتست[2]
رنگ سرخی لعل کان اندر بدخشان یافته

(۱) این کلمه بتشدید راء گویا درست نیست (۲) ن آ: یافیست

ارجداوند جهان پشت و پناه آدمیان سلطان قاهر اعظم السّلاطین غیاث
الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو بن قلج ارسلان لَا زَالَتْ رَایَاتُ دَوْلَتِهِ
مَحْفُوفَةً بِالنَّصْرِ[1] کس نماند و چو لشکر کسی نواند، انجاری سگ کیست
و آن دشمن خود چیست که نام خداوند عالم پادشاه بنی آدم غیاث الدّنیا
در حساب عالم مغلوب با اسکندر برابرست و فتح اقالیم عالم‌را فاتحه ۵
انجاریست و بخت با بخت سلطان برابرست که هر آنچ شاه‌را بایست در
کارش بهم و پادشاهی سپیدی و سیاهی از آدمی و حیوانات تا مرغ و ماهی
در ضبط راست جهان گیای او آرم و این مدحت بر زبان دارم، شعر[2]

ای رای تو آفتاب وی کلک تو ابر * وی چون تو جوان ندیده این عالم پیر
دانی همه علمها مگر علم خدای * داری همه چیزها مگر عمر و نظیر ۱۰

ملک تعالی خواند صبح حشمی و مناخ محمدی در اعلای کلمهٔ پادشاهی
پادشاهی و بانحصور داراد و رایات و اعلام شاهنشاهی مؤیّد و مظفّر و
منصور و ممالک جهانگیری و جهانداری در قبضهٔ قهر شهریاری ممهّد و
مستحکم باد و روزگار سلطنت در شادکامی مشمول و محفوف و دیدهٔ دولت
از نظیر آن مطروف و امداد سعادت مواصل و اقسام مسرّات متکامل f 93a
و انواع مراد دل حاصل و هرچ مطمح همّت پادشاه عادلست در
قبضهٔ اقتدارش مواصل، و اگرچه در معرض تحریر نیاید این
دو سلک عجب وصف الحالی شکوهت دشمن دولت و حسود سلطنت
غیاث الدّنیا مَدَّ اللهُ ظِلَّهُ‌را، شعر

خسرو سیه‌را اختر ده * تا نگوم که دشمنت چون باد ۲
سیم در چشم و میخ در ناخن * نیر در ریش و کبر در کون باد

و آن مدبر خاکسار عالم نگونسار نزار و زار زبون بر دار باد و سلطنت
ملکش از وطأت لشکر و سطوت حشم و خشم غیاث الدّنیا خراب و ۲۲

(۱) ن آ ب حرکات (۲) از اسیری (کلیات طبع لکهنو ص ۵۵)

یك سوی پسین رکنی بود آن دو سوی پیشین‌را، و مصافگاه و رزم حای چنان باید که لشکر یکدیگررا بیند و کارکرد و هر بیکدیگر نماید و مردی نام خود فراند و رزم آراند چه هرگاه که سپاه مطیع پادشاه بود یك دل و رزم آزموده از حرب دشمن نباید ترسید و باید که از حانبین سپاه خود و لشکر دشمن بگرد و بداند که دشمن چه سلاح کار می کند و بکدام سلاح دفع او می باید کردن، و سلاحهای لشکر چنان باید که از آن دشمن پیش ایشان ناچیز نماید و باید که لشکر بکار فرمودن سلاح ماهر باشد و پیش از حنگ همه سلاحها کار کردن آموزند و ادمان کند، و حرنگاه آلت سپاه‌را موافق باید بر صدّ آن دشمن حانبك اگر لشکر دشمن بیشتر پیاده بود و سپاه شاه سوار حرنگاه بهن و فراح گزند و صف سپاه خویش مقوّس کند و بهر دو کنارهٔ صف دو حوق بدارد بیرون صف تا رکن آن صف باشد و در راست و چپ پادگان بایستند تا پیادهٔ لشکر دشمن از صف بیرون نتواند آمدن یکی در وقت کرّ و فرّ که لشکر تو بر گردد و بار حای خویش شود و دیگر بوقت آنك ایشان بحمله حمله کند و پیادگان در یك حای ندارد و نگذارد که بپراگند، و اگر در لشکر دشمن سوار بیشتر باشد و لشکر شاه پیاده حرنگاه سنگ گزند و استوار و چپ و راست خویش پیادگان سپارد و سواران‌را از پس پشت ایشان بدارد و صف خویش راست کند و پیادگان‌را بهلد که از پس سوار دشمن بروند و از پس پشت پیادگان‌را بشاند تا سپاه‌را از کمین دشمن نگاه دارند و یاری‌گر همه و میسره باشد، و چون خواهد که بحملگی حمله برد سواران‌را سوی راست و چپ دشمن در آرد و پیاده‌را هم بر آن تعبیه می برد طُلْب طُلْب تا حانگاه از دشمن بستاند، و اگر حرنگاه استوار نباید و صحرا بود صف خویش مدوّر کند و سارران‌را بر روی لشکر کند و رزم نیارموده‌را در میان دارد و دریں مقام طبر ناطاق آسانی بود بصلح راضی نباید بود، و اگر سپاه پادشاه همه سوار بود و آن

و نهانش خلاف آشکارا شود، و رسول نباید که سلیم طبع و شرمگین بود یا ی دوست یا خواسته دوست؛ پارسا و سخن گوی و دوست دار پادشاه باید تا از شمار لشکر دشمن و نیك و بد و دخل و خرج او بر رسد و معلوم گرداند و دشمن‌را بترساند و بر زبان براند که پادشاه ی گوید من نی خواهم که سبب فتنه و خون ریختن من باشم و کس‌را در جهان محلّ آن نی دانم که ازو رو بگردانم. و از کوهر ما کس دست بدشمن نداده است و نیز نی دانم که نرا که آموخت که مرا دشمن کبری چه بزرگان گفته اند دانا آن بود که دشمن‌را دوست کند نه دوست‌را دشمن. و من نه از آنها ام که مرا دشمن خویش باید کردن که مرا سپاه کامکار و خواستهٔ بسیارست و دستوران دانا و مبارزان توانا دارم. اگر دشمن ازین سخن خشم گیرد و آثار غضب بر ناصیهٔ او لائح و لامع شود بحجّتی واضح از هنر و دانش او آمن باش که خشم اندیشه ببرد و کارها باندیشه باز توان یافت و از بسیاری عدد باك مدار چه بزرگان گفته اند از دشمن هم‌پشت ترس نه از دشمن بسیار، ولشکر بدل خداوندکار و استظهار شهریار نکرد اگر اورا قوی دل یابند و نترسند اگرچه لشکر اندك بود غلبه اورا باشد، و خدای عزّ و جلّ پیروزی آن‌را دهد که امید بخدای دارد و در سختی پای افشارد و عادل بود و نیّت راست دارد و لشکرش یکدل و یکدست و رزم آزموده بود و از شهریار و سردار خشنود، و پادشاه هوشیار و دل بجای و بیدار باید و حرب شناس و جنگ دیده بود و داند که صفهای مصاف در روز خلاف چند کونه باید و با هر دشمنی در هر جایی و مقامی صف چون باید ساختن زیراکه صف بر دو کونه بود پیوسته و کسسته، پیوسته بر سه کونه بود راست و خفته و مثلّث؛ و جمله‌را از میمنه و میسره و قلب و جناح چاره نبود، و صف کسسته آن زمان باید که سپاه تو همه سوار و سلاح‌دار بود در جای فراخ تا همه جوق جوق توانند ایستادن و آن بهتر که هر جوقی بر سه سوی بود که این

و عصائی نماند، و بر مثل مَنْ یَسْمَعْ یَخَلْ[1] کار می کردند، اس شهریار کامکار که سایهٔ آفریدگارست عزّ و علا سخن حاسد نمی شنید و سرّ دولت و دیدهٔ بصیرت می دید، یگانگی و یک جوانی داماد با جان سپاری امیر اسپهسلار کبیر عالم عادل مؤیّد مظفّر مقبل فخر الدّین ناصر الاسلام ملک الامرا بهرامشاه غازی[2] در مصافگاه انجاری ظاهر شد که جان فدا کرد و در اخلاص بندگان کوشید و خودرا در میانه بدید و بهانه در دست ایشان افتاد و جان در میان نهاد تا گشادِ خصم بداند و دست و رخم ایشان نشاسد و بر احوال ایشان واقف شود و کس و روش ایشان f 31a سنجد و از رسم و راه لشکر بر رسد[3] و اندر نیست و جاست کافر نگرد و بر وزن یگانگی مِنَ ٱلْقَلْبِ إِلَى ٱلْقَلْبِ رَوْزَنَهٌ انهای صفای خاطر ۱ و دل شاهانشاه کند چون پادشاه از کار دشمن آگاه شود بتدبیر او بتواند و چنانك حال خود مضبوط می دارد از حال دشمن تا خبر نباشد بود که شطرنج بار چندانك یاری خویش بند یاری خصمرا هم نگرد، و اسباب ظفر و پیروزی دشمن بسیارست یکی امید غنیمت که در دل سپاه افتد دوّم که که در سنهٔ لشکر بغارت رسد سوّم ترس و بیم که در دل سپاه دشمن ۱۵ افتد و چهارم امید صلح که سپاهای ایشان سست کند و کینها کم گرداند پنجم که رسولی عاقل و سخن دان برود اگر روی آشتی بند سپاهان لشکر خاصّین از دشمن آشتی خواهد تا او بند سُست شود و از کارها بغافل رند ۱۸

(۱) ن‌آ تَخَلْ، رك مجمع الامثال میدانی در حرف میم (۲) ملك فخر الدّین بهرامشاه در روزگار سلك الدّین کیخسرو و رکن الدّین سلیمانشاه صاحب ارزنجان بوده است، وی داماد سلیمانشاه بود و در حدود سنهٔ ۵۹۹ همراه او بغزو انجار رفت و با قوتی از حشم خویش بمدد دشمن امیر گشت، در مختصر سلجوقنامه (طبع هوتسما سنه ۱۹۰۲ ص ۲۱–۲۲) مسطور است که ملك فخر الدّین بهرامشاه صاحب سعید بیکو و سلوك همّت و مرتبت مرحمت بود و در ایّام پادشاهی او ممالک ارزنجان در کمال عمارت بود و کتاب نخبة الاسرار را نصیری گشته بنام او کرد و خدمتی عظیم فرستاد پنج هزار دینار و پنج سر اسپ رهوار جایزه فرمود (۳) ن‌آ برسد، و بر رسیدن یعنی برسیدن و سوار گردن (فرهنگ)

اگرچه در همه درگه چنان شوذ دولت
که روزکی دو سه چون میهمان بخواهذ ماند f. 90b
در آستان تو خسرو چنان نهاذ قدم
که سر نهاذه برین آستان بخواهذ ماند
نگین و تاج بالب ارسلان اگر بماند
کنون بخسرو سلطان ران بخواهذ ماند
جهان پیر بشاذے گذار و دیر بمان
که عزّ و دولت و بختت جوان بخواهذ ماند
بخاندان تو بسیار خاندان زنده‌ست
که تا قیامتت این خاندان بخواهذ ماند

و از غایت اقبال این پاذشاهٔ روی زمین و پشت و پناه اهل دین جمع شمل دوستان و وفاق و وصل خویشانست و نیش اَلْاَقَارِبُ عَقَارِبُ[1] بدولت او نوش شذه است و بهانهٔ دشمن خانه از میانه بدر رفته است، خویشان جان فدای بندگان او می کنند و چنانك قاعدهٔ هر دیار و ملازمان خدمت هر شهریارست بازار خویش جستن و همکاررا شکستن و اخلاص خویش نموذن و در اظهار معایب دیگران فزوذن جمعی اصحاب اغراض فاسده انهای رای اعلی سلطانی شهریار جهانی شاهانشاهی دین پناهی لَا زَالَ بِمَزِیدٍ مِنَ ٱلْعَلَاءِ فَوْقَ ٱلْآرَاءِ می کردند که نیش خویش ریش بیش کنذ و آرزوی ملك براذررا با براذر و فرزندرا با پذر بذ اندیش کنذ، مثل: اَلْمُلْكُ عَقِیمٌ وَ لَا اَرْحَامَ بَیْنَ ٱلْمُلُوكِ وَ بَیْنَ اَحَدٍ، نباید که ازین سرو آزاذ که سلطانرا داماذست[2] شاخ فتنهٔ بیرون جهذ یا فرخ آفتی زایذ که از روی حسد پای از حدّ بندگی بیرون نهذ لشکری آرایذ

(١) من مقالة یعقوب بن اسحٰق الکندی یعظ بها ابنه (رك بجواشی چهار مقاله از میرزا محمّد قزوینی ص ٢٠٦) (٢) یعنی ملك فخر الدّین بهرامشاه، رك بمابعد

f 90a مرتّب داری از تایید یزدان * همه مقصودها مالی و جاهی
مقرّر بادت اندر دست اومید * مراد و کام دل چندانك خواهی
پناه دین و دولت درگه تست * که دین پرورته و دولت پناهی
عطایت‌را تناهی نیست ماذا * نهایت چون عطایت بی تناهی

و از احکام طالع این شهریار در جهانگیری این مبدا نموداریست و از کشوذن او فاتحهٔ فارس و شیراز و خوراسان و عراق و بر اطلاق جمله آفاقست، شعر:

برطاهر ار بطاهر ارمن تاختی * در یسر سیاستی بجارا نمودهٔ
مّت خذایرا که نجشّم بذان دیار * ار نصرت خذای تعالی نمودهٔ

و خاطر عاطر این پادشاه مقبل غیاث الدّین عادل که مرجع و ملاذ دین و دانست چون بر آن واقفست که مردم بندهٔ درم و دیارند که اَلإنسانُ عَبیدُ(۱) اَلإحسانِ قاعدهٔ اَجمع کَلمَکَ یَتبَعکَ(۲) سگ‌را گرسه دار تا از پی تو دوذ منسوخ گردست و کان کان زر می نخشد و جهان جهان بلشکر می دهذ، و اگرچه پادشاه باید که عان احسان کشیده دارد تا لشکر خدمت کند و نعمت بریشان فراخ ندارد که ارو بی یار شوند(۳) و تنگ بیز ندارذ که برمند عرصهٔ اومید فراخ و عان عطا تنگ می دارد و بر وجه اقتصاد می رود این شهریار کامکار درم و دیار حوار گرفته است و لشکررا بلطف گفتار و حس دیدار خدمتکار ساخته و چندان احسان در حقّ ایشان می فرماید که ار بن سی و دو دندان بشکر آن خدمت این آستان واجب می داند که این دولت جاودان بماذ، شعر:

نوبی که دولت تو جاودان بخواهد ماند
که جاودان بتو ملك جهان بخواهد ماند

---

(۱) در حاشیه بطور نسخهٔ بدل: منع (۲) من امثال العرب ارکَ مکاب المنطرف للابشیهی ج ۱ ص ۲۷) (۳) بی‌آ بشوند

بر منبر معرکه بخواند ٭ منشور اجل زبان خنجر
جان از تف تیر موش دندان ٭ چون گربه برون جهد ز چنبر
شمشیر ز خون تازه سازد ٭ بیمارے ملک را مزوّر
جوشن بینی گسسته در خون ٭ همچون ماهی بسرکه اندر f. 89b
از آتش تیغ پای کوبان[1] ٭ می آید مرگ چون سمندر
بندد رمحت بدست نصرت[2] ٭ بر گردن کارزار زیور
گردد ز هزیمتی تیغت ٭ در هاویه تنگ جای آذر
بر خوان هلاک دشمنانت ٭ سازند ز لقمهٔ عنا خور
یك قوم چو کاسه داغ بر دل ٭ یك قوم چو کوزه دست بر سر
آنرا که درین خلاف باشد ٭ گو رَو بمصاف شاه بنگر
تا مغز مخالفانش بینند ٭ خرمن خرمن بکوه و گردر
ای غمگینان ز تو بشادی ٭ وے درویشان ز تو توانگر
کاری کردی که هیچ دانا ٭ در دولت تو نداشت باور
کارے دگرست از پی آن ٭ اِنْ شاء الله شوذ میسّر
در مدح تو هرچ بیش کوشم ٭ اندیشه نمی شوذ مدوّر[3]
عاجز شوم و فرو گذارم ٭ نیکو باشذ سخن مقشّر[4]

از سخن کهتران بدعای مهتران باز آییم و از ستاره بآفتاب پیوندیم و ذکر شمشیر جان سپر این شیر جان شکر پاذشاه مقبل غیاث الدّین عادل علم مایه حلم پیرایه سمند تاز کمند انداز مهرتاب سپهر شتاب قضا شکنجه قدر پنجه خورشید رنگ جمشید جنگ پیش گیریم، سلطانی که پنج نوبهٔ ملکش بر هفت گردون می زنند و ملك جهانرا بذو فال آفریذون می زنند و از عهد هایون او پاذشاهان روی زمین لاف داذ و دین می زنند، شعر:

زهی در حلّ و عقد پاذشاهی ٭ ترا فرّ ایزدی نصرت آلهی

(١) پای کوفتن کنایه از رقص کردن و پای کوبان آمدن یعنی رقص کنان آمدن،
(٢) نَ: نفرت (٣) نَد: مکرّر (٤) نَد: مقصّر،

f 89a ار ما پذیر جان اگرچه ٭ در خورد تو نیست این محقّر
خر روح امین مگس نباشد ٭ آنجا که لب تو گشت شکّر
از خشك لب عمادی آخر ٭ نسو عرلی چو چشم او تر
تا نارهٔ کند حکایت تو ٭ در بارگه شه مظفّر
سلطان سپهر قدر طغرل ٭ کز قبّهٔ داش است برتر
حالك در اوست چرخ اعظم ٭ عشر کف اوست بحر اخضر
خروست زمانه ملك او کل ٭ مادست ستاره قهر او نر
ای طبع ترا وفا محاهر ٭ وی دست ترا سخا محاور
هر چند شود ز تنگ نصیبان ٭ رحسارهٔ طبع من مرعفر
پُرسم ز عدوت بیم بیتی ٭ انجیر[1] فروش‌را چه بهتر
تو آمده از برای ملکی ٭ هرکس ز برای کار دیگر
در سنگ ز آتش از پرسی ٭ مدح تو چو آب خواند از بر
روزی که جهان شاد پیشه ٭ در سر گیرد ز خاك چادر[2]
بر هم کوبد کُرد گیران ٭ مانند جبال روز محشر[3]
از دود چنان شود که گوئی ٭ شیر علمست شیر مجمر[4]
نگذارد[5] گوسفند گردون[6] ٭ از شعلهٔ گرز گاو پیکر

---

(۱) یعنی رئیس (anus) هم آمده است (رك به فرهنگ انجمن آرا) و ظاهرًا اینجا همین معنی دارد (۲) از آنچه در ما بعد است واضح گردد که درین بیت اشاره است بروز وبا به روز محشر، یعنی روزیکه از ناحیهٔ سواران روی جهان از گرد و غبار پوشیده شود (۳) گُرد گیر یعنی شجاع دلاور کرمنه (فرهنگ شعوری)، یعنی روز معرکه دلیران مصادم شوند چنانکه کوهها روز محشر، و در مصراع ثانی اشاره است به آیه وَ إِذَا الْجِبَالُ نُسِفَتْ (مرسلات ۷۷، ۱)، ن‌آ بجای جبال «جبال» دارد،
(۴) شیر علم تصویر شیر که بر جامهٔ علم دوزند برای هیبت ناظرین (بهار عجم)، و مراد از شیر مجمر گویا شکل شیر است که بر روی مجمر می ساخته اند پس معنی است که از بس دود که از میدان وغا برخیزد حالت چنان شود که شیر علم سیاه گردد راست چون شکل شیر بر مجمر که از دود مجمر سیاه گشته باشد، و الله اعلم
(۵) ن‌آ نگذارد (۶) ظاهرًا مراد از بُرج حمل (Aries) است،

سُرخی مغرب خبر داذ بهنگام شام
کز سر شمشیر شاه خلق زحل بسملست
تا گذران شذ زمین تا[۱] بدر او رسیذ
زآنك ز بس نام و بانگ ره گذرش مشکلست
زاذهٔ چرخش بخوان[۲] زاذهٔ[۳] او دان خرذ
تا شنوند از تو آنك فعل کم از فاعلست
مدحت شاه جهان هست فزون زین و لیك
در ره وهم این سخن باز پسین منزلست

قصیده[۴]

ای زلف و رخت سپهر و اختر * وی روی و لبت بهشت و کوثر
گویان ز پی تو ما دل و دل * جویان ز تو نزد ما زر و زر[۵]
طوطیّ سیاه کاسه در لب * طاوس سپیذ کار در بر[۶]
عشقت برهٔ دو ماذر[۷] آمذ * هرگز نشوذ نزار و لاغر
اے دوستی رخ تو مارا * آیذ ز غم تو بوے ماذر
بر یك ذرّه ز خاك پایت * شذ دار الملك جان مقرّر

(۱) ایضاً : چون (۲) ایضاً : مدان (۳) ایضاً : دادهٔ (۴) رك بدیوان عمادی نسخهٔ برتش میوزیم (Or 298, ff. 148—156) (۵) یعنی ما از پی تو دل میگوئیم و دل از جانب تو نزد ما زر می جوید : گویان ز پی تو ما دل (وقف)، و دل ز تو (از جانب تو) نزد ما جویان زر، (از میرزا محمّد قزوینی) (۶) سیاه کاسه کنایه از بخیل باشد (برهان) و سپید کار کنایه از بی شرم و بی حیا و منافق (فرهنگ فولرس)، یعنی تو در لب طوطی داری یعنی خطت تازه دمیده است، و در بر (یعنی در تن و در زیبائی و جلوه) مانند طاوس هستی، وصف طوطی بآنکه سیه کاسه است مراد از آن وصف معشوق است ببخل در کلام یا بخل در بوسه و وصف طاوس (یعنی خود معشوق) بسپید کاری مراد از جفاکاری و دو روئی اوست (میرزا محمّد قزوینی) (۷) یعنی برهٔ که دو مادر اورا پرورش کرده باشند

حجّت خسرو بذو تیغ نگوید از آنك
(۱)حق که بی حجّتست(۱) مشتبه و باطلست
در سر او فضله یست کز هوس ملك خاست
مادّهٔ آن فضله‌را گُرز گران مُسْهِلست
گرچه فرو اوفتاد چرخ ز پرگار عقل
در خط فرمان شاه خارج او داخلست
رای متینش بدان تا توانی شناخت
کآنك درین دولتست تا چه حد مقبلست
عمر درین مملکت باژ پذیرد ز حرم
ز آنك دل شهریار با کرم شاملست
ظلم سیاه آستین دست (۲)سپید آحنست(۲)
نیست پذیدار از آنك خنجر او حایلست
چرخ حوادث سگال از(۳) ستد و داد عشق(۴)
بر سر کوی قضا از کف او سایلست
بحر نماند بذو زآنك بحر کفش
کند احضر چو کف در طلب ساحلست
تا ز سر خصم ساخت آتش تیغش سپند
(۵)از روش روزگار چشم مدار(۵) زایلست
خسرو کسری غلام داند کز شرق و غرب
بنده عمادی بشعر خوبترین قایلست
شعر بلند آورد لیك درین بارگاه
عذر صعود شهست زآن سخنش نازلست

(۱—۱) لیپ حق که نه با حجّتست (۲—۲) ایضاً بیساحست
(۳) ایضاً: در (۴) ایضاً: خویش (۵—۵) ایضاً چشم مدار روزگار از سر آن

اوقاف بسبب استیلای ظَلَمَه در عراق خَلَلی یافته است خداوند عالم پادشاه بنی آدم غیاث الدّین خَلَّدَ اللهُ مُلْکَهُ رعایت حقوق اسلاف کند و عمارت آن اوقاف کند و احیای خیر ایشان و نشر ذکر فرماید اِنْ شَاءَ اللهُ، و امیر عمادی اگرچه بملك مازندران اختصاصی داشت و لقب او از عماد الدّولة فرامرز شاه مازندران مُنبی است عظمت از شاعری حضرت سلطان یافت و اوّل دیوانش مدح سلطانست چند شعر او آورده می شود، قصیده[۱]:

کار خرد ساختست کام هنر حاصلست
هیچ بهانه نماند شاه جهان طغرلست
نیست زمانه ز نقص خشك لب و تر مژه
ز آنك تر و خشك او ملك شه کاملست
خاك نجنبد ز باد ملك چنان ثابتست
آب نکاهد ز نار شاه چنان عادلست
خسرو گردون کمند طغرل عرش آستان
کز تبش خشم او نوش چو سم قاتلست
مدحت اورا چه حد کز شرف و قدر او
عقل شریعت پذیر[۲] صیقل آب و گلست
کار فلك یکدلست در صف پیمان او
روز بر آن مذهبست از پی آن یکدلست
گنج و سپاهش بسیست نز قبل روز عجز
زوست تمامی او گنج و سپه فاضلست
آنك بدرگاه او بندهٔ بنده[۳] بوذ[۴]
آرزوء تخت شاه در دل او چون سِلست

(۱) رك بلباب الالباب عوفی طبع پروفیسور برون ج ۲ ص ۲٦۲—۲٦٤
(۲) لباب الالباب بطور نسخهٔ بدل: بدین (۳) لباب: بندش، (٤) ایضاً: نبود،

طفر و هزیمت روی می نمود[۱]، یك نوبت در هزیمت بجانب خورستان می رفت خواجه قوام‌را بر در لیشتر بیاویخت که سر گردانی خودرا سبب او می دانست[۲]، مثل اَیُّ مَلِكٍ اَسَاءَ اِلَی حَبْشِهِ وَ حُسْنِهِ اَحْسَنَ اِلَی عَدُوِّهِ وَ ضِدِّهِ[۳]، هر ملك که با لشکر و حشم بد کند احسان در حقّ دشمن خود کند، و عظمت سلطنت از نیکوداشت رعیّت باشد و چنان پادشاهان ٥ دیندار از علمای بیدار و رعایای بی آزار بودند، شنیدم که عمادی[٤] که از شاعران او بود بر عنّادی قصیدهٔ می خواند که شعر[٥]

ره می روم و دیده برهر می رسد * کان می کنم و تیسه بگوهر می رسد

عنّادی بر سر منبر بود عمادی بدین بیت رسید که:

بر آستان جاه تو چرخ از بداد بوس * عدلش قبول کن که مگر بر می رسد ۱

عنّادی گفت امیر عمادی هر آرزو که دارد بخواهد، عمادی ملازم قاضی‌را با خود داشت گفت هزار دینار سرخ قرض محبوس و موکّل است وجوه قرض می باید، عنّادی سر فرو برد یکی از مریدان گفت شود، عنّادی سر بر آورد گفت امیر عمادی چو هزار دینار با قرض دهد فردا دیگر قرض ماند خته بخورد، مریدی دیگر گفت هزار دیگر شود و عمادی ناشود، ۱۰ مدح شاعر گوی با همّت عالم با ارادت محلی، و این همه از اقامت عدل و نشر فضل پادشاه و سلطان وقت باشد و تربیت علما که اساس دین و دولت و اسلام و ملّت بدیشان راسی و راسخ است و نقوت و تربیت ۲۰۸a ایشان از لوازم واجبات و توابع مفترضات، و این مقدّمات سیرت سلطان عادل بود که در همدان مدرسه فرمود و نام دعاگوی صدر امام و حبر ۲ علام علاء الدّین محمد الاسلام ملك العلماء استاد الملوك و السّلاطین شهور امرور در آنجا مدرس علم و تعلیم انواع فضل مشغولست، و اگر

(۱) رك به آ در حوادث سه ۵۲۲ و ۵۲۸ (۲) رك به رتن ص ۱۶۹—۱۶۹
(۳) ص ۱۵۸ ۲ (٤) رك ص ۵۷ ح ۱ در ساس (٥) دیوان عمادی نسخهٔ
پرس میورم (۱۶۰—۱۵۱ ۱۲ ۲۰۵ ۲)

گفت کین بر دل تو[۱] شید ترست * شاه سلطان نشان همی بخشد
گفتمش تا کی این توان بخشید * گفت تا می توان همی بخشد
دُر چو ابر بهار می بارد * زر چو باد خزان همی بخشد
آنچ کان ذرّه ذرّه بخشد شاه * کاروان کاروان همی بخشد
جاودان باد زندگانی شاه * تا چنین جاودان همی بخشد
عمرش از عمر نوح افزون باد * تا ز طوفان امان همی بخشد

السّلطان المعظّم رکن الدّنیا والدّین ابو طالب طغرل بن محمّد بن ملکشاه یمین امیر المؤمنین

سلطان طغرل بن محمّد پادشاهی سرخ چهره محاسن تمام تُنُك ذوابه
f. 87b دراز قامت باعتدال پشت و یال بسته بر و سینه پهن، مدّت عمرش بیست [و] پنج سال وفاتش بدر همذان در محرّم سنة تسع و عشرین و خمس ماية[۲]، مدّت پادشاهی سه سال،[۳] عدل و سیاست و حیا و حمیّت و کرم و شجاعت[۴] بر اخلاق او غالب بوذ و از هزل و فواهش دُور، مثل: مِنْ اَعْوَدِ اَلْغَنَایِمِ دَوْلَةُ اَلْاَکَارِمِ[۵]، دولت کریمان از غنیمتهای جهانست، و در مدّت ایالت محمود او در خدمت عمّ سلطان اعظم بوذ بعد از وفات محمود سلطان سنجر ولایت عهد بذو تفویض کرد[۶] و چون بعراق آمذ میان او و برادرش مسعود چند بار مصاف بوذ و از جانبین

(۱) نَا: بو (۲) بقول زَن سال وفات او ۵۲۸ است و مدّت پادشاهی دو سال و یك ماه (زَن ص ۱۷۲)، قال آ «کان مولده سنة ۵۰۲ فی المحرّم و وفاته فی المحرّم من هذه السنة (ای سنة ۵۲۹)» (۳) مصنّف اینجا بر خلاف عادت اسماء وزراء و حجّاب را ذکر نکرده است، جت که مأخذ آن بکلّی همین کتاب است. اینطور دارد: وزرای او [یعنی وزرای سلطان طغرل] الوزیر قوام الدّین ابو القسم الدّرکزینی، الوزیر شرف الدّین علی بن رجا، الحجّاب منکوبرس، توقیع او در رسالهٔ جوینی: اِعْتَضَدْتُ بِاللّٰهِ وَحْدَهُ؛ (۴) نَا: سجاعت (۵) فق f. 23b (۶) زَن ص ۱۵۸

کف او اسر شکل می سازد • دل او بحر سان همی بخشد
حکم اورا قدر ز روے نفاذ • سرعت کُن فکان همی بخشد
قلم اوست لوح محفوظ آنك • روزے انس و جان همی بخشد
زهرهٔ بحر و کان همی بچکد • زآن عطا کان سان همی بخشد
فضلهٔ خوان اوست ایلك فلك • سر ملوك جهان همی بخشد
سایهٔ ایزدست در بخشش • لاجرم همچنان همی بخشد
آنچ بخشد بعمرها گردون • در کم از یك زمان همی بخشد
ملك بخش است بر عبید و خدم • ملك خاقان و خان همی بخشد
تیغ و کلکش همین دو کار کند • این همی گیرد آن همی بخشد
باج طمغاج خان همی خواهد • حمل هندوستان همی بخشد
قطرهٔ از لعاب حلم وے است • آنچ مُنح آشیان همی بخشد
ذرّهٔ از خیال حشم وی است • فتنه کآخر زمان همی بخشد
تیغ بیلوفریش دشمن را • کسوت ارغوان همی بخشد
سگ از اندام خصم سگ صفتش • استخوان استخوان همی بخشد f 87a
همه بخش است می نشاید گفت • که فلان یا فلان همی بخشد
آنچ از انگشت او فرو افتد • آسمان صد قران همی بخشد
آدمی را دعاے او مرصست • زآن خدایش زمان همی بخشد
تیغ او آخته عدو رسته • تا بدان که جان همی بخشد
زوذ بینم ار توانر فتح • که مَلِك سیستان همی بخشد
دست جودش نگر که ار سر فضل • زر براویدیان همی بخشد
اطلس آتشی همی بُرّد • قصب و پرنیان همی بخشد
باذپایان آسمان هیکل • همچو کوه روان همی بخشد
بست از سیم بوه بخشش شاه • کنج نوشین روان همی بخشد
با خرد گفتم ار ملوك جهان • کیست کو دخل کان همی بخشد

دعاگویانرا در پیش تخت او ی نشاند، و چنین
این دولت قرب هزار فرسنگ پیمود و تقرّب بدین حضرت نمود و سر
بر عتبهٔ مکارم و معالی نهاد و از آنجا تتبّع رزق مفقود ی کند تا مواهب
صنایع نا محصور نـا محدود مسعود و مجدود گردد، از کرم فیّاض
خداوند عالم پادشاه بنی آدم غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو عزّ نصرهٗ
سزد که در تقریب داعی تقرّب بحق تعالیٰ نماید و حقّ هجرت و رحلت
او رعایت کند که ملتجی و مرتجی است، و محافظت چنین حقوق در
ذمّت کرم لازم آید، و رای اعلی در اصغای سخن او [و] اجابت ملتمس
او و ایراد در زمرهٔ ثقات خدم و کفات اهل قلم و دعاگویان دیگر از
علما و همنشینان از صُلحا موفّق و مؤیّد باد و بنده بدین ابرام معذور و
مغفور، و شهریار کامگار تیسیر آنچ دیگرانرا عسیر نماید بیك لحظه فرماید
و تقریب آنچ از قصورشان[1] بعید آید بیك لحه فرماید، شعر:

وَ إِنَّا لَمْ يَكُنْ مِنَ ٱلرِّزْقِ بُدٌّ ۔ فَلْيُتَبَّعْ مَطَالِعُ ٱلْإِقْبَالِ

و چون سایهٔ الله پادشاهست و جهانیانـرا پناه این بارگاهست درین
عالم اسباب وسیلت منال و سبب تحصیل مال بحوالت ملك ذو الجلال
ازین معدن اقبال کنم که آنچ محمود بقلادهٔ سگان ی کرد غیاث الدّین
کیخسرو بدوستان و بندگان ی بخشد و آن خود چیست هر روز هزا
چندان و مایهٔ ده کان ی بخشد، و درین قصیده ذکر[2] پادشاهی و
و کرم و مروّت و بخشش و صلت او شمّهٔ بگویم، [قصیده]:

گر کسی فیض جان همی بخشد ۔ شاه گیتی ستان همی
پادشاه جهان غیاث الدّین ۔ که روانرا روان همی بخشد
شاه غازی خدایگان ملوك ۔ کامگار و جهان همی بخشد
آن قـدر قدرت قضا قوّت ۔ که فلکرا توان

(۱) کذا فی نآ و لعلّه تصوّرشان (۲) نآ اینجایك واو زیادی دارد

چیرهاست و آخرت بهتر هر دو سراست، از بسیاری مباشرت علّتهای مُزمن بر آن سلطان مستولی شد، و شعبی عظیم بشکرد [و] بور و سگ شکاری و باز و کبوتر داشت حمله بقلادهٔ زر، بعد از وفات پدر سنهٔ احدی عشر[ة] و خمس مایة بر تخت بنشست و چون عمّش سلطان سنجر بعراق آمد بعد از هشت ماه با او مصاف داد و شکسته شد عمّ اورا بار خواند و بسواحت و بسلطنت عراق بشاند[1] و مهملك خاتونرا دختر خود بدو داد و از خوراسان با اهبتی تمام و مهدهای مرصّع و پیلان بعراق فرستاد، مثل: مَنْ تَصَرَّفَ عَلَىٰ حُكْمِ ٱلْمُرُوَّةِ دَلَّ عَلَىٰ شَرَفِ ٱلْأُبُوَّةِ[2]، کارها بر مقتضای مروّت کردن دلیل شرف ابوّت باشد، بزرگ زادگان چنین کند، و چون مهملك بماند امیر ستی خاتون مادر گوهر نسب‌را بفرستاد[3]، و سلطنت محمود ممکّن شد و اعلب مقام او اصفهان بود و بغداد، یك نوبت میان او و امیر المؤمنین المسترشد f 86a باللّه وحشتی پدید آمد و کار بدان انجامید که بغدادرا حصار داد و بستد و با خلیفه مصالحت رفت[4]، مبارك سایه پادشاهی بود و خادمان بسیار داشت بحکم آنك در سرای زنان بسیار بنشستی، خادمان او همه بدولت رسیدند و بزرگ شدند، و سلطان بر احوال دیوان و اقطاعات امرا وقوف داشتی و هر وقت از ور ر و مستوفی عرض باز خواستی و هیچ احوال برو پوشیده نبودی[5]، و وارث ملك و تخت او و دارندهٔ فرّ و بخت او سلطان قاهر عظیم الدّهر ابو الفتح کیخسرو بن السّلطان قلج ارسلان خلّد اللّهُ مُلْكَهُ ازو بیدار تر و جهاندار ترست، و مبارکی سایهٔ او از در بغداد بهمدان کار می کند و بدکانرا بدولت می رساند و

(۱) رك بعض ۱۶۹ — ۱۷ در متن (۲) من f 94a (۳) حتّ مهملك خاتون در سنّ هفت سالگی ازرد خواهرش‌را امیر ستی خاتون مادر گوهر نسب نمای او فرستاد، رك سیر بسکرهٔ دولتشاه طبع لندن ص ۱۲۱، غمخ نمازی‌را در مرثیهٔ مهملك خاتون اشعار است (کتاب مذکور ص ۶۴—۶۵) (۴) رك برای شرح آن به ۱۱ در حوادث سنهٔ ۵۲۰ و رت ص ۱۵۲ (۵) رك به نکت و رص و حس در ذکر سلطان محمود

الحاجب ارغان، از سلطان محمود در آل سلجوق با معنی و درّاك تر نبود و بر دقایق امور هیچ پادشاه چون او وقوف نداشت، مثل: يُسْتَدَلُّ عَلَى عَقْلِ ٱلرَّجُلِ بِقَوْلِهِ وَ عَلَى اَصْلِهِ بِفِعْلِهِ فَمَا اَفْحَشَ حَكِيمٌ وَ لَا اَوْحَشَ كَرِيمٌ[1]، سخن بیان عقلست و کردار آثار اصل، کریم از آزار دور بوذ و حکیم از فحش گفتار نفور، صورةً و معنًی مجموع خلال کمال و خصال پسندیذه بوذ، عمرش وفا نکرد و ایّام مساعدت ننموذ و از مکر دهر نرست و از نیش قهر نجست، وفاتش در یازدهم شوّال سنة خمس و عشرین و خمس مایة، شعر:

(چنین آمذ این چرخ ناپایدار * ندانذ همی لشکر از شهریار
همی بدروذ پیر و برنا بهم * ازو داذ بینیم و هم زو ستم)[2]
(جهانرا چنین است آیین و دین * بماندست[3] همواره در[4] به گزین
یکی‌را ز خاك سیه برکشذ * یکی‌را ز تخت کیان درکشذ
f. 85b نه زین شاذ باشذ نه زآن مستمند * چنین است رسم سرای گزند)[5]
جهانرا چنین است آیین و سان * بگردذ همی زان بذین زین بذان[6]
چنین دان که یکسر برینست و بس * بلندے و پستی نمانذ بکس
(اگر مرد برخیزذ از تخت بزم * نهذ بر کف دست جان‌را برزم
زمین‌را بپردازذ از دشمنان * شوذ آمن از رنج اهرمنان
شوذ پاذشا بر جهان سربسر * بیابذ سخنها همه در بدر
شوذ کارگر دست یابذ فراخ * کنذ گلشن و باغ و میدان و کاخ
نهذ گنج و فرزند گرد آورذ * بسی روز بر آرزو بشمرذ)[7]
(شوذ خاك و بی بر شوذ رنج او * بدشمن بمانذ همه گنج او
نه فرزند ماند نه تخت و کلاه * نه ایوان شاهی نه گنج و سپاه)[8]

مثل: اَلَذُّ ٱلْاَشْيَاءِ ٱلْعَافِيَةُ وَ اَفْضَلُ ٱلدَّارَيْنِ ٱلْبَاقِيَةُ، عافیت خوشتر

(١) فق f. 118 (٢) رك بص ١٤٨ س ١٥—١٦ در سابق (٣) شه: نماندست
(٤) شه: بر (٥) شه ص ١٠٢٨ س ٤—٦ (٦) ایضًا ص ١٠٢٩ س ٢٦
(٧) شه ص ١٧١١ س ٢٠—٢٤ (٨) ایضًا ص ١٧١٢ س ٢—٣

[٤]

اندیشهٔ اسقام چون حرم[1] کنیم * وهن[2] همه دشمان بیك حرم[3] کنیم
تا چرخ چو تا اسر اکر رزم کنیم * گردون سُم اسپ چو خاورزم کنیم[4]

[٥]

آخر غم عور ار دل ما دُور شود * ویں نام هجر دوسان سور[5] شود f 80a
لشکر کس کردون چو در آید بحمل * فرمان ده گیتی بساور شود[6]

السّلطان مغیث الدّنیا و الدّین محمود بن محمّد بن ملکشاه یمین امیر المؤمنین

سلطان محمود پادشاهی بود گرد روی بچهره سرخ و سپید کرد محاس ربع القامة قوی بازو مناسب اعضا، مدّت عمرش بیست و هفت سال، ۱
مدّت پادشاهی چهارده سال[7]، و در پادشاهی بکو سیرت بود، [مثل] اَلْبِشْرُ اَوَّلُ اَلْبِرِّ[8]، گشاده و باره روی اوّل نکوبست، رسا صورت لطف طبع خوش سخن شیرین بدله موروں حرکات بکو خطّ و بیکو عبارت بود[9]، بوقت او اِعْتَصَمْتُ بِاللّٰهِ، وزرای او الوزیر رئیس الدّوله ابو منصور[10] الفیراطی، الوزیر کمال الدّین الشّهرمی[11]، الوزیر ۱۵
شمس الملك عثمان بن نظامه، الوزیر قوام الدّین ابو القسم[12]، الوزیر نوشروان بن خالد[13]، الحاجب محمّد بن علی بار، الحاجب طغان برك،

(۱) ولَ حرم (۲) ولَ وهن (۳) ولَ عرم (٤) کلّتاب طبع لکهنؤ ص ٥٤١ (٥) ولَ سور (٦) کلّتاب طبع لکهنؤ ص ٥٣٩ (۷) وکامل وابن خلکان ۱۲ سه و ۹ اشهر و ۲ یوماً (آ ح ۱ ص ٤٧١) (۸) فی f 13b
(۹) ولَ به آ ح ۱ ص ٤٧١ و رَ ص ١٥٥ (۱۰) آ و رَ امروده اس اورنر ابی شجاع (۱۱) رَ کمال الملك ابو محاسن علیّ بن احمد الشّهرمی (ص ١٢٦)
(۱۲) ولَ بن ١٦١ ح ٩ در سامی (۱۳) ولَ مرجمهٔ حال او در دباچهٔ رَ از هوس، لب و کتب او شرف الدّین ابو نصر

هم در مدح و ثنا گوید[۱]

ای زمان فرع زندگانی تو ، زندگانیت جاودانی باد
وی جهان شادمان بصحبت تو ، همه عمرت بشادمانی باد
امر و نهی تو بر زمان و زمین ، چون قضاهای آسمانی باد
بر در و بام حضرت عالیت ، که بهشتش بنای ثانی باد
روز و شب خدمت قضا و قدر ، پرده داری و پاسبانی باد
با فلک مرکب دوامت را ، هم رکابی و هم عنانی باد
خضر و اسکندری بدانش و داد ، شربت آب زندگانی باد
تو توانا و نا توانی را ، با مزاج تو ناتوانی باد
تا بپایان رسد جوانهٔ[۲] پیر ، جاه و بخت ترا جوانی باد
هست فرمانش بر زمانه روان ، دایش همچنین روانی باد
ملك و اقبال و دولت و شرفش ، این جهانی و آن جهانی باد

این دو بیتیها انوری در مدح گفت

[۱]

ای گوهر تو خلاصهٔ عالم کل ، باد از تو دو قوم‌را دو معنی حاصل
چون آب نکوخواه ترا حکم روان ، چون لاله بذاندیش ترا سوخته دل[۳]

[۲]

شاها بخذایی که ترا بگزیدست ، کر ملك چو تو خذایگانی دیدست
الّا توکه بوذست که صذ باره جهان ، روزان بگرفتست و شبان بخشیذست[۴]

[۳]

با چرخ همیشه هم عنان رانهٔ ، بر ماه غبار موکب افشانهٔ
آدم پذر منست و زو فخرم نیست ، ز آنست که تو براذرم خوانهٔ

(۱) کلّیّات طبع لکهنؤ ص ۶۲۲ (۲) ن‌ك: زمانه (۳) کلّیّات طبع لکهنؤ ص ۵۲۹

رایت ار هرج نام هستی یافت • دادن و دند[1] و داد نگزید[2]
نسر سنج ملك نگرفته • نسر تاریانه محشیده
بد نهٔ ار انوری در خواسند ار مستی نوانست گفتن بدر آن خواهد[3] 84a
خسروا گوهر ثنای ترا • حز بالماس عقل نتوان سفت
کردی ار عقل داشت صحن دماغ • جان بحاروب هست تو نرفت
نظم اندر نحاب عمر نماند • حرم اندر حلاب شرم نخفت
حرمتم بر بدیهه خار نهاد • تا نباغ بدیهه گل نشگفت
خود تو انصاف من بده چو می • چون توئی را ثنا نواند گفت

قطعهٔ اُخرَی فی المدح[4]

باش رای سایهٔ یزدان • منت آسمان باطل کرد
آنچ با من ز لطف کرد امرور • در بهار آسمان با گل کرد
کرمش پای‌مرد کس مرا • شرف دست بوس حاصل کرد
خدمت خاك درگهش همه عمر • جان من بده در همه[5] دل کرد

سلطان سنجررا در برم با انوری خوش شد و بلطفها کرد این قطعه بشکر آن گوید، [قطعه][6]

انوری‌را خداوندان جهان • پیش خود خواند و دست داد و نشاند
باده فرمود و شعر خواست ازو • وندر آن سخن کرد و دُر افشاند
چون مستی برفت بار دگر • کس فرستاد و پیش خویش خواند
همه بگذار این سه بس که ملك • نام او[7] بر زبان اعلی راند
پیش ازین در زمانه دولت نیست • هیچ نامش بر[8] زمانه نماند

(۱) ن‌لَ دین (۲) نَا نکرده (۳) رلَ به کلیات انوری طبع لکهنؤ ص ۶۷ (۴) رلَ به کلیات انوری طبع لکهنؤ ص ۶۵۹ (۵) ن‌لَ همه (۶) کلیات انوری طبع لکهنؤ ص ۶۶۱ (۷) ن‌لَ من (۸) ن‌لَ در

تا بپایش زمانه[1] خار سپرد . تا بدستش زمانه مار کرفت
روز هیجا که از مرادهٔ امل . موکبت شکل لاله زار کرفت
کارزار اژدهاهز سهمت . صورت قهر کردکار کرفت
اژدهب تو شیر کردون را . آب ناخورده پیش نار کرفت
فتنه‌را ز آرزوی[2] خواب امان . هوس کوک و کوکنار کرفت
ای بخواری فتاده هر خصمی . تاکه تیغ تو کار خوار[3] کرفت
خصم اکر غرّه شد بهستی ملك . چون دماغش ز می بخار کرفت
پای در دامن امل پداشت[4] . دامن ملك پابدار کرفت
ملك در خواب غفلتش بکذاشت . ملکی چون تو هوشیار کرفت
خیز اورا رای صوح دولت کن . دین که خصمانرا خمار کرفت
تا در امثال مردمان کویند . دی چو بکذشت حکم پار کرفت
روزکار تو باد در ملکی . که نه کیتی نه روزکار کرفت

قطعةٌ فی المدح لِلأنوری[5]

ای خذابت پادشاهی خلق . از ازل تا ابد پسندیده
ابد از کشت زار مدّت تو . خوشهٔ عمر[6] جاودان چیده
آب روی خذابکانی تو . خاك ز آدم بتیغ بخریده
ابر عدلت که عافیت قطرست . سایه بر کاینات پوشیده
فتنه از بیم بخت بیدارت . شب فترت[7] بخواب نا دیده
کوش چرخ از صدای نوبت تو . جز نوای نشاط نشنیده
آفرینش بچشم همّت تو . التفات نظر نیرزیده

---

(۱) نکَ: ستاره (۲) نآ: آب روی (۳—۳) نکَ: کاثر خصمی تو خار
(۴) نکَ: بند است (۵) کلّیّات انوری طبع تبریز ص ۲۲۱ (۶) نآ: عمرت
(۷) نکَ: فطرت

این قصیده انوری در مدح حضرت گفت[1]

ملکت بر ملک قرار گرفت . روزگار آخر اعتبار گرفت
سنج اقبال بار نشو نمود . شاخ اقبال[2] بار بار گرفت
مدّتی ملک در تزلزل بود . عاقبت بر ملک قرار گرفت
مَلِک مُلْک بخت تاج ملوک . کز بمین ملک در یسار گرفت
آنک ملکی[3] بملک سوار بداد . و آنک ملکی بملک سوار گرفت
f 83a صبح بیعت چو از بیام بتافت . آفتاب آسمان حصار گرفت
عکس برمش چو بر سپهر افتاد . حالهٔ زهره رو بنگار گرفت
زرم اورا فلک تصوّر کرد . ساحتش تبع آبدار گرفت
بزم اورا زمانه باد آورد . فکرتش نقش نوبهار گرفت
سایهٔ حلم بر زمین افکند . کوهر خاک ازو قرار گرفت
شعلهٔ باس بر اثیر کشید . کند چرخ ازو شرار گرفت
ملکا خسروا خداوندا . این سه نام از تو افتخار گرفت
نه انگشت حدّ[4] و قصر قضا . چرخ خود ترا شمار کرفت
نه معمار کلّ و خرد قدر . بار حلم ترا عیار گرفت
همه عالم شعار عدل تو داشت . ملک عالم همان شعار گرفت
پای ملک استوار اکنون گشت . که رکاب تو اسوار گرفت
چند دور از سر خطا بنی . ملک ارس خطّه[5] کرکنار گرفت
تحل آنک بقدر بار آمد . سر بخت تو در کنار گرفت
سایه بر کار خسم بنگندی . گرچه بر اندازه بیش کار گرفت
فتنه بی ضرورتی دو سه دور . انتقادی بناحتیار گرفت
گوشهٔ از جهان بدو بگذاشت . گوشهٔ تخت شهریار گرفت

(۱) کلیات انوری طبع سنگی ص ۴۴–۴۵ (۲) ن‌لـ اقبال (۳) ن‌لـ گفتی
(۴) ن‌بـ بمدّ (۵) ن‌بـ خطه

باغ عمر تـ
خطبهارا زبـان
مدّت لازم ز
سکّهـارا دهان
در جهان ملك
انوری این قصیده
عقب بر ملك سلیـ
ملکا مملکتـا غ
ساحت آسمان ز
حشمت از حشمت
هر چه قایم بذ
روز مَی خوردن
اشهب روز و
گرهی کـان
زرهی کـان ق
هرچ در تختهٔ
ای چو عنقا ز
ای چو کیوان ز
از پی آنك
چشم ایّـام بـ
در جهان گر
ور حُطام زما
تاکه فرجام
همه کاریت از

بهاری
بذکر تو تـر • تـا مر
ان و مکان • تا زمان لازم
بنام تو بـاز • تا ز زر در
جاودانت باذ • خود چنین ملك جاودان

ر حضرت سلطان صفر بر خوانده بود این
ن خواند (۱)

لام تو بـاذ • ملك همنام تو بنام تو بـاذ
ن تو گشت • خواجه اختران غلام تو باذ
تو محتشم است • همه حشمت ز احتشام
ت جز اوّل • همـرا قوّت از قیام تو
و بدر و هلال • خوان (۲) نُقل تو باذ و
ادهر شبـرا • پیشه لبسیذن لگـام تو
قضا بنگشایـذ • خرهٔ دست اهمام تو
ندر نفرسایـذ • خرقهٔ تیر انتقام تو
جل سرّیست • همه در دفتـر
دهر برون • شیر گردون شکار
م خصم بری • اوج کیوان
نگیرذ زنگ • تیغ
ابارش نست
نست • قدر

(۱) کلّیّات انوری ص

f. 826

در جهانی و ار جهان بیشی • همچو معنی که در بیان باشد
آفرین بر تو کآفرینش‌را • هرچ گوئی چنین چنان باشد
رور هیجا که ار درخش سنان • گردرا کسوت دخان باشد
در تن ازدهای رابتها • بادرا اعتدال جان باشد
شیر گردون چو عکس شیر در آب • پیش شیر علم سِتان باشد ۵
هر کمین کر قضا گشاده شود • ار بس قبضهٔ کمان باشد
اشك بر درعهای سیمابی • بسحت راه که کسان باشد
هم عنان امل[1] سك گردد • هم رکاب اجل گران باشد
هر سو کر اجل شکسته شود • بر لب چشمهٔ سنان باشد
چون محمد رکاب منصورت • آن قیامت که آن زمان باشد ۱
هرکرا شد یقین که جملهٔ تست • پای هستش بر گمان باشد
روح روح الامین در آن حالت • به هماما که در امان باشد
سود هیچ کس حر ار نصرت • که دمی با تو هم عنان باشد
هر مصافی که اندر آن دو بس • تیغرا با کفت قِران باشد f 82a
صد قران وحش و طیررا پس ارس • فلك ار کُشته میزبان باشد ۱۰
حسروا سه‌را دو سه سال است • که همی آرروی آن باشد
کر مدیحان حضرت ار نشود • ار مقیمان آسمان باشد
بحرش پیش ار آنکه بشامی[2] • کآنگهی رایگان گران باشد
چه شود کر ترا درس[3] یك سع[3] • دست بوسیدی زمان[4] باشد
با چنانند که در ممالك تو • شاعری حام قلمان باشد ۲
لیکن اندر میان[5] مدح و غزل • موی مویش زمان زمان باشد
با شود پر همچو بخت عدوت • هم درین دولت حران باشد
با هوای حران سخن و دَی • زرگر صاع و بوسان باشد ۲۲

(۱) بآ امك (۲) ب‌لَ مروشی (۲–۲) ب‌لَك سودا
(۴) ب‌آ زمان (۵) ب‌لَ میان

زیور تاج و سریر و حلیت چتر تو باذ
هر گهرکین حقّهٔ آبینه پیکر می کشذ

ابن قصیده[۱] انوری در مدح سلطان سنجر گفت:

گر دل و دست بحر و کان باشذ * دل و دست خذایگان باشذ
پاذشاه جهان که فرمانش * بر جهان چون قضا روان باشذ
آنك با داغ طاعتش زایذ * هرك از ابنای انس و جان باشذ
و آنك با مهر خازنش رویذ * هرچ از اجناس بحر و کان باشذ
عدلش ار با زمین بخشم شوذ * امن بیرون از آسمان باشذ
قهرش ار سایه بر زمین فکنذ * زندگانی در آن جهان باشذ
مرگرا دایم از سیاست او * تب مرگ[۲] اندر استخوان باشذ
هر کجا سکّه شذ بنام ثناش[۳] * بخل بی نام و بی نشان باشذ
هر کجا خطبه شذ بنام ملك[۴] * نطقرا دست بر دهان باشذ
ای قضا قدرتی که با حزمت[۵] * کوه بی تاب و بی توان باشذ
رایتت آیتی که در حرفش * فتح تفسیر و ترجمان باشذ
من نگویم که جز خذاے کسی * حال گردان و غیب دان باشذ
گویم از رای و رایتت شب و روز * دو اثر در جهان عیان باشذ
رای تو رازها کنذ پیذا * که ز تقدیر در نهان باشذ
رایتت فتنها کنذ پنهان * که چو اندیشه بی کران باشذ
لطفت ار والی[۶] وجود شوذ * جسمرا صورت روان باشذ
باست ار بانگ بر زمانه زنذ * گرگرا سیرت شبان باشذ
نبوذ خطّ روزبی مجرے * که نه دست تو در[۷] ضمان باشذ
نبوذ[۸] کار عالمی بنظام * که نه پای تو در میان باشذ

---

(۱) رك بکلّیّات انوری طبع تبریز ص ۷۰—۷۲ (۲) نك: و لرز (۳) نك: و نشانش
(۴) نك: سخاش (۵) نآ: حرمت (۶) نك: مایهٔ (۷) نك: اش (۸) نك: نرسذ

آفتاب کیمیاگر تا بحشی کوه کوه
درّه درّه سوی کانها از عدم رر می کشد
تا مگر مریّخ حوی‌را سلح دارے دهی
گرچه گوی تا به سر حصمات حجر می کشد
حکم و فویّ سعادت‌را قلم در دست نست
مشتری [ر] آن طیلسان از شرم در سر می کشد
حرقهٔ پوشید کیوان بس کبود و هر رمان
روے رزد حاسدان[1]را نیل دیگر می کشد
وین عجاب بر که تا حطبه بامت نسود
آسمان ان همت ناه[2] پیش سر می کشد
صدق تو نکرست بر عدل عُمَر دارد همی
شرم عماست سوے علم حیدر می کشد
خسروا سه حس‌را دولت حاوید تو
سوے درکاه تو شاه سه پرور می کشد
للل فصلست لبك از بهر داع بدکست
هر رمانش دل سوی طوق کبوتر می کشد
بهر تو کانی اگرچه هست[3] حاطر می کَنَد f 91a
پیش تو حانی اگرچه نست در حور می کشد
در ثا شیرین رمان و در دعا روشن دلست
هم بدین حُرمش فلك در آب و آدر می کشد
کر رمانش شکّر و دل شمع شد او هم کشید
آن عا کر آب و آدر شمع و شکّر می کشد
تا فلك هر شب نماید حُقّهٔ آسه کون
و اندر[4] آن حُقّه هزاران رزّ و رنور می کشد

---

(1) رَد حاسد (2) رَا ناه (3) رَد بد (4) رَا کاسر

(۱) در نسخه: گردون (۲) در نسخه: ورزش

گر بر فلك چو عیسی بر بایدم شدن ٭ هم بر شوم بحاں و بحوم رضای شاه
منّت خدای‌را که گرفتم همه جهاں ٭ باری بپرس کرچه ز مدح و ثنای شاه
وس قلعهٔ فلك‌را هم حلقه کرده‌ام ٭ در عهده ام که فتح کنم از دعای شاه
چتر فلك راند بر چتر آسمان ٭ خورشید باخور که نه رند گدای شاه
تا دا مرصّع از کهر اختران سعد ٭ چتر سپهر پیکر خورشید سای شاه

شرط رفته است در فهرست کتاب راحة الصّدور که اگرچه مادحان سلاطین آل سلجوق بسیارند شعر متاخّران آورده شود، و از هر شعری قدر صد یا دویست بیت باشد تا خاطر مؤرّخ خداوند سآمت نگیرد و ملالت بدو نرد و از آن تماشا خوند و راه تفرّج بوند، و مدح هر سلطانی در تاریخ دولت او آورده شود، و سیّد اشرف در حضرت سخر و سلیمان شعر خواند و مرثیت مسعود گفت، [قصیده] (۱)

ای مم یا رب که چرخ سوی اختر می کشد
چشمهٔ روشن ز چاه تیره‌ام بر می کشد
ای مم یا رب که از حاکم سوء بالا چو آب
دور این گردنده دولاب مدوّر می کشد
ای مم کاختر بصد خواری مرا بر در نهاد
بارم اکنون با هزاران بار در بر می کشد
در زمین هر لحظه چون قارون فرو تر می شدم
چون مسیحم هر دم اکنون بار(۲) بر تر می کشد
ای همایون حضرت سلطان و ای چشم منست
کآن مبارك خاك‌را چون توتیا در می کشد
تا رهم توفیق خدمت ده که بختم سه وار
سوی سلطان سلاطین شاه سخر می کشد

(۱) دیوان سیّد اشرف ط ۱۱ ۱۲ ؛ (۲) رک چرخ

حاسدت گرچه ادب نیست بر آویخته باذ
بهمان رشته که از چاه زنخدان آرذ

این قصیده از مکّه بحضرت اعلی فرستاذ:

هرگز بوذ که باز ببینم لقای شاه * شکرانه در دو دیذه کشم خاك پای شاه
هرگز بوذ که بر من سر گشتهٔ غریب * چون روی شاه خوب شوذ باز رای شاه
هرگز بوذ که باز چو بلبل نوا زنم[1] * بر گلبن مدیح بیستان سرای شاه
هرگز بوذ که باز بخندذ گل دلم * در نوبهار بزم ز ابر سخای شاه
هرگز بوذ که بر سر من سایه افگنذ * پرّ کلاه بخت بفرّ همای شاه
گاهی چو سایه روی نهم بر زمین ملك * گاهی چو ذرّه رقص کنم در هوای شاه
فخر ملوك صدر سلاطین که چرخ گنت * بر چرخ[2] دولتست کلاه و قبای شاه
سیّارگان چرخ در افتند چون شهاب * پای ار برون نهند ز خطّ وفای شاه
گوی زمین چو قبّهٔ خورشیذ زر شوذ * گر ذرّه برو فتذ از کیمیای شاه
شاها بکعبه رفتم دانی چرا از آنك * گفتند خانه‌ئیست معظّم چو جای شاه
لبّیکها بنام مبارك زذم چنانك * گنبذ کنان رسیذ بگردون صدای شاه
موقف نبوذ جز ره صدر رفیع ملك * زمزم نبوذ جز ره بحر عطای شاه
در مروه جز مروّت خسرو نیافتم * وندر[3] صفا ندیذم الّا صفای شاه
بگشاذ کارها حجر اسود و سزذ * کآمذ برنگ رایت عالم گشای شاه
گفتم که خویشتن‌را قربان کنم خرذ * گفت ای ضعیف هی تو نشابی فدای شاه
امروز سرکشان همه گردن نهاذه اند * تا جان فدا کنند برای بقای شاه
f. 80a در خانهٔ خذا و ببالین مصطفی * گفتم دعای ملك و نوذم ولای شاه
و اکنون عزیمت سفر قدس کرده‌ام * هم کرده دان بهمّت بی منتهای شاه
پذرفتم از خذای که از بهر شاه‌را * خواهم مزید دولت و عمر از خذای شاه
بر خاك هر یکی ز بزرگان انبیا * یك حاجت بزرگ بخواهم برای شاه

(۱) نآ : زنم (۲) نذ : تخت (۳) کذا

چون سر خصم تو کوبد فلك نامه[1] کر
پای حایسك نی سر سر سدان آرد
شاه سحر خط نور نویسد خورشید
چون زر از صلب عدم در رحم کان آرد
خسروا حاتم ایست که بردان بکرم
سارم اندر کف سایهٔ بردان آرد
بحلال تو که کردوان همه عالم بر من
بی جمال تو همی تنگ چو زندان آرد
هیچ ارسے نخهذ از طرف بشاور[2]
که ازین دیده بعداد سه ساران آرد
من ندارم طمع آنك نخوند شاهم
ساحدشم برسان شکر[3] افشان آرد
لیك در خاطرم آمد که دبیر خاصّه
نام این گم شده در اوّل فرمان آرد
دُر سارم اگرم شاه ز پستیٔ عراق
امر بکردار سالاے خوراسان آرد
لا اَرَی الْهُدْهُد[4] اگر زنجه شود هدهد پیر
مژدهٔ تخت و عروسی سلیمان آرد
چرخ دولابی چدانك سوء چاه زمیت
رشتهٔ نور ز مهر و مه تابان آرد
بی مه و مهر و چه و رشته چنان باد ای شه[5]
که خضر آب تو از چشمهٔ حیوان آرد

(۱) زد ... مه (۲) ب سابور (۳) زد گهر (۴) قر ۲۷ ، ۳
(۵) زد بی مه و مهر و چه در رشته چنان باد ای شاه

جان بر افشانم صد ره چو یکی پروانه
که شبی پیش رخ شمع بپایان آرذ
شادمان گردم چون دل شذهٔ[۱] کز زاریش[۱]
هم ملامت‌گر او وعدهٔ جانان آرذ
هرچ گویم چه عجب از دم آن باذ که او f. 79a
عنبر از خاك ره مرکب سلطان آرذ
خسرو اعظم سلطان سلاطین سنجر
کآنچ گوید[۲] بضرورت فلکش آن آرذ
عکس رایش[۳] خوان هر نور که انجم بخشذ
فیض جودش دان هر نقد که آن کان آرذ
جام زر بارذ چون دست بعشرت یازذ
تیغ سر پاشذ چون روی بمیدان آرذ
خاصگانش‌را بس هدیه که قیصر سازذ
بندگانش‌را بس تحفه که خاقان آرذ
زه زه ای شاه که از بهر کمان و تیرت
فلك از تیر و کمان ترکش و قربان آرذ
لاجوردیست حسامت که چو دشمن از ابر[٤]
کهربا گون[٥] شذ ازو بسّذ و[٥] مرجان آرذ
ز آستین چون ید بیضا بنمایی گردون
دامن صبح ز غیرت بگریبان آرذ
بهر تعویذ تو نشگفت که پیل سر مست
ناخن شیر ژیان از بُن دندان آرذ

(۱—۱) نَد : کز در او (۲) نَد : خواهد ، (۳) نَد : رویش ،
(٤) نَد : بیم ، (٥—٥) نَد : شذه و خوشهٔ

رس سان که برسر قلم نظم کهرهاست
همواره برسر قدمت شر گهر ساد
ای ار نظرت ریح عرسان شده راحت
در حقّ عرسی چو مست بیر نظر ساد
اس گند گردنه که رسر و زبرش بیست
گر حر مراد تو رود رسر و رسر ساد
در حملهٔ عالم ر نسیم کرم تو[1]
تا صبح قیامت خوشی وقت سحر ساد

این قصیده سعداد گفت و بخدمت تخت اعلی فرستاد که آن تخت قدمگاه کیخسرو باد بمحمّد و آلهِ، [قصیده][2]

هر سیمی که بر بوی خراسان آرد
چون دم عیسی در کالبدم جان آرد
دل مجروح مرا مرهم راحت سارد
جان پر درد مرا مایهٔ درمان آرد
گوئی ار محبر دل آه اویس قرنی
محمّد بس حضرت رحمان آرد
بوی پیراهن یوسف که کند روشن چشم
ساد گوئی که سر پُر ع کنعان آرد
تا سوی آدم سر گشتهٔ رضه ر بهشت
روح قدسی مدد روضهٔ رضوان آرد
در نوا آیم چون بلبل مستی که صباش
حبر این ساعر میگون گلستان آرد[3]

(۱) کذا فی رد و فی رآ در جمله سهارا ار سم کرم تو (۲) د وان سد اسرف ۱۰۱۰ ۲، (۳) کذا فی رد و فی رآ سر ساعر میگون سوی گلستان آرد، و سعرًا این طور وزن خراب است،

چون عقل همه کرد معانیش[۱] طوافست
چون روح همه سوی معالیش سفر[۲] باذ
طغرای جلالیش دریغست بکاغذ
آن ابروای پیروازی بر روی قمر باذ
آن رایت عالیش که زانین فتوحست
نقش کل رخسار عروسان ظفر باذ
سلطان سلاطین همه مشرق و مغرب
کز همّت او فرق زحل پای سپر[۳] باذ
بخشندهٔ تاج ملکان سنجر عادل
کان تخت بذو هر نفس آراسته تر باذ
شاها ز نسیم کل فتح تو که بشکفت
جانهای سلاطین را در خلد اثر باذ
هر تاج که دارند شهان کرچه تو دادی
در خدمت درکاه تو آن تاج کمر باذ
تا دامن ابر از عرق چشمهٔ خورشید
از خجلت بحر[۴] کف دُربار تو تر باذ
این لشکر منصور ترا حافظهُم الله
بر شهره پیروزی پیوسته کذر باذ
آنکاه که از آتش دل سوخته کردذ
بذخواه ترا دیذه پُر از آب جکر باذ
چشمش ز نم دیذه و جانش ز تف دل
سوزان و کدازنده چو شمع و چو شکر باذ
بسیار ز تیرت سپرش همچو زره شذ
این بار ز کرزت زرهش همچو سپر باذ

(۱) نَآ : معانس (۲) نَآ : سیر (۳) نَآ : سَر (۴) نَد : ابر،

پادشاه چنین است و اسلاف سلاطین آل سلجوق همه برین بوده اند، شعر.

إِنَّ ٱلْخِيَارَ مِنَ ٱلْقَبَائِلِ وَاحِدٌ • وَ سُوسُ خَيْمَةَ كُلُّهُمْ أَخْيَارُ

ملکا و پروردگارا این دولت تا قیامت بماناد و رایت سلطنت عیاث الدّنیی چون طلوع صبح صادق پرتو بهر طرف رساناد، و تیغ آبدار جان شکارش چو تیغ آفتاب جهان کشا باد و این دولت تا قیامت بماناد، قصیده ۵

f 78a خسروا تخت تو بر گردون باد • چاکر قدر تو افریدون باد
از شب چتر تو چون[!] روز بهار • دولت ملک تو روز افزون باد
هر دلی کز تو درو غایلهٔ یست • چون دل ساغر می پرخون باد
رایت ملک تو چون همّت تو • ارجمند فلک بیرون باد
هر نوایی که عدویت سازد • ضرب تیغ تو درو موزون باد ۱
صفحهٔ تیغ چو نیلوفر تست • دایم از خون عدو گلگون باد
فتح اقطالیه[1] تا ملک عجم • بر تو چون طالع تو میمون باد

بمحمّد و آلِهِ وَ أَصْحَابِهِ وَ أَزْوَاجِهِ وَ ٱلتَّابِعِينَ أَجْمَعِينَ، و سیّد امام اشرف ذو الشّهادتین الحسن بن محمّد الحسنی رَحِمَهُ ٱللهُ چون دور دولت سلطان کیخسرو خَلَّدَ ٱللهُ رَايَاتِ دَوْلَتِهِ وَ آيَاتِ سَلْطَنَتِهِ در نهایت اس دنا اسلاف ۱۰ ملوکرا می گفت تا میراث بدو رسد، و چنین مدح این پادشاه نیکوخواهرا سزد اگرچه سحررا گفت، [قصیده][2]

موضع خداوند جهان نقش مقرر باد
هر دم که رسد ماتهٔ صد عمر دگر باد
چون بخشش تو آیت احسان علی گشت ۲
بخشایش تو غایت انصاف عمر باد

---

(1) رک. بس ۴۲۱ ح ۱

(2) دیوان سیّد اشرف، نسخهٔ برلین مورخهٔ (Or. 4711 f. 135b)

او باذ و فرمانهای او باطراف نواحی مملکتش رساذ اندیشه فرمایذ و این چندین نشیب و فراز و وقایع و حوادث بنظر مبارك مطالعه فرمایذ که اسلاف جهانگیری چون کردند و جهانداری بذو گذاشتند، و بر خاطر f. 77b انور اشـرف پاذشاه که شعلهٔ آفتاب جُزوی از رای منیر اوست پوشیذه نباشذ که واقعهٔ غُزّ باعتبار عالمیان می شایذ چه اگر آن ناکسان بعد از فتحی چنان و اموال جهان که حاصل کردنـد تمهید قواعد عدل کردندی کجا کسی مقابلگی ایشان نمودی که اسباب جهانگیری و جهانداری داشتند چو عدل نبود همـه هرزه نمود، و اردشیر بن بابك گفته است لَا مُلْكَ اِلَّا بِٱلرِّجَالِ وَ لَا رِجَالَ اِلَّا بِٱلْمَالِ وَ لَا مَالَ اِلَّا بِٱلْعِمَارَةِ وَ لَا عِمَارَةَ اِلَّا بِٱلْعَدْلِ وَ ٱلسِّيَاسَةِ، معنی آنست که ملك بی مرد مضبوط نباشذ و مرد بی مال بدست نیایذ و مال بی عمارت حاصل نشوذ و عمارت بی عدل و سیاست ممکن نگردذ، و از مقتضای این کلمات بنتیجهٔ عقل معلوم می شوذ که آلت جهانگیری مالست و اکسیر مال عدل و سیاست و نتایج این دو صفت و منافع این دو خصلت خاص و عام‌را شاملست و دور و نزدیك‌را حاصل که مزید دخلها و تواتر ارتفاعات و احیای موات و تهیّأ اسباب معیشت خواص و تمهـید کسب ارباب حرفت از عوام و عمارت نواحی عالم بعدل مخصوصست و حفظ مسالك و ضبط ممالك و زجر متعدّیان و قهر مُفسدان و امن اطراف بسیاست منصوص، و خوذ کذام منفعت ازین عظیم ترست که اولیا منصور باشند و اعدا مقهور، دوستان آسوذه و دشمنان فرسوذه[1]، و هر پاذشاه که بواجبی رعایت این دو طرف کنذ کمال کامگاری بیابذ و دوست و دشمن‌را در ضمیر آزاری صورت نبندذ، و دلهای خاص و عام و ضعیف و قوی در ربقهٔ خدمت و رشتهٔ طاعت آرذ، و گردن کشانرا مجال تمرّد نماند و کسوت پاذشاهی مطرّز شوذ و دوام دولت متضمّن آن باشذ، و نَحْمَدُ ٱللّٰهَ تَعَالٰی سیرت این

(١) كذا فی الحاشية و فی المتن : مالينه

اَمْرِئٍ مِنْ دُنْیَاهُ مَا سَبَقَهُ عَلَی عِمَارَهِ عَفْنَاهُ فَمَنْ نَکَدِ الدُّنْیَا اَنْ لَا شَیْءَ[1] عَلَی حَالَهِ وَ لَا تَحْلُو[1] مِنِ اسْتِحَالَهِ[2]، دنیا چو خویشرا روی آرد و چون گریزان نگذارد و چون شایسته پیوندد و چون سر شده رخت بر بندد، خویش اندك بود و عیش کوچك، روی آوردنش فریست و پشت بر گردیدنش مصیبت، لذّتش فانیست و بره بانی، نعمتیست دار که بگذشته ارزو اماں نیابی و فرصت امکان هم از پس خود برای پس رادی برگیرد و از امروز برای فردا چیزی نه پیش از آنك مدّت نماند و قدرت زایل شود، و هرکس‌را نصیب از دنیا آنست که عمارت عمی‌کند، عادت دنیا آنست که بر یکحال نماند، شعر

این جهانی پُر رعنت وکس نعمتش نگرد
یك همی دارد چنانکس یکدرای نگذرد

ولادت سلطان سحر بشام در شهر سحار[2] بود سنه تسع و تسعین و اربع مائة، مدّت عمر هشتاد و دو سال و اند ماه، مدّت پادشاهی شصت و یك سال، بیست سال ملکی خوراسان و چهل و یك سال سلطنت جهان، دو وضع از آن او دیدند یکی در سنهٔ احدی و تسعین و اربع مائة بادراری از آن امام شافعی و یکی بوضع در سنهٔ احدی و خمسین و خمس مائه بمداد و رشاد بولایت عهد سلطان محمّد بن محمود در آن سال که بغدادرا حصار می دادند، میان این دو بوضع شصت سال بود، خداوند عالم پادشاه بنی آدم سلطان قاهر عظیم الدّهر غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کسرو بن السّلطان فتح ارسلان خلّد اللّه مُلْکَهُ وارث عمر و ملك

(۱) ن آ بی و حمو (۲) بی ن ۲ (۲) گویا سهو است، سحار سه معروفی است در بلاد شرینه به شام و از موصل تا آنجا سه منزل است سه روز است (رك بمعجم البلدان لیاقوت)، و در بعض [نسخ سحر] سحار می دار الحرره ی رحب سه ۴۱۰ (الآثار الباقیة ص ۱۴۶)، کتب تواریخ من حب و ع و رس درین مقام غلط این کتب کرده اند و شهر سحررا از بلاد شام می شمرند،

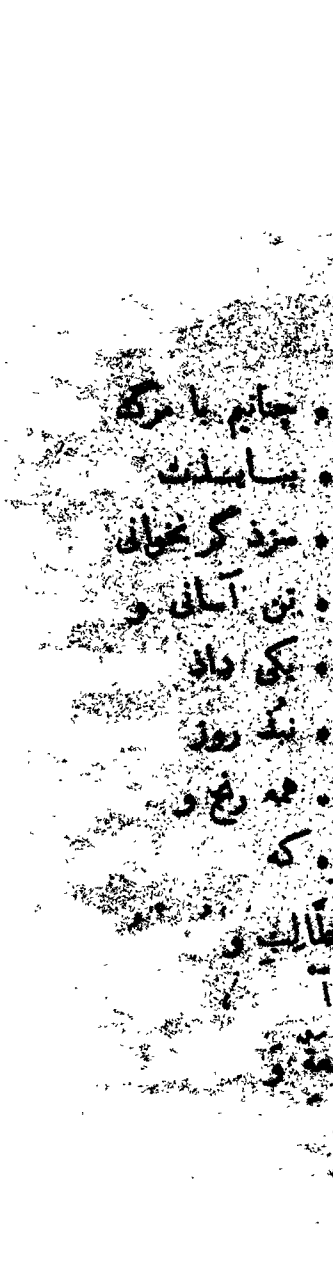

رعیّت ...
و
اندیشهٔ ...
و خشم
امراض و منغّص اعراض
از دنیا برفت[۲] و بسلامت
... کردند[۳] شعر:
بترسد همی سنگ و آهن ز مرگ ◦ چنانم بما مرگ
(اگر سند[۵] بمانی اگر بیست و پنج ◦ بیابند
هر آن چیز کاید همی در شمار ◦ سزد گر بخواهی
(غم مرگ هرکس بخواهد چشید ◦ تن آسانی و
ز باد آمده باز گردد بدم ◦ یکی داد
(بهفتاد شد سالیان فُباد ◦ نگ روز
بمرد او و شد مردری زو جهان ◦ همه رنج و
پس از زندگی یاد کن روز مرگ ◦ که

f.77a حکمت: إِنَّ ٱلدُّنْيَا تُقْبِلُ إِقْبَالَ ٱلطَّالِبِ وَ
تَصِلُ وِصَالَ ٱلْمَجْبُولِ وَ تُفَارِقُ فِرَاقَ ا
وَ إِقْبَالُهَا خَدِيعَةٌ وَ إِدْبَارُهَا فَجِيعَةٌ وَ
فَٱغْتَنِمْ ... ٱلزَّمَانِ وَ ٱنْتَهِزْ فُرْصَةَ
[تَزَوَّدْ][۱۰] مِنْ

(۱) قرَ
(زَن ص ٥٠
الآخرة» (۱۱
(٦) شه
ص ١٦١٧
بمرد
(۹) ایضاً

بر جای رطل و جام مَی گوران نهادستند پی
بر جای نقل و نای و نی آوای زاغست و زغن
زین سان که چرخ نیلگون کرد آن نهانهارا نگون
دیّار کی گردذ کنون گرد دیار یار من

و با جمله بلاد خوراسان غُزّان همین معامله کردند مگر شهر هراه که بارهٔ محکم داشت نتوانستند ستذ[۱]، و سلطان سنجر دو سال در میان ایشان[۲] بوذ، اتّفاق افتاذ که بدر بلخ شذند و بعضی از بندگان خاصّ چون مؤیّد ای ابه و جماعتی دیگر با خدمت آمذه بوذند امّا بی حضور امرای غُزّ قرقود[۳] و طوطی[۴] بك در خدمت سلطان نیارستدی f.76b رفت، مؤیّد ای ابه فوجیرا از غُزّان بفریفت و بناپاره از سلطان موعود کرد و یك روز در خدمت سلطان این فوجرا نوبت بوذ بر نشستند بتماشای شکره و راست براندند تا لب جیحون برابر ترمذ و از پیش کشتی ترتیب داذه بوذند، چون از وقت فروذ آمذن سلطان در گذشت اُمرای غُزّ بر اثر بیامذند چون بکنار آب رسیذند ایشانرا از آب بگذشته دیذند نومید شذند و سلطان بر قلعهٔ ترمذ شذ[۵]، و چون خبر باطراف رسیذ امرا و لشکر خوراسان یگان و دوگان می آمذند تا بلشکر مستظهر شذ روی بدار الملك مرو نهاذ و بکوشك آندرابه[۶] فروذ آمذ و برمّ شَعَث و جمع شتات مشغول شذ، مصراع: هَیْهَاتَ وَ قَدِ اتَّسَعَ الْخَرْقُ عَلَى الرَّاقِعِ، دو سه ماه بر آمذ فکرت بی نوایی برو مستولی شذه بوذ که خزاین خالی می دید و ممالك خراب و

(۱) آآ ج ۱۱ ص ۱۱۷ (۲) در نَ پَ بجای این کلمه افزوده: باکام، (۳) رَآ: قرفرد، نَ: قرلود (ص ۲۸۱)، آآ: قرغوت ابن عند الحمید (ج ۱۱ ص ۵۴) (۴) در زیر این کلمه بخطّ الحاقی افزوده: دودی، آآ: طوطی بن دادیك (ج ۱۱ ص ۵۴)،
(۵) آآ در حوادث سنهٔ ۵۵۱ (ج ۱۱ ص ۱۲۸–۱۲۹) (۶) قریهٔ بیهاو بین مَرْو مرغان کان سُلطان سنجر بها آثار و قصور ... (یاقوت)

خاقانیا بسوگ خوراسان سیاه پوش ، کایّام فتنه گرد سوادش سیاه بُرد
عیسیٰ بحکم رنگرزی بر مصیبتش ، نزدیك آفتاب لباس سیاه بُرد
چرخ از سر محمّدِ یحیٰی ردا ربوذ ، دهر از سر سعادت سنجر کلاه بُرد

f. 76a و چون غُزّان برفتند مردم شهررا بسبب اختلاف مذاهب حقاید قدیم بوذ، هر شب فرقتی از محلّتی حشر می کردند و آتش در محلّت مخالفان می زذند تا خرابها که از آثار غُزّ مانده بوذ اطلال شذ، و قحط و وبا بذیشان پیوست تا هرکه از تیغ و شکنجه جسته بوذ بنیاز بمُرد، و قوی علویان و سران غوغا شهرستان کهندز آباذان کرده بوذند و بر بُرجها منجنیقها نهاذه بقیّتی که از ضعفا مانده بوذند پناه با ایشان دادند[1]، و مؤیّد ای ابه شاذیاخ که سرای سلطان بوذ و سرای امرا و بارهٔ قدیم داشت آباذان کرد و آلاتی که در شهر از آجرّ و چوب مانده بوذ باز آنجا نقل کردند، و بعد از دو سه سال نشابوری بذان مجموعی و آراستگی چنان شذ که هیچ کس محلّت خوذ باز نشناخت، حکمت: اَلسُّلْطَانُ اَلسَّوْءُ یَجْمَعُ اَلسِّفَلَ وَ یُکْثِرُ اَلْعِلَلَ وَ اَلْوَلَدُ اَلسَّوْءُ یَشِینُ اَلسَّلَفَ وَ یَهُدُّ اَلشَّرَفَ وَ یَشْغَلُ اَلْفِکْرَ وَ یَطْوِی اَلذِّکْرَ وَ اَلْجَارُ اَلسَّوْءُ یُفْشِی اَلسِّرَّ وَ یَهْتِکُ اَلسِّتْرَ[2]، پاذشاه بذ لشکر بذ انگیزذ و در بهانه آویزذ و فرزند بذ عیب سلف و شکست شرف آرذ و خاطر مشغول دارذ و همسایهٔ بذ پرده درذ و راز بدر برذ، و در شهری چون نشابور آنجا که مجامع انس و مدارس علم و محافل صدور بوذ مراعی اغنام و مکامن وحوش و هوامّ شذ، و پنداری امیر معزّی[3] این حال‌را مشاهد بوذ که می گویذ، شعر:

آنجا که بوذ آن دلستان با دوستان در بوستان
شذ کوف و کرگس‌را مکان شذ گرگ و روبه‌را وطن

(۱) آآ ج ۱۱ ص ۱۲۰ (۲) فق f. 11a (۳) رك بص ۵۸ ح ۳

می کردند و اسیر می بردند، چند روز بر در شهر بماندند و هر روز بامداد باز آمدندی، و چون ظاهر چیزی نماند بود نهان خانها و دیوارها می شکستند و سرایها خراب می کردند و اسیرانرا شکنجه می کردند و خاك در دهان می آگندند تا اگر چیزی دفین کرده بودند می نمودند اگر نه می مردند، مردم بروز در چاهها و آهونها و کاریزهای کهن می گریختند، مثل: اِسْتِنْصَادُ الصَّدِیقِ مِنْ عَدَمِ التَّوْفِیقِ[1]، دوستررا دشمن کردن از بی توفیقی بود، از نتایج حرکت مؤیّد تا ابد لعنت برو خواهد بارید، و چون بماز شام غزّان از شهر بیرون رفتندی مردم بیامدندی تا غزّان چه کرده اند و چه بُرده، و در شمار نیاید که درین چند روز چند هزار آدمی بقتل آمد، و خانی که شیخ محمّد آکاف[2] که مقتدا و پیشوای مشایخ عالم و خلف سلف صالحین بود و مثل محمّدِ یحیٰی که سرور ائمّهٔ عراق و خوراسان بود و پیشوای عُلما ایشانرا شکنجه بکشتند و بدهانی که چندین سال مطلع عُلوم شرعی و منبع احکام دینی بوده باشد چنین کنند بر کسی دیگر چه اتفا روز، آیهٔ: وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِیبَنَّ الَّذِینَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً[3]، کمتر بترسند از سختی و پاداشتی و فتنی که خود نه بگناهکاران رسد بل چون آتش تر و خشك سوزاند، و خاقانی در مرثیه میگوید، قصیده[4]

در دولت محمّد مرسل نداشت کس • فاضلتر از محمّدِ یحیی فدای[5] خاك
آن کرد روزگار تهلکه دینداران فدای سنگ • وین کرد روزگار قتل دهارا فدای خاك

مثل: اِذَا ارْتَفَعَ الْوَضِیعُ انْصَعَ الرَّفِیعُ[6]، بلندی فرومایه پستی بلند پایه آورد، خوراسان از آن ناکسان خراب شد و نالش با عراق داد، شعر[7]

(۱) ص ۱۸۱ ۲ (۲) ب ع عبد الرّحمٰن آکاف، آ عبد الرّحمٰن بن عبد الصّمد الاکاف (ج ۱۱ ص ۱۲) (۳) قر ۸، ۲۵، (۴) تمام قصیده ۴۲ بیت دارد، رك کلّیّات خاقانی طبع لکهنو ص ۵۱۷ — ۵۹، (۵) رك فدای ۱۱ ص ۲۰۲ ۲ (۶) کلّیّات خاقانی ص ۱۷۶،

و بدان فساد مؤید ملک فساد شد. مثل: آنَّ مَلِكٍ حَنَّتْ وَطَأْتُهُ عَلَى أَهْلِ الْفَسَادِ تَقَلَّتْ عَنْهُ وَطَأَةُ الْأَعْدَاءِ. و لاشک، هر پادشاه که وطأت او بر اهل فساد سبک بود وطأت اعدا و بدان مقدار که با آن رعیت رفت بعد از زینهار و سلم خدمت و استعطار زوال ملک حاصل آمد. مثل: آنَّ مَلِكٍ جَارَ عَلَى رَعِيَّتِهِ تَعَجَّلَ عَلَى زَوَالِ مُلْكِهِ وَدَوْلَتِهِ. هر ملک که بر رعیت جور و ظلم کند زودتر مبتدا بر زوال ملک و دولت. بزرگان و عقلا ملک و روزگار چغری ملک و چندین سال مصادره و مطالبه و امرای دولت گذشته بود سه روز [illegible] دوم روز ریخته و سوم روز [illegible] و خلق بلشکر و نهاده و خرد و بزرگ و [illegible] شهر سیر گردند. و بعد از [illegible] و بر روی زمین و بر روی [illegible] چندانک عدد پیدا بود سه چهار [illegible] بیرون آمده بشادی روی بکوشش نهادند و فرود [illegible] چون پیشاور خبر شد خلق بیرون آمدند و [illegible] و بر [illegible] مجلس جمع میشدند. بزرگان نیز [illegible] گفتند که کشتگان در میان خون [illegible] ملک زمین شک ندارد. ملک [illegible] دست [illegible] مسجدی بر طرف [illegible] مجلس معمور گذارند مجلسی زرگ که [illegible] هزار مرد در آنجا [illegible] و فقها [illegible] چون [illegible] مشغول گردند و خلق مشغول [illegible] و شعرا [illegible] چندان [illegible] که جمله شهر روشن شد از روز [illegible] روشن شدن

[illegible]

راههای ناهموار هست آب بگذاشتند و آن مشقت برداشتند، مثل. أَيُّ مَلِكٍ مَلَكَهُ حَاشِيَتُهُ وَ أَصْحَابُهُ اضْطَرَّتْ عَلَيْهِ أُمُورُهُ وَ أَسْبَابُهُ، هر پادشاه که حاشیت و اصحاب و اُمرای دولت و ارباب نرو حاکم باشد نرو جمله امور و اسباب خراب و یباب شود، چو سلطان نردیك ایشان رسید زبان و اطفال خردرا در پیش داشتند و تضرّع کنان پیش آمدند و زینهار خواستند و از هر خانهٔ هست من نثره قبول می کردند که بدهند، سلطانرا بریشان رحمت آمد عنان باز خواست گردانید، امیرمؤیّد برزگ[1] و برنش[2] و عُمر عجمی عنان سلطان بگرفتند و گفتند بازگشتن هیچ مصلحت نیست، شعر

(تو گر سر کینی نگیتی هوا ۰ سنانی بچنگ هوا نی هوا
چو اندر جهان داد پیراکنی ۰ از آن به که بیداد و جنگ افگنی)[3]
دلی کز خرد گردد آراسته ۰ کی کج باشد پُر از خواسته[4]
بدها بصبر از مهان بگذرد ۰ سر مرد باشد که دارد خرد[5]

مؤیّد بگذاشت که سلطان باز گردد و بیشتر لشکررا با مؤیّد بود در مصاف بهاون کردند. و چون غُزان از رحمت پادشاه بومید شدند جان‌را و خیط جان و مال‌را بکوشیدند و یك لحظه روزگار نشد تا لشکر سلطان شکسته شد و هزیمت براوفتاد و غُزان در اثر براندند و در آن آبها بسیار خلائی غرق و کُشته شدند، و سلطانرا در میان گرفتند و حشمت برداشتند و اورا مدار الملك مرو آوردند و حاشیه و خدمتکاران از خود ترتیب کردند و هر هفته تغییر و تبدیل می کردند، مثل مَنْ قَلَّتْ فِكْرَتُهُ أَشْتَدَّتْ عَثْرَتُهُ[6]، شعر

هرکه بی رای در میانه شود ۰ تیر احداثرا نشانه شود

---

(۱) مؤیّد آی به (آ ح ۱۱ ص ۱۲۱) (۲) ورن بریش هروی (۳) نسخه ص ۱۴۶ س ۲ و ۶ (۴) ایضاً ص ۱۱۴ س ۲۳ (۵) ایضاً ص ۱۱۱ س ۲ (۶) ص ۱۲۶ س ۲

ایشان تن در نداذند و تمکین شحنه نکردنـد و گفتند ما رعیّت خاصّ سلطانیم در حکم کسی دیگر نیاییم، و شحنه‌را باستخفاف براندند، مثل: اِعْصِ اَلْجَاهِلَ تَسْلَمْ وَ اَطِعِ اَلْعَاقِلَ تَغْنَمْ[۱]، از نادان رخ بگردان تا سلامت یابی و منقاد دانا شو تا بغنیمت شتابی، امیر قماج وپسرش علاء الدّین ملك المشرق[۲] بـا لشکری تمام بتاختن غُزّان رفتند، غُزّان قلب کشیده بیامذند و در مصاف قماج و پسرش‌را بکشتند، شعر[۳]

چگفت آن خردمنـد پاکیزه مغـز * کجا داستان زذ ز گفتـار نغـز
که شیرین‌تر از جان و فرزند و چیز * هانـا که دیگر نباشنـد نیز[۴]

چون خبر این حادثه بسلطان رسید اُمرای دولت بجوشیذند و گفتند بر مثل این اقدام اغضا نتوان کردن و اگر ایشان‌را با حدّ خویش ننشانند تعدّی زیادت شوذ خذاوند عالم رکاب بباید جُنبانید و کار ایشان خُرد نباید گرفت، شعر:

f.74b گر از کس دل شاه کین آورذ * همه رخنه در داذ و دین آورذ[۵]
گنه‌گار باشذ تن زیر دست * مگر مردم نیك و یزدان پرست[۶]

غُزّان چون از حرکت سلطان خبر یافتند اندیشناك شذند و رسولان فرستاذند که ما بندگان پیوسته مطیع بوذه‌ایم و بـر حکم فرمان رفته، و چون قماج قصد خانهٔ ما کرد ضرورت جهت اطفال و عیال بکوشیذیم و نه بقصد ما او و پسر [او] کُشته شذند صذ هزار دینار و[۷] هزار غلام ترك می دهیم تا پاذشاه از سر گناه ما درگذرذ و هر بنده‌را که پاذشاه بر کشذ قماجی باشذ، سلطان راضی بوذ بقبول خدمت اُمرا در آن مبالغت کردند و اورا باجبار بـر آن داشتند که روی بدیار ایشان نهاذ و در

(۱) فق f.6b (۲) بقول آآ (ج ۱۱ ص ۱۱۸) نام او ابوبکر است، (۳) شه ص ۵۰۰ س ۳۰ و ۱۶، (۴) شه: هانا که چیزی نباشد بنیز (۵) شه ص ۱۴۵۶ س ۱، (۶) ایضاً ص ۱۴۵۵ س ۲۶، (۷) در نآ اینجا یك کلمه تراشیده شده است،

نه آسانی دهد نی رنج کس ٭ نه روش زمانه برنست و بس[1]
نماند برین خاك خاوند کس ٭ ز هر بند بیرداں بباید و بس[2]

و در آخر سنهٔ ثمان و اربعین [وخمس مائة] حادثهٔ غُزّ بود[3]، و غُزّاں جیلی بودند از ترکماناں مقام و چراخوارشاں بحلاں بود از اعمال بلخ، و هر سال بیست [و] چهار هزار گوسفند وظیفه بود که بمطبخ سلطاں دادندی و اں در مجموع خوانسلار بودی و کس او باستیفاے آں رفتی، و چاشنگیر تسلّط و تحکّم حاشیهٔ سلطاں بود اں شخص که از قبل خوانسلار می رفت برعیتاں تعدّی میکرد و در ردّ و بدل گوسفند ماکست و مبالغت بیش از حد می نمود، شعر[4]

چو بیدادگر پادشاهی کند ٭ جهاں بُر ز کرم و تباهی کند f 71a

او برعیاں سیاست می کرد و در میاں ایشاں امرای بزرگ بودند و مردماں با تحمّل و نعمت او و ایشاں طمع رشوت می داشت، مثل اَلرِّشْوَةُ تَشِینُ اَلْاَعْمَالَ وَ تُفْسِدُ اَلْعُمَّالَ[5]، رشوت عیب در کارها آرد و عمّالرا زیاں دارد، ایشاں رشوت می دادند و تحمّل مذلّت می نمودند، اں شخصرا در حیله هلاك کردند، چوں موسم خویش بار برسید و خوانسلار حال شنید معلوم سلطاں بیارست کردں، خوانسلار خود عزامت می کشید و راتب مطبخ راست می داشت تا امیر اسپهسلار فتاح که والی بلخ بود بخدمت حضرت اعلی رسید بدار الملك مرو. حاشیهٔ سلطاں و خوانسلار اں بوی گفتند، فتاح سلطانرا گفت غُزّاں مستولی شده اند و بولایت ده بردند اند اگر تحکّی ایشاں خاوند عالم ننماید ازرای دارد ایشاں سرزده و مالیده شوند و راتب مطبخ می هزار گوسفند نسپارم. سلطاں ایشانرا اجابت کرد، فتاح تحفهٔ بدیشاں فرستاد و رسم خدمت خواست،

(۱) آنجا (ص ۱۶۵۱ س ۶) بعد زمانه برنست و بس ۱ آنجا ص ۱۵۹ س ۱۴
(۲) آنجا ص ۱۱۶ سعد و زن ص ۲۱۱ سعد، و سابقست در ذکر سلطان سنجر،
(۳) آنجا ص ۱۲۲۹ س ۱۱، (۴) ص ۲۰۶ ۲

۱۰

غور الحسین[۱] بن الحسین خروج کرد بکین توختن برادر[۲]، و علی چتری
f.73b که امیر حاجب سلطان بوذ و مُقْطع هراه عاصی شذ، مثل: اَلْجَهْلُ یُزِلُّ اَلْقَدَمَ وَ اَلْبَغْیُ یُزِیلُ اَلنِّعَمَ[۳]، نادانی پای بلغزانذ و بغی و پریشانی نعمت بگرداند، علی چتری بمدد ملك حسین[٤] شذ و بر سلطان آن عصیان سخت بوذ که علی چتری اصطناع وی بوذ از درجهٔ مسخرگی بمنزلت حاجبی رسانیذه[٥]، سلطان از مرو بنواحی هراه آمذ و با ملك غور لشکری تمام سوار و پیاذه بوذ، در مصاف کوششی سخت رفت عاقبت شکسته شذند و ملك حسین[٤] و علی چتری گرفتار آمذند، سلطان فرموذ تا علی چتری‌را زیر علم بدو نیم زذند و ملك حسین[٤]را اسیر با خوذ داشت؛ و بذین فتح که بر آمذ هیبتی و حشمتی تمام بیفتاذ که بعد از واقعهٔ خطا فتحی نرفته بوذ و کار ملك از سر طراوتی نو گرفت، شعر:

(سپهر روان‌را چنین است رای * تو با رای او سخت بفشار پای[٦]
دلی‌را پر از مهر دارذ سپهر * دلی پُر ز کین و پُر آژنگ چهر
جهاندار گیتی چنین آفریذ * چنان چون چماند بباید چهیذ[۷])[۸]
(بذین سان روذ آفتاب سپهر * بیك دست شمشیر و یك دست مهر
نه بخشایش آرذ بهنگام خشم * نه خشم آیذش روز بخشش بچشم)[۹]

---

(۱) نَآ: الحسن، و این سهو است ظاهرًا، چه مقصود علاء الدّین الحسین بن الحسین بن الحسن المعروف بجهانسوز است، رکَ بحواشی چهار مقاله ص ۱۵۷، (۲) نَآ: برادر زاذه، و این سهو دیگر است چه باجماع مؤرّخین سلطان علاء الدّین حسین برادر سیف الدّین سوری است، و از این عبارت مستنبط می شود که مصاف آتی الذکر در میان سنجر و علاء الدّین در سنهٔ ٥٤٤ واقع شد و این درست نیست چه بتصریح نظامی عروضی مصنّف چهار مقاله (ص ٦٥—٦٦ و ۸۷) که خود درین واقعه با سلطان علاء الدّین حاضر بود مصاف مذکور در سنهٔ ٥٤۷ بدر آوْبه واقع گشت،
(۳) فقَ f.18b (٤) نَآ: حسن (٥) تکَ ص ٤٦۰ (٦) شه: نداریم با رای او هیچ پای (۷) نَآ: جرید (۸) شه ص ۱٤۷۱ س ۳—٥ (۹) ایضاً ص ۱٦٤٦ س ۱٥—۱٦

اطراف خوراسان در خدمت سلطان اعظم برّی آمدند و در حضور سلطان مسعود بار داد[۱]، شعر:

چنین گوید آن شاه بیدار بخت ، که از داد گشت او سزاوار تخت
مرا گنج دادست دهقان سپاه ، نخواهم بدینار کردن نگاه[۲]
(که ما بی نیازیم از آن خواسته ، که گردد بنفرین روان کاسته
کراگوشت درویش باشد خورش ، ز چرمش بوذ بی گمان پرورش)[۳]
(بگیتی نبایذ که از شهریار ، بماند جز از راستی یادگار
چرا باید این گنج و این درد و رنج ، روان بستن اندر سرای سپنج
چو ایذر نخواهی همی آرمید ، بباید چرید و بباید چمید)[۴]
هزینه باندازهٔ گنج کن ، دل از بیشی گنج بی رنج کن[۵]
که جاویذ هرکس کذ آفرین ، بر آن شاه کآباذ شذ زو زمین[۶]

در روز بار سلطان [بهرامشاه بن][۷] مسعود از غزنین سر سوری[۸] ملك غور با هدایا فرستاذه بوذ عرض کردند و فرید کاتب این دو بیتی بگفت، بیت[۹]

آنها که بخدمتت نفاق آوردند ، سر جملهٔ عمر خویش طاق آوردند
دُور از سر تو سام بسرسام ببرد ، و اینك سر سوری بعراق آوردند

سام برادر سوری ملك غور بوذ، چون سنجر عهد با مسعود تازه کرد شانزده روز برّی بوذ سلطان مسعود و جملهٔ امرای عراق‌را خلعتهای گرانمایه داذ و در رمضان ازین سال باز گشت. و بعد از یك سال ملك

---

(۱) آ ج ۱۱ ص ۹۴ ، برّ ص ۲۲۴ ، (۲) فقه ص ۱۶۲۳ س ۲۷ ،
(۳) ایضاً ص ۱۶۲۴ س ۱۰–۱۱ ، (۴) ایضاً ص ۱۶۲۶ س ۲۴–۲۵ ،
(۵) ایضاً ص ۱۷۶۵ س ۲۷ ، (۶) ایضاً ص ۱۶۲۴ س ۱۱ ، (۷) کذا فی صـ و هو الصّواب ، (۸) یعنی سیف الدّین سوری بن الحسین (۹) در نکت و رص وعص این دو بیت بشعر امیر معزی منسوب است ،

چون کارها بر تو دشخوار شوذ و مردم از تو بیزار گردند بـا رای عقلا رجوع کن و با نصحا گرد و از آموختن و مدد خواستن عیب مدار که اگر مدد خواهی و سلامت یابی بهتر که بخوذ رایی پشیمان باشی، چو سلطان بجست تاج الدّین ملك نیم‌روز بجای سلطان در قلب بیستاذ و جنگهای سخت کرد و مبارزتی بغایت نموذ چنانك لشکرخطا ازو در تعجّب ماندند و اورا پیش الخان[۱] بُردند و مدّت یکسال پیش او بماند، الخان[۱] اورا نیکو داشت[۲] و ترکان خاتون[۳] هانجا مانده بوذ، بعد از یك سال هردورا باپیش سلطان فرستاذ[٤]، [مثل] : عَادَةُ ٱلْاِحْسَانِ مَادَّةُ ٱلْاِمْكَانِ[٥]، نیکویی عادت داشتن مادّت گردن افراشتن باشذ، و الخان[۱] ملك ماوراء ٱلنّهر بگرفت و تا بذین تاریخ دختر او خان خانان[٦] داشت، و در نکبت لشکر خوراسان خوارزمشاه آتسُز عاصی شذ و مرو و نشابور بغارتیذ و بسیار خزاین و ذخایر بر گرفت[۷]، و چون سلطان اورا سهم فرستاذ بذین بیتها که در افواه معروفست جواب داذ، شعر[۸]

اگر بـاذ پایست رخش ملك ٭ کمیت مرا پـای هم لنگ نیست
تو اینجا بیـایی من آنجـا روم ٭ خذای جهانرا جهان تنگ نیست

f.73a و سلطانرا بعد از یك سال جمع شتات و احیای مواتی ببوذ و از اطراف رُسُل رسیذند با حمل و هدایا وکار ملك استقامت از سرگرفت و بعد از آن بمدّت هفت سال در سنهٔ ثلث و اربعین و خمس مایة برَی آمذ و سلطان مسعود از راه بغداذ باز گشت و بخدمت او رفت، و رسولان

(۱) جت : اتخان (۲) زن ص ۲۷۸، آج ۱۱ ص ۵۷، (۳) هی زوجة السّلطان سنجر و ابنة محمّد ارسلان خان [صاحب ماوراء النّهر]، (آج ۱۱ ص ۵۷)
(٤) فُدیت ترکان خاتون بخمسماية الف دینار (زن) (٥) فق f. 18b (٦) یعنی گورخان، «خان خانان» ترجمهٔ «گورخان» است بزبان فارسی، رك بطبقات ناصری ترجمهٔ میجر راورٹی ص۹۱۱ ح ۸، و نیز چهار مقاله طبع میرزا محمّد قزوینی ص۱۱۲ ح،
(۷) زن ص ۲۸۰، آج ۱۱ ص ۵۸، (۸) رك به لباب الالباب عوفی ج ۱ ص ۳۷،

ادبی از آن جمله سه چهار هزار معروفان امرا و اصحاب مناصب و ارباب دولت کشته شدند و آن قرن در بوشه شد[۱]، و سلطان‌را نه از پس راه بود نه از پیش، ناچ الدّین ابو الفضل گفت ای خداوند جای ایستادن نیست و ثبات و توقّف تا محمودست، سلطان با سیصد سوار معرق در آهن بر میان لشکر کافر زد و چون بیرون آمد از آن فوج ۵ پاکرده مرد با وی مانده بودند همچنان روی در میدان جهاد و قتالوری ترکان بدست آورد و سوی بلخ آمد و بر حصار ترمذ شد[۲]، شعر

که دانا زد این داستان بزرگ ٭ که شیری که نگریزد از جنگ گرگ
باید که گرگ از پسش در رسد ٭ که از بخت بد این چنینها سزد
که بخت بدست ازدهائی دژم ٭ بدام آورد شیر شرزه بدم[۳] f 72b
(چو هرکس نماند همی روز بخت ٭ نه گنج و نه دینار شاهی نه تخت
همی نام خواهد بماند نه کام ٭ بیدار کام و بر افزار نام)[۴]

بعد از آن بقایای لشکر از روانا و متشرّدان از اطراف می رسیدند و بهست مانگان و تعزیت گذشتگان می کردند، و فرید دبیر[۵] در آن واقعه این دو بیتی می گوید، شعر ۱۰

شاها رسان تو جهانی شد راست ٭ تیغ تو چهل سال از اعدا کین خواست
گر چشم بدی رسید آن هم رقصاست ٭ آنکس که بیک حال نماندست خداست

حکمت. اِذَا اَشْكَلَ عَلَيْكَ الْاُمُورُ وَ تَعَيَّرَ لَكَ الْجُمْهُورُ فَارْجِعْ اِلَى رَأْيِ الْعُقَلَاءِ وَافْزَعْ اِلَى اَسْتِرْشَادِ الْفُصَحَاءِ وَ لَا تَأْنَفْ مِنَ الْاِسْتِرْشَادِ وَ لَا تَسْكِفْ مِنَ الْاِسْتِمْدَادِ فَلَاَنْ تَسْئَلَ وَ تَسْلَمَ خَيْرٌ مِنْ اَنْ تَسْئَدَ وَ تَنْدَمَ[۶]، ۲

(۱) این واقعه در سنهٔ ۵۴۶ وقوع یافت و معروف است بخنگ قتلوان که موضعی است میان سمرقند (رك به آ در حوادث سنهٔ ۵۴۶) (۲) آ ح ۱۱ ص ۵۳،
(۳) شاه ص ۱۹۲ س ۴، (۴) ایضاً ص ۶۱ ۲ س ۱–۹، (۵) فرید الدّین ادیب، بدربار دوشنبه سمرقندی وی شاگرد انوری بوده است و همواره ملازم درگاه سلطان سنجر بودی، بعضی از اشعار او در لباب الالباب عوفی مضبوط است (ج ۱ ص ۱۵۲–۱۵۴) (۶) من ۲۰۶ ع

بی رسیها در ماوراء النّهر آغاز کردند، در شهور سنهٔ خمس و ثلثین [و خمس مایة] که سلطان از دار الملك مرو بسمرقند شد بمطالعهٔ ولایت که بذان طرف بعید العهد شده بوذ و کارها از نسق بیفتاذه و نیز آوازهٔ کافر خطای بوذ که قصد بلاد اسلام می کند ولایت ماوراء النّهر از وطأت لشکر خوراسان و ناهمواری حشم و اتباع ایشان بستوه آمذند، و خیل خرلق[1] که بارها منهزم و منکوب شده بوذند ازیشان مقدّمان آن نواحی در سرّ کس فرستاذند باستدعای کافر[2]، مثل: کَفَى بِكَ دَاءً أَنْ تَرَى ٱلْمَوْتَ شَافِيًا[3]، مصراع[4]: بخشای برآنك راحتش مرگ بوذ، و این لشکر همچنان بر سر بغی و غلوای خویش و در دماغ مصوّر که در جهان کس قوّت مقاومت ما ندارذ صذ هزار سوار عرض داذند و لاف مایی و منی زذند، مثل: ٱلْقَلِيلُ مَعَ ٱلتَّدْبِيرِ أَبْقَى مِنَ ٱلْكَثِيرِ مَعَ ٱلتَّبْذِيرِ[5]، اندك با تدبیر پای دارتر از بسیار با تبذیر بوذ، اِلخان[6] کافر خطایی روی بذیشان نهاذ با عدد رمل و نمل و خیل خرلق سی چهل هزار سوار از پس در آمذند و لشکر خوراسان‌را وهنی بر افتاذ که قرب سی هزار

---

(۱) زن: قَرْلُق، با نسخهٔ بدل: قُزلق و قرقلیّه، آ: قارغلیّه (۲) رك به زن ص ۲۷۶—۲۷۷ (۳) عجزه: وَ حَسْبُ ٱلْمَنَايَا أَنْ يَكُنَّ أَمَانِيَا، و هو المطلع من قصیدة للمتنبّی یمدح بها کافور الاخشیدی (دیوان طبع برلن ص ۶۲۳) (۴) زن: شعر (۵) فی f. 170 (۶) کذا فی الاصل، و در جت و طبقات ناصری (ترجمهٔ راورتی ص ۱۵۴): اتخان، و این گویا صحیح تر است و در هیچ کتاب از کتب تواریخ کلمهٔ «الخان» بنظر من نیامده است، کتب دیگر درین مقام بجای الخان «گور خان» (و باختلاف اشکال اوز خان و اور خان و کو خان) نوشته اند، و «گور خان لقب ملوك قراختا بوده است نه نام یکی ازیشان بالخصوص» (حواشی چهار مقاله)، و همچنین «اتخان» چنانکه ازین کلمه ظاهر می شود گویا لقبی بوده است نه نام شخصی مخصوص، چه آت در ترکی بمعنی اسب است و «خان» یعنی سالار پس اتخان بعقیدهٔ بنده لقب سپاه سالار لشکر کورخان بوده است، و بزعم سَرْ هنری هَوْورث (Sir H. Howorth) اتخان خان ترکستان بوذ که معزول شده بود (J. R. A. S. 1876 p. 272)، رك نیز به ترجمهٔ طبقات ناصری ص ۹۲۶ ح

إِنَّ ٱلْإِثْمَارَ تَمُرُّ قَبْلَ بُلُوغِهَا ۔ طَعْمًا وَ مِنْ إِنَّا نَلَفَّنَ عِذَابُ
کارهارا بوقت باید جُست ۔ کار بی وقت سست باشد سُست

و در هر شهری از شهرهای عراق و امّهات بلاد ضیاع و ضریبه با خاصّ گرفت و از آن عهد بار سنجر سلطان اعظم شد و خطبهٔ او از حدّ کاشغر تا اقصیٰ بلاد یمن و مکّه و طایف و مُکران و عمّان و آذربیجان تا حدّ روم برسید[1]، و بعد از وفاتش زیادت از یك سال خطبهٔ اطراف نام او می کردند[2]، پادشاهی مبارك سایه بود خدای ترس خسته لقا، در عهد او خطّهٔ خوراسان مقصد جهانیان شد و منشأ علوم و منبع فضایل و معدن هنر، علمای دینرا بیکو احترام فرمودی و تقرّب تمام نمودی و با زُهّاد و ابدال همّی تمام داشتی و با ایشان خلوتها کردی، و در ملبوس تکلّف نفرمودی بیشتر اوقات قبای زندیجی پوشیدی با عمّامهٔ ساده و بیچهٔ پوستین سر داشتی، امّا پوسته بر تخت نشستی و آنچ خصایص سلطنت باشد نگذاشتی، و چون همه جهان اورا مسلّم شد و ملوك اطراف محرّر گشتند و فرمان او در شرق و غرب نفاذ یافت اُمرای دولت و حشم او در مهلت ایّام دولت و صحبت اسباب نعمت طاغی و باغی شدند و چون دستی بالای دست خود ندیدند دست تطاول از آستین[a] بیرون کشیدند و بر رعایا ستم آغاز نهادند[3]، مثل. أَغْنَى ٱلْأَغْنِيَآءِ مَنْ لَمْ يَكُنْ لِلْحِرْصِ أَسِيرًا وَ أَذَلُّ ٱلْأُمَرَآءِ مَنْ لَمْ يَكُنِ ٱلْهَوَى عَلَيْهِ أَمِيرًا[4]، مهتر توانگر آن کسی بود که اسیر حرص نباشد و مهترتر امرا آنکس شاید که هوا[5] برو امیر نبود، شعر[6]

بدانگه شته بابی تنت رورمند ۔ ز بیماری اندیش و درد و گزند

(۱) رك به رن ص ۲۶۵، آ ج ۱۱ ص ۱۴۷، (۲) الزّ در بغداد، و لمّا وصل خبر موته الی بغداد بعث خطبه و لم یجلس له فی امّ بلاد للمرآء، (آ ج ۱۱ ص ۱۴۰) (۳) رك به رن ص ۲۷۶، (۴) ص ۲۱۶
(۵) کذا فی ب آ و بقیه هر دوی (۶) ث ص ۱۶۱۹ س ۷

چو بر گردد این چرخ ناپایدار * ازو نام نیکی بود یادگار)[۱]
(کسی‌را که دانش بود توشه برد * بیرد تنش نام هرگز نمرد
همه تن بتن دست نیکی برید * جهان جهانرا ببذ مسپرید)[۲]
(هر آنکس که اندیشهٔ بد کند * بفرجام بد با تن خود کند
از اندیشهٔ دل کس آگاه نیست * بدین پرده در خلق‌را راه نیست
اگر پاذشه‌را بود پیشه داذ * کند بی گمان هرکس از داذ یاذ)[۳]

علی بار که حاکم ملك محمود بود کدخذای خویش ابو القسم آنساباذی[۴] را پیش سلطان سنجر فرستاذ و از زبان محمود عُذر خواست که این حرکت از سر کوذکی رفت و قرار افتاذ که بخدمت عم روذ برّی و یکماه در خدمت باشذ و بوقت بر نشستن و فروذ آمذن بوق ترکی f.71b نزنذ و سراپردهٔ سُرخ جهری ندارذ و بوقت بر نشستن و فروذ آمذن عم پیاذه در رکاب بروذ و آنچ شعار و آیین سلطنتست بگذارذ[۵] برین جملت یکماه در خدمت عم ببوذ، مثل: مَنْ اَحْكَمَ اَلتَّجَارِبَ اَحْمَدَ اَلْعَوَاقِبَ[۶]، هرك تجربت دیذه بوذ عاقبتش ستوذه بوذ، سلطان اورا نیابت و سلطنت عراق بداذ و آنچ از آیینها بگذاشته بوذ بذو ارزانی داشت و کسوت خاص بیرون از قبای بجواهر و اسپ نوبت و ساخت لعل و پیل با مهد مرصّع بذو داذ، و امرای اورا همچنین بر قدر مراتب تشریفها بداذ و اورا بعظمتی تمام باز گردانیذ[۷]، شعر[۸]

لَا تَطْمَحَنَّ اِلَى اَلْمَرَاتِبِ قَبْلَ اَنْ * تَتَكَامَلَ اَلْاَدَوَاتُ وَ اَلْاَسْبَابُ

(۱) تَه ص ۱۶۷۱ س ۲۴—۲۵، (۲) ایضاً ص ۱۶۰۲ س ۲۲—۲۳،
(۳) ایضاً ص ۱۶۱۹ س ۱ و ۳ و ٤، (٤) اسمه ناصر بن علی و لقبه زین الدّین، و هو المعروف بابی القسم الدّرکزینی، رکَ به زَن ص ۱۲٤، (٥) رکَ به زَن ص ۱۲۸—۱۲۹، (٦) فقَ f.16b (۷) اَ ج ۱۰ ص ۳۸۸—۳۸۹، زَن ص ۱۲۸ و ۱۲۹، (۸) لمؤیّد الدّین الطّغرائی (دیوان طبع قسطنطنیه ص ۷۵—۷٦)

پرورش دانا سکونریں کاریست و پرورش نادان زشت کرداریست که
دانارا پروردن دلیل تمامت دانش است و جاهلرا برگزیدن نشان جهل، ۲۱۵ ۲
و ملك سمرقند همچنین نگرفت که بعد از وفات برکیارق احمد[۱] جان
عاصی شده بود، سلطان سنجر چهار ماه حصار داد و بسند در سنهٔ اربع
و عشرین و خمس مائة[۲]، و احمد جانرا بگرفت و چندان ولایت که ۵
پدرش ملکشاه داشته بود مستخلص کرد و همچنین ملك سیستان و حواررم
در ضبط آورد و انسز بن محمّد بن بوشتگین غرجه[۳]را حواررمشاهی او
داد، و تاج الدّین امیر ابو الفضلرا ملك بیمرور بداد برالستان و در
مصافهای معظم پهلوان لشکر او بودی و اورا در مصاف عربین و جنگ
پیلان[۴] مقاماتست، و بعد از وفات برادرش سلطان محمّد در ابتدای ۱
سال احدی عشر[ه] و خمس مائة بعراق آمد، سلطان محمود بن محمّد
سلطنت نشسته بود امرای حضرت اورا بر آن داشتند که با عمّ مصاف
داد شکسته شد و بهزیمت باصبهان رفت[۵]، سلطان سنجر ولایت می
بخشید و عدل می ورزید، شعر

بخت مهی بر هر آنکس که داد ۰ کند در دل او ناشد از داد شاد[۶] ۱۰
(کند آفرین تاج بر شهریار ۰ بود بخت شاهی بدو پایدار
بارد بدو تاج شاهی و بخت ۰ بد اندیش بومند ازو شاد بخت

---

(۱) کذا ایضاً فی رن و رت، آ محمّد، و هو المعروف ایضاً بارسلان جان،
(۲) آ ح ۱ ص ۴۶۵، (۳) رآ غرجه، آ سرخه، و کان ابوه [یعنی ابو
محمّد حوارزمشاه] بوشتگین مملوك امیر من السلجوقیّة اسمه ملکشاه فسار من رجل
من شرشان [غرجستان] فمیل له بوشتگین غرجه، (آ ح ۱ ص ۱۸۲) (۴) آ در
حوادث سنهٔ ۵۱۰ (ح ۱ ص ۳۵۲—۳۵۵) و رن ص ۲۶۲—۲۶۴، مسعود هزم
مخالف است که بعد آن سنجر پیراسترا بر تخت خزین نشاند، (۵) رت برای
شرح آن ← رن ص ۱۲۵ ببعد، و آ در حوادث سنهٔ ۵۱۲ (ح ۱ ص ۳۶۵ ببعد)
(۶) ← ص ۱۶۱۱ س ۲۹،

غزغلی[۱]، الحاجب حسین[۲]، الحاجب نظام الدّین محمود الکاسانی[۳]، الحاجب فلك الدّین علی الجتری، و سلطان سنجر پادشاهی بوذ که از آل سلجوق بطول عمر ازو ممتّع ترکس نبوذ و نشر ذکر و طیب عیش و تحصیل مال و ظفر برمراد و قمع اضداد و فتح بلاد کرد، هیبت خسروان و فرّکیان داشت، آیین جهانداری و قوانین شهریاری و قواعد پادشاهی و ناموس ملك نیکو دانستی، حکمت: مَنْ اَصْلَحَ نَفْسَهُ اَرْغَمَ اَعَادِیَهُ وَ مَنْ اَعْمَلَ جِدَّهُ بَلَغَ اَمَانِیَهُ[٤]، هرك تن باصلاح آرذ دشمن بردارذ و هرك جدّ بکار دارذ بمراد رسذ، اگرچه در جُزویّات امور ساذه دل و پاستانی طبع بوذ رایی صایب و عزیمتی صادق داشت در وقت لشکر کشیذن و با خصمی مصاف داذن، و عدل و انصاف و تقوی و عفاف داشت، [حکمت]: تَاجُ ٱلْمَلِكِ عَفَافُهُ وَ حِصْنُهُ اِنْصَافُهُ وَ سِلَاحُهُ كَفَافُهُ وَ مَالُهُ رَعِيَّتُهُ[٥]، عفاف تاج پادشاهست و انصاف اورا پناه‌گاهست و کفاف سلاح و رعیّت مال، و از ابتدای عهد که بخوراسان ملك شذ از قِبَل براذر برکیارق تا چهل سال نوزده فتح بکرد که در هیچ وقتی اورا وهنی نبوذ و شکستی نیفتاذ، مثل: مَنْ رَكِبَ ٱلْجِدَّ غَلَبَ ٱلضِّدَّ[٦]، مصراع[۷]: جدّ در کار ضد کنذ بر دار، مُلك غزنین بگرفت که از آل سلجوق هیچ کس قصد آن نکرد و هم از فرزندان محمودیان بهرامشاه بملك بنشاند[۸] و هر روز قرار افتاذ که هزار دینار از فرضهٔ شهر بخزانهٔ او رسذ و عاملی از دیوان خویش جهت تحصیل این مال آنجا بنشاند، حکمت: اِصْطِنَاعُ ٱلْعَاقِلِ اَحْسَنُ فَضِيلَةٍ وَ ٱصْطِنَاعُ ٱلْجَاهِلِ اَقْبَحُ رَذِيلَةٍ لِاَنَّ ٱصْطِنَاعَ ٱلْعَاقِلِ يَدُلُّ عَلَىٰ تَمَامِ ٱلْعَقْلِ وَ ٱصْطِنَاعَ ٱلْجَاهِلِ يَدُلُّ عَلَىٰ ٱسْتِحْكَامِ ٱلْجَهْلِ[٤]،

---

(۱) زن (ص ۱۸۵): غُزْأُغلی السّلاحی، (۲) جت افزوده: بن داود المرغزی
(۳) جت: کاشانی، (٤) فق f. 19a (٥) ایضاً f. 18b (٦) ایضاً f. 16b
(۷) نآ: شعر (۸) رك برای شرح آن به آ در حوادث سنهٔ ۵۰۸ (ج ۱۰ ص۳۵۳—۳۵٦) و زن ص ۲٦۲—۲٦٤،

تاکه پرخاش خاك و آب بود ۰ تاکه حصنیّ ساد و آذر ساذ
تر و خشك عدوی شاه جهان ۰ ار لب خشك و دیدهٔ تر ساذ
آب در چشم و آتش اندر دل ۰ ساذ در دست و خاك بر سر ساذ

السّلطان الاعظم معزّالدّنیا و الدّین ابو الحارث سنجر
بن ملکشاه برهان[1] امیر المؤمنین

سلطان سنجر گندم گون آبله نشان[2] بود محاسن تمام در طول و عرض و بعضی از موی شارب تا آبله رسته پشت و یال افراشته سالا f 70b
تمام و سبله بهن، توقیع او تَوَکَّلْتُ عَلَی اللّٰهِ[3]، وزرای او الوزیر معین الدّین محمّد[4] الکاشی، الوزیر شهاب الدّین[5] ابو المحاسن بن الفقیه الاجلّ احی نظام الملك، الوزیر شرف الدّین ابو طاهر[6] ماسبا[7] القمّی، الوزیر یمان[8] ملك الکاشغری، الوزیر قوام الدّین ابو القسم[9]، الوزیر ناصر الدّین طاهر بن فخر الملك، الحجّاب الامیر الحاجب

(۱) زن ورس بن (۲) در تاریخ الحکماء شهرزوری مسطور است که وقتیکه سنجررا آبله سر آمد او خرد بود، حکیم عمرخیّام برای عیادت او آمد چون بیرون رفت وزیر ازو پرسید که حال او چه طور یافتی و تجه معالجت او کردی؟ جواب گفت زندگانی این پسر خوف است و ممکن است جان بسلامت نبرد، علامتی هستی این سخن بمرد چون شفا یافت ما حکم خیّام بعض داشت و اورا می پسندید ازیرا بحوالی چهار ماه از سنجررا محمّد مروزی ص۲۱۲) (۳) زن و کاتب علامه سنجر تحت قوس الجوزاء و فوقه بسم الله توکّلت علی الله (ص۱۶۶) (۴) آ و زن امروده ابونصر احمد بن اسمعیل (۵) زن شهاب الاسلام عبد السلام (ص۲۶۷)، آ شهاب الاسلام عبد الرزّاق، (۶) زن امروده سعد بن علی بن عیسی (۷) سایر کتب این کلمه را ندارد (۸) کذا فی الاصل ولی محتمل است که سهو نسّاخ است چه در حدّ وسیع که صاحب آن هردو قسم کتاب است «طمان» و «یمان» است و در فهرست این اسمها در زن «سنجر» و در حرف «ب» و «م» او محمّد بن سلیمان مذکور است،
(۹) زن سنجر اسمی ابو القسم محمود بن ابی نوشه امروزی

ابن یامین ملك تا جاوید ٭ عدّت یوسف براذر باذ
ذات پاکش که عالم معنیست ٭ روی اقبال و پشت لشکر باذ
گرد سمّ سمند موکب شاه ٭ سرمهٔ چشم هفت اختر باذ
آسمانش کمینه خرگاهست ٭ آفتابش کمینه افسر باذ
هر زمان کار دولت و ملّت ٭ از سر تیغ او قوی تر باذ
چرخ اگر جز بحکم او گردذ ٭ بسته راه و شکسته چنبر باذ
دولت آباذ پنج نوبت ملك ٭ چار دیوار هفت کشور باذ
با دلش باذ در کف کانست ٭ با کفش خاك بر سر زر باذ
شاه در مردمی و در مردی ٭ در جهان یاذگار حیدر باذ f. 70a
دایم از خون دشمنان ملك ٭ صفحهٔ تیغ او مُعَصْفَر باذ
کمترین پایه از مراتب شاه ٭ سقف این طارم مدوّر باذ
هر کجا نام ملکشاه[1] آمذ ٭ ننگ بر دولت سکندر باذ
هرکه سر بر خطش ننهاذ بطبع ٭ راست چون دایره همه سر باذ
هندو چرخ[2] را ز خادم شاه ٭ لقب خاص سعد اکبر باذ
یك دلی در ولای این سلطان ٭ کار این پُردل دلاور باذ
گوش گردون ز لفظ دُر بارش ٭ صدف درّ و درج گوهر باذ
اشك بذ خواه او ز هیبت او ٭ مدد آب بحر اخضر باذ
روز رزمش ظفر دعا کرده ٭ که شهنشاه دین مظفّر باذ
گفته نصرت که آفرین خذای ٭ بردل شاه و دست و خنجر باذ
بهترین جوشنی بوقت گریز ٭ بر تن خصم شاه چاذر باذ
بحر قلزم که ساحل کف اوست ٭ از زهاب دلش توانگر باذ
ناصحش را بدست بر زنجیر ٭ گر بوذ پیچ زلف دلبر باذ

---

(١) برای حفظ وزن باید بسکون لام بخوانیم و یا گویا بترکیب اضافت یعنی «مُلْكِ شاه» باید باشد

(٢) کنایه از کوکب زحل است (برهان) ؛ رك بص ٤ ح ٤

نگه کن بدین کار گردنده دهر . هر آنرا که از خویشتن کرد بهر
بر آرد گل تازه از خار خشک . شود خاک تا تخت بذار مشک

سلطان محمّد خواجه احمدرا بدست سیّد بار داد تا انتقام ازو بخواست، مثل: مَنْ حَفَرَ بِئْرًا لِأَخِيهِ وَقَعَ فِيهِ[1]، شعر:

f 69b هرگ بهر برادران بر راه . چاه سازد همو فتد در چاه

هرج در حقّ امیر سیّد اندیشه بود بدان گرفتار شد، مثل لَا تَطْمَعْ فِي مِثْلِ مَا تَمْنَعُ[2]، مصراع. برکس مپسند آنچ بخود پسندی، و سیّد بوسیلت آن مال بدان حال رسید و گفته اند مثل. بِالْمَالِ تُهَانُ أَعْنَاقُ الرِّجَالِ، بحمد الله تعالیٰ خداوند عالم سلطان بنی آدم غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو بن السّلطان قلج ارسلان خَلَّدَ اللهُ مُلْكَهُ[3] هر روز صدحمل چین می رسد و بهتر ازین دشمنان می شکند و هر روز بامداد که سیمرغ صبح صادق در افق مشرق پرواز کند و زاغ شام در روایای مغرب ناپدید شود اورا فتحی نو و آوازهٔ تازه از طرفهای بی اندازه بگوش می رسد، و تا باد چنین باد و این دولت تا دامن قیامت بماناد و این پادشاه بیکو خواه بجمله امانی و مراد دو جهانی برساد بمحمّد و آله، دعای دولت.

تا جهانست شاه صدر باد . تخت او با فلک برابر باد
آسمانش کعبهٔ کرمست . از لب سرکشان محذّر باد
شاه اقبال یار دولت بخش . که عدو بد و دوست پرور باد

رس و جس[4] بهمین شرح و تفصیل مذکور است (در ذکر سلطان محمّد بن ملکشاه)، ولی آنچه در ری (ص ۹۲–۹۳) بروایت ابوشروان بن خالد الورد مقبول است اینست کلّورا شاید چه او خود درین زمان سوئی سرانه بود و همیوست که برای تحویل گردن این مال بهمدان فرستاده شد و پس از آن بسعایت او سلطان محمّد ابو طاهررا بریاست همدان برداد، (۱) شه ص ۱۶۰ س ۱۵–۱۶،
(۲) ص ۷۰ ۴ (۳) اضافه است ۴

f. 69a هوارا زیر آرد، سلطانرا حبّ مال بر حفظ وزیر غالب آمد ازو قبول کرد، سیّد ابو هاشم باز گشت و شحنهٔ خزانه با او بیامد تا مال بستانند، چو بهمذان رسید نزل خواست و مقامی که فروز آید سیّد گفت منزل کاروانسراء و نفقات از کیسه باید ساخت که ترا اینجا چندان مقام بود که وزن و نقد این مال کرده شود، غلام تُندی بکرد سیّد گفت اگر بادب نباشی بفرمایم تا ازین در سرات بیاویزند و صدهزار ذکر باضافت این مال برم که بهای هزار غلام بهتر از تو باشند، مثل: اَلشَّرَفُ بِالْهِمَمِ اَلْعَالِيَةِ لَا بِالرِّمَمِ اَلْبَالِيَةِ[1]، شعر:

شرف از خویشتن کنم چو کهر ٭ نه چو خاکسترم کز آتش زاد

و یك هفته بیش روزگار نشد چندانك وزان نقد کرد، نه قرضی کرد و نه ملکی فروخت، مثل: مَنْ حَفِظَ مَالَهُ حَسُنَتْ آمَالُهُ وَ مَنْ رَكِبَ جِدَّهُ غَلَبَ ضِدَّهُ[2]، هرکه مال نگه دارد بآمال رسد و هرك جدّرا مرکب سازد ضدّرا بیندازد، آنگه بفرمود تا درختها بیاوردند و در پارهٔ بر مقدار سه بدست ببریدند و میان تهی کردند هشتاد پاره چوب و کیسهای بخاری[3] دوختند، در هر کیسهٔ ده هزار تعبیه ساختند درین چوبها و تخته بر سر آن می دوختند و کمرهای آهن برآن می زدند و هردو چوب بر استری می نهادند، چهل استر بار هشتصد هزار دینار در صحبت غلام روانه کرد و یك دینار بغلام داد، مثل: مَنْ جَلَّتْ اُبُوَّتُهُ تَمَّتْ مُرُوَّتُهُ، جلال ابوّت کمال مروّت آرد، غلام بیگاه با این حمل پیش سلطان رسید، از غلام پُرسید که این مال بذین تعجیل از کجا حاصل کرد گفت جمله از خزانه بدر آورد روزگار در وزن و نقد و تعبیه رفت اگرنه هم در روز بنده‌را باز گردانیذی، سلطانرا از آن حال و مال تعجّب آمد[4]، شعر[5]

---

(١) فق f. 23b (٢) ایضاً f. 16b (٣) جت و رسالهٔ جوینی: زندنیجی

(٤) این جُمله حکایت ابو هاشم همدانی در سایر کتب تواریخ (جت و تگ و ع و

ابو هاشم[1] کرد که رئیس همذان بود جدّ علاء الدّولة و از سلطان قبول کرد که پانصد هزار دینار ازو حاصل کند بشرط آنك سیّدرا بدست او باز دهند، حکمت: اَلْبَهِیمَةُ دَنَاءَةٌ وَ اَلسِّعَایَةُ رَذَاءَةٌ وَ هُمَا رَأْسُ اَلْغَدْرِ وَ اَسَاسُ اَلشَّرِّ فَجَنِّبْ سُبُلَهُمَا وَ اَجْتَنِبْ اَهْلَهُمَا[2]، سخن چینی از دونی باشد و سعایت از بد اصلی و این هردو راس شرّ و اساس غدرند درین دو راه مروید و از آنج این هردو کند بگریزید، شعر:

عیب اهل هنر که نیست محوی ۰ بد یکان که در تو هست مگوی

پیش از آنك کس بهمذان رفت بگرفتن او سیّدرا خبر شد، در نشست با سه پسر و برادی مجهول بیك هفته باصفهان رسید و از خواصّ سلطان هادی‌را طلبید که اورا شب در پیش سلطان برد، لالا قرانگین‌را تعیین کردند اورا بخواند و ده هزار دینار در ده صُرّه حاضر کرد و گفت این خدمت تُست امشب مرا بخلوت بخدمت سلطان بر، خواجه لالا هرگز چندین مال ندیده بود متحیّر شد و گفت این مال بسلطان می باید رسانید، سیّد گفت این خاصّ تست، خواجه خدمت اورا کمر بست و همان شب اورا بحضرت بُرد، و سیّد پیری چشم پوشیده بود و برای قلع حاتون زن سلطان حاضر بود، سیّد ابو هاشم سلطانرا دعا گفت و درّی یتیم آورده بود که سلطان مثل آن نداشت، سیّد بگریست و گفت خواجه احمد مدّتهاست که قصد خانهٔ بنده می کند شبدم خفته بنده‌را پانصد هزار خربنده است خداوند عالم روا ندارد که فرزند زادهٔ پیغمبر علیه السّلام‌را فروشد، مثل: لَا تَفْعَلْ مَا یَشُبُّكَ عَاجِلُهُ وَ یَضُرُّكَ آجِلُهُ، چیزی مکن که بدنیا عار آرد و بآخرت زیان دارد، این پانصد هزار دینار بنده بهشتصد هزار می کند بشرط آنك اورا بدست بنده باز دهی، مثل: اَلْكَرِیمُ مَنْ كَفَّ اَذَاهُ وَ اَلْقَوِیُّ مَنْ غَلَبَ هَوَاهُ[3]، کریم آنست که رنج خود بار دارد و شجاع آنست که

(1) رن: مرورد، محمی، آ: اشرف ابو هاشم (2) رن: ۴۱۱ ۷ (3) ایضاً ۴۱۱ ۸

مثل: مَنِ اَسْتَعَانَ بِاللّٰهِ اَسْتَغْنَى عَنْ عِبَادِهِ وَ مَنْ وَثِقَ بِهِ اَسْتَظْهَرَ لِمَعَاشِهِ وَ مَعَادِهِ[۱]، هرکه یاری از خدا خواهد از خلق مستغنی شود، بعد از آن شیرگیر[۲]را با لشکری گران بپایان اَلَموت فرستاد و مدّتی آنجا حصار سخت داد و کار بر آن ملاعین تنگ رسانید و یقین بسته که بستانند[۳]،

مثل: مَنْ صَحَّ دِينُهُ صَحَّ يَقِينُهُ[۴]، یقین درست از دین سُست نباشد، جهان غدّار آن کار در دست او شکست، مثل: مَنْ عَرَفَ اَلدُّنْيَا وَ طَلَبَهَا فَقَدْ اَخْطَاَ اَلطَّرِيقَ وَ حُرِمَ اَلتَّوْفِيقَ[۵]، هرکه دنیارا بشناخت و بطلب آن تاخت راه گم کرد و خودرا آزرد و توفیق رفیق او نشد، شعر:

تو چندین بگرد زمانه مپوی ٭ که او خود سوء ما نهادست روی[۶]
(چنین است کردار گردان سپهر ٭ ببرّد ز پرورده خویش مهر
چو سر جوییش پای یابی نخست ٭ وگر پای جویی سرش پیش تست)[۷]
خردمندرا دل ز کردار او ٭ بماند همی خیره در کار او[۸]

در آن میان خبر وفات سلطان برسید امرای حضرت شیرگیررا باز خواندند، و اگر آن پادشاه بماندی استیصال آن مخاذیل بکردی و دمار ازیشان بر آوردی که سلطان محمّد پادشاهی خدای ترس و عادل و سایس و عالِم دوست بود امّا بادّخار مال میلی عظیم داشت، مثل: مَنِ اَغْتَرَّ بِالدُّنْيَا اَغْتَصَّ بِالْمُنَى[۵]، شعر:

هرکه گردد بدین جهان مغرور ٭ شود آگنده ز آرزو و سرور
گرد کاری که بیشتر گردی ٭ هم بدان در جهان سمر گردی f.68b

خواجه[۹] احمد بن نظام الملك در آن وقت که وزیر او بود قصد سیّد

---

(۱) فق f.64a (۲) آ: انوشتکین شیرگیر صاحب آبه و ساوه (۳) رك به زن ص ۱۱۷ و آج ۱۰ ص ۳۶۹—۳۷۰، (۴) فق f.64a (۵) ایضاً f.5b
(۶) شه ص ۸۹۱ س ۸ (۷) ایضاً ص ۸۹۲ س ۱۵—۱۶ (۸) ایضاً ص ۸۹۷ س ۲۸، (۹) زن افزوده: ضیاء الملك

هرآنجا که دروغش شود راستی ◦ فروغ دروغ آورد کاستی[1]
چو بد خواه پیش آیدت کشته به ◦ گر آواره از خانه برگشته به
چگفت آن هرمند بسیار هوش ◦ که با اختر بد مردی مکوش
و دیگر بجایی که گردان سپهر ◦ شود تند و چین اندر آرد بچهر[1]
خردمندرا کرد باید فسوس ◦ که از چیرش سر خواند بروں[1]

بعد از آن بدو رور قلعه سپردند و احمد عطّاش‌را برر آوردند و دست بسته بر اشتری نشاندند و در اصبهان بردند و بجزی و نکال رسید و جزای آن ورر و وبال بدید، و امروں از صد هزار مرد و رن و کودك بیروں آمده بودند با انواع شار از خاشاك و سرگین و پشکل و خاکستر و بحثّاں حراره کناں در پیش با طبل و دهل و دف و نی میکشد حراره عطّاش عالی جاں می عطّاش عالی، مناں سر هلالی را بدر چکارو، و اورا بدس عظمت و جلالت و حرمت در شهر بردند هفت رور آوخه بود و تیر بارانش می کردند و بعاقبت بسوختندش[2]، شخصی در آن حالت از وی پرسیده بود که تو علم نجوم دعوی کنی در طالع خویش این رور بیامی، جواب داد که در احکام طالع خویش دیده بودم که بعظمتی و جلالتی در اصبهاں روم که هیچ پادشاه مثل آن ندیده بود امّا بدین صفت ندانستم، مثل مَنْ سَرَّهُ اَلْفَسَادُ سَاءَهُ اَلْمَعَادُ[3]، هر که بد کردن جزم بود آخرش دزم بود و عاقبت نعم، شعر

هرك راهی رود که بد باشد ◦ دشمن جام نیك خود باشد

سلطاں آن قلعه خراب فرمود و جدی‌را شکرها فرود و بیاری خدا و فتح آن قلعه قوّت آن عادل بشکست، شعر

هست الحق شمع کارکنای ◦ یارکنت ر کارها بخدای

(1) ق ص ۴۶۲ س ۱۲، ۱۱، ۱۹ (2) رك به آتح ۱ ص ۲ ۲
(3) ق ۱ ۲

بوذ و هزار دینار و نیشی بداذه زهر آلوذ تا سلطانرا بذان فصد کند، ازین سگالش وزیر و پیغام عطّاش وجواب سعد الملك حاجب خواجه[۱] باخبر بوذ، و حاجب زنی داشت بغایت جمال و ازوش هیچ پوشیذه نبوذ این راز هم با او در میان بوذ، زن مُولی داشت شب خلوت در میان معاشرت و اثنای مفاوضت این حال با او گفته شذ، مُول دوست کامل لقبی بوذ از وکلای شرف الاسلام[۲] این ماجرا باستفاضت بذو رسیذ، شرف الاسلام[۳] توقّف روا نداشت و هم در شب بسرای سلطان آمذ و بخلوت حال باز نمود، سلطان دیگر روز بعمد خوذرا رنجور ساخت و فصّادرا خواند، چون بازوی سلطان ببست و نیش بیرون آورد رنگ نیش بذ بوذ، سخن راست باز خواند، مثل: مَنِ ٱسْتَشَارَ ٱلْعَالِمَ فِيمَا يَنْوِيهِ وَ ٱسْتَرْشَدَ ٱلْعَاقِلَ فِيمَا يَأْتِيهِ وَضَحَ لَهُ ٱلْأُمُورُ وَ صَلُحَ بِهِ ٱلْجُمْهُورُ وَ ٱسْتَنَارَ مِنْهُ ٱلْقَلْبُ وَ سَهُلَ عَلَيْهِ ٱلصَّعْبُ[۴]، هرکه با علما مشورت کِنذ و با عقلا رای زنذ کارهاش بروشنی رسذ و دشخوارهاش بآسانی پیوندذ، سلطان از سر هیبتی و انکاری درو نگریست فصّاد گفت ای خذاوند بجان زینهار و راستی در میان آورد، سلطان فرموذ تا هم بذان مِبْضَع فصّادرا رگ زذند در حال سیاه شذ و جان بداذ، سلطانرا در الحاد سعد الملك شك نماند، دیگر روز اورا بگرفت و ابو العلای مفضّل[۴]را و بیاویخت، شعر:

f. 67b

---

(۱) خواجه یعنی سعد الملك (۲) گویا لقب صدر الدّین الخجندیَ سابق الذّکر است چه جتَ وعَ و رسالهٔ جوینی اینجا بجای «شرف الاسلام» «صدر الدّین خجندی» نوشته اند، (۳) فقَ f. 13a (۴) گویا یکی از متعلّقین و اتباع سعد الملك بوده است چه آ می گوید «و فی شوّال من هذه السّنة [یعنی سنة ۵۰۰] قبض السّلطان محمّد علی وزیره سعد الملك ... و صلبه علی باب اصبهان و صلب معه اربعة نفر من اعیان اصحابه و المنتمین الیه امّا الوزیر فنُسب الی خیانة السلطان و امّا الاربعة فنُسبوا الی اعتقاد الباطنیّة» پس بدون شك یکی ازین چهار نفر ابو العلاء مفضّل بوده است،

بار حال او بر رای سلطان عرض کردند باور نمی داشت و برو اعتماد تمام کرده بود، و مؤیّد الملك را حاجی بود که بر حاشای اسرار او اطّلاع داشت و ازو هیچ پوشیده نبود، و مفاتیح اسرارْ کمان عرضست و هر زمان که نالی در آن محرم نشود هرآینه از اشاعت مصون و محروس ماند و آنچ بگوش شنوی[1] رسد نی شبهت در افواه افتد و پس انکار صورت نبندد، شعر[2]

بحق هیچ مسرای با رازدار ۰ که اورا بود سر اسرار و ار

مثل وَ سِرُّ ٱلثَّلَاثَةِ عَنْرُ ٱلْخَفِيِّ[3]، احمد عطّاش کس سعد الملك فرستاد که مارا دخیره برسد[4] و مردان ار کارزار بماندند قلعه بخواهم سپردن، سعد الملك جواب داد که یك هفته صبر کنید و قلعه از دست ندهید چندانك ما این سگ‌را از پای برکنیم یعنی سلطان‌را، و سلطان بعادت مغرور مزاج بود و هر ماه قصد کردی سعد الملك با قصّاد راست کرده

المتولی علی رئاستها و هو رجل جامع من انواع العلوم حظ صالح یدری شیئاً باظهار زهد و ورع مع تمادٍ علی مخالفة الشرع و لم یکن له سوی معاضدة الحق و مخاصمة الخلق ۰، قتل فی صفر سنة ۵۲۲ بهمدان و کان قد جرّد فی امر الباطنیة جریدًا عظیمًا و صار یلبس درعًا تحت ثیابه و یحاط و یحترز عند انتقاله بقوم جمعه و دخل سنة ثلث و اربعین فعله (الکامل ج ۱۰ ص ۴۲۱) (۱) یرید به صدر الدین عبد الله بن الحسن بن عبد الحمید رئیس الاسماعیلیة بالهند، قتله الباطنیة فی سنة ۵۲۲ و کان قد ولاه خلیفة وقتهم کبیرا (الکامل ج ۱۰ ص ۴۶۴)، (۲) زبدة التواریخ ص ۱۰۹—۱۱۰، (۳) زیادة سوی (۴) سنة ص ۱۴۱ س ۶، (۵) صدره و سرّك ما کان سنة أمرئ، و ابیات من جملة ابیات لبعض الحکماء و هو

شتّان ما بین الغنی و أخی الغنی ۰ مرّ المنیة للغنی و هو الغنی

یرجو و یخشی ما یخاف و رجاه من ۰ لا یرتجی و مخافة ما لا یخشی

لولا ثلاث هنّ أفضل عدّة ۰ للمرء و هی ملمّة ما عاش

زاد المسافر و هو مطبع للهوی ص ۲۱۶، (۶) برسد یعنی تمام شد، زبدة ص ۲۰۷ س ۲ ج ۲

کردند: حکمت: مَنِ اسْتَعَانَ بِصِغَارِ رِجَالِهِ عَلَى كِبَارِ أَعْمَالِهِ ضَيَّعَ الْعَمَلَ وَ أَوْقَعَ الْخَلَلَ[1]، هرك كهتران‌را كارهای بزرك فرماید عملش بزیان آید و خلل روی نماید، آن كاری بزرك بوذ و واقعهٔ عظیم و مردم خوذ در جُست و جوی غایبان بوذند. فغانی برخاست و جهانی مردم بدر خانه جمع شذند و ناكاه در سرای رفتند و پیغولها و زوایای خانه جُستن كرفتند، راه سردابه بیافتند بیشتر از چهارصذ پانصذ مردرا در آنجا دیذند بعضی كُشته و بعضی بچهار میخ بدیوار باز دوخته و دو سه تن‌را هنوز رمقی مانده بوذ، آوازه در شهر افتاذ و خلایق روی نهاذند و هركسی دوستی و خویشی باز می یافتند و نفیری و غریوی در اصفهان افتاذ كه مثل آن كس نشان نداذ و علوی مَدَنی و زنش‌را بكرفتند و یاران اورا بجستند و اورا و زنش‌را در بازار لشكر بسوختند[2]. شعر:

آكنون چو قصد رفت صحابا مكن بجان
ورنه ز جان خویش بیندیش هان و هان
بر دُمّ مار پای نهاذن سرش بكوب
ورنی تهی كند بدن قالبت ز جان

و چون سلطان محمّد مصاف صدقه بشكست و ایازرا بكشت و با اصفهان آمذ كار آن ملاعین نیرو كرفته بوذ و ذخایر بسیار و سلاح بی شمار بر قلعه بُرده، هفت سال در آن شذ با جدّ و بخت سلطان و آلت و عُدّت سپاهیان و مدد عوام اصفهان تا آن قلعه بستذند[3]، و سعد الملك آبی كه وزیر بوذ جماعت بزركان و ایمّهٔ اصفهان چون قاضی القضاة عبید الله[4] خطیبی و صدر الدّین خجندی[5] اورا متّهم دانستند[6] و چند

(۱) فوق f. 186. (۲) این حكایت علوی مدنی بهمین شرح و تفصیل در جمله كتب تواریخ فارسی مثل جتّ وتكّ و رصّ وحسّ وعّ در ذكر سلطان محمّد بن ملكشاه منقول است، (۳) آ در حوادث سنهٔ ۵۰۰ (ج ۱۰ ص ۲۹۹—۳۰۲)
(۴) زن: عبد الله، هو الّذی قیل فیه فی زن: «هو حاكمها (یعنی حاكم اصفهان) و

بعد از آن سر در شهر بردندی دشت کور دعوت خانهٔ ساخت و هر شب از شهر جماعتی بیامدندی و دعوت پذیرفتندی و سر بر کردندی تا هر ۴۰۶ قومی در محلّهٔ خویش جمعی‌را بر بدعت راست نهادندی و بس بدعوت خانه آوردندی تا سی هزار مرد دعوت قبول کردند، و مسلمانان‌را دردیدندی و هلاك کردندی، شعر

کسررا هرگ زیبی داند ۰ حق تعالیش خوار کرداند
پایهٔ پست گر همی دانی ۰ بر سر از قبّهٔ مسلمانی

و در آن عهد باسمی ظاهر شد اورا علوی مَدنی گفتندی، آخر روز بر در کوچهٔ خود استادی عصایی در دست دعا کردی که خدایش بیامرزاد که دست او بینا کرد و بر کوچه بدر خانه رساند، و آن کوچه دراز و تاریك بود و سرای کور در آخر و بدهلیز سرای چاهی بود، چون علوی‌را بدر سرای بُردندی قومی آن شخص‌را در سرای کشتندی و در آن چاه نگون کردندی، و از آن چاه صدها تا سرداب‌ها بود، مدّت چهار پنج ماه بر نگذشت و خلقی بسیار از خوبان شهر مفقود شدند کس بیرون نمی برد و از مرده و زنده خبری نمی یافتند، شعر[۱]

اگر چند برمست آوار تو ۰ گشاده کند روز هم زار تو

روزی زنی گدای ازین سرای چیزی بخواست نالهٔ شنید گفت خدا بیماررا شفا دهاد، شعر[۲]

بر دانایان رد نکی مهربوش ۰ که دیوار دارد بگفتار گوش

مردم آن خانه اندیشیدند که او بر آن حال وقوف یابد، خواستند که اورا بهانهٔ بدان دادن در سرای کشند، زن برسید و بگرخت و بدر کوچه قومی‌را گفت از فلان سرای نالهٔ منکر شنیدم و قومی قصد من

۱ نسخه ص ۱۶۴ س ۱۱ ۰ ۲ نسخه ص ۱۴۲۲ س ۵ ۰

ضبّاح پیوست، مثل: مَنِ ٱسْتَهْدَى ٱلْأَعْمَى عَيِيَ عَنِ ٱلْهُدَى[1]، شعر:

کرا کور رهبر بوذ در سفر ، بوذ منزلش بی گمان در سقر

و بخطّ او پس از آن نامهٔ یافتند بدوستی نوشته و در اثنای آن یاذ کَ وَقَعْتُ بِٱلْبَازِ ٱلْأَشْهَبِ فَكَانَ عِوَضًا لِي عَمَّا خَلَّفْتُهُ. بباز اشهب رسیذم و اورا بر همه جنان بگزیذم و دل از آنچ بگذاشتم بر داشتم. وخطّ او معروف است و در اصفهان بسیار کتب بخطّ او موجودست[2]. و ابن عبد الملك عطّاش‌را پسری بوذ احمد نام[3]. در عهد پذر کرباس فروشی کردی و چنان نموذی که بر مذهب و عقیذت پذر منکرست و ازو تبرّا کردی. چون پذر بکریخت اورا ازین جهت تعرّضی نرسانیذند. مثل: ٱلْكِنَايَةُ بَذْرُ ٱلْوِلَايَةِ[4]. دانش تخم مهتریست. قلعهٔ دزکوه که سلطان ملکشاه بنا فرموذه بوذ و شاه دز نام نهاذه و در وقت غیبت سلاطین خزانه و سلاح خانه و وشاقان خُرد و دختران سرای آنجا بوذندی و جماعتی از دیالم حافظان قلعه بوذند ابن احمد عبد الملك خویشتن‌را بعلّتی وشاقان برآنجا جای کرد و در وقت بشهر آمذی و از جهت دختران جامه و متاع و متاع زنان خریذی و با آن دیالم خلوتها می ساخت و دوستی می نمود، ایشان خوذ بکار نزدیك بوذند، شعر:

دل منه تا نیازمایی دوست ، مغز کز نیست خاك بر سر پوست

همه دعوت قبول کردند. آنگاه او حاکم قلعه شذ و جمله تبع گشتند. مثل: دَوْلَةُ ٱلْأَشْرَارِ مِحْنَةُ ٱلْأَبْرَارِ[5]. دولت بذان محنت نیکان بوذ، شعر:

وای بر مُدبری که از خذلان ، کوس حرمان زذ و در عصیان

بتفاخر براے خوذ بگزیذ ، آنچ اورا خذاے نپسندیذ

---

(۱) فق f. 166—17a (۲) رك به آ ج ۱۰ ص ۲۹۹، (۳) رك به آ در حوادث سنهٔ ۵۰۰ (۴) فق f. 18a (۵) در حاشیه بطور نسخهٔ بدل افزوده: منحة (۶) فق f. 23b

مرکرا کفایت نیکو بود سرامد ولایت شود و مهتری یابد و ار کفایت و دانش سَرْوَر شود، شعر:

(حیاندار شاهی ر داد آفریذ . کر ار کوهر و ار براد آفرید
بدانکس دهد کو سراوارتر . حرددارتر هم ی آرارتر)[1]
حرد چون یکی حلعت ایردیست . ار اندیشه دُورست ودُورار بدیست[2]
(ایا مرد بد بخت بیدادگر . بیاسودیها گمانی مبر
که حرچنگرا نیست پرّ عقاب . بپرّد عقاب ار سر آفتاب)[3]
که گوید که کژّی به ار راستی . چرا دل بکژّی بیاراستی[4]
(تو بیماری و بد داروی بست . بکوشم هی تا شوی ی درست
پرشك تو پدست و دارو حرد . مکر آر تاح ار دلت بسترد)[5]
(حلك آنکسی کو بود پادشا . دلی راد دارد نی[6] پارسا
بداند که گیتی بدو بگذرد . بگردد بکرد در ی حرد)[7]

و در آن فتور که میان سلطان محمّد و برکیارق می بود کار ملاحده حَدَّهُمُ اللّٰهُ بیرو گرفت و بهر شهری داعیان پراکنده شدند، مثل کُلُّ مَنْ یُعْرَفُ بِقَوْلِهِ وَ یُوصَفُ بِفِعْلِهِ قَلَّ سَدیدًا وَ اَفْعَلَ حَمیدًا[8]، هرکس بکسار شاخه شود و بکردار افراخته گردد سخن گرینه گوی و براه کردار ستوده پوی، باصبهان ادسی بود اورا عبد الملك عطّاش گفتندی، در ابتدا خویشتن بتشیّع منسوب می کرد بعد ار آن متّهم شد و ائمّهٔ اصبهان تتبّع او می کردند و تعرّض خواستند نمود، بگرخت و بری شد و ار آنجا بحس

وکان اتباعه یسمّون کلّما حلّوا مدینة اشتهر من الوصول الی الامراء و التشبّث و من سمّوه لم یرجع (الکامل ۱۰ ص ۲۱۲)، و سمّی هو بهذه الاحداث فدائیة فی بلاد (۱) منه ص ۱۹۱ س ۹ — ۱ (۲) ایضاً ص ۱۹۵ س ۲ (۳) ایضاً ص ۱۹۶ س ۱ (۴) ایضاً ص ۱۹۹ س ۲۶ (۵) ایضاً ص ۱۹۳ س ۱۱ و ۱۲ (۶) ایضاً ص (۷) منه ص ۲۶۹ س ۲۵—۲۶ (۸) ص ۲۰۰

عدد و شوکت ایشان بر سلطان زیادت بوذ، سلطان‌را مددی آسمانی و نصرتی ربّانی ظاهر شذ، شعر:

ندانی که دانا چه گوید همی * دولت‌را ز کژّی بشوید همی (۱)

f. 65b که هر شاه کورا ستایش بوذ * همه کارش اندر فزایش بوذ

نکوهیذه باشذ جفاپیشه مرد * بگرد در آزداران مگرد (۱)

گویند در آسمان بالای سر خصمان ابری سیاه و علاماتی چند بادید آمذ شکل اژدرهای عیان آتشی از دهان دمان که از هیبت آن بیشتر سلاح بینداختند و مرگ‌را بساختند و هول قیامت معاینه بدیذند و خذلانی بریشان افتاذ که یك با یك نیستاذ، و صدقه در مصاف کشته شذ و ایاز گرفتار آمذ، سلطان ایازرا سیاست فرموذ و صدقه‌را در میان کشتگان باز یافتند بنشانی چند که بر تن داشت و سلطان سر او بخوراسان فرستاذ پیش براذرش سنجر (۲)، مثل: مَنْ اَحْسَنَ اَلْکِفَایَةَ اَسْتَوْجَبَ اَلْوِلَایَةَ (۲)،

(۱) شه ص ۱٤۵٦ س ۱۱ و ۱۲ (۲) اگرچه کتب فارسی مثل جت و تگ و رص و حس درین قصّهٔ صدقه و ایاز با مصنّف ما بکلّی اتّفاق دارند ولی این بیان از آنچه اآ و زن درین باب نوشته اند باندازهٔ مختلف است، بقول این هردو امیر ایاز در (۱۲ جمادی الآخرة) سنهٔ ٤۹۸ کشته شد بدون اینکه میان او و سلطان محمّد هیچ مصاف رفته باشد، و سبب کشته شدن او و کیفیّت آن در اآ (در حوادث سنهٔ ٤۹۸) تفصیلاً مذکور است و اینجا جای اعادهٔ آن نیست، و گویا مصافی که مقصود مصنّف است آنست که میان صدقه و سلطان محمّد در رجب سنهٔ ۵۰۱ (سه سال بعد از قتل ایاز) بر در بغداد واقع شد، صدقه درین مصاف بر دست غلامی ترکی بزغش نام مقتول گشت و سلطان سر او ببغداد فرستاد (رك برای شرح منصّل آن به اآ در حوادث سنهٔ ۵۰۱، ج ۱۰ ص ۲۰٦—۲۱٤)، و مدد آسمانی و ابرهای سیاه و شکل اژدرهای آتشین که اینجا مذکور است گویا مبالغه ایست و حقیقت آن فقط آنقدر است که اآ نوشته است: «و التقوا تاسع عشر رجب [سنة ۵۰۱] و کانت الرّیح فی وجوه اصحاب السّلطان فلمّا التقوا صارت فی ظهورهم و فی وجوه اصحاب صدقة، ثمّ انّ الاتراك رموا بالنّشاب فکان یخرج فی کلّ رشقة عشرة آلاف نشّابة فلم یقع سهم إلّا فی فرس او فارس

ریب الدّولة ابو منصور البراطی، الحجّاب الحاجب عبد الملك، الحاجب عمرِ فرانکین[۱]، الحاجب علی بار[۲]، و سلطان محمّد پادشاهی بود بدین و دیانت آراسته و بعدل و عفّت موصوف، مثل: إِذَا طَلَبْتَ ٱلْعِزَّ فَٱطْلُبْهُ بِٱلطَّاعَةِ وَ إِذَا طَلَبْتَ ٱلْغِنَى فَٱطْلُبْهُ بِٱلْقَنَاعَةِ[۳]، شعر:

عزّ و طاعت بود بروی زمین ٭ طاعت حق برای خویش گزین
ور قناعت خزانه سازد کس ٭ هست گنجی که نیستش پایان

صاحب رای و ثابت عهد و صادق وعد بود، در اعزاز دین و قهر و قمع ملاحدهٔ ملاعین مجدّ و مجاهد، در حفظ بیضهٔ اسلام بذل مقصا نموده و بتمامی قهر خارکفر و بدعت فرموده، و هرگه دژکوه بر در اصفهان دید داند که آن پادشاه در فتح آن قلعه و قمع آن طایفه چه رنج دیده باشد و چه سختی کشیده، و بحقیقت اگر آن فتح بدست او سر نیامدی از دین رمقی مانده نبودی و از اسلام شعشی، مدّت هفت سال آن پادشاه یکو خصال در آن مجاهدت بود و لحظهٔ نیاسود تا آن سدّ مکر از راه مسلمانی برداشت، مثل: ٱلطَّاعَةُ أَقْوَى ٱلْبَاسِ وَٱلتَّقْوَى أَحْسَنُ لِبَاسٍ[۴]، طاعت کوشید که قوی‌تر اساسیست و لباس تقوی پوشید که نیکوتر لباسست، و در هر شخص که از آن بدعت شمّهٔ یافت با بدیشان نسبتی و پیوندی داشت کدوی سرش از بار بیفکند و خرثومهٔ کفرش از بیخ بکند، جَزَاهُ ٱللهُ عَنِ ٱلْإِسْلَامِ خَيْرًا. در اوّل پادشاهی بمداد رفت بحکّ صدوبه و ابار که سدّه رادهٔ براذرش بود و ساعی و عاتی گشته بود. لشکری بی قیاس برو جمع آمده، شعر[۵]

هرآنکس که بد باشد و بد سگال ٭ چو خواهد خداوند خودرا زوال[۶]
خذیبش بپیش نوکر کشید ٭ چو بدبرد از خویش افسر کید

(۱) رَ: عمر بن فرنکین (ص ۱۱۲) (۲) رَ: بروده بن عمر بن سرمه
(۳) فی ۵: ۲ (۴) رَ: فی ۲۰۴ ح ۱ (۵) شَ: فی ۱۵۰۵ ص ۲۴-۲۵
(۶) شَ: خواهد هر نکو خودرا هم

جاودان شاه جهان عمر تو باذا بنشاط
تا بنوروز چمن لالهٔ نعمان آرذ
تا صبا از نفسی حلّهٔ بستان پوشذ
بلبلانرا دم دم تازه گلستان آرذ
تا جهان از پی اظهار جهانبان کرم
گه ربیع آرذ و گه موسم نیسان آرذ
ظفر و نصرت و اقبال بتأیید خذا
دم بدم سوی درت نوبت دوران آرذ
حاسدت گرچه ادب نیست بر آویخته باذ
تو بذان رشته که از چاه زنخدان آرذ

السّلطان غیث الدّنیا و الدّین ابو شجاع محمّد بن ملکشاه

قسیم امیر المؤمنین

سلطان محمّد تمام بود گندمگون نرم چهره سفید مایه زردی مایل محاسن سیاه و سوء صورت میبر. ولادتش در شعبان سنهٔ اربع و سبعین و ربع مایه. مدّت پادشاهی سیزده سال. مدّت عمرش سی و هفت سال. وزیر پادشاهی و صدر دولت سلطان سعید ابو الفتح سنهٔ ثمان و تسعین و ربع مایه. توقیع و منشور یافت. وزرای او وزیر عمید الملک ابو نصر بود وزیر خطیر است و منصور میبذی. وزیر صدر است ابو الفتح. وزیر نظام است حسن بن نظام. وزیر

به چان ربرد مر دشمن دولت‌را حون
که یکی حاسدرا در خط نسیان آرد
چونکه سر رحس میدان هر کوی رسد f 64b
کلهٔ[1] بر رح اس مهر درخشان آرد
بادت آراسته درگاه ستاید حدا ۵
هر رمانت مدد و نصرت رحمان آرد
شهریارا رهیت[2] دست هرمد حهان
چرح ار آن بر سر او واقعهٔ[3] بران آرد
حلی ار بهر عیاث الدّین سلطان دارد
ر آن گهرها که ر راوند و ر کاشان آرد ۱
به ار آنهاست حداوند که شعری مصول
به چو نو شاه هرمد سحن دان آرد
حاطر سده بانشاے ثاناے لطیف
دعوی حس کند معنی حسّان آرد
کلك مجوم سر معجر این نظم نطیف ۱۰
ار سر علم دو صد تحت و برهان آرد
نراصات گدایانه کحا یارد دست
آنك اکسیر کند مایهٔ صد کان آرد
گر نگوید ارس شیوهٔ نظم سی
باکسی با رهست گوے میدان آرد ۲
نکند یاد دگر دعوے شاعی سحن
به میدان هر اسپ حولان آرد

(۱) کلهٔ بزل و ... صوح گوی را گویند که گاه ... بر چهره و رخسار حوانان ... (۲) رهی بمعنی ... و کمتر ... و سکین ... بهی سلام و ساکر امیران و مردم ... سود مصنف ... (۳) معنی این کلمه در ورن نرفت است

اکبر و نصیب اَوْفـر باذ، و چتر سلطنت و رایت دولت او سایه‌دار این دیار باذ و بذین بلاد رساذ بمحمّد وَ آلِهِ،

این قصیده مصنّف کتاب در مدح گفت

وقت آنست که شه تخت بهمیان آرذ
لشکرش روی سوی ملك خراسان آرذ
تخت طغرل بتو صذ نامهٔ دلبنـد نبشت
تـا بتو تـاج سلاطین جهانبان آرذ
ملکت سنجر و مسعود خراسان و عراق
هر دو در ضبط جهانـدار سلیمان آرذ
با تو تفویض شوذ ملك جهان از پی آنك
عدل تو کار جهان نیك بسامان آرذ
نام تو گرچه سعادت‌را توقیع شذست
سعد اکبر شوذ ار روی بکیوان آرذ
بندهٔ درگه تو کسری و فغفور سـزذ
سجدهٔ بـارگهت قیصر و خاقان آرذ
تویی آن شاه سکنـدر صفت خضر نشان
که حیوة ابدت شربت حیوان آرذ
فتح و اقبال و ظفر هر سه مقیم درت اند
گوش بگرفته‌شان پیش تو یزدان آرذ
منصب جاه تـرا روز بروز و دم دم[1]
تـازه منشوری از گنبـذ گردان آرذ
یاذ باذ آن دم کین شاه مبارك پیکر
از پی رزم عدو جوشن و خفتان آرذ

(۱) نَآ: بدم، و اینطور وزن خراب باشد

یکی‌را همه بهره شهدست و قند * نی آبای و مار و نخت بلند
یکی‌را همه رفتن اندر ورست[1] * گهی بر قرار و گهی در نشیب
چنین پروراند همی روزگار * فروں آمد ار رنگ گل رنج خار
نیابیم سر جرخ گردنده راه * نه بر دامن دام خورشید و ماه
جهاندار اگر چند کوشد برنج * نیارد بکیف و نیارد[2] بگنج
همی رفت باید بدیگر سرای * همه کوشش ماند باید بجای[3]
چنینست رسم سرای سنج * بدان کوش تا دُور مانی ز رنج[4]

و اگر برکارق و محمّد در قید حیوٰة آمدی یادشاه وقت‌را ستایندی و بدو تقرّب نمایندی و روان هر دو زبان بنا و دعا گشاده اند بر بساط و تخت خداوند عالم پادشاه بنی آدم سلطان قاهر عادل آلدّهر کیخسرو بن ۱
آلسّلطان قلج ارسلان خَلَّدَ آللّٰهُ رَایَاتِ مُلْکِهِ که اساس مملکت و بنیاد سلطنت او بر رضای ایزد تعالیٰ است و اعلام دولت و معالم اقبال او
که در جهان منصور و معمورست و از نوایب و حوادث ایّام مصون و f 64a
محروس بمراعات جانب ایزد تعالیٰ است که همیشه چنین باد و تشیید قواعد امور دینی و تمهید مصالح شرعی و شرح درس باب تقدم افتد از ۱۰
دلایل اقبال و مخایل مزید دولت و تسلط مملکت باشد، و همّت این
شاه همواره بر سلوك این طریقت و میل این عیبت که مضمّن سعادت
جهانیست مقصور باشد، ملك تعالیٰ هر روز در زیادت دارد و این
تا قیامت بماناد، و همچنانك جانب روم و ارمن و اطراف شام و
اجی دیار بکر بعدل او با روضهٔ خلد مجاورست و آثار ۲
انواع رفاهیت بر صفحات وجنات قوم آن اقالیم ظاهر اهل
الملك خوراسان و سرباسر جهان‌را از عدل این سلطان حظّ

ب، (۲) شه نیارد (۳) وزن خراب است، و در شه نماند
بجای (۴) «در ستایش سلطان محمود و گفتهٔ روزگار» شه ص ۵ ۹
۱، ۱۵—۱۱، ۲۱،

حمیّت قوی اند این سلجوقیان مردی این همه سخنی بروی سلطان آورد بکبار بندهٔ بذرش[1] را بر آن داشت که پادشاهی ملنذ و آلت سلطنت از سراپرده و چتر و غیر آن جهت وی راست کرد و دیگر ساره بکنجه رفت و برادرش را بیاورد و بکجند اورا آواره داشت و بجاره در جهان گردانید اکنون دیگر اورا وزارت ی دهد و برو اعتماد ی کند. مثل: طَعْنُ اللِّسَانِ أَشَدُّ مِنْ طَعْنِ السِّنَانِ[2]. زخم زبان از طعن سنان سخت‌تر باشد. سلطان سا نیجه از خرکاه بیرون آمد و مؤیّد الملک را بخواند و فرمود تا چشمش بستند و بر گردی نشاندند و زخمی چنان زد که گردن بگزارد و سر هموز بر دوش بود که بجنبید سر بر زمین افتاد. سلطان با طشت‌دار نگریست و گفت حمیّت سلجوقیان ی بین. و آن وزیر در سر آن مالکست و سخن طشت‌دار رفت[3]. پس طشت‌دار بگریخت و دیگر روی سلطان نیارست دید. و میان سلطان محمّد و برکیارق پنج بار مصاف افتاد چهار بار دست برکیارق را بود و عاقبت محمّد را برکیارق گرفتار آمد. شعر:

چنین آمد این چرخ ناپایدار ۰ ندید هیچ لشکر از شهریار[4]
هی بدرود پیر و برسا بهم ۰ ازو داد بیهم و هم زو ستم[5]
ابا آزمون را نهاده دو چشم ۰ کهی شادمانی کهی پر ز خشم
چنین بود تا بود دور زمان ۰ نوبی تو اندر شکایتی مان
شکایت اندرین گفتن نیز کرد ۰ بباشد چنین دل پر از داغ و درد

(۱) بن الاثیر اکبر (۲) ابن خلکان ۱: ۵۱۲ (۳) تکملهٔ ص ۲۵۳—۲۵۶، رمز و حس در ذکر سلطان برکیارق، و رمز در ذکر نفس مؤیّد ملک وزارت کردن اورا بوعدهٔ مال و نیز حکایت طشت‌دار را ذکر نکرده است (۴) المنتظم لابن الجوزی فی سنة ۴۹۲ و الذیل فی ۴۹۴ و الذیل و الزبدة فی ۴۹۵ و تجارب فی ۴۹۶ (رجع به الی ج ۱۰ ص ۱۹۹—۲۰۰، ۲۰۵—۲۰۶، ۲۲۴—۲۲۶، ۲۲۷، ۲۴۸—۲۵۰)
(۵) نسخه ص ۱۰۰۳ س ۲۶، مصراع ثانی: نه پرورده دانند نه پروردگار
(۶) ایضاً ص ۱۰۰۴ س ۱

یکی‌را همه بهره تهدست و قسد * بن آسایی و بار و تخت بلسد
یکی‌را همه رفتن اندر ورب[1] * گهی بر فراز و گهی در نشیب
چنین پروراسد همی روزگار * فروں آمد ار رنگ گل رنج خار
بیابم سر چرخ گردسده راه * نه بر دامن دام خورشید و ماه
جهاندار اگر چند کوشد برنج * بیارد بکین و بارد[2] بگنج
همس رفت باید بدیگر سرائے * همه کوشش ماند باید بجائے[3]
چنیست رسم سرای سپنج * بدان کوش تا دُور مانی ز رنج[4]

و اگر برکیارق و محمّد در قید حیوٰة آمدی پادشاه وقت‌را ستایدی و بدو تقرّب نمایدی و روان هر دو رمان تا و دعا گشاده اند بر باح و تخت خداوند عالم پادشاه بنی آدم سلطان قاهر عظیم آلدّهر کیخسرو بن آلسّلطان قلج ارسلان خَلَّدَ آللهُ رَایَاتِ مُلْکِهِ که اساس مملکت و بنیاد سلطنت او بر رضای ایزد تعالیٰ است و اعلام دولت و معالم اقبال او که در جهان منصور و معمورست و از نوائب و حوادث ایّام مصون و f 64a محروس بمراقبت جانب ایزد تعالیٰ است که همسه چنین باد و تسبید قواعد امور دینی و تمهید مصالح شرعی و هرج درین باب تقدیم افتد از دلایل اقبال و محایل مرید دولت و بسطت مملکت باشد، و همّت این پادشاه همواره بر سلوك این طریقت و نیل این عیمت که متضمّن سعادت دو جهانیست منصور باشد، ملك تعالیٰ هر روز در زیادت دارد و این اقبال تا قیامت بماناد، و همچنانك جانب روم و ارمن و اطراف شام و بین و نواحی دیار بکر بعدل او با روضهٔ خلد مجاکی و معاجرست و آثار خصب و انواع رفاهیت بر صفحات وجنات قوم آن اقالیم ظاهر اهل عراقین و ممالك خوراسان و سرباسر جهان‌را از عدل این سلطان حظّ

(۱) شه فرب، (۲) شه بارد (۳) وزن خراب است، و در شه بماند همی کوشش او بجای (۴) «در ستایش سلطان محمود و گلهٔ روزگار» شه ص ۵ ۹ س ۴–۶، ۹– ۱، ۱۵–۱۷، ۲۱،

حمیّت قوی اند این سلجوقیان مردی این همه سختی بروی سلطان آورد یکبار بندهٔ پذرش[۱] را بر آن داشت که پادشاهی طلبد و آلت سلطنت از سراپرده و چتر و غیر آن جهت وی راست کرد و دیگر باره بگنجه رفت و برادرش‌را بیاورد و یکچند اورا آواره داشت و بیچاره در جهان گردانید اکنون دیگر اورا وزارت می دهد و برو اعتماد می کند؛ مثل: طَعْنُ ٱللِّسَانِ أَشَدُّ مِنْ طَعْنِ ٱلسِّنَانِ[۲]، زخم زبان از طعن سنان سخت‌تر باشد، سلطان با نیمچه از خرگاه بیرون آمد و مؤیّد الملك‌را بخواند و بفرمود تا چشمش ببستند و بر کرسی نشاندند و زخمی چنان زد که گردن بگزارد و سر هنوز بر دوش بود که بجنبید سر بر زمین افتید، سلطان با طشت‌دار نگریذ و گفت حمیّت سلجوقیان می بینی؛ و آن وزیر در سر آن ماکست و سخن طشت‌دار رفت[۳]، پس طشت‌دار بگریخت و f. 63b دگر روی سلطان نیارست دید، و میان سلطان محمّد و برکیارق پنج بار مصاف افتاذ[۴] چهار بار دست برکیارق‌را بود و عاقبت محمّدرا برکیارق گرفتار آمذ، شعر:

چنین آمذ این چرخ ناپایدار ٭ نداند همی لشکر از شهریار[۵]
همی بدروذ پیر و برنا بهم ٭ ازو داذ بینیم و هم زو ستم[۶]
(ایا آزمون‌را نهاذه دو چشم ٭ گهی شاذمانی گهی پُر ز خشم
چنین بوذ تا بوذ دَور زمان ٭ بنوبی تو اندر شگفتی همان
شگفت اندرین گنبذ تیز گرد ٭ بماندی چنین دل پُر از داغ و درد

(۱) یعنی الامیر أُنَر (۲) فق f. 12a (۳) تکَ ص ۴۵۲—۴۵۳، رصَ و حسَ در ذکر سلطان برکیارق، اآ و زن در ذکر قتل مؤیّد الملك وزارت گرفتن اورا بوعدهٔ مال و نیز حکایت طشت‌دار‌را ذکر نکرده اند (۴) المصافّ الاوّل فی سنة ۴۹۳ و الثّانی فی ۴۹۴ و الثّالث و الرّابع فی ۴۹۵ و الخامس فی ۴۹۶ (رکَ به اآ ج ۱۰ ص ۱۹۹—۲۰۰، ۲۰۵—۲۰۶، ۲۲۴—۲۲۶، ۲۲۷، ۲۴۸—۲۵۰)
(۵) شهَ ص ۱۰۰۳ س ۳۶، مصراع ثانی: نه پرورده داند نه پروردگار
(۶) ایضًا ص ۱۰۰۴ س ۱

یکی‌را همه بهره شهدست و قند * تن آسانی و بار و تخت بلند
یکی‌را همه رفتن اندر وریب[۱] * گهی بر فرار و گهی در نشیب
چنین پروراند همی روزگار * فروں آمد ار رنگ گل رنج خار
بیابم بر چرخ گردنده راه * نه بر دامن دام خورشید و ماه
جهاندار اگر چند کوشد بریح * یارد بکین و یارد[۲] بگنج
همش رفت باید بدیگر سرای * همه کوشش ماند باید بجای[۳]
چنینست رسم سرای سپنج * بدان کوش تا دُور مانی ز رنج[۴]

و اگر برکیارق و محمّد در قید حیوٰة آیدی پادشاه وقت‌را ستایدی و بدو تقرّب نمایدی و روان هر دو رنان سا و دعا گساده اند بر تاج و تخت خداوند عالم پادشاه بی آدم سلطان قاهر عظیم ٱلدّهر کیخسرو بن ۱
ٱلسّلطان قلج ارسلان خَلَّدَ ٱللّٰهُ رَايَاتِ مُلْكِهِ که اساس مملکت و بیاد سلطنت او بر رضای ایزد تعالیٰ است و اعلام دولت و معالم اقبال او که در جهان منصور و معمورست و از نوایب و حوادث ایّام مصون و f 64a
محروس بمرافقت جانب ایزد تعالیٰ است که همیشه چنین باد و تبید قواعد امور دینی و تمهید مصالح شرعی و هرچ درین باب تقدیم افتد از ۱۰
دلایل اقبال و محایل مزید دولت و بسطت مملکت باشد، و همّت این پادشاه همواره بر سلوك این طریقت و عمل این عیمت که مضمّن سعادت دو جهانیست مقصور باشد، ملك تعالیٰ هر روز در زیادت دارد و این اقبال تا قیامت بماناد، و همچنانك جانب روم و ارمن و اطراف شام و بین و نواحی دیار بکر بعدل او با روضهٔ خلد مجاکی و مفاخرست و آثار ۲
خصب و انواع رفاهیت بر صفحات وجنات قوم آن اقالیم ظاهر اهل عراقیین و ممالك خوراسان و سرباسر جهان‌را از عدل این سلطان خطّ

(۱) شه فرسب، (۲) شه بارد (۳) وزن خراب است، و در شه بماند همی کوشش او بجای (۴) «در ستایش سلطان محمود و گلهٔ روزگار» شه ص ۹ س ۴–۶، ۹–۱، ۱۵–۱۷، ۲۱،

کردند[١]، سلطان چون این حالت دید برنجید و از شَرَج سراپرده بیرون دوید تا بخیمهٔ آخُربك رسید، آخُربك پیش باز آمد و زمین ببوسید، سلطان گفت این چه بی رسمی است حرمت حرم برداشتند و ناموس سلطنت برفت، برنشین و بانگی برین ناکسان زن و بگو التماسات چیست، f. 62b
مثل: سُوءُ ٱلتَّدْبِيرِ سَبَبُ ٱلتَّدْمِيرِ[٢]، تدبیر بد تدمیر و فساد آرد، آخُربك سلطانرا در خیمه بنشاند و خود بر نشست و با ایشان همداستان بود، اصلاح نفرمود، مثل: لَا تُفْسِدْ أَمْرًا يُعْيِيكَ إِصْلَاحُهُ وَ لَا تُغْلِقْ بَابًا يُعْجِزُكَ ٱفْتِتَاحُهُ[٣]، کار چنان تباه مکنید که اصلاح نتوانید و در چنان مبندید که گشودن ندانید، آخُربك حاجب‌را بسلطان فرستاد که این قوم سخن من نمی شنوند و سر بی رسمی دارند و برین کار نمی کنند که مثل: إِيَّاكَ وَ ٱلْبَغْيَ فَإِنَّهُ يُزِيلُ ٱلنِّعَمَ وَ يُطِيلُ ٱلنَّدَمَ[٤]، بغی مکنید که زوال نعمت و مجال ندامت آرد، بنده تدبیر آن می داند که سر خویش گیری و از جانبی بدر روی، شعر:

زمانه چنینست ناسازگار * نترسی ازین چرخ ناپایدار
بمردی و دانش نیابد گذر * خردمند ازو نیز و پرخاش خر[٥]
بباشد همه بوذنی بی گمان * نتابیم با گردش آسمان
چنین است کردار چرخ بلند * تو دل‌را بگستاخی او مبند
دروغ آزماییست چرخ بلند * گهی شاذ دارذ گهی مستمند[٦]
گهی بر فراز و گهی در نشیب * گهی شاذمان و گهی با نهیب[٧]
ندانند کسی راز گردان سپهر * کزین گونه بر گشت بر ما بهر
نه روشن کند از بر ما سپهر * نه هرگز نماید بما نیز چهر

(١) رك برای «ذکر قتل مجد الملك البلاسانی» به آ در حوادث سنهٔ ٤٩٢ (ج ١٠ ص ١٩٦—١٩٧)
(٢) فق f. 18b (٣) ایضاً f. 18a (٤) ایضاً f. 14a
(٥) شه ص ١٢٣٠ س ١٤ (٦) ایضاً ص ٤٦٧ س ١٦ (٧) ایضاً ص ٩٢٤ س ١٦

ارو شادمانیم و رو بـا بهبـ * زمـانی فرار و زمانی نسیب[1]

سلطان در خواست که چندانی تسکین کن با من تا چند وشاق این بیرون روم، پس بـا ده پاره حاصگی از لشکرگاه بیرون رفت و بحانب رَی شد[2]، حکمت تَحَرَّعْ فِی عَدُوِّكَ الْغُصَّةَ اِلَیٰ اَنْ تَجِدَ الْفُرْصَةَ فَاِذَا وَجَدْتَهَا فَاَنْهِرْهَا قَبْلَ اَنْ یَفُوتَكَ الدَّرَكُ اَوْ یُعِینَهُ الْمَلَكُ فَاِنَّ الدُّنْیَا تُنْتِجُهَا ٥ الْاَقْدَارُ وَ تَهْدِمُهَا[3] اللَّیْلُ وَ النَّهَارُ، از دشمن غصّه فرو خور تـا فرصت f 63a یابی چو یافتی فرو مگذار که چرخ دوّار و گردش لیل و نهار با دشمن را یاری دهد یا تُرا با انتقام بگذارد، و سلطان محمّد بدر همدان آمد و بیخ بوست رد و مؤیّد الملك وزیر بود، سلطان برکیارق بعد از مدّتی لشکر از خوراسان و گرگان و رَی فراهم آورد و روی بسلطان محمّد نهاد و ۱ با وی مصاف داد[4]، سلطان محمّد هزیمت شد و مؤیّد الملك گرفتار آمد و چند روز در بند بود، عاقبت بنعام بسلطان فرستاد که اگر خداوند گناه بنه بخشد صد هزار دینار بدهم با خدمت وزارت من ارزانی داری، سلطان اجابت کرد و او بقرض گرفتن مشغول شد و یك هفته این مال ترتیب کرد و قرار بود چون مال بگزارد دیگر روز دولت وزارت ۱۵ پیش او نهند، میان او و اصحاب حزانه در مناوبت نقد و حبس خلائی می رفت و او در آن استقصایی می کرد و اصحاب حزانه‌را بیازرد، مل اِتَّقِ عَثْرَةَ لِسَانِكَ تَأْمَنْ سَطْوَةَ سُلْطَانِكَ[5]، زبان نگاه دار تا از قهر سلطان امان یابی، وقت آن خلاف و مماکست بود تـا آن روز تاخیر افتاد، روز دیگر گرمگاه سلطان در خرگاه خویش آسایش داده بود ۲ طشت‌داری نامید آنك سلطان خُفتست بـا قوی می گفت چـه بی

---

(۱) شـه ص ۵۴۶ س ۲۵، مصراع اوّل بدردم ازین رفتن اندر فزیب

(۲) آ ح ۱ ص ۱۹۷ (۳) ن آ تُهْدِمُهَا (۴) وقع ذلك المصاف ثالث جمادی الاخره سنه ۴۹۴ علی حدّ همدان و هو المصاف الثانی بین الاخوین، راجع به آ ح ۱۰ ص ۲۵۵–۲۵۶ (۵) می ۱۱۰ f

کردند[۱]، سلطان چون این حالت دید برنجید و از شَرَج سراپرده بیرون دوید تا بخیمهٔ آخُربك رسید، آخُربك پیش باز آمد و زمین ببوسید، سلطان گفت این چه بی رسی است حرمت حرم برداشتند و ناموس سلطنت برفت، برنشین و بانگی برین ناکسان زن و بگو التماسات چیست، f. 62b
مثل: سُوءُ ٱلتَّدْبِيرِ سَبَبُ ٱلتَّدْمِيرِ[۲]، تدبیر بد تدمیر و فساد آرد، آخُربك سلطانرا در خیمه بنشاند و خود بر نشست و با ایشان همداستان بود، اصلاح نفرمود، مثل: لَا تُفْسِدْ أَمْرًا يُعْيِيكَ إِصْلَاحُهُ وَ لَا تُغْلِقْ بَابًا يُعْجِزُكَ ٱفْتِتَاحُهُ[۳]، کار چنان تباه مکنید که اصلاح نتوانید و در چنان مبندید که گشودن ندانید، آخُربك حاجبرا بسلطان فرستاد که این قوم سخن من نمی شنوند و سر بی رسی دارند و برین کار نمی کنند که مثل: إِيَّاكَ وَ ٱلْبَغْيَ فَإِنَّهُ يُزِيلُ ٱلنِّعَمَ وَ يُطِيلُ ٱلنَّدَمَ[٤]، بغی مکنید که زوال نعمت و مجال ندامت آرد، بنده تدبیر آن می داند که سر خویش گیری و از جانبی بدر روی، شعر:

زمانه چنینست ناسازگار * نترسی ازین چرخ ناپایدار
بمردی و دانش نیابد گذر * خردمند ازو نیز و پرخاش خر[٥]
بباشد همه بوذنی بی گمان * نتابیم با گردش آسمان
چنین است کردار چرخ بلند * تو دلرا بگستاخی او مبند
دروغ آزماییست چرخ بلند * گهی شاذ دارد گهی مستمند[٦]
گهی بر فراز و گهی در نشیب * گهی شادمان و گهی با نهیب[٧]
ندانند کسی راز گردان سپهر * کزین گونه بر گشت بر ما بهر
نه روشن کند از بر ما سپهر * نه هرگز نماید بما نیز چهر

(۱) رك برای «ذکر قتل مجد الملك البلاسانی» به ۱۱ در حوادث سنهٔ ٤٩٣ (ج ۱۰ ص ۱۹٦—۱۹۷) (۲) فوق f. 18b (۳) ایضاً f. 18a (٤) ایضاً f. 14a
(٥) شه ص ۱۳۳۰ س ۱٤ (٦) ایضاً ص ٤٦٧ س ۱٦ (۷) ایضاً ص ۹۲٤ س ۱٦

بود، اُمرا اصفهان بر عزم عصیان روی بری نهاد، مثل مَنِ اسْتَوْزَرَ غَيْرَ كَافٍ خَاطَرَ بِمُلْكِهِ وَ مَنِ اسْتَشَارَ غَيْرَ أَمِينٍ أَعَانَ عَلَى هَلَكِهِ[1]، هرکه نادانرا وزارت دهد ملک خود برباد برد و هرکه بر خاین اعتماد کند هلاک شود، اُمرا از آن قدر ملک که داشت بر آمد بمرحلهٔ اضمحلال رسید در نواحی ساوه باطنیانش کارد زدند[2]، و مؤیّد الملک تا چین گاهی و چون محمد الملک حصنی بعراق و خوراسان جای نداشت، بگنجه رفت پیش سلطان سعید محمّد أَنَارَ اللهُ بُرْهَانَهُ و اورا بر طلب سلطنت داشت و تا اندکی لشکر در شوّال سنهٔ اثنین[3] و تسعین[4] و اربع مائة از گنجه سامدند[5]، و سلطان برکیارق از خوراسان بکهستان آمده بود و محمد الملک ابو الفضل قمّی[6] مستوفی بود در خدمت و کار ممالک بدو مفوّض، اُمرای وقت چون اتابک بعو آخُربك و بسران امیر اسفهسلار برسق بر سلطان بیرون آمدند و الا بسر محمد الملک راضی نی شدند، سلطان احتمال نی کرد، لشکر قصد خیمهٔ محمد الملک کردند او بگریخت و در بوتی سلطان آمد، خیل خانهٔ او تعاربیدند و سلطان بیغام دادند که اورا بدست ما بازده، سلطان بس در نی داد، محمد الملک می گفت ای خداوند چون مذلّتی که مصلحت ملک تو درین است نگذارم تا خود بیرون شود تا ایشانرا آنچ مُرادست بکند، سلطان رخصت نی داد، مثل مَنْ أَعْرَضَ عَنْ نَصِيحَةِ النَّاصِحِ أَحْرَقَ بِمِكْيَدَةِ الْكَاشِحِ[7]، هرك از نصیحت ناصح بیرون شود بمکیدت کاشح سوخته گردد، لشکر گرد سراپرده صف کشیده بودند پایگاه و خرانه تعاربیدند و حشمت برداشتند و در بوتی شدند و محمد الملکرا بریش بیرون کشیدند و پاره پاره

(1) مق ۱۷۶ ر (2) رك برای «ذکر عصیان الامیر أنر و قتله» به آ در حوادث سنهٔ ۴۹۲، (3) رآ اثنی (4) رآ ثمانین، و این سهو واضح است، (5) آح ۱ ص ۱۹۵ (6) آ در همه جای اللاساني (7) مق ۱۷۶ ر

مُهْرَاقِ[١] بسر پادشاهی و خزانه و اموال رسید، شعر:

چنین است کردار چرخ بلنـد * دل اندر سرائی سپنجی مبند[٢]
(یکی‌را همی تاج شاهی دهـد * یکی‌را بدریـا بماهی دهـد
یکی‌را برهنه سر و پای و سُفت * نه آرام و خورد و نه جای نهفت
یکی‌را دهد نوشه و شهد و شیر * بپوشد بـدیبا و خزّ و حریـر
سرنجام هر دو بخاک اندرنـد * بتارك بدام[٣] هلاك اندرنـد
اگر خود نزادی خردمنـد مرد * نبودی ورا نـام و ننگ[٤] نبرد
ندیدی جهان از بنه بـه بذی * اگر که بذی مرد اگر مه بذی)[٥]
اگر مایـه اینست سوذش مجوی * که جستن بسی رنجت آرذ بروی[٦]
(مباش از بذ چرخ تیره روان * که اینست کردار چرخ دوان
که گاهی پناهست و گاهی گزند * گهی بـا زیانیم گه سوذمند)[٧]

سلطان برکیارق از آنجا بترمذ آمذ و مالی که آنجا مدّخر بوذ برداشت و ملك سنجررا بخوراسان بملکی نشاند و روی بعراق نهاذ[٨]، و در آن وقت که برکیارق بخوراسان رفت و مؤیّد الملك معزول گشت پیش اُنَر بندهٔ سلطان شذ و گفت تو از محمود پسر ترکان خاتون چـه کتری سلطان ملکشاه تُرا از همه فرزندان عزیز تر داشتی و پسر خواندی و وقع و شکوه تو در دلها بیش از ملکـانست و بهُنر بیش ازیشانی و سپـاه و رعیّت دوستدار و هواخواهان تونـد بسلطنت بنشین چندانك یك فتح بکنی جهان ترا مسلّم شوذ، اُنَر این دم بخورد و غرور مُلْك در سر آورد و نوبتی و سزاپردهٔ سرخ بالقاب خوذ و سلطان برکیارق هنوز بخراسان f. 62a

(١) صَدْرُه : قَدِ ٱسْتَوَى بِشْرٌ عَلَى ٱلْعِرَاقِ (تتمّة اليتيمة للثعالبي f. 578a) و لم يذكر اسم قائله، (٢) شه ص ١٨٦٥ س ٢٢ (٣) شه : بتاريك دام . (٤) شه افزوده : و (٥) شه ص ١٨٦٦—١٨٦٧ و نيز ص ٢٠٢٢ س ١٣—١٨ (٦) ايضًا ص ١٨٩٢ س ٢٢ (٧) ايضًا ص ١٩١٢ س ١١—١٢ (٨) زن ص ٢٥٨، آ در حوادث سنهٔ ٤٩٠ (ج ١٠ ص ١٨٠—١٨١)

درین حال مؤیّد الملك بن نظام از خوزستان در رسید و بوقت کار
ورسید[1]، و برکیارق‌را بیر چندان آبله بسر آمد که ازو مایوس
شدند، چون شفا یافت لشکر گرد کرد و بهمدان آمدند و با بس مصاف
دادند در صفر سنهٔ ثمان و ثمانین و اربع مایة[2]، پس فخر الملك بن
نظام از خوزستان بیامد و راه آورد و بس کس بسیار آلت و تجمّل
آورد از سراپردهٔ جوهری و یوتی اطلس و سلاحهای نیکو و ساختهای
مرصّع بجواهر و اسپان تازی تنگ بسته و شکره و رزّاد خانه و وزارت
بستد[3]، و بعد از آن ملاحدهٔ مخادل برکیارق‌را رخم زدند[4]، چون
از آن شفا یافت روی بخوزستان نهاد بجنگ عمّ خویش ارسلان ارغون و
برادررا سخر با ابانك قلح بمقدّمه بفرستاد و او بر اثر با لشکری تمام برفق
می رفت، مثل اَلرِّفْقُ مِفْتَاحُ اَلرِّزْقِ[5]، کلید همه روزی آهستگیست،
و این حرکت در سنهٔ تسع و ثمانین و اربع مایة بود، و سلطان از ارسلان f 61b
ارغون اندیشناك بود که تحت مهوّر و بی باك بود و لشکری بی شمار
داشت، مثل مَنِ اسْتَعَانَ بِالرَّأْيِ مَلَكَ وَ مَنْ كَابَدَ اَلْأُمُورَ هَلَكَ[6]،
[شعر]

هرکه بی رای در میانه شود * بیر احداثرا نشانه شود

چو کار برای کند بملك رسد و چون در کارها جهد بهلك سود، قضا
چنان بود که پیش از آنك برکیارق بدو رسید ارسلان ارغونرا در مرو
علامچهٔ کارد زد و بکشت[7] و برکیارق مصراع مِنْ غَيْرِ سَيْفٍ وَ دَمٍ

(۱) رَن ص ۱۵ و آآ ح ۱ ص ۱۵۹، (۲) «ذلك فی ۱۷ صفر سنه ٤٨٨ عند قرية بقال لها داشلو علی ۱۲ فرسخًا من الرّی» (رَن ص ۸۵)، و رك نیز به آآ ح ۱ ص ۱۶۶—۱۶۷، پس درین مصاف کشته شد، (۳) آآ ح ۱ ص ۱۷۲—۱۷۳
(٤) ایضًا در دل حوادث سنهٔ ٤۱۱ (۵) فی f 106 (۶) ایضًا، f 12۰
(۷) رك نیز به آآ در حوادث سنهٔ ٤۹ و رَن ص ۲۵۹ «قتیل ارسلان ارغون سنه ٤۹ و بقیهٔ ۲۶ سنه»

خزانه فرستاذ و زرّاد خانه تا با سلطان بنواحی گَرَج مصاف داذ در اوّل سنهٔ ستّ و ثمانین و اربع مایة و شکسته شذ[۱] و با پیش خواهر آمذ زبیده خاتون ماذر برکیارق در رجب این سال و در رمضان سلطان اورا بفرموذ کشتن[۲]، آنگه تتش عمّ برکیارق پسر سلطان الب ارسلان خروج کرد و بکهستان آمذ، سلطان برکیارق تعجیل کرد و با اندك مایه لشکر باصفهان شذ[۳]، مثل مَنْ رَكِبَ ٱلْعَجَلَ أَدْرَكَ ٱلزَّلَلَ[۴]، [شعر]:

شتابندگی کار اهرمنست * غم و رنج واندوه و کرم تنست

ترکان خاتون در رمضان سنهٔ سبع و ثمانین [و اربع مایة] فرمان یافته بوذ[۵]، برکیارق قوّت مقاومت تتش نداشت تن با برادر محمود داذ[۶] f. 61a
باصفهان محمود باستقبال آمذ و از اسپ یکدیگررا در کنار گرفتند، هم در روز اُنَر و بلکابك که در خدمت بوذند برکیارقرا در کوشك میدان باز داشتند، مثل: أَيُّ مَلِكٍ ٱسْتَبَدَّ بِتَدْبِيرِهِ وَ رَأْيِهِ مَلَكَتْهُ سُيُوفُ أَضْدَادِهِ وَ أَعْدَائِهِ[۷]، هر پاذشاه که مستبدّ باشذ برای خوذ کشیذ بر خوذ شمشیر اعدای خوذ، در آن اتّفاق بوذند که برکیارقرا میل کشند، ناگاه محمودرا آبله بر آمذ توقّف کردند تا حال بچه رسذ، محمود در هفته فرمان یافت برکیارقرا بیرون آوردند و بر تخت نشاندند[۶]، شعر:

که داند که چندین نشیب و فراز * پدید آرذ این روزگار دراز[۸]
چنین است گیهان آسیب و سیب * پس هر فرازی نهاذه نشیب
(یکی را بدارذ ببر بر بناز * بر آیذ برو روزگارے دراز
شبیخون کند گاه شاذی برو * بذان سوکه خواهذ بتابذش رو[۹]
ز باذ اندر آرذ دهذمان بدم * همی داذ خوانیم و پیذا ستم)[۱۰]

---

(۱) آآ ج ۱۰ ص ۱۵۲ (۲) رك بشرح آن در آآ در حوادث سنهٔ ۴۸۶
(۳) ایضًا در حوادث سنهٔ ۴۸۷ (۴) فق f. 16b (۵) رك به آآ ج ۱۰ ص ۱۶۳
(۶) ایضًا ص ۱۵۹ (۷) فق f. 21b (۸) شه ص ۷۵۱ س ۲۷ (۹) شه : هان سخنی و خواری آرد بروی (۱۰) شه ص ۸۸۱ س ۶--۸

رَی[1] تاج مرصّع بالای سر او بیاویخت و بدر رَی بردیلک بیست هزار مرد بر ایشان گرد آمد، مثل خَیْرُ ٱلْمَالِ مَا قَضَی ٱللَّوَازِمَ وَ[2] بَنَی ٱلْمَکَارِمَ، بهترین مال آنست که قضای لوازم کند و بنای مکارم نهد، برکیارق‌خاتون با بسیار تعداد باصفهان آمد و شهر بر حویشتن حصار ساخت[3]، مثل اَیُّ مَلِکٍ عَدَلَ فِی حُکْمِهِ وَ قَضِیَّتِهِ اَسْتَغْنَی مِنْ جُنْدِهِ وَ رَعِیَّتِهِ[4]، پادشاه که در حکم و قضیّت عادل بود از لشکر و رعیّت مستغنی شود، برکیارق بدر اصفهان آمد برکیارق‌خاتون حراره می برداخت و دفع او می ساخت و امیران و غلامان‌را زر می در دیع می بخشید، مثل اِذَا سَادَ ٱلْبَذْلُ جَادَ ٱلْاَمَلُ[5]، [شعر]

هرکه آمیخت با فـرو مایـه ٭ خوار گردد چو بر زمین سایه ۱

محمد الملک قُمّی و تاج الملک ابو الغنایم مدبّر و بیشکار بودند، و امیر اسپهسلار اُتَر و بلکابک[6] بر پانصد هزار دینار قرار دادند که برکیارق دهند از میراث پدرش تا از در شهـر برخیزد[7]، چو مال بگزاردنـد و برکیارق بدر همدان آمد برکیارق‌خاتون ملک اسمٰعیل‌را حال برکیارق وعده داد که برین او باشند اگر برکیارق‌را بشکند و آلت و اسباب و ۱۵

(۱) آ در حوادث سنهٔ ۴۹۴ می نویسد (ج ۱ ص۲۱۶) وکان رئیس الرّی انسانٌ یقال له ابومسلم و هو صهر نظام الملک فاتّهم الحسن بن الصّبّاح بدخول جماعه من دعاه المصریّین بلده فخافه ابن الصّبّاح وکان نظام الملک یکرمه و قال له ومّا من طریق الدّاعیه بین فرسخ یُقتل هذا الرّجل ضعفاء العوامّ فلمّا هرب الحسن من ابی مسلم طلبه فلم یدرکه (۲) فی (ق ۹۵ ر) انما امروده خیر الاعمال ما، (۳) قبل ازین برکیارق لشکری بجنگ برکیارق فرستاده بود بردنک برخورد میان هر دو مصاف رفت (در ذی الحجهٔ سنه ۴۸۵) و لشکر برکیارق خاتون منهزم شدند (آ ج ۱ ص۱۴۶)
(۴) فی ب ـــ الی ۲ (۵) ایضاً ثبت ۲ (۶) آ الامیر بلکابک سرهنگ شحنهٔ اصفهان، در اصفهان سبب باطنیان مقتول شد (رک شرح آن در آ در ذیل حوادث سنهٔ ۴۹۳) (۱) بنگ ص ۴۵

جهانرا چنینست ساز و نهاذ * ازین دست بستذ بدیگر بداذ[۱]
تو هنگام شاذی درختی مکار * که زهر آورذ بار او روزگار
درختی بوذ این نشانه بدست * که بارش بوذ زهر و برگش کبست[۲]
بپای اندر آتش نشایذ شذن * بپیش بلا داستانها زذن

مثل: مَنْ هَانَ عَلَيْهِ ٱلْمَالُ تَوَجَّهَتْ إِلَيْهِ ٱلْآمَالُ[۳]، هرکه مال خوار دارذ آمال بوی روی آرذ، ترکان خاتون مال بسیار بذل کرذ و امیر جعفر پسر خلیفه‌را که ماذرش مهملك خاتون بوذ خواهر ملکشاه ترکان خاتون اورا می پرورد[٤] و با وجود پذرش مقتدی ترکان اورا امیر المؤمنین میخواند، و پیش از وفات ملکشاه بر آن عزم بوذند که در اصفهان ببازار لشکر اینجا که امروز مدرسهٔ ملکه خاتونست دار الخلافة و حرمی بسازند و اورا آنجا بنشانند[٥]، و خلیفه ازین معنی مستشعر بوذ و جای آن داشت، ترکان اورا بخلیفه فرستاذ تا اجابت کرذ و بنام پسرش خطبه فرموذ[٦]، و ترکان خاتون حالی امیر کربوغارا بر نشانذ تا بهفتهٔ از بغذاذ باصفهان راند بگرفتن برکیارق[۷] مثل: مَنْ بَذَلَ مَالَهُ ٱسْتُحْمِدَ وَ مَنْ بَذَلَ جَاهَهُ ٱسْتُعْبِدَ[۸]، از بذل مال حمد افزایذ و از بذل جاه بنده آیذ، غلامان نظامی برکیارق‌را در اصفهان حمایت کردند و در شب از شهر بیرون بردند بجانب ساوه و آبه پیش اتابك کمشتگین جاندار که اتابکی او کرده بوذ تا اورا برَی بُرذ و بر تخت نشاند[۹] و ابو مسلم رئیس f. 60b

(۱) شه ص ٥٤٦ س ۲٤ (۲) ایضًا ص ٤۲۸ س ۲۰، (۳) فق f. 9a
(٤) رك به آ ج ۱۰ ص ۱٤۲، بقول او مهملك خاتون دختر سلطان بود نه خواهر، نیز رك به «ذکر زفاف ابنة السلطان الی الخلیفة» در حوادث سنهٔ ٤۸۰ (ج ۱۰ ص ۱۰٦) (٥) تك ص ٤٤۹ (٦) آ ج ۱۰ ص ۱٤۲ و ۱٤٥، معلوم باد که این جعفر پسر مقتدی در سنهٔ ٤۸٦ وفات یافت و عمرش فقط پنج سال و اند ماه بود (ولادتش در سنهٔ ٤۸۰) (۷) آ ج ۱۰ ص ۱٤۲—۱٤۳ و ۱٤٦، تك ص ٤٤۹—٤٥۰ (۸) فق f. 9a (۹) آ ج ۱۰ ص ۱٤٦ و زن ص ۸۲—۸۳

عزّ الملك الحسن بن نظام الملك، الوزير مؤيّد الملك ابو بكر بن نظام الملك[۱]، الوزير فخر الملك بن نظامه[۲]، الوزير اعزّ الملك عبد الجليل الدهستانی، الوزير مجد الملك ابو الفضل القمّی، الحجّاب الامير الحاجب ياخ، الحاجب طغای برك[۳]، الحاجب عبد الملك، و سلطان برکیاروق پادشاهی بود خوش خوی خوب روی نازنين و نحسنه[۴] مثل مَنْ كَرُمَ حَلُمَ وَ مَنْ شَرُفَ لَطُفَ[۵] کریم بردبار بود و شریف لطیف ناشد، و در روزگار او حوادث بسیار و سخت و فراوانها بی شمار بود[۶]، و چون ملکشاه از دنیا برفت او سیزده ساله بود و بزرگترین فرزندان بود و پدر اورا بولایت عهد تعیین فرموده بود[۷] و او در آن حالت باصفهان بود، برکیاروق خاتون بغداد از امیر المؤمنین در خواست تا محمود f 60a بن ملکشاهرا سلطنت دهد و نام او خطبه کند، امیر المؤمنین اجابت نمی کرد و گفت پسر نو طفلست پادشاهیرا نشاید[۸]، شعر

(سرد گر نگوم نکی داستان ۰ کناشد خردمند همداستان
مسای ابج با آر و با کنه دست ۰ ز منزل مکن خانگاه نخست
سرای سپنج است بُر آی و رَو ۰ نکی شد کهن دیگر آرند نو
کی اندر آید دگر نگذرد ۰ زمانی نمنزل چند با چرد)[۹]

---

(۱) اسمه عبد الله (زین ص ۸۵) (۲) اسمه المطهّر و کنیته ابو الفتح (زین ص ۱۶)
(۳) آآ صعاولك (۴) آآ ح ۱ ص ۲۶۲ س ۱–۲ (۵) فی ۵b f
(۶) زین ص ۹ و آآ ح ۱ ص ۲۶۱ (۷) آآ در ذیل حوادث سنهٔ ۴۸۱ می نویسد «و فیها جعل السلطان [ملکشاه] ولیّ عهده ولَدَه ابا شجاع احمد و لقّبه ملك الملوك عضد الدوله و ناج الملّة غُرّة امير المؤمنين» ولی او در سال دیگر (یعنی در سنهٔ ۴۸۱) وفات یافت (آآ ح ۱ ص ۲۱۲)، پس تعیین برکیاروق بولایت عهد بعد از وفات برادرش احمد که ارو بزرگتر بود بوده باشد،
(۸) آآ ح ۱ ص ۲۴۵
(۹) ثمه ص ۱۴ ۲ س ۱۲، ۱۴–۱۶،

عزّ الملك الحسن بن نظام الملك، الوزير مؤيّد الملك ابو بكر بن نظام الملك[1]، الوزير فخر الملك بن نظام[2]، الوزير اعزّ الملك عبد الجليل الدّهستانی، الوزير محمد الملك ابو الفضل القمّی، الحجّاب الامير الحاجب فلاح، الحاجب طغای برك[3]، الحاجب عبد الملك، و سلطان برکیارق پادشاهی بود خوش خوی خوب روی باریك و نحسه[4] مثل مِنْ كَرَمٍ حِلْمٌ وَ مِنْ سَرَفٍ لَطَفٌ[5] کریم بردبار بود و سریع لطف باسد، و در روزگار او حوادث بسیار و شدت و فراوانی بسیار بود[6]، و چون ملکشاه از دنیا برفت او سیزده ساله بود و بزرگتر بن فرزندان بود و پدر اورا بولیعهد نعیّن فرموده بود[7] و او در آن حالت باصفهان بود، برکیارق خانون بغداد از امیر المؤمنین در خواست تا محمود f 60a بن ملکشاه‌را بسلطنت دهد و نام او خطبه کند، امیر المؤمنین اجابت نمی کرد و گفت پسر تو بسلطنت پادشاهی‌را نشاید[8]، شعر

(سرد گر گوهر نکی داناں ۰ کاشد خردمند همداناں
سرای اهل با آرو باکینه دست ۰ ز منزل مکن جانگاه نشست
سرای سپنج است نُزل آی و رَو ۰ نکی شد کهن دیگر آرند نو
نکی اندر آید دگر بگذرد ۰ زمانی بمنزل چند تا چرد)[9]

---

(۱) اسمه عبد الله (زن ص ۸۵) (۲) اسمه المظفّر و کنیه ابو الفتح (زن ص ۸۶)
(۳) آآ طغایرك (۴) آآ ح ۱ ص ۲۶۲ س ۱–۲ (۵) فق 85b f
(۶) زن ص ۹ و آآ ح ۱ ص ۲۶۱ (۷) آآ در ذیل حوادث سنهٔ ۴۸۰ می نویسد «و فیها جعل السلطان [ملکشاه] ولیّ عهده ولدّه اسماعیل احمد و لقّبه ملك الملوك عضد الدّوله و تاج الملّة عُدّة امیر المؤمنین» ولی او در سال دیگر (یعنی در سنهٔ ۴۸۱) وفات یافت (آآ ح ۱ ص ۲۱۲)، پس بعید برکیارق بولیعهد بعد از وفات برادرش احمد که ارو بزرگتر بود بوده باشد،
(۸) آآ ح ۱ ص ۲۴۵
(۹) سه ص ۱۴ ۲ س ۱۲، ۱۴–۱۶،

ابو الفتح کیخسرورا رعایت حقوق میبایست و استحکام کفاة و نهویض
اعمال مشاهیر ثقات ار واحبات شاسد، و اساس جهانداری و آیین f 99a
شهریاری و کامگاری ار نیکوکاری و مردم داری یافته است، و چون
دیو فتنه در سر ایطالیه جای داد و سلطان قاهر قَرَنَ اللّٰهُ رَایَاتِ دَوْلَتِهِ
بِالنَّصْرِ رسوم لشکر کشی و اساس ساهداری بدارك و بلاقی آن اره
شکلی فرمود و سوعی بش گرفت که روزنامهٔ دولت و کارنامهٔ سعادت
او بذکر محاسن و صیت مناقب او مؤرّخ گشت و حمال گرفت[1] و با
تمامی ممالك مسلمانی استمرار و استقامت بدیرفت و مفسدان اطراف سر بر
خط بندگی نهادند و حشمت و هیبت پادشاهی و عُدّت و اُهْبت ملك در
اقطار و آفاق عالم سایر گشت، و اقدا و نعیل این پادشاه مکارم اخلاق ۱
و معالی خصال ملوك اسلافست و آثار مرضیهٔ سلاطین ماضیه بسوا و
مقدّم ساخته است، و سوابق افاضت عدل و تقدیم اساس سیاست
سلاطین آل سلجوق‌را بلواحق رسوم ستودهٔ خویش باره و زنده گردانید،
و سنّتهای بد که در جهان منهوّران نهادند محو فرمود با خلایق آسوده
و مرفّه پشت بدیوار امن و فراغ بار نهادند، و جبّاران کامگار در حرم ۱۵
روزگار او امان طلبیدند، و همّت پادشاهانه بر اعلای کلمهٔ حق
مقصور کرد و دات بی همال خویش بر نصرت دین و مصالح مسلمین
وقف کرد، و آفتاب دین محمّدی در همه عالم از ماثمهٔ لوای این شهریار
کامکار درخشان و تابنده است و بجای تنگدها مدارس و مساجد
ساختند و بدولت سلاطین آل سلجوق قیاصرهٔ روم مسلمان شدند و پایهٔ ۲
قدر پادشاه کیخسرو از چرخ ماه بگذشت و رسوم بدینان در نوشت،

شعر[2]

---

(۱) اشاره است بفتح انطاکیه بدست سلطان غیاث الدّنیا کیخسرو در سنهٔ ۶۴۲ (رك به
شرح آن در تحریر تاریخنامه طبری ص ۴۴–۴۵) (۲) از خسرو شیرین بنائی
در مدح ابو الفتح محمّد بن السلجوق (خمسهٔ بنائی طبع بمبئی سنهٔ ۱۲۶۵، ص۱ از مثنوی مذکور)

و شرف الملك ابو سعد المستوفی را که منعم و متنعّم جهان بود بمجد الملك ابو الفضل القُمّی[۱] که بو طاهر خاتونی[۲] در هجو او میگوید، شعر[۳]

می بنازد ببُخل مجد الملك ، چو بکاورس کرسنه قمری
کَرهمه قُمیان چنین باشند ، قُم رفیقا و بر همه قُم ری

و کمال الدّین[۴] ابو الرّضا العارض را بسدید الملك ابو المعالی، و بُلمعالی نحّاس[۵] درین معنی قطعهٔ می کوید و الثاب و اسامی ایشان در نظم برین نسق نیکو نگاه داشت، شعر[۶]

ز بو علی بُـذ و از بو رضا و از بو سعد
شهـا که شیر بپیش تو هچو میش آمـذ
در آن زمانـه ز هر کآمذی بدرکه تو
مبشّر ظفـر و فتح نامـه بیش آمـذ
ز بُلغنایم[۷] و بُلفضل[۸] و بُلمعالی بـاز
زمین مملکتـرا نبـات نیش آمـذ
کر از نظام و کمال و شرف تو سیر شذی
ز تاج و مجد وسدیدت نکر چه پیش آمذ

بحمد الله تعالی وارث ملك و تاج و تخت ملکشاه سلطان قاهر عظیم الدّهر

---

(۱) رك به زن ص ۵۹—۶۰ (۲) موفّق الدّولة ابو طاهر الخاتونی مستوفی گوهر خاتون زوجهٔ سلطان محمّد بن ملکشاه بوده است و بهمین سبب اورا خاتونی می گویند، از اهل ساوه بود (رك به مقدّمهٔ لباب الالباب از میرزا محمّد قزوینی ج ۱ ص و—ز)

(۳) رك به مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۶۷ (۴) زن و سایر کتب : الدّولة

(۵) المتوفّی سنة ۵۱۲ ، از اهل رّی بوده است و نزد بعضی از اهل اصفهان، در عهد دولت سلطان ملکشاه و برکیارق و محمّد عارض لشکر بود و ثروت بسیار حاصلش آمده ، با امیر معزّی لاف همسری کرد ، وقتی پیش خلیفه مستنصر فاطمی رفت و مورد انعام و احترام گشت (رك به مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۷۸)، و از مادحان خاصّ امیر خراسان داد بك حبشی بن التونتاق بود (تاریخ جهانگشای جوینی ج ۲ ص ۲)

(۶) تکـ ص ۴۴۸ (۷) نآ : بلفضایل ، (۸) نآ : بلفتح ،

ابو الفتح کیخسرورا رعایت حقوق سیرست و استحدام کفاة و تفویض
اعمال بمساهیر ثقات ار واحبات شاسد، و اساس جهانداری و آئین f 59a
شهریاری و کامگاری ار بکوکاری و مردم داری یافته است، و چون
دیو فتنه در سر ابطالیه جای داد و سلطان قاهر قَرَنَ اللهُ رَایَاتِ دَوْلَتِهِ
بِالنَّصْرِ رسوم لشکر کشی و اساس سپاهداری بدارك و بلائی آن ار ه
شکلی فرمود و سوعی بنش گرفت که روزنامهٔ دولت و کارنامهٔ سعادت
او بذکر محاسن و صفت مناقب او مؤرّخ گشت و حمال گرفت[1] و با
تمامی ممالك مسلمانی استمرار و استقامت پذیرفت و مفسدان اطراف سر بر
خط بندگی نهادند و حشمت و هیبت پادشاهی و عُدّت و اُهبت ملك در
اقطار و آفاق عالم سایر گشت، و امدا و نفیل این پادشاه مکارم اخلاق ۱
و معالی خصال ملوك اسلافست و آثار مرضیهٔ سلاطین ماضیه پیوسته و
مقدّم ساخته است، و سوانح افاضت عدل و تقدیم اساس سیاست
سلاطین آل سلجوق‌را بلواحق رسوم سودهٔ خویش تازه و زنده گردانید،
و سنّتهای بد که در جهان مهوّران نهادند محو فرمود تا خلائق آسوده
و مرفّه پشت بدوار امن و فراغ بار نهادند، و جبّاران کامگار در حرم ۱۵
روزگار او امان طلبیدند، و همّت پادشاهانه بر اعلای کلمهٔ حق
مقصور کرد و ذات بی همال خویش بر نصرت دین و مصالح مسلمین
وقف کرد، و آفتاب دین محمّدی در همه عالم از ماثرهٔ لوای این شهریار
کامگار درخشان و تابنده است و بجای تکیدها مدارس و مساجد
ساخته و بدولت سلاطین آل سلجوق قیاصرهٔ روم مسلمان شدند و پایهٔ ۲
قدر پادشاه کیخسرو از چرخ ماه بگذشت و رسوم بددینان در نوشت،

شعر[2]

---

(۱) اشاره است بفتح ابطالیه بدست سلطان غیاث الدّنیا کیخسرو در سنهٔ ۶۰۴ (رك به
شرح آن در مختصر سلجوقنامه طبع هوتسما ص ۴۴—۴۵) (۲) از خسرو شیرین بنائی
در مدح ابوالملك محمّد بن الملك (جنگ بنائی طبع بمبئی سنهٔ ۱۲۶۵، ص۱ از مثنوی مذکور)

ابو الفتح کیخسرورا رعایت حقوق سیرتست و استحکام کفاة و تفویض
اعمال بمشاهیر ثقات از واجبات شاسد، و اساس جهانداری و آیین f 59a
شهریاری و کامگاری از نیکوکاری و مردم داری یافته است، و چون
دیو فتنه در سر ایطالیه جای داد و سلطان قاهر قَرَنَ اللّٰهُ رَایَاتِ دَوْلَتِهِ
بِالنَّصْرِ برسوم لشکر کشی و اساس سپاهداری بدارك و بلائی آن اره
شکلی فرمود و سوغی پیش گرفت که روزنامهٔ دولت و کارنامهٔ سعادت
او بذکر محاسن و صفت مناقب او مؤرّخ گشت و حمال گرفت[1] و با
تمامی ممالك مسلمانی استمرار و استقامت پذیرفت و مفسدان اطراف سر بر
خط بندگی نهادند و حشمت و هیبت پادشاهی و عُدّت و اُهبت ملك در
اقطار و آفاق عالم سایر گشت، و اقتدا و تقبّل این پادشاه بمکارم اخلاق ۱
و معالی خصال ملوك اسلافست و آثار مرضیهٔ سلاطین ماضیه بسوا و
مقدّم ساخته است، و سوابق افاضت عدل و تقدیم اساس سیاست
سلاطین آل سلجوق‌را بلواحق رسوم ستودهٔ خویش باره و زنده گردانید،
و سنّتهای بد که در جهان منهوران نهادند محو فرمود با خلایق آسوده
و مرفّه پشت بدیوار امن و فراغ بار نهادند، و جبّاران کامگار در حرم ۱۵
روزگار او امان طلبیدند، و همّت پادشاهانه بر اعلای کلمهٔ حق
منصور کرد و ذات بی همال خویش بر نصرت دین و مصالح مسلمین
وقف کرد، و آفتاب دین محمّدی در همه عالم از ماثرهٔ لوای این شهریار
کامگار درخشان و تابنده است و بجای بتکدها مدارس و مساجد
ساختند و بدولت سلاطین آل سلجوق قیاصرهٔ روم مسلمان شدند و پایهٔ ۲
قدر پادشاه کیخسرو از چرخ ماه بگذشت و رسوم بددینان در نوشت،
شعر[2]

---

(۱) اشاره است بفتح ابطاله بدست سلطان غیاث الدّنیا کیخسرو در سنهٔ ۶۴۲ ارك به
شرح آن در مختصر سلجوقنامه طبع هوتسما ص ۳۲—۳۵) (۲) از خسرو شیرین بنائی
در مدح اینالك محمّد بن الملکر (خمسهٔ بنائی طبع نمی سنهٔ ۱۲۶۵، ص۱ از مثنوی مذکور)

و شرف الملك ابو سعد المستوفی را که منعم و متنعّم جهان بود مجد الملك ابو الفضل القُمّی[1] که بو طاهر خاتونی[2] در هجو او میگوید، شعر[3]

می بنازد ببُخل مجد الملك ، چو بکاورس کرسنه قمری
کرهه قُمیان چنین باشد ، قُم رفیقا و بر همه قُم ری

و کمال الدّین[4] ابو الرّضا العارض را بسدید الملك ابو المعالی، و بُلمعالی نحّاس[5] دربن معنی قطعهٔ می گویند و القاب و اسامی ایشان در نظم برین نسق نیکو نکاه داشت، شعر[6]

ز بو علی بُـد و از بو رضا و از بو سعد
شهـا که شیر بپیش تو هیچو میش آمـد
در آن زمانـه ز هر کامذی بدرکه تو
مبشّر ظفـر و فتح نامـه پیش آمـد
ز بُلغنایم[7] و بُلفضل[8] و بُلمعالی بـاز
زمین مملکتـرا نبـات نیش آمـد
کر از نظام و کمال و شرف تو سیر شذی
ز تاج و مجد و سدیدت نکر چه پیش آمذ

بحمد الله تعالی وارث ملك و تاج و تخت ملکشاه سلطان قاهر عظیم الدّهر

---

(۱) رك به زن ص ۵۹—۶۰ (۲) موفّق الدّولة ابو طاهر الخاتونی مستوفی کوهر خاتون زوجهٔ سلطان محمّد بن ملکشاه بوده است و بهمین سبب اورا خاتونی می گویند، از اهل ساوه بود (رك به مقدّمهٔ لباب الالباب از میرزا محمّد قزوینی ج ۱ ص وـز)
(۳) رك به مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۶۲ (۴) زن و سایر کتب : الدّولة
(۵) المتوفّی سنة ۵۱۲ ، از اهل رّی بوده است و نزد بعضی از اهل اصفهان ، در عهد دولت سلطان ملکشاه و برکیارق و محمّد عارض لشکر بود و ثروت بسیار حاصلش آمده ، با امیر معزّی لاف شعری کرد ، وقتی پیش خلینه مستنصر فاطمی رفت و مورد انعام و احترام گشت (رك به مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۷۸) ، و از مادحان خاصّ امیر خراسان داد بك حبشی بن التونتاق بود (تاریخ جهانکشای جوینی ج ۲ ص ۲)
(۶) تکـ ص ۴۴۸ (۷) نآ : بلفضایل ، (۸) نآ : بلفتح ،

که هر چند گردد پرسش دراز * چنان دان که هست او ز تو بی نیاز
وگر با تو گردد ز چیزی درم * بسوزش گرای و مزن هیچ دم
اگر بیست آگاهست ز آن گناه * برهنه دلت‌را بر برد شاه)[1]
رکهای شه بیش او بد مگوی * که کمتر کُنی برد او آب روی[2]

چو لشکر بهاوند رسید باغرای خواجه تاج الملك ملاحدهٔ محاذیل نظام f 58b
الملك‌را کارد زدند[3] چه هیچ مسلمان بر قتل چنان شخصی اقدام نکردی و او در آن حالت پیر بود سال از هشتاد گذشته[4] و بداری آن سخی او فالی شد چون سلطان بغداد رسید بعد از هفته روز در گذشت، و میان ایشان کمتر از یك ماه بود[5] و امیر معزّی در قصیدهٔ مرثیت سلطان دو بیت درین حسب حال میگوید، شعر امیر معزّی[6] ۱

رفت در یک مه بفردوس برین دستور پیر
شاه برنا از پس او رفت در ماه دگر
کرد تاگه قهر یزدان عمر سلطان آشکار
عمر سلطانی ببین و قهر یزدانی نگر

و در آخر عهد سلطان جمله اصحاب دیوان که قدیمی بودند بدل ۱۰
فرمود آن پیر بر وی مبارك نبود، نظام الملك‌را تاج الملك بدل کرد

---

(۱) شه ص ۱۶۷۱ س ٤، ٥، ٧، ٨ (۲) ایضاً ص ۱۶۷۷ س ۲٦
(۳) رتر ص ٦۳ و آ ح ۱ ص ۱۲۷، ودلك فی سنه ٤۸٥ باشر رمضان
(٤) این سهو است زیراکه باجماع مؤرّخین ولادت او در سنهٔ ۸ ٤ بوده است و وفاتش در سنهٔ ٤۸٥ پس عمرش بیش از ۷۷ سال قمریست بود و اینجا با د بجای هشتاد «هفتاد» باشد (٥) طول زمان ایشان ۳۳ روز بود و طول آ و این حکایت ۳٥ روز، وقت ملکشاه نوزدهم شوّال سنهٔ ٤۸٥ بود (رتر ص ٦۸) (٦) رك به سنهٔ (Huyt ment) سیاست نامه طبع موسیو شفر (Schefer) ص ٦٥–٦٦، مطلع این مرثیه است

شمل دولت بی حضور شد کار ملّت نا صواب * نا بحق شد دولت و ملّت ز شاه دادگر

هرك راهی روذ که بذ باشذ ٭ دشمن نام نیك خوذ باشذ
گر درذ پردهٔ برادر خویش ٭ پاره بیند نقاب خواهر خویش
چون نباشذ بجُرْم خوذ نگران ٭ سهمش آیذ ز کردهٔ دگران

و سبب این عداوت آن بوذ که سلطان ملکشاه پسری داشت از ترکان خاتون نام او محمود، مادر میخواست که سلطان اورا ولی عهد کند و او سخت خُرد بوذ[۱] و برکیارق که از زبیده خاتون بوذ دختر امیر یاقوتی خواهر امیر اسمٰعیل بزرگتر فرزندان سلطان بوذ نظام الملك میل او میکرد[۲] و سلطان‌را بر آن می داشت که ولایت عهد برو تفویض کند و سلطان‌را نیز برکیارق موافق‌تر می آمذ، مثل: مِنْ اَحْسَنِ ٱلاِخْتِیَارِ ٱلاِحْسَانُ اِلَیٰ ٱلْاَخْیَارِ، نیکی کردن با اخیار از نیکوترین اختیارست و بهتران‌را بر گزیذن عادت ابرارست، با این همه چون سمع سلطان از عثرات نظام الملك پُر شذ یکروز کس فرستاذ و بنظام الملك پیغام داذ که تو با من در ملك شریکی و بی مشورت من هر تصرّف که میخواهی می کنی و ولایت و اقطاع بفرزندان خوذ میدهی ببینی که بفرمایم تا دستار از سرت بردارند، او جواب داذ که آنك ترا تاج داذ دستار بر سر من نهاذ هر دو دَرهم بسته اند و باهم پیوسته[۳]، ناقلان بر آن زیادت کردند این سخن در خشم سلطان بیفزوذ، اورا بتاج الملك باز داذ، شعر[٤]

جوانان دانا و دانش پذیر ٭ سزذ گر نشینند بر جای پیر

و در آن نزدیکی از اصفاهان ببغداذ نهضت افتاذ، [شعر]:

(تو بر شاه بسیار گشّی مکن[٥] ٭ اگرچه پرستنده باشی کهن

(۱) زن ص ۸۲، آآ ج ۱۰ ص ۱٤٥ (۲) زن ص ۸۲—۸۳ و آآ ج ۱۰ ص ۱٤٦، ولادت برکیارق در سنهٔ ٤۷٤ بود و ولادت محمود در سنهٔ ٤۸۰ (آآ)
(۳) رك به زن ص ٦۳ و آآ در حوادث سنهٔ ٤۸٥ (ج ۱۰ ص ۱۲۸—۱۲۹)
(٤) شه ص ۱٤۰٤ س ۲۳ (٥) شه: چو بنوازدت شاه گشی مکن

قتال کنـد و وفـا و شفقت ایشان و ولا و مودّت بفلّت طمع پادشـاه بذیشان بماند و بهر نیکی که کنند و مساعی جمیل که فرمایند حسن مقابلت فرمودن، و اگر پادشاه بذرّهٔ طمع بخاص ایشان کند ایشان ببدرهٔ بذو طمع کنند و اگر از مواجب ایشان دیناری بکاهـد ایشان از ممالك او خرواری باز برند و زبان قدح دراز کنند و در محاس فراز کنند، پس پادشاه باید که کسی‌را پرورد و بزرگی‌را برکشد که اصل و مروّت و عقل و ابوّت دارد که اصل و ابوّت از غدر و خیانت باز دارد و عقل و مروّت اورا بر سر وفا و امانت دارد که هر فرع با اصل خویش روذ و هر شاخ سر با درخت خوذ زند، و استدلال از سیرت پادشاه نگاشتگان توان کرد و بعقل دهقان از دخل بُستان توان شناخت که حرّ و جوانمرد الاّ آزاذ مردی‌را نپرورذ و دهقان عاقل الاّ دخل نیکو نکارذ، و چون این مقدّمات در نظام الملك و پسران بوذ سلطان اورا تربیت می فرمود، و ترکان خاتون دختر طمغاج خان[1] در حکم سلطان بوذ و بسر سلطان استیلا داشت[2] اورا وزیری بوذ تاج الملك ابو الغنایم پارسی[3] مردی با منظر و مخبر وکفایت وفضل و همّت و نیز کدخذای جامه خانه بوذ، ترکان خاتون می خواست کی اورا بروی نظام الملك برکشذ، شعر:

هرکه بهر برادران [در] راه[4] • چاه سازذ همو فتـذ در چاه[5]

سلطان‌را برآن می داشت کی وزارت بذو دهذ وتقبیح صورت نظام الملك می کرد و تتبّع عثرات او می فرموذ تا سلطانرا برو متغیّر گردانیذ از پس f.58a مساوی که بشنیذ، شعر:

---

(۱) مقصود ابو المظفّر عماد الدّولة ابراهیم طمغاج خان بن نصر است که یکی از ملوك خانیّهٔ ماوراء النّهر بوده است از سنهٔ ۴۴۰—۴۶۰ سلطنت نمود (Mohammadan Dynasties: Lane Poole) (۲) زین ص ۸۲ (۳) اسمه المرزبان بن خسرو فیروز (زین ص ۶۱) (۴) نآ: براه (۵) در حاشیه بطور نسخهٔ بدل افزوده:

هر آنکو ز بهر برادر براه • کند چه همو اندر افتذ بچاه

فراوان یافتست آثاری گذاشتست [۱]، و از جهت دار الملك و نشست خویش از همه ممالك اصفهان اختیار کرد و آنجا عمارتهای بسیار فرمود در شهر و بیرون شهر از کوشکها و باغها چون باغ کاران و بیت المآء [۲] و باغ احمد سیاه و باغ دشت کور و غیر آن، و قلعهٔ شهر و قلعهٔ دزکوه [۳] او بنا فرمود و خزانه بر آنجا داشتی، و در مملکت او وزیر نظام الملك عظیم محترم و ممکّن و مستولی بود، دوازده پسرداشت بهر یکی شغلی و ولایتی داده بود، حکمت: اِنَّ عُمَّالَ ٱلْوُلَاةِ بِمَنْزِلَةِ سِلَاحِهِمْ فِی ٱلْقِتَالِ وَ سِهَامِهِمَ فِی ٱلنِّضَالِ، وَ مَنْ وَلِیَ ٱلْمُلْكَ بِلَا كُفَاةٍ كَانَ كَمَنْ لَقِیَ ٱلْحَرْبَ بِلَا حُمَاةٍ، وَ مِمَّا یُدِیمُ لَكَ نُصْحَهُمْ وَ وِلَاءَهُمْ وَ یَحْفَظُ عَلَیْكَ وُدَّهُمْ وَ وَفَاءَهُمْ قِلَّةُ ٱلطَّمَعِ فِیهِمْ وَحُسْنُ ٱلْمُقَابَلَةِ بِمَسَاعِیهِمْ، وَٱعْلَمْ اَنَّكَ اِنْ طَمِعْتَ مِنْهُمْ فِی ذَرَّةٍ f. 57r طَمِعُوا مِنْكَ فِی بَدْرَةٍ وَ اِنِ ٱرْتَجَعْتَ مِنْ رِزْقِهِمْ دِینَارًا ٱقْتَطَعُوا مِنْ مَالِكَ قِنْطَارًا، ثُمَّ اَسَاءُوا ٱلْقَوْلَ فِیكَ وَ اَنْكَرُوا بِیضَ صَنَایِعِكَ وَ اَیَادِیكَ، اِذَا ٱصْطَنَعْتَ فَٱصْطَنِعْ مَنْ یَرْجِعُ اِلَی اَصْلٍ وَ اُبُوَّةٍ وَ عَقْلٍ وَ مُرُوَّةٍ فَاِنَّ ٱلْاَصْلَ وَ ٱلْاُبُوَّةَ یَمْنَعَانِهِ مِنَ ٱلْغَدْرِ وَ ٱلْخِیَانَةِ وَ ٱلْعَقْلَ [۴] وَ ٱلْمُرُوَّةَ یَبْعَثَانِهِ عَلَی ٱلْوَفَاءِ وَ ٱلْاَمَانَةِ، وَ اَنَّ كُلَّ فَرْعٍ یَرْجِعُ اِلَی اَصْلِهِ وَ كُلَّ شَیْءٍ یَعُودُ اِلَی طَبْعِهِ، ثُمَّ یُسْتَدَلُّ بِٱلصَّنِیعَةِ عَلَی قَدْرِ ٱلْمُصْطَنِعِ وَ یُحْكَمُ بِٱلزِّرَاعَةِ عَلَی عَقْلِ [۵] ٱلْمُزْدَرِعِ لِاَنَّ ٱلْحُرَّ لَا یَصْطَنِعُ اِلَّا حُرًّا وَفِیًّا وَ ٱلْعَاقِلَ لَا یَزْرَعُ اِلَّا زَرْعًا زَكِیًّا [۶]، بزرگان گفته اند عمّال وُلاة بمثابت سلاح اند در کارزار، هرکه پادشاهی بی عمّال کند چنان بود که بی لشکر

---

(۱) اآ ج ۱۰ ص ۱۰۳ و ۱۴۴ و زن ص ۶۹—۷۰ (۲) جت وع: بیت المال

(۳) یعنی قلعهٔ شاه دژ، قزوینی در آثار البلاد میگوید «بناها [یعنی القلعة شاه‌دز] السّلطان ملکشاه سنة خمس مایة» و این سهو واضح است چه سلطان ملکشاه در سنهٔ ۴۸۵ وفات کرد، و این سهو از آن روی داده است که مؤرّخان ذکر این قلعه‌را در حوادث سنهٔ ۵۰۰ آورده اند چه درین سنه سلطان محمّد بن ملکشاه آنرا از دست احمد بن عبد الملك بن عطّاش مستخلص کرد (رك به اآ ج ۱۰ ص ۲۹۶).

(۴) ن: والغدر (۵) ن: قد (۶) فق f. 20v

و لشکری که همواره ملازم رکاب بودند و اسامی ایشان در حرایط دیوانی مثبت بود چهل و شش هزار سوار بودند و اقطاعات ایشان در بلاد ممالک پراگنده بودی تا بهر طرف که رسیدندی ایشانرا علوفه و نفقات معد بودی[۱]، و عدل و سیاست سلطان ملکشاه تا حدّی بود که در عهد او هیچ متظلّم نبودی و اگر متظلّم بیامدی اورا محتاج نبودی تا سلطان مشافهه سخن گفتی و داد خواستی[۲]، مثل مَنْ شَرُفَتْ هِمَّتُهُ عَظُمَتْ f 57a قِيمَتُهُ، هرکه همّت بلند دارد قیمتش بیفزاید، و از خیرات سلطان ملکشاه آبگیرهای راه عمارتست که فرمود[۳] و مکس و عمارت از راه حاج برداشت[۴] و امیر حرمین‌را اقطاع و رسم داد که پیش از آن از هر حاجی هفت دینار سرخ ستدندی، و عرب بادیه‌را و مجاوران خانهٔ معظّمه‌را همچنان انعامها فرمود، و هنوز بعضی از آن رسوم باقیست، حکمت إِجْعَلْ لِدِينِكَ مِنْ دُنْيَاكَ نَصِيبًا وَكُنْ مِنْ نَفْسِكَ عَلَى نَفْسِكَ رَقِيبًا وَ صَيِّرْ لِكُلِّ جَارِحَةٍ مِنْ جَوَارِحِكَ يِمَامًا مِنَ الْعَقْلِ وَ النَّهْيِ وَ لِجَامًا مِنَ الْوَرَعِ وَ التُّقَى[۵]، از دنیا برای دین نصیبی کامل و قسطی وافر بدست آر و ارتش خود رقیبی بر نفس خود گمار و بر جوارح و اعضا هر یک جدا مهاری از عقل و مهاری از ورع برکش، و سلطان از لهو و تماشا شکار دوست داشتی و بخطّ ابو طاهر خاتونی[۶] شکار نامهٔ او دیدم آورده بود که سلطان یکروز هفتاد آهو تیر زد، و قاعدهٔ او چنان بود که بهر شکاری که نزدی دیناری معزی بدرویش دادی[۷] و بهر شکارگاهی از عراق و خوزستان مارها فرمود از سُم آهو و گور، و ولایت ماوراء النّهر و بادیهٔ عرب و مرج[۸] و خورستان و ولایت اصبهان هر جا که شکار

---

(۱) نکت ص ۴۴۹، رک به سیاست نامهٔ نظام الملک فصل ۲۲ و ۲۴ (۲) رک به آ ح ۱ ص ۱۴۳–۱۴۴ (۳) آ ح ۱ ص ۱۴۴ و رت ص ۶۹ (۴) آ در ذیل حوادث سنهٔ ۴۹۱ (۵) فق ۱۳۰ r (۶) رک نفص ۱۲۶ ح ۲ در ما بعد (۷) آ ح ۱ ص ۱۴۴–۱۴۵، رت ص ۶۹ (۸) کدام مرج؟

گزارد و هرکه شکر کند نعمت زیادت یافت، و چون سمرقند بستد سلیمان خان[۱] را اسیر کرد و از آنجا باوزکند شد و تا حدود خطا و ختن در هر شهری والیی و مُقْطعی گماشت و رسوم محدث و قوانین ناپسندیده بر داشت، شعر:

(اگر شاه با داذ و بخشایش است * جهان پُر ز خوبی و آرایش است
وگر کژّی آرذ بداذ اندرون * کبستش بوذ خوردن و آب خون)[۲]
بهر کار با هرکسی داذ کُن * ز یزدان نیکی دهش یاذ کُن f. 56b
بتاز و بناز و همه کام جوی * وگر کام دل یافتی نام جوی[۳]
کجا بوذني باشذ از کردگار * نبایذش نیز از کس آموزگار[۴]
شگفتی تر آنك از پی آز مرد * همیشه دل خویش دارذ بدرد[۵]
(نگه کن که تا تاج با سر چگفت * که با مغزت ای سرخرذ باذ جفت
چو خواهی که تاج تو ماند بجای * مباذی جز آهسته و پاك رای
مکن بذ چو دانی که از کار بذ * بفرجام بر بذکنش بذ رسذ
ز کردار بذ بر تنش بذ رسید * مجوی ای پسر بند بذرا کلید)[۶]
نباید که ماند ز تو نام بذ * همان پیش یزدان سرنجام بذ[۷]
(هرآنکس که دارذ روانش خرذ * بداند که این نیك و بذ بگذرذ
همه رفتنی ایم و گیتی سپنج * چرا بایذت درد و اندوه و رنج)[۸]
ز هر دست چوبی فراز آوریم * بدشمن بمانیم و خوذ بگذریم
(ز هوشنگ رَو تا بکاوس شاه * که بوذند با تخت و فرّ و کلاه
جز از نام ازیشان بگیتی نماند * کسی نامهٔ رفتگان بر نخواند)[۹]

(۱) کذا فی تگ و رص و حس، آ نام اورا «احمد خان» می نویسد (رك به ج ۱۰ ص ۱۱۳—۱۱۴) و شاید که نام اصلی او «احمد سلیمان خان» بوده باشد، (۲) شه ص ۱۶۱۹ س ۱۹—۲۰ (۳) ایضاً ص ۹۹۶ س ٤ (٤) ایضاً ص ۸۵۹ س ۲، مصراع ثانی: نباید ورا هیچ آموزگار (۵) شه ص ۸۶۰ س ۱۷ (۶) ایضاً ص ۹۹۳ س ۱۱، ۱۲، ۷، ۶ (۷) ایضاً ص ۱۰۰۱ س ۶ (۸) ایضاً ص ۱۰۱۵ س ۱۲—۱۳ (۹) ایضاً ص ۱۰۱۵ س ۲۳—۲٤

سلطنت پادشاهی فرمود تا جهانیان بداند که قسمت مملکت ما و بنیاد حکم پادشاه ازکجا تا کجاست[۱]. و باقلان در تاریخ نویسد، دربغا آن روزگار که وزرا چنان فاضل و دانا و عاقل و توانا بودند، و کار وزارت این ساعت بشاگرد علافی آمدست، هرچ عوان تر و وحوه انگیز ترست بازار او نیز ترست، حکمت: اِعْلَمْ اَنَّ الْاَیْدِی اَصَابِعُهَا وَ الْمُلُوكُ یَصَابِعُهَا ۲ وَ اَنَّ وَزِیرَ الْمَلِكِ عَیْنُهُ وَ اَمِینَهُ اُذُنُهُ وَ كَاتِبَهُ لَفْظُهُ وَ حَاجِبَهُ حُلْقُهُ وَ رَسُولَهُ عَقْلُهُ وَ نَدِیمَهُ مِثْلُهُ[۲] بدانك چنانك قوام دست باصابع بود قوام ملك بصنایع باشد و صنایع سرکشیدگان و گریدگان پادشاه باشد، وزیر بطیر چشم است و مستوفی شه گوش و منشی و کاتب زبان ووکیلدر و حاجب نشان و رسول برهان عقل و ندیم بیان فضل. و سلطان ملکشاه در مدّت پادشاهی دو بار از انطاکیه باورکند شده بود[۳] نوبت آخرین در سنهٔ احدی و ثمانین و اربع مائة بانطاکیه شد و از آنجا بلادقیّه شد بکنار دریا و اسپانرا از دریا آب دادند، سلطان سجّاده خواست و آنجا دو رکعت نماز گزارد شکرانهٔ آنك ملك او از اقصای مشرق تا بکنار دریای مغرب رسیدست، مثل شُكْرُ الصَّنَایِعِ مِنْ اَقْوَی الذَّرَایِعِ[۴] و شکر نعمت اردی‌را طرائفست و سکونرین آن رعایت حقوقست که اساس دولت بدان مؤبّد ماند و عرصهٔ دولت اتّساع گیرد و اسباب پادشاهی و ارباب حمایتی بدان ساخته و افراخته باشد. و بندگان خاص خویش‌را سلطان از اقصای ولایت شام و ساحل محیط اقطاع داد. شهر حلب نسیم الدّولة اقسنقر داد و رُها[۵] نعاد الدّولة وزان[۶] و موصل بجکرمش داد. و از آنجا بازگشت و بسمرقند شد، مثل مَنْ اَنْعَمَ قَضَی حَقَّ الْعِبَادَةِ وَ مَنْ شَكَرَ اسْتَحَقَّ الزِّیَادَةَ[۷]، هرك صلت دهد حقّ مهتری

(۱) ولی ۵ نکه ص ۴۴۴، و رض و حس و ابن حلکان در ذکر ملکشاه
(۲) من ۱۰۱ ظ (۳) نکه ص ۴۴۴–۴۴۵ (۴) من ۱۰۱ ظ (۵) ی دها
(۶) رب و رس زران، نکه نوران

وَ ٱلْغَدْرِ وَ ٱلْحَمِيَّةُ تَمْنَعُ مِنَ ٱلْهَزِيمَةِ وَ ٱلْفَرِّ وَ إِيَّاكَ وَ مُبَاشَرَةَ ٱلْحَرْبِ
بِنَفْسِكَ فَإِنَّكَ لَا تَخْلُو مِنْ مُلْكٍ تُخَاطِرُ بِهِ أَوْ هُلْكٍ تُبَادِرُ بِهِ[1]، اعتماد در f. 55v
اعمال بر اهل مروّت کن و در قتال بر اهل حمیّت که مروّت از غدر و
خیانت باز دارد و حمیّت فرا هزیمت بگزارد، و بتن خود مباشرت جنگ
مکن که یا مخاطرهٔ ملك بوذ و یا مبادرهٔ هلك، و در سنهٔ احدی و
سبعین و اربع مایة ان ملکشاه لشکر بخوراسان کشید و اطراف ممالك
خویش بدید و فوجی‌را بر گزید که مصاف داذن‌را بشاید و حصار
سمرقند داذ و عرّاده و منجنیق نهاذ و بستذ، و خان‌را پیاذه [پیش][2] اسپ
او کشیذند، زمین بوسه داذ و اورا اسیر باصفهان آورد و امیر بار[3]
فرستاذ و تشریف داذ[4] شعر:

میازار هرگز دل راذ[5] مرد * ز بهر جهان تا نباشی بدرد
جهانرا نمایش چو کردار نیست * بذو دل سپردن سزاوار نیست[6]
بیکسان نگردذ سپهر بلند * گهی شاذ دارذ گهی مستمند[7]
گهی بر کشذ تا بخورشید بر * گهی اندر آرذ ز خورشید سر

و چون لشکر سلطان بجیحون بگذشت نظام الملك رسم اجرت ملّاحان بر
انطاکیه نبشت، چون سلطان بر نشست ملّاحان فریاذ کردند که ما
قومی درویشانیم معیشت ما ازین آبست و اگر جوانی ازینجا بانطاکیه
روذ پیر باز آید، سلطان نظام‌را گفت ای پذر این چه سردیست مارا
درین ولایت چندان دسترس نیست که حواله بانطاکیه می بایذ کرد،
وزیر گفت ای خذاوند ایشانرا بجایی[8] رفتن حاجت نباشذ حواشی ما
برات ایشان بزر نقد باز خرند، بنده این‌را از جهت تعظیم ملك و

(۱) فق f. 21a (۲) کذا فی جت و رسالهٔ جوینی (۳) نآ: باز
(۴) آ ذکر محاصرهٔ سمرقندرا در حوادث سنهٔ ۴۸۳ می نویسد (ج ۱۰ ص ۱۱۳ — ۱۱۴) و در زن (ص ۵۵) هیچ تأریخی مذکور نیست، بقول زت سنهٔ ۴۸۱ است،
(۵) نآ: زاذ (۶) شه ص ۸۳۶ س ۲۲ (۷) ایضاً ص ۴۴۶ س ۸ (۸) نآ: بجای

بدار و بپوش و بیاراے مهر ٭ نگه کن بدین گرد گردان سپهر
بکوشید و بخشنده باشید نیز ٭ ز خوردن نمردا نماند چیز
برنجد یکی دیگری بر خورد ٭ بداد و دهش کس نگردد[۱]
دو چشم تو اندر سرای سپنج ٭ چنین خیره گشت از پی تاج و گنج
جهانی کجا شربتی آب سرد ٭ بیرد تو رو دل جداری مدرد
خرد بهست تا گرد گردان سپهر ٭ نه بدنا بود رنجش از خشم و مهر[۲]
اگر هیچ گنجست ای نیك رای ٭ بیاراے و دل‌را نمردا مناے
در خوردنت خیره کس بر نهاد[۳] ٭ اگر خود همانی دهدت آنك داد

و چون از آن مصافگاه با در همدان آمد لشکر بطاولی می نمودند و تدلّلی می کردند یعنی که چنین فتحی کرده ام و لشکری شکسته بآن پارهٔ ۱
زیادتی خواهیم، و در پیش خواجه لعلی بر زبان راندند مُنی از آنك اگر انقطاع و بآن پاره و خامگی زیادتی نخواهد بود قاوردرا سعادت باد[۴] نظام الملك زبان داد و گفت امشب با سلطان نگویم و مقصود شما حاصل گردانم، و هم در شب بفرمود تا قاوردرا شربت دادند و هر دو پسرش‌را میل کشیدند[۵] دیگر روز چون لشکر بار آمدند بتقاضا گفت ۱۵
دوش ازین معنی با سلطان چیزی نشایست گفت که نسبت عمّش دلتنگ بود مگر دوش در خلس از سر صحبت و مهر زهر از نگین بر مکید و جان بداد، لشکر چون این سخن بشنودند بیارامیدند و دم در کشیدند و کس دیگر حدیث آن پاره نکرد[۶] حکمت اِعْتَمِدْ فِی اَعْمَالِكَ عَلَی اَهْلِ الْمُرُوَّةِ وَ فِی قِتَالِكَ عَلَی اَهْلِ الْحَمِیَّةِ لِاَنَّ الْمُرُوَّةَ تَمْنَعُ مِنَ الْخِیَانَةِ ۲۰

(۱) ته ص ٦٤ ٢ س ١٦ (۲) ایضاً ص ١٦ ٢ س ٧ (۳) کذا بعینه فی الاصل و مفهوم این مصراع واضح نیست، لعلّه «خیره» مکان «خیره» (۴) نك ص ٤٤٢، و رض وحش ذکر ملکشاه (۵) رك به تاریخ سلجوقیان کرمان لعمّاد ص ابراهیم (طبع لیدن ص ١٢) که میگوید «و قاوردرا روزی چند مدّت داشته در شب سمه خه کردند و امیرانشاه و سلطانشاهرا میل کشیدند» و قول آ و رض و رت همین است که قاورد تحقیق کشته شد و الله اعلم

باید که عدل گزینند تا خرّمی بینند، پذران سلطان ملکشاه جهانگیری کردند و او جهانداری، درخت دولت نشاندند و او بر خورد و تخت سلطنت نهادند و او بار داد، پنداری عهد او جوانی دولت و بهار ایّام ملك و طراز کسوت پادشاهی بود، عالم مسلّم و رایت منصور و رعیّت خشنود و بلاد معمور، مثل: اِلْـزَمِ ٱلْوَرَعَ فَاِنَّـهُ يُؤَيِّدُ ٱلْمُلْكَ وَٱحْذَرِ ٱلطَّمَعَ فَاِنَّهُ يُوَلِّدُ ٱلْهُلْكَ[1]، ملازم ورع باش که تابید ملك دهد و مفارق طمع باش که تولید هلك کند، با ورع و بی طمع پادشاهی بود، یکچندی در میدان جهان گوی مراد باخت و اسپ کامرانی تاخت و روی بهیچ طرف و مهم ننهاذ الّا که ذلول گشت، مثل: فَضْلُ ٱلسَّادَةِ يُحْسِنُ ٱلْعَادَةَ وَ فَضلُ ٱلرِّيَاسَةِ يُحْسِنُ ٱلسِّيَاسَةَ[2]، عادات نیکو فضل سادانست و حسن سیاست فضل ریاستست، و چون بعد از واقعهٔ پذرش از خوراسان بعراق آمذ خصمی چون قاورد که عمّش بوذ از کرمان با لشکری گران بقصد ملك روی بعراق نهاذه بوذ و جهان خویشتن‌را مسلّم دانسته، بدر کَرَج میان هردو ملاقات افتاذ و سه شبانـروز مصاف بوذ، عاقبت قاورد پشت بداذ[3]، گویند مبارزی از لشکر او پیش صف لشکر ملکشاه بچالش آمذه بوذ سواری با او مبارزت نموذ و اورا زخمی زذ که نیمهٔ بالا از کمرگاه بگزارد و جذا شذ، اسپ او با کفل و دو ران باز گشت، چو قاورد آن زخم بدید گفت جای ایستاذن نیست، پشت بداذ و روی بهزیمت نهاذ و عاقبت گرفتار شذ، و چندان خزانه و سلاح خانه و آلت و عُدّت و متاع و کراع بدست لشکر ملکشاه افتاذ که در حدّ وعدّ نیامذ و در فهم و وهم نگنجید، شعر:

f. 5b چنان دان که اندر سرای سپنج * کسی کو نهذ گنج بادست و رنج[4]

(۱) فق f. 14b (۲) ایضًا f. 19a (۳) رك بشرح آن در زن ص ٤٨ و آ در حوادث سنهٔ ٤٦٥ (ج ۱۰ ص ٥٣) وتگ ص ٤٤٣ و زت ff. 32b—34a و تاریخ سلجوقیان کرمان لمحمّد بن ابراهیم طبع لیدن ص ۱۳ (٤) شه ص ۲۰٦۳ س ۲۱

السّلطان معزّ الدّنیا والدّین ملکشاه بن محمّد

قسم[1] امیر[2] المؤمنین

سلطان ملکشاه صورتی خوب داشت و قدّی تمام، بالای اوراشته و ساروی قوی، تصحیحی مایل بود، محاسنی گرد، رنگ چهره سرخ سپید، یك چشم اندك مایه شکسته داشتی از عادت به ار خلعت، جمله سلاحها کاره فرمودی، در سواری و گوی یاحس نعالت چالاك بود، ولادت او در جمادی الاولی سنه خمس[3] و اربعین و اربع مایه بود، مدّت عمرش سی و هشت سال، مدّت ملکش بیست سال، وزیر او نظام الملك الحسن بن علیّ بن اسحق، حجّاب او الحاجب قماج، و سلطان ملکشاه پادشاهی جبّار و کامگار بود مساعد بخت موافق روزگار مهنّا اسباب میسّر اعراض مؤیّد ۱
بتأیید آسمانی و موفّق بتوفیق ربّانی، حکمت اِنَّ ٱلسُّلْطَانَ خَلِيفَةُ ٱللهِ فِي أَرْضِهِ وَ ٱلْحَاكِمُ فِي حُدُودِ دِينِهِ وَ فَرْضِهِ قَدْ خَصَّهُ ٱللهُ بِاحْسَانِهِ وَ أَشْرَكَهُ فِي سُلْطَانِهِ وَ بَذَلَهُ لِرِعَايَةِ خَلْقِهِ وَ نَدَبَهُ لِنُصْرَةِ حَقِّهِ، فَإِنْ أَطَاعَهُ فِي أَوَامِرِهِ وَ نَوَاهِيهِ كَفَلَ بِنَصْرِهِ وَ إِنْ عَصَاهُ فِيهِمَا وَكَلَهُ إِلَى نَفْسِهِ[4]، سلطان سایهٔ خداست و حاکم در دین مصطفی، باحسان حق اختصاص f 54b دارد و سرگردهٔ حقّ عزّ و علا باشد از هر پادشاهی و رعایت حقوق خلق و حواله با نصرت حق، اگر در اوامر و نواهی مبعاد فرمان الٰهی باشد حق تکفّل نصرتش کند و اگر خلاف امر و نهی خدا کند با نفس خودش گذارد با فساد و مفاسی و فسق و بدورخش سپارد، ۱۹

(۱) رق بعد، ساست نامه امیر، رآ قسم (۲) رآ امیر (۳) کذا فی الاصل ولی باید تسع، باشد حالیکه مصنّف خودش گفته است که مدّت عمر ملکشاه ۳۸ سال بود و وفات در سنهٔ ٤٨٥ بس ولادتش در سنهٔ ٤٤٧ بوده باشد (رك به آتیه ۱ ص ۱٤۲ و رق ص ٦١) (٤) فی 15a f

و الله که نبوده اند هرگز . مانندهٔ شاه خسرو و جم
اندر الفاظ عذب شه‌راست . الطاف دم مسیح مریم
گشتست ز هیبت مدیحت . طوطیّ سخن سرای ابکم
در بَدْو وجود جود سلطان . بر جملهٔ کون و کان مقدّم
می گفت قدر بشاه هر دم . کای سرور اهل دین تقدّم
در مکتب آسمان همی گفت . رای تو بعقل کُل تعلّم
ذات خردی و اصل دانش . هر چند خرد نشد مجسّم
گر لطف رعایتت در آفاق . محروم نماند هیچ محرم
گر زآنک خلاف رایت ای شاه . بُد کردش ابن بلند طارم
زین پس همه کام شاه جویند . سر بای کند درین مخیّم
بر بندگیتْ قرارش افتاد . وین عزم شد از فلک مصمم
بر صوب عراق نیک رایست[1] . کردانبذن عنان ادهم
تا گرد سم سمند شه‌را . در دیده کشند نسل آدم
خورشید عراق در محاقست . باشد که شود نحوستش کم
این حال عراقیان عاجز . مشکل شده بود سخت و درهم
باشد که ز غصّها و غمها . گردند بمقدم تو خرّم
یا رب که ز فرّ مقدم شاه . باد اهل عراق شاد و بی غم
تا عرض کنند حاجت خویش . در خدمت کعبهٔ معظّم
تا هست مِنا و موقف و رُکن . بر ره گذر حطیم و زمزم
تا هست ذبایح حرم‌را . بر مُحرم صید او محرّم
عُمر تو بکام باد جاوید . تا هست بسال در مُحَرَّم
باذات بکام دوست در خلد . دشمنت در آتش جهنّم
بذخواه تو جاودان دژم باد . نوشش همه باد شربت سم

(1) نَا : راست

سم‌گن و مردانه بوذ، چون اورا این کار افتاذ خوراسان و عراق و حمله اطراف مستخلص کرده بوذ و از ده پسر که داشت ملکشاه ولی عهد کرده بوذ تا مملکت می داشت و میراث گذاشت محاوند عالم پادشاه بنی آدم سلطان قاهر عظیم الدّهر غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو بن السّلطان قلج ارسلان خَلَّدَ اللّٰهُ مَعَالِمَ دَوْلَتِهِ که اساس دولت و قاعدهٔ ۵ مملکت بر مراقبت حاسب ایزدی و اعلای اعلام دین و احیای مراسم شرع و اعزاز ایمّهٔ اسلام که حَرَسَهُ علوم دین و حَفَظَهُ قواعد شرعند نهاده است، و هر روز الطاف ایزدی بر صفحات احوال دولت او ظاهر و لایح است و امداد فضل او تبارك و تعالیٰ در بارهٔ او متوالی و متواصل، و رایات دولت او که تایید و نصرت ایزد سُبْحَانَهُ وَ تَعَالیٰ همیشه مؤیّد ۱۰ و منصورست و امارات فضل الٰهی کی بر اطراف و حواشی روزگار همایون او ظاهرست و امداد آلا و نعما که در اغرار و ادلال اولیا و اعدا متواترست از آنست که همواره همّت بر ارتعای مرضات ایزد عَزَّ اسْمُهُ منصور دارد و اعتصام در حال حرکت و مقام و طلب هر مقصود و مرام بحَول و قوّت ملك علّام کند و در استنجاح آمال و امانی دوجهانی ۱۵ مدد از فضل عمیم و صنع عظیم او خواهد و مُعْطی و مُنْعِم و مکافی و مجازی بر حسنات و سیّئات اورا داند و استبقاء دولت و استدامت نعمت از نتایج و ثمرات مواظبت بر شکر و حمد او تبارك و تقدّس شاسد، ملك تعالیٰ در تزاید دارد و رایت دولت افراشته و صُنّهٔ مملکت نگاشته بمحمّد و آله، ۲۰

و این قصیده داعی حضرت در وصف آن دولت گفته است ۲۵۳

ای مُلك جهان ترا مسلّم ۰ سلطان زمانه شاه عالم
ای آنك تُراست مُلك آنانش ۰ با دیو و پری مربّر خاتم
شاهی که بخدمتت همیشه ۰ اسکندر بیلگون شود رم

چون اجل فراز آید مهلت منقضی شود رسیدنی برسد و چون قضه بیاید بصر بروذ، شعر:

اگر شهریارست اگر مرد خُرد * هر آنکس که زاید ببایذش مُرد[1]
نگر تا که بینی بگرد جهان * که او نیست از مرگ خسته روان[2]
بریزی بخاك ار همه ز آهنی * اگر دین پرستی گر اهرمنی[3]
ز خاکیم و هم خاك‌را زاده ایم * ببیچارگی دل بذو داده ایم[4]
همه مرگ‌را ایم پیر و جوان * برفتن خرذ باذمان قهرمان
همه کارهارا بگیتی دَر ست * مگر مرگ کآنرا دری دیگرست

گویند بعد از مدّتی در عهد سلطان ملکشاه پسر این جامع فرّاش‌را غلامی از غلامان خلیفه بکُشت در بغداذ، جامع در طلب قصاص چون پلنگ و شیر می غرّید و چون نهنگ و اژدرها می دمید و چون ضحّاك بی باك که قصد جمشید کرد یا بهرام روی بکین ناهید نهاذ جامع از پس غلام می دویذ، غلام در حرم خلیفه گریخت جامع بدر حرم شذ و فریاذ و آه بچرخ و ماه برداشت، خلیفه اورا در حرم نگذاشت، چون سلطان برنشست جامع عنان سلطان بگرفت که با او گستاخ بوذی گفت ای خذاوند با کُشندهٔ پسر بنده همان کُن که من با کُشندهٔ پذرت کردم، شعر: f.53a

جزای نکویی نکویی بوذ * چنان چون جزای بذی هم بذیست

سلطان گفت راست می گویذ، امیر حاجب قماج‌را بفرستاذ تا غلام‌را از حرم بدر آورذ، و خلیفه مقتدی بوذ ده هزار دینار می داذ تا ناموس نشکنذ، نپذیرفت و غلام‌را قصاص کرد[5] مثل: كَمْ مِنْ عَزِيزٍ اَذَلَّهُ جَهْلُهُ وَكَمْ مِنْ ذَلِيلٍ اَعَزَّهُ عَقْلُهُ[6]، و سلطان الب ارسلان مردی

(۱) شه ص ۱۳۵۶ س ۵ (۲) ایضاً ص ۱۳۵۷ س ۱۱ (۳) ایضاً ص ۱۳۲۹ س ۱۱ (۴) ایضا ص ۱۳۶۸ س ۱۶ (۵) رك به تنگ (ص ٤٤٤) که میگوید این واقعه در سنهٔ ٤٨١ بود وقتیکه ملکشاه بقصد حج بمکّه می رفت
(۶) فق f. 46

زخم زد[1] مثل: كُلُّ اِنْسَانٍ طَالِبُ اُمْنِيَّةٍ وَ مَطْلُوبُ مَنِيَّةٍ[2]، هرکس آرزوئی میجوید و مرگ در پیش می پوید، شعر:

چیست این طاس ساعت گردان • کاهش زندگانی مردان

سعد الدّولة گهر آبین شحنهٔ بغداد در خدمت سلطان ایستاده بود خویشتن بر سلطان افگند اورا نیز زخم زد امّا سعد الدّولة نزیست، و f 52b نزدیك دو هزار غلام در خدمت سلطان صف کشیده بودند ازیشان کس نه ایستاد، یوسف برزمی[3] کارد بدست می رفت جامع بساوری[4] که مهتر فرّاشان بود میخ کوبی بدست داشت از پس او در آمد و بر سرش زد و بکشت، مثل: مَنْ سَاءَ عَزْمُهُ رَجَعَ اِلَيْهِ سَهْمُهُ[5]، مصراع[6]

تیر بد هم برای آید بار

از قضا و قدر بعقل و بصر حذر نتوان کرد، و آدمی چو آفتاب هرکجا که روز بلا و محنت چو سایه ملازم او بود و بتدبیر سابق لاحق، لاَ مَرَدَّ لِقَضَائِهِ وَ لاَ مَانِعَ لِحُكْمِهِ وَ بَلاَئِهِ، [شعر][7]

سر الب ارسلان دیدی ز رفعت رفته بر گردون
برو آی[8] تا بخاك اندر تن الب ارسلان بینی

(1) آ ح ۱ ص ۴۹ — ۵، رَ ص ۴۶، تکَ ص ۴۴۲ (2) فی f 6b
(3) رَ برزی (4) رَ ورتَ و ابن خلّکان فرّاشٌ ارمنیٌ (5) فی f 10b
(6) رَ شعر (7) از قصیدهٔ ابست از حکیم سنائی غزنوی مشتمل بر ۵۴ بیت، مطلعش این است

دلا تاکی درین زندان فریب این و آن بینی
بکی زین چاه ظلمانی برون شو تا جهان بینی

(سعدهٔ دیگر در مزارش مشهور است (۱) گذا ی رَ و دران منکر است و صواب دانه است سوی بد

الرّوم ارمانوس هزار دینار قرار داذ که هروز[۱] بجزیت بفرستذ[۲] حکمت: خَيْرُ ٱلْمَالِ مَا ٱخَذْتَـهُ مِنَ ٱلْحَلَالِ وَ صَرَفْتَهُ فِى ٱلنَّوَالِ وَ شَرُّ ٱلْمَالِ مَا ٱخَذْتَهُ مِنَ ٱلْحَرَامِ وَ صَرَفْتَهُ فِى ٱلْآثَامِ[۳] بهترین مال آنست که از حلال ستانی و از بهر نام نیك بذل کنی و بدترین مال آنست که از حرام جمع آری و بآثام بگزاری، و سلطان در آخر عهد روی بماوراء النّهـر نهاذ بجنگ خان[۴] و ماذر او از خانیان بوذ، چون بجیحون عبره کرد در سنهٔ خمس و ستّین و اربع مایة قلعهٔ مختصر بوذ بر لب آب برزم[۵]، غلامی چند اوباش لشکر آن قلعهرا بستذند وکوتوال قلعهرا یوسف برزمی[۶] گفتندی اسیرش پیش تخت آوردند، سلطان ازو احوالی می پُرسید راست نمی گفت، شعر[۷]

هر آنکس که بسیار گویذ دروغ * بنزدیك شاهان نگیرذ فـروغ
سخن کان نه اندر خورذ با خرذ * بکوشذ کـه بـر پاذشـه نشمرذ
وگر پُرسذت هرچ دانی بگوی * بسیار گفتن مجوی آب روی

سلطان فرموذ تا اورا سیاست کنند، یوسف چون طمع از جان برداشت کاردی از ساق موزه بیرون آورد و آهنگ سلطان کرد، مثل: مَنْ خَافَ شَرَّكَ أَفْسَدَ أَمْرَكَ[۸]، هرك از بذ تو ترسذ فساد کار تو طلبذ، غلامان خاص و سلاح داران خواستند که اورا بگیرند، سلطان بانگ بر زذ و بر گُشاذِ تیر واثق بوذ تیری بذو انداخت خطا شذ، مرد برسید وسلطانرا

---

(۱) کذا فی نآ یعنی هرروز (۲) رکَ به زنَ ص ۴۳—۴۴ و آج ۱۰ ص ۴۵
(۳) فقَ f. 9a (۴) نام او شمس الملك تکین بن طفتاج است (رکَ به زنَ ص ۴۵—۴۶ و آ در حوادث سنهٔ ۴۶۵) (۵) کذا فی جتَ و تگَ و حسَ و ترجمهٔ طبقات ناصری، نآ: نرزم، قریب بیقین است که برزم همان جاییست که ادریسی در نزهة المشتاق (ترجمهٔ فرنساوی ج ۲ ص ۱۹۲) آنرا «بوروزم» می نویسد و میگوید که از جرجانیه تـا بوروزم مسافت یك روز است، (۶) نآ: نرزمی، زنَ و آ و زتَ: الخوارزمی (۷) شهَ ص ۱۶۷۷ س ۲۷—۲۹ (۸) فقَ f. 3b

فرمود، حکمت فَصِلَهُ ٱلسُّلْطَانِ عِمَارَةُ ٱلْبُلْدَانِ[1]، و سلطان بعزای ملك الرّوم ارمانوس شد[2] او با ششصد[3] هزار سوار از روم بدر آمد و قصد اسلام کرد، الب ارسلان بملازکرد[4] بدو رسید بدو آورده هزار مرد اشانرا بشکست و ارمانوس بدست غلامی گرفتار شد، شعر

زمانه برهرآب دادست چنگ ٭ بدرّد دل شیر و چنگ[5] پلنگ
پیش زمانه چه یاری سریت ٭ رُباند چو داد از سریت افسریت

آورده اند که در آن وقت که سلطان الب ارسلان بعزای ملك الرّوم ارمانوس می رفت در تعداد لشکر پیش خویش عرض خواست و امیر سعد الدّوله گنجه آنجا در خدمت بود و عرض می کرد، از حاشیهٔ او غلامی رومی تحت حمیر در عرض آمد، عارض نام او می نشست سعد الدّوله گفت مصاحبت مکن باشد که ملك الرّوم‌را خود او گیرد[6] مثل مَنِ ٱسْتَكْفَىَ ٱلْكُمَاةَ كَفَى ٱلْعُدَاةَ[7] هرك دانایانرا کارها فرا خواهد از دشمان ۲ برهد، اتّفاق‌را اس غلام ملك الرّوم‌را در هزیمت بار شناخت که اورا دیده بود بگرفتش و پیش سلطان آورد، مثل مَنْ وَثِقَ بِإِحْسَانِكَ أَشْفَقَ عَلَى سُلْطَانِكَ[7] هرك باحسان تو واثق بود بر سلطنت تو مشفق شود، سلطان اورا چند روز اسیر داشت بعد از آن حلقه در هر دو گوش او کرد و بجان او امان داد، مثل أَحْسِنْ تُحْسَنْ إِلَيْكَ وَ أَنْفِ تُنْفَ عَلَيْكَ[8] نیکی کن با تا تو نیکی کنند و مدارا کن با تا تو مدارا کنند، آنگه ملك

(۱) متن ۱۰۸ ۲ (۲) شرح آن در زین ص ۴۱–۴۴ و آن در حوادث سنهٔ ۴۶۳ (ج ۱ ص ۴۴–۴۶)، زین ۱۵–۱۶ ۳ (۳) در متن «شش» خط خورده و نوشته شده است و معلوم نیست در اصل چه بوده است، جمع و رسالهٔ سپهسالار «ششصد» دارد، طول زین و زین لشکر ارمانوس سه صد هزار بود و طول آن دو صد هزار، (۴) کذا اصلا فی آ و زین، زین ملازکرد، بلوشه ملازگرد
(۵) حرم ۴ (۶) زین ص ۴۳، آ ج ۱ ص ۴۵ زین ۱۶–۱۷ ۲
(۷) متن ۱۳۰ ۲ (۸) اصلا ۱۱۶ ۲

وضو ساخت و دو رکعت نماز گزارد و اورا سوگند داد که چون فرمان پادشاه بجا آری از من پیغامی بسلطان گزاری و یکی بخواجه، سلطان‌را بگوی اینت خجسته خدمتی که بر من خدمت شما بود عمّت این جهان بمن داد تا بـر آن حکم کردم و تو آن جهانم دادی و شهادتم روزی کردی پس از خدمت شما دنیا و آخرت یافتم، و وزیررا بگوی که بد بدعتی و زشت قاعدتی در جهان آوردی بوزیر کُشتن آرْجُو که این سنّت در حقّ خویشتن و اعقاب باز بینی[۱] [مثل]: مَنْ اَحَبَّ نَفْسَهُ اَجْتَنَبَ اَلْآثَامَ وَ مَنْ اَحَبَّ وَلَدَهُ رَحِمَ اَلْاَیْتَامَ[۲]، هرك تن خودرا دوست دارد آثام بگذارد و هرك فرزندرا دوست دارد بر ایتام رحمت آرد، شعر:

چنین بود تا بود گردان سپهر ٭ گهی پُر ز کینست گه پُر ز مهر[۳]
تو گر با هشی مشو اورا بدوست ٭ چون دست یابد بدرّدت پوست
سپهر بلند ار فـراوان کشـد ٭ همان پردهٔ رازهـا بـر درد
(جهان تا توانی بشادی گذار ٭ نگه کُن بذین گردش روزگار
یکی‌را بـر آرد بچرخ بلنـد ٭ ز تیمار و دردش کند بی گزنـد
و ز آنجاش گردان برد سوی خاك ٭ همه جای ترسست و تیمار و باك
هم آنرا که پرورد بر بر بناز ٭ بیفگنـد خیره بچـاه درازش[۴]
یکی‌را ز چاه آورد سوی گاه ٭ نهد بر سرش پُر ز گوهر کلاه)[۵]
سرانجام هر دو بخاك اندرنـد ٭ ز تارك بچنگ مغاك اندرنـد[۶]

و سلطان الب ارسلان بهمه عالم تاختن کرد و پارس بگرفت[۷] و بـر شبانکاره تاخت و خلقی بسیار ازیشان بکشت[۸] مثل: مَنْ حَسُنَتْ سِیَاسَتُهُ دَامَتْ رِیَاسَتُهُ، هرك سیاست نیکو راند ریاستش بماند، و عمارت جهان

(۱) رکَ به اآ ج ۱۰ ص ۲۰—۲۲، تگَ ص ۴۳۹، زنَ ص ۲۹، و رصَ و حس ذکر الب ارسلان (۲) فقَ f. 11a (۳) شهَ ص ۷۱۴ س ۱۷ (۴) شهَ: نیاز (۵) ایضًا ص ۸۰۵ س ۱۲—۱۶ (۶) ایضًا ص ۴۷۳ س ۲۲ (۷) اآ در حوادث سنهٔ ۴۵۹ (۸) در سنهٔ ۴۵۸ (ترجمهٔ طبقات ناصری ص ۱۷۴)

فرمود، حکمت فَصِلَهُ ٱلسُّلْطَانِ عِمَارَهُ ٱلْبُلْدَانِ[1]، و سلطان بعزای ملك الروم ارماوس شد[2] او با ششصد[3] هزار سوار از روم بدر آمد و قصد اسلام کرد، الب ارسلان ملازکرد[4] بدو رسید بدوازده هزار مرد لشکرا بشکست و ارماوس بدست علامی گرفتار شد، شعر

زمانه برمرآب دادست چنگ • بدرّد دل شیر و چنگ[5] پلنگ ۵
پیش زمانه چه یاری سرت • زماند چو داد از سرت افسرت

آورده اند که در آن وقت که سلطان الب ارسلان بعزای ملك الروم ارماوس می رفت در تعداد لشکر پیش خویش عرض خواست و امیر سعد الدّولة گیر آنرا در خدمت بود و عرض می کرد، از حاشیهٔ او علامی رومی تحت خبر در عرض آمد، عارض نام او می نشت سعد الدّولة ۱۰ گفت مصلحت مکن باشد که ملك الرّوم‌را خود او گیرد[6] مثل مَنِ ٱسْتَكْفَى ٱلْكُفَاهَ كَفَى ٱلْعُدَاهَ[7] هرك داناترا کارها فرا خواهد از دشمان f. 52a برهد، اتّفاق‌را ان غلام ملك الرّوم‌را در هزیمت بار شاخت که اورا دیده بود بگرفت و پیش سلطان آورد، مثل مَنْ وَثِقَ بِإِحْسَانِكَ ٱشْفَقَ عَلَى سُلْطَانِكَ[8] هرك باحسان تو واثق بود بر سلطنت تو مشفق شود، ۱۵ سلطان اورا چند روز اسیر داشت بعد از آن حلقه در هر دو گوش او کرد و بجان او امان داد، مثل أَحْسِنْ تُحْسَنْ إِلَيْكَ وَأَنْفِ تُنْفَ عَلَيْكَ[9] نیکی کن تا با تو نیکی کند و مدارا کن تا با تو مدارا کنند، آنگه ملك ۱۸

---

(1) مق ۱ f. 1 (2) شرح آن در رت ص ۴۲–۴۴ و آآ در حوادث سنهٔ ۴۶۳ (ح ۱ ص ۴۴–۴۶) و رت ۳۱۵–۳۲۶ f. (3) در متن «شش» محطّ خط بر روی شین است، معلوم نیست در اصل چه بوده است، حت و رسالهٔ خویی و ع «سیصد» دارد، معول رت و رت لشکر ارماوس سه صد هزار بود و معول آآ دو صد هزار، (4) کذا فی آ و رت، رت ملازکرد، بانوب ملازمرد (5) حرم ۱۰ (6) رت ص ۴۳، آآ ح ۱ ص ۴۵ رت ۵–۳۱۶ f. (7) مق ۵ f. 1 (8) امثا ۱۱۱ f.

وضو ساخت و دو رکعت نماز گزارد و اورا سوگند داد که چون فرمان پادشاه بجا آری از من پیغامی بسلطان گزاری و یکی بخواجه، سلطان‌را بگوی اینت خجسته خدمتی که بر من خدمت شما بوذ عمّت این جهان بمن داذ تا بـر آن حکم کردم و تو آن جهانم داذی و شهادتم روزی کردی پس از خدمت شما دنیا و آخرت یافتم، و وزیررا بگوی که بذ بدعتی و زشت قاعدتی در جهان آوردی بوزیر کُشتن اَرْجُو که این سنّت در حقّ خویشتن و اعقاب باز بینی[۱] [مثل]: مَنْ اَحَبَّ نَفْسَهُ اَجْتَنَبَ اَلْآثَامَ وَ مَنْ اَحَبَّ وَلَدَهُ رَحِمَ اَلْاَیْتَامَ[۲]، هرك تن خوذرا دوست دارذ آثام بگذارذ و هرك فرزندرا دوست دارذ بر ایتام رحمت آرذ، شعر:

چنین بوذ تا بوذ گردان سپهر * گهی پُر ز کینست گه پُر ز مهر[۳]
f. 51 تو گر با هشی مشهر اورا بدوست * کجون دست یابذ بدرّذت پوست
سپهر بلند ار فـراوان کشـذ * همان پردهٔ رازهـا بـر درذ
(جهان تا توانی بشاذی گذار * نگه کُن بذین گردش روزگار
یکی‌را بـر آرذ بچرخ بلنـد * ز تیمار و دردش کند بی گزنـد
و ز آنجاش گردان برذ سوی خاك * همه جای ترسست و تیمار و باك
هم آنرا که پرورد بر بر بناز * بیفگنـد خیره بچـاه درازش[۴]
یکی‌را ز چاه آورذ سوی گاه * نهذ برسرش پُر ز گوهر کلاه)[۵]
سرنجام هر دو بخاك اندرنـد * ز تارك بچنگ مغاك اندرنـد[۶]

و سلطان الب ارسلان بهمه عالم تاختن کرد و پارس بگرفت[۷] و بـر شبانکاره تاخت و خلقی بسیار ازیشان بکشت[۸] مثل: مَنْ حَسُنَتْ سِیَاسَتُهُ دَامَتْ رِیَاسَتُهُ، هرك سیاست نیکو راند ریاستش بماند، و عمارت جهان

(۱) رك به آ ج ۱۰ ص ۲۰—۲۲، تگ ص ۴۲۹، زن ص ۲۹، و رص و حس ذکر الب ارسلان (۲) فق f. 11a (۳) شه ص ۷۱۴ س ۱۷ (۴) شه: نیاز
(۵) ایضًا ص ۸۰۵ س ۱۲—۱۶ (۶) ایضًا ص ۴۷۳ س ۲۲ (۷) آ در حوادث سنهٔ ۴۵۹ (۸) در سنهٔ ۴۵۸ (ترجمهٔ طبقات ناصری ص ۱۷۴)

چهار سال بود ولادت شب آدینه دوّم محرّم سنهٔ احدی و ثلثین و اربع مائة[۱]، وزرای او الوزیر نظام الملك الحسن بن علی بن اسحٰق، حجّاب او الحاجب بکرك، الحاجب عبد الرّحمٰن الاعاجی[۲]، توقیع او نَصْرُ ٱللّٰهِ، سلطان الب ارسلان پادشاهی بود با هیبت و سیاست نافذ و کامگار f 51a و بیدار، دشمن شکن خصم افگن، بی نظیر و جهانگیر، نخت آرای و نکو گفتای، قدّی عظیم داشت و محاسنی دراز چنانك بوقت تیر انداختن گره زدی و هرگز بر خطا نکردی و کلاه دراز داشتی و بر تخت روز بار تخت مهب بودی و با شکوه، و از سر محاسن تا سر کلاه او گویند دو گز بودی[۳] و هر رسول که پیش تخت او آمدی بهراسیدی، ملکی آسوده داشت، مثل مَنْ حَسُنَتْ مَسَاعِيهِ طَالَتْ مَرَاعِيهِ[۴]، شعر ۱

هرکه نکو روش بود در کار ۰ مرعزارش نکو بود بشکار

بعد از وفات عمّش طغرلبك عمد الملك را که وزیر عمّش بود بگرفت و وزارت نظام الملك داد[۵] و او پیش از سلطنت در خدمت الب ارسلان بودی و بوقت کندری [را] یك سال با خود گردانید، مثل مِنْ أَعْظَمِ ٱلْبَخَائِعِ إِضَاعَةُ ٱلصَّنَائِعِ[۶]، اضاعت حقوق از مصائب و عقوق ۱۵ است، در سنهٔ ستّ وخمسین و اربع مائة بشهر نسا[۷] عمد الملك را بفرمود کُشتن و نظام الملك در آن ساعی و راضی بود، مثل إِذَا ٱسْتَشَرْتَ ٱلْجَاهِلَ أَشَارَ لَكَ ٱلْبَاطِلَ[۸]، چون مشورت با جاهل کنی از بهر تو باطل گزیند. شنیدم که چون کُشته در پیش او شد مهلت خواست و ۱۹

(۱) درین باب هم در همین مؤرّخین اختلافی است، آآ و رش گویند ولادت سلطان الب ارسلان در سنهٔ ۴۲۴ بود و مدّت عمرش چهل سال و قول ابن خلکان همین است، و در سایر کتب منابع و حبش و رض و حبش مائتهای تاریخ ولادتش دوّم محرّم سنهٔ ۴۲۱ است (۲) رش ص ۹۹ ح ۲ (۳) رلـ به رض و حبش ذکر الب ارسلان (۴) ابن ۲۰۱ f (۵) رش به شرح آن در رش ص ۲۹ و آآ در حوادث سنهٔ ۴۵۶ (ج ۱ ص ۲) (۶) ابن ۱۹۹ f (۷) بقول آآ و رش عمد الملك بود امرش کشته شد و قول ابن آن یك سال آنجا محبس مانده بود (۸) ابن ۲۰۱ f

فلك با طبلك خورشيد جاويذ * ببام قصر جاهت پاسبان باذ
بپيشت نصرت و تاييد و اقبال * يكايك چاكرى بسته ميان باذ
زصذ پايه كه هست از رفعت تو * نخستين پايه هفتم آسمان باذ
غياث الدّين عادل تا جهانست * بهفت اقليم در سلطان نشان باذ
همیشه سجّهٔ كرّوبيانست * كه سلطان تا ابد فرمان روان باذ
هرآنكو حاسد و بذخواه شاهست * قرين غصّه وزغم ناتوان باذ
بمان تا جاوذان سلطان عالم
هايون طلعت و پيروز و خرّم

السّلطان الاعظم عضد الدّولة ابو شجاع [1] الب ارسلان [1] محمّد بن داود بن ميكايل بن سلجوق

بتاريخ ذى الحجّة سنهٔ خمس و خمسين و اربع ماية الب ارسلان محمّد بن ابى سليمٰن پسر طغرلبك سليمٰن [2] را كه كوذك بوذ بر كنار گرفت و بر تخت نشست و پاذشاهى عراق و خوراسان برو مقرّر شذ، مدّت ملكش دوازده [3] سال بوذ بعد از وفات عمّش طغرلبك و دو سال پيش از آن بخراسان بعد از وفات پذرش چغرى بك [4]، مدّت عمرش سى و

(۱—۱) در حاشيه افزوده شده (۲) اين سليمٰن حقيقةً پسر چغرى بك و برادر الب ارسلان بود چنانكه از كنيت چغرى بك («ابو سليمٰن») ظاهر است ولى اينجا پسر طغرلبك گفته شده است بسبب اينكه مادر سليمٰن بعد از وفات چغرى بك بنكاح طغرلبك در آمده بود (رك به زن ص ۲۶ و آآ ج ۱۰ ص ۱۸) و نيز اينكه طغرلبك اورا (بقول ابن الاثير) ولى عهد كرده بود (۳) اين سهو است زيراكه الب ارسلان باتّفاق مؤرّخين و بقول خود مصنّف در سنهٔ ۴۶۵ مقتول شد پس مدّت سلطنت او بيش از ده سال (۴۵۵—۴۶۵) نتواند بود، و بقول زن و آآ نُه سال و اند ماه بود،
(۴) تاريخ وفات چغرى بك بتحقيق معلوم نيست بقول زن سنهٔ ۴۵۰ است و بقول آآ رجب سنهٔ ۴۵۱ و بقول زت صفر سنهٔ ۴۵۲، پس بهر صورت مدّت ولايت الب ارسلان در خراسان بيش از دو سال باشد

تو آن شاهی که چون تو کامگاری ۰ بدوران در نسد چشم اختر
f 50a کسی بنده فرمانست شاها ۰ ترا بر چرخ گردان سعد اکبر(۱)
بدانت کرد خورشید ای سهشاه ۰ که خاوندان نمان تا روز محشر

سر افرازی هرمندی خواهی
که از دوران گرفت او هر مرادی ۵

تو دارد جهان اَلْحَمْدُ لِلّٰه ۰ توئی صاحب قران اَلْحَمْدُ لِلّٰه
بدانت جبرئیل از سدره گردست ۰ که خاوندان نمان اَلْحَمْدُ لِلّٰه
از آن عم بستت تا عالی را ۰ بدارد شادمان اَلْحَمْدُ لِلّٰه
گمانم بود نگذشی ز گردون ۰ ز شه دیدم عیان اَلْحَمْدُ لِلّٰه
چو در ایّام سلطان شادمانست ۰ دل پیر و جوان اَلْحَمْدُ لِلّٰه ۱۰
نمردم تا بدیدم روی یار ۰ عدوست را مکان اَلْحَمْدُ لِلّٰه
چو شد آنکس که بدخواه تو باشد ۰ کنام دشمنان اَلْحَمْدُ لِلّٰه

بزرگی و جلالت از هنر یافت
که رایش روشنی ماه و خور یافت

رهی شاه جهان سلطان آفاق ۰ بدست تو کلید بند ارزاق ۱۵
غیاث الدّین سلطان جوان بخت ۰ که آمد دولت شادی ورا طاق
خداوند جهان سلطان مشفق ۰ که دولت تا حیات تست مشتاق
درامن از دولت معمور و خافان ۰ بخصب از نعمت طمغاج و قبچاق
بروزی دخل بحر و کان بدین ۰ ز جودت باشد آن چنان شاق
بحر و کان در آب زرّ و گوهر ۰ همی غوّاص جودت راست تا ساق ۲۰
حیاتت باد دایم بنده فرمان ۰ ترا اقبال طایع در عدو عاق f 50b

بدین چشم دوران در صد و اند
که مثلت مادری را زاد فرزند

همیدون خاوندانه شادمان باد ۰ مطیع رای او دور جهان باد ۲۴

(۱) ک ۰ ارسلان مصری الهیث اسمت

بدخواهان و حاسدان از دَوْر آسمان بر سان بَقّم و روی دشمنان از جور اختران بر سان زریر، شعر:

چشمشان از آب حسرت همچو قار . رویشان از گَرد محنت همچو قیر
قدّشان از بس حوادث همچو چنگ . ناله شان از بس نوایب همچو زیر

و تا آیین زمین آرامست و تا طبیعت زمان و دور آسمان گردش از دور زمان و آسمان سلطان جهانرا دعای بخیر باد و از طبع زمین نصیبهٔ شاه آمین، یُمْن و یُسْری که زمین و زمان دارد بر یسار و یمین پادشاه غیاث الدّین بنده وار فرمان بردار باد، و جهانیانرا دعای آن پادشاه که سابهٔ اللّهست از مهد تا لحد بهترین غذا و نیکوترین کاری باد، و چنانك دعاگوی دولت از ایّام طفلی تا مدّت کهلی بذین درگاه نارسیده و این بارگاه نادیده با زلف و طرّهٔ پرچم و صباحت غرّهٔ شیر علم شهنشاه غیاث الدّین عشقها ورزید و وظایف دعا و ثنا گزید شعر:

عشق این خدمت مرا تا حشر شد همراه جان
ز آنك آمد ز ابتدا در گوهرم همراه شیر .

سجده گاه ملوك بارگاه این پادشاه باد و طاعت رهایین بوسیدن آستین و خاك زمین شهریار باد بمحمّد و آله،

این قصیده مؤلّف کتاب در مدح شاه خَلَّدَ اللّهُ مُلْکَهُ گفت

زهی صاحب قران همت کشور . کمینه بندهٔ خورشید انور
چو رایت رایت افرازد بوذ مهر . بسان ذرّه در دریای اخضر
نه کافی[1] بوذ مثلت در کفایت . نه شد جود تو حاتم را میسّر
نه ز آن طومار عهد آل سلجوق . محقّق ثلث جاهت نه مقرّر

---

(۱) شاید مقصود ازین کافی الکفاة اسمٰعیل الصّاحب بن عبّاد (وزیر آل بویه) است (رك به ص ٤٨ ح ۳)

و گر نگذرد آن همه نیست . بر آن زندگانی نباید گریست)[۱]
روان تو دارنده روشن کناد . خرد پیش چشم تو خوش کناد[۲]

ملك تعالیٰ مملکت عراق و خوراسان و حملگی بسیط جهان ار در روم تا اقصیٰ حدود ترکستان و هند و سستان و سر تا سر اقالیم عالم و حملگی رعایای بی آدم‌را در تحت فرمان و ضبط بندگان خداوند عالم سلطان اعظم کاد، و مثال پادشاه بی آدم شاهنشاه[۳] معظّم مَالِك رِقَابِ الْأُمَمِ مَوْلَى الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ سُلْطَانُ السَّلَاطِينِ الْمُؤَيَّدُ بِتَأْيِيدِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الْوَاثِقُ بِنَصْرِ اللهِ الْحَاكِمُ بِأَمْرِ اللهِ بُرْهَانُ الْإِمَامِ وَ مُعِزُّ الْأَنَامِ ظِلُّ اللهِ عَلَى الْبَرِيَّةِ وَ نُورُهُ السَّاطِعُ بَيْنَ الْبَرِيَّةِ مُطِيعُ الْحَقِّ مُطَاعُ الْخَلْقِ مَلَاذُ الثَّقَلَيْنِ وَارِثُ مُلْكِ ذِي الْقَرْنَيْنِ مَوْلَى الْخَافِقَيْنِ غِيَاثُ الدُّنْيَا وَ الدِّينِ كَهْفُ الْإِسْلَامِ وَ الْمُسْلِمِينَ ابو الفتح کیخسرو بن السّلطان قلج ارسلان أَعْلَى اللهُ كَلِمَتَهُ وَ نَصَرَ جُنْدَهُ وَ أَلْوِيَتَهُ وَ بَسَطَ مُلْكَهُ وَ دَوْلَتَهُ[۴] در اقطار آفاق خصوصاً مملکت خراسان و عراق باقد و سایر باد، و دولت ملکشاه و برکیارق و محمّد و محمود و طغرل و مسعود بودار این دولت و ار حُجّاب این سلطنت باد، و آنچ ایشان‌را در عمر روی نمود و بواسطهٔ مرور ایّام بگشود ار باد فرمان و گردن جهان این پادشاه بیکوخواه کیخسرو شاه‌را هر لحظه میسّر و هر لحظه مقرّر باد، و جهان در قبضهٔ اقتدار این جهاندار کامگار و شهریار روزگار رام بر ارکنك در چنگل بار و رویه در پیش گزار باد، و هر رور فتح اقلیمی و کسر عظیمی ار ملوك جهان و پادشاهان این زمان پیشهٔ شمشیر بُرّان و گرز گران این پادشاه فیروزبخت کیخسرو بهرور باد، و این دولت تا قیامت بایاد، و تا چرخ دوّاررا مانع ار مدار باشد و لشکر اختر میر بر چرخ مسیر باشد آسمان‌را در بند و بنك منار درکاهد باد و اختران‌را در کم و بیش مشیر فرمانت باد، و اشك

(۱) ته س ۵ ب س ۱۲–۱۳ (۲) امثال س ۱۹۵۱ س ۲۱ (۳) ر ا
س ... ا ر ا ... حریک

رنج بر وی مستولی شد بقصران بیرونی بدر رَی بدیه طجرشت از جهت خنکی هوا نزول فرمود چه حرارت هوا بغایت بود، رُعاف برو مستولی شد و بهیچ دارو امساك نپذیرفت تا قوّت ساقط شد و از دنیا برفت در رمضان سنهٔ خمس و خمسین و اربع مایة[۱] و سیّدرا همچنان با مهر با بغداذ بردند[۲] مثل: كُلٌّ يَجْرِى مِنْ عُمْرِهِ اِلَى غَايَةٍ تَنْتَهِى اِلَيْهَا مُدَّةُ اَجَلِهِ و تَنْطَوِى عَلَيْهَا صَحِيفَةُ عَمَلِهِ فَزِدْ فِى حَسَنَاتِكَ وَ اَنْقُصْ مِنْ سَيِّئَاتِكَ قَبْلَ اَنْ تَسْتَوْفِىَ[۳] مُدَّةَ الْاَجَلِ و تَقْصُرَ عَنِ الزِّيَادَةِ فِى السَّعْىِ وَ الْعَمَلِ[۴]، شعر:

همه‌را قُوت هست در عالم ٭ قُوت مرگست بچّهٔ آدم

هر بنی آدمی‌را غایت عمریست که بدان اجل کشد و صحیفهٔ عملش در آن برسد، باید که در حسنات افزاید و از سیّئات بکاهد پیش از آنك مدّت اجل برسد و از سعی در عمل باز ماند، شعر:

(چنین است رسم سرای فریب ٭ فرازش بلندست و پستش نشیب
چه بندی دل اندر سرای فسوس ٭ که ناگه بگوش آید آوای کوس
f. 49a خروشی بر آور[۵] که بر بند رخت ٭ نبینی جُز از تختهٔ گور تخت)[۶]
(بکس بر نماند جهان جاودان ٭ نه بر تاج دار و نه بر موبدان
روانت گر از آز فرتوت نیست ٭ ترا جای جز تنگ تابوت نیست)[۷]
(ز هنتاذ بر نگذرد بس کسی ٭ ز دوران چرخ آزموذم بسی

---

(۱) رك به زَن ص ۳۶ و آآ (ج ۱۰ ص ۱۵) (۲) ازین بیان مستنبط می شود که طغرلبك قبل از زفاف در گذشت ولی در زَن (ص ۳۵) و آآ (ج ۱۰ ص ۱۵—۱۶) و زت f. 14a بتصریح مذکور است که در منتصف صفر سنهٔ ٤٥٥ زفاف در بغداد واقع شد و طغرلبك بعد از آن هفت ماه دیگر زیست و در ۸ رمضان بروز جمعه فرمان یافت (۳) نآ: تَسْتُرَ فِى (٤) فق f. 5b (٥) شه: «برآید» بجای «برآور» (٦) شه ص ۲۰۸۰ س ٤، ۱—۱۰ (۷) ایضًا ص ۱٤۲٦ س ۱۱ و ۱۷

درس اندیشه بودم خواجه‌را بکوم با این ترتیب بکند، مثل مِنْ اَمَارَةِ اَلدُّوَلِ اِنْشَآءُ اَلْحِيَلِ[1]، وبرکی و حیلت نشان دولتست، چون وزیر بحضرت سلطان آمد همین پیغام آورد سلطان چاشنك ملفّن بود جواب داد، بعد از آن عمید الملك کتاب قانون تعداد بخواست و سلطانیات با قلم دیوان گرفت و نان حلمه معیّن کرد[2]، و سلطان بخانب آذربیجان کوچ فرمود و بتبریز آمد و عمید الملك‌را بتعداد گذاشت و وکیل کرد باستدعاء خواهر حلمه[3]را در حبالهٔ نکاح او آورد، حلمه در آن مضایقتی می کرد عمید الملك دست بتواب دیوان حلمه بر بست و معایش موقوف کرد تا حلمه باجابت کردن مضطر شد[4]، مثل مِنْ عَلَامَةِ اَلاِقْبَالِ اِصْطِنَاعُ اَلرِّجَالِ[5]، از علامت اقبال پادشاه بود کار داران نکو داشتن، آنگه حلمه قاضی القضاة بغدادرا در خدمت مهد ستّة بتبریز با تبریز حطبه خواند، مثل[6] مَنْ عَمِلَ بِالرَّأْيِ عَمِمَ وَمَنْ تَطَرَّ فِي اَلْعَوَاقِبِ سَلِمَ[7] شعر

هرکه تدبیر کرد پیش از کار ۰ کاش از خار خست [و] می رخمار

و مادون بودند بر مهر چهار صد درم نقره و یك دینار زر مهر ستّة النّساء فاطمهٔ زهرا عَلَيْهَا السَّلَامُ، و چون مهد ستّة بتبریز رسید شهر آذین بستند و نثارهای فراوان کردند و قاضی القضاة بغداد خطبهٔ نکاح بخواند[1] آنه ذلكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ اَلنَّاسُ وَ ذلكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ[2] آنگاه سلطان از تبریز سوی ری رفت با رفاف بدار الملك باشد، اندك ماه

---

۱ من ۱۲ ۴ ۲) در حکایت این باره خواجه حلمه نیز شرح و تفصیل در تکه (ص ۴۳۹) مفصل ست ۳) بعون زن و زنه و آن و تکه دختر حلمه است نه خواهر ۴) زنه شرح حال آن در زن ص ۱۹—۲۲ و آح ۱ ص ۱۲—۱۴ ۵) تا مثل ۶) این در نسخهٔ سنه ۴۵۴ بود، زنه شرح این نکاح و کیفیت آن در آذر حوادث سنهٔ ۴۵۴ (آح ۱ ص ۱۲—۱۴) و زن ص ۱۹—۲۲ ۷) قر ۱۱، ۵، ۱

ظلم زیان رویذ، طغرلبك امیر المؤمنین‌را از عانه در ذو الحجّة سنهٔ احدی
f. 48 و خمسین و اربع مایة بمقرّ خلافت و منزل امامت باز آورد[1] و چون
بدر بغداذ رسید پیاده شد و در پیش مهد برفت امیر المؤمنین فرمود
که اِرْكَبْ يَا رُكْنَ ٱلدِّينِ و برو ثنای جمیل گفت، لقبش از دولت بدین
۵ بدل شذ، مثل: مَنْ حَسُنَتْ سِيرَتُهُ وَجَبَتْ طَاعَتُهُ وَ مَنْ سَاءَتْ سِيرَتُهُ
زَالَتْ قُدْرَتُهُ، هرك‌را سیرت نیك بوذ طاعت او واجب آیذ و سیرت بذ
ازالت قدرت کند، سلطان‌را نیّت نیکو بر افراشت و إعدارا فعل بذ
در کُنج ادبار بذاشت و فرا هیچ خیر نگذاشت، و بعد از چند روز عمید
الملك‌را بخواند و بخلیفه پیغام می داذ که مرا هر وقت از برای مصالح دین
۱۰ و ملك ببغداذ حرکت می باید کردن و با من عددی بسیار و لشکری بی
شمارست در نواحی بغداذ از جهت من نانی تعیین فرمایی که اخراجات
مارا از آن مددی باشذ، عمید الملك گفت دُور نه بوذ که خلیفه خوذ این
التماس از تو کنذ امّا بحکم فرمان من بروم، حکمت: أَنْصَحُ ٱلْوُزَرَاءِ مَنْ
يَحْفَظُكَ مِنَ ٱلْمَاثِمِ وَ يَبْعَثُكَ عَلَى ٱلْمَكَارِمِ وَ يَعُدُّ مُلْكَكَ أَمْوَالَهُ وَ يُجْمِلُ
۱۵ فِيكَ آمَالَهُ[2]، بهترین وزرا آنست که پاذشاه‌را از وِزْر و وبال نگاه دارذ
و بر سر مکارم اخلاق آرذ و مال پاذشاه جمع آرذ و بذو امیذ نیکو
دارذ، چون عمید الملك روی بسرای خلیفه نهاذ در راه وزیر خلیفه می
آمذ و گفت بپیغامی پیش سلطان می روم، عمید الملك با او باز گشت و
ننمود که من بچه می آمذم، مثل: مَنْ كَتَمَ سِرَّهُ أَحْكَمَ أَمْرَهُ[3]، هرك راز
۲۰ نهان دارذ کار آن دارذ، و پیشتر بحضرت سلطان آمذ و گفت وزیر
خلیفه بپیغامی آمده است و ظنّ بنده چنانست که از جهت خلیفه نان پاره
میخواهذ اگر ازین معنی سخنی گویذ جواب ده که منّت دارم و من خوذ

---

(۱) زنز (ص ۱۷) و اآ (ج ۹ ص ٤٤٥—٤٤٧) و بقول هردو تاریخ وصول خلیفه
در بغداد ۲۵ ذی القعدة سنهٔ ٤٥١ بود و بقول زتز ۱۱ ذی القعدة، (۲) فق f. 18b
«يَعُدُّ مَالَكَ مَالَهُ» بجای «يُعِدُّ مُلْكَكَ أَمْوَالَهُ» (۳) فق f. 16b

که ابرا حوالی مختصر مدد می باشد چنانك اگر سر حلقه عرض افتد بوصول ما بر اثر ما لشکر واپس باشد، مثل قُوَّةُ ٱلْقَيْءِ مِنْ صِحَّةِ ٱلدِّينِ و حُسْنُ ٱلْتُقَى مِنْ أَفْضَلِ ٱلْهُدَى[1]، صبی ابو العلا نامهٔ اسکفی بست و بر آب بر پشت نامه بنشت، آنهٔ اِرْجِعْ إِلَيْهِمْ فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لَا قِبَلَ لَهُمْ بِهَا وَ لَنُخْرِجَنَّهُمْ مِنْهَا أَذِلَّةً وَ هُمْ صَاغِرُونَ[2] چون عمد الملك این جواب بر سلطان عرض کرد و معنی بار گفت سلطان‌را سخت خوش آمد وگفت فالی خوبست اِنْ شَاءَ الله کار چنین بر آید، و صبی ابو العلارا اسبری از بار گران خاص بفرمود و دستی[3] جامه، مثل خَيْرُ ٱلْأَمْوَالِ مَا أَسْرَعَ خَيْرًا وَ خَيْرُ ٱلْأَعْمَالِ مَا ٱسْتَحَقَّ شُكْرًا[4]، بهترین مالها آنست که خیری‌را زود گردد و نیکوترین کارها آنست که استحقاق شکر بدرد، شعر

(خردمند باید که باشد دبیر ۰ چو باشد بر پادشه یار گیر
بلاغت چو با خط گردد آمیخته ۰ بادشه معنی بیاراید ش)[5]
به پیش مهان ارجمند آن بود ۰ که با اولب شاه خندان بود[6]

پس سلطان روی بعراق نهاد با لشکری که از وطأت ایشان زمین می لرزید و کوه می شکوهید، مثل مَنْ نَصَرَ ٱلْحَقَّ قَهَرَ ٱلْخَلْقَ[7]، هرکه نصرت حق کند قهر خلق بدستش آسان بود، چون بغداد رسید آن حادثه‌را در یافت و بساسیری‌را بگرفت و سر او بر حاجی بغداد اشهار کرد[8] مثل مَنْ عَدَلَ زَادَ قَدْرُهُ وَ مَنْ ظَلَمَ نَقَصَ عُمْرُهُ[9]، هرك عدل کند قدرش بیفزاید و هرك ظلم کند عمرش بکاهد، مثل مَنْ زَرَعَ ٱلْعُدْوَانَ حَصَدَ ٱلْخُسْرَانَ[10]، هرك عدوان کارد خسران درود چه از تخم

(۱) ق ۲۰۰ (۲) قر ۲۱، ۳۷، رت بجز ه بگ ص ۲۵۱ و رض و حس و کر ۰ ف ۱۰ ۰ بامر الله (۳) حب ۰ ی (۴) ق ۲۰۱ (۵) سه ص ۱۶۱۶ س ۱۹ و (۱۱ ۰ در سعر اول مصراع بنای المطوی ۰ ن مردبار و حس بد گیر (۶) عنا ص ۱۶۷۹ س ۳ (۷) ق ۲۲۲ (۸) رت به رن ص ۱۱ ۰ آ ۲ ۰ ص ۱۱۰ ۰ ۴۴۱

بدران با او ضم شدند و خلیفه‌را بجرم در حصار گرفتند و اسیر کردند و رئیس الرّؤسا[۱] را که پیشکار بود و شخصی بکمال فضل و نبل و کرم و کفایت آراسته بود بزاریی زار بکشتند و خلیفه‌را بعانه فرستادند[۲] و بعربی مهارش[۳] نام بسپردند، و یك سال در بغداذ خطبهٔ مصریان کردند، مثل: مِنْ شَرِّ ٱلاِخْتِيَارِ مَوَدَّةُ ٱلاَشْرَارِ وَ مِنْ خَيْرِ ٱلاِخْتِيَارِ صُحْبَةُ ٱلاَخْيَارِ، دوستی بذان از اتّفاقات بذ بود و صحبت نیکان از اختیارات نیك باشد، و چون این واقعه افتاذ دشمنی بساسیری در دلها راسخ بود، مثل: مَنْ طَالَ تَعَدِّيهِ كَثُرَ أَعَادِيهِ[۴]، مصراع[۵]. هرکرا ظلم بیش دشمن بیش، ایتگین سلیمانی کی شحنهٔ بغداذ بود بگریخت و بحلوان آمذ و از خلیفه ملطّفهٔ بذو رسید فرموذه که آنرا بسلطان رساند، نبشته بود که الله الله مسلمانی‌را دریاب که دشمن لعین مستولی شذ و شعار قرمطیان ظاهر گردانید، چون این ملطّفه با نوشتهٔ ایتگین بسلطان رسید برنجید و فرموذ که چنین f. 4v حرکات نشان حرام زادگی باشذ، مثل: مَنْ رَضِيَ مِنْ نَفْسِهِ بِٱلْإِسَاءَةِ شَهِدَ عَلَى أَصْلِهِ بِٱلدَّنَاءَةِ[۶] هرکه ببذ کردن رضا دهذ بر بذ گوهری خوذ گواه بود، سلطان عمید الملك ابونصر الکندری‌را فرموذ که جوابی مختصر بایتگین نویس تا راهها نگاه دارذ و مترصّد وصول ما باشذ که ما اینك آمذیم بر اثر، و فرموذ که ایتگین بایذ که جواب نامه بخلیفه فرستذ تا اورا سکونی حاصل بود، عمید الملك صفی ابو العلا حَسُّول‌را که بقیّت کُتّاب فاضل بود بخواند و نامهٔ ایتگین بذو داذ و صورت حال بگفت و فرموذ

سایر کتب تواریخ درین واقعه هیچ ذکر او ندارند، (۱۴) نآ: یزید (۱۵) شك نیست که مقصود نور الدّولة دبیس بن علی بن مَزْيَد الاسدی است (رك به زن ص ۱۲ و اآ ج ۹ ص ۴۴۰) و گمان آنست که اینجا از سهو نسّاخ کلمات پس و پیش شده است،

(۱) یعنی ابو القاسم علی بن الحسن بن مسلمة وزیر القائم بامر الله (۲) رك به شرح آن در اآ ج ۹ ص ۴۴۰—۴۴۲ و زن ص ۱۶ (۳) زن و اآ: مهارش بن مُجَلّی، وهو ابن عمّ قریش بن بدران (۴) فق f. 107 (۵) نآ: شعر (۶) فق f. 9a

وَ عِنَايَتُهُ وَ تَحَمُّلُ[1] رِعَايَتُهُ وَ وَفَايَتُهُ وَ يَعْلَمُ بَوَاطِنَ الْأُمُورِ وَ ظَوَاهِرَهَا فَاتْرُكِ الرِّعَايَةَ وَ اطْلُبِ الْكِفَايَةَ فَالرِّعَايَةُ تُوجِبُ الْعِنَايَةَ وَ الْكِفَايَةُ تُوجِبُ الْوِلَايَةَ فَالْوِلَايَةُ أَرْكَانُ الْمُلْكِ وَ حُصُونُ الدَّوْلَةِ وَ عُيُونُ الدَّعْوَةِ بِهِمْ تَسْتَقِيمُ[2] الْأَعْمَالُ وَ تَجْتَمِعُ[3] الْأَمْوَالُ وَ تَقْوَى السُّلْطَانُ وَ تَعْمُرُ[4] الْبُلْدَانُ، فَإِنِ اسْتَقَامُوا اسْتَقَامَتِ[5] الْأُمُورُ وَ إِنِ اضْطَرَبُوا اضْطَرَبَتِ[6] الْجُمْهُورُ[7] شعر f 47a

چون ولایت دهی کسی‌را ده ، که وفا و کفایتش باشد

و حس رعایت و عنا دارد و باطن و ظاهر امور بداند ، و چون کفایت باشد عنایت و رعایت از لوازم آن باشد ، کفایت ولایت آورد و ولایت حصون دولت باشد[8] اعمال بدیشان استقامت پذیرد و اموال جمعیّت پذیرد ، و چون طغرلبك از بغداد بازگشت بساسیری که اسپهسلار لشکر بغداد بود در سنهٔ تسع و اربعین و اربع مائة بسر حلیه بیرون آمد[9] امیر المؤمنین رسول فرستاد بطغرلبك و اورا بتحمل بغداد خواند ، چون طغرلبك روی بغداد نهاد بساسیری و آن لشکر مخالف سوی شام گریختند ، در راه اراهیم اینال از سلطان بازگشت و بهمدان رفت بقصد مُلك ، سلطان بر اثر او بازگشت تا اورا بکشت[10] مثل مِنْ تَلَاعُبِ الدَّوْلَةِ بِقِلَّةِ الْمَعْقَلَةِ[11] ، قلّت عقلت نشان دولتست ، و چون خبر بازگشتن سلطان بساسیری رسید ببغداد باز آمد ، مثل مِنْ أَشَدِّ الْمَوَازِلِ دَوْلَةُ الْأَرَاذِلِ[12] ، بحبس موازل و مصاحب دولت اراذل پُر معایب باشد ، و فرواش بن المقلّد پادشاه موصل[13] و پسر مَزْيَد[14] حدّ دُبَيْس[15] و قریش بن

---

(1) بآ تَعْيِينُ (2) بآ تَسْنِيمِ (3) بآ تجمع (4) بآ تَعْمُر
(5) بآ استقام (6) بآ اضطربت (7) من f 47a (8) کذا فی الاصل و لعلّه بسببه (9) بین بن (ص ۱۵) و آ (ج ۹ ص ۴۲۹ و مابعد) این واقعه در سنهٔ ۴۵۰ بود (10) در ۹ جمادی الآخره سنه ۴۵۱ (رجوع شرح آن در آ ج ۹ ص ۴۴۸ و ۴۴۹ و بن ص ۱۵ و ۱۶) (11) من f 47a (12) ایضاً f 47a
(13) ذکر فرواش بن المقلّد پادشاه موصل اعما سهو است زیراکه او در سنهٔ ۴۴۴ (ص ۳۵ بن و بعد) وفات یافته بود (رجوع به آ در حوادث سنهٔ ۴۴۴)،

كَمَنْ عَاقَبَ منْ يَسْتَوْجِبُ ٱلْمَثُوبَةَ[١] هرك عفو كند آنرا كه مستوجب عقوبت باشد همچنان باشد كه عقوبت كند آن‌را كه مستوجب مثوبت باشد، بذين حركت رعيّت بياسوذند و در دعا بيفزوذند، مثل: مَنْ صَارَ لِرَعِيَّتِهِ f. 40
آبًا صَارَ لِجُنْدِهِ رَبًّا[٢]، و چون بشهر برسيذ نخست بدر حرم و سُدّهٔ شريفهٔ نبوی آمذ و شرط تعظيم و خدمت بجای آورد، و چون باز گشت و بنوبتی فروذ آمذ امير المؤمنين بسيار تكلّفها كرد و نثارها و نعمتهای فراوان فرستاذ[٣] شعر[٤]

خليفه چون از آن مقدم خبر يافت[٥] * بخدمت كردن شاهانه بشتافت
باستقبال شه فرموذ پرواز * سپاهی ساخته با برگ و با ساز
گرامی نزلهای خسروانه * فرستاذ از ادب سوی خزانه
ز ديبا و غلام و گوهر و گنج * دبيران‌را قلم در خط شذ از رنج
مر اورا در حرم[٦] كُرسی نهاذند * نشست او و دگر قوم ايستاذند
خليفه[٧] باز پُرسيذش كجُونی * كه باذت نوبنو عيشی فزونی
بهمان خواندمت تا نيك دانی[٨] * مباذت درد سر زين ميهمانی
هوای گرم سيرست اين طرف‌را * فراخيها بوذ آب و علف‌را
وطن خوش جست[٩] رخت آنجا نهاذند * ملك‌را تاج و تخت آنجا نهاذند
خليفه از برای آن[١٠] جهانگير * نكرذ از هيچ خدمت هيچ تقصير
وكار ولايت عالم برو تقرير كرذ و سلطنت او بر ممالك عراقَيْن و كهستان مقرّر گشت، حكمت: إِذَا وَلَّيْتَ فَوَلِّ ٱلْوَفِيَّ ٱلْمِلِّيَّ ٱلَّذِی تَحْسُنُ[١١] كِفَايَتُهُ

---

(١) فقَ f, 20a (٢) ايضاً f. 18b ، نَآ: دِبًا بجای «رَبًّا» (٣) اين در سنهٔ ٤٤٩ بود وقتيكه طغرلبك باردوّم وارد بغداذ شد نه در سنهٔ ٤٤٧ (ركَ به زنَ ص ١٢—١٤ و ١١ آ ج ٩ ص ٤٣٥—٤٣٦) (٤) از خسرو شيرين نظامی در «كيفيّت رسيذن خسرو پيش مهين بانو» (خمسهٔ نظامی طبع طهران ص ٧٨) (٥) خمسه: مهين بانو چو زين حالت خبر يافت (٦) خمسه: بزير تخت شه (٧) خمسه: شهنشه (٨) خمسه: بهمان تو آوردم كرانی (گرانی؟) (٩) خمسه: بوذ (١٠) مهين بانو بدرگاه (١١) نَآ: يَحْسُنُ

مهمّات و معضلات ایثار رضا و تحرّی فراغ او جستی و گفتی، شعر[۱]

رِضَاكَ رِضَايَ[۲] اَلَّذِی أُوثِرُ • وَ سِرُّكَ سِرِّی فَمَا أُظْهِرُ

چو نامهٔ ایشان بدار الخلافة رسید امیر المؤمنین القائم بامر الله هبة الله بن محمّد المأمونی[۳] را با رسول پیش طغرلبك فرستاد برّی و پیغامهای خوب داد، و هبة الله را که سمت اختصاص و صمت اخلاص داشت فرمود که بردیك او باشد تا اورا به بغداد آرد و بغدادرا بشریف حضور او حاصل کند که فرصت وصال چون زمان خیال گذرنده است، هبة الله مدّت سه سال آنجا بماند بحکم آنك طغرلبك را از باجیتها و گرفتن ولایتها فراغت بغداد بود، و در سنهٔ سبع و ثلثین[۴] و اربع مایة امیر المؤمنین فرمود تا بر مادر بغداد نام طغرلبك خطبه کردند[۵] و نام او بر سکّه نقش کردند و القاب نگفتند السّلطان رکن الدّولة ابو طالب طغرلبك محمّد بن میکائیل بمین امیر المؤمنین، مثل مَنْ شَرُفَ ذَاتُهُ كَثُرَ حَسَنَاتُهُ[۶]، ذات بیك حسنات افزاید، و بعد از نام او نام و القاب ملك رحیم ابو نصر بن ابی الهیجا[۷] سلطان الدّولة، و هم درین سال[۸] ماه رمضان طغرلبك بغداد رفت و امیر المؤمنین اورا بسیار نثارها و برلها فرستاد، و ملك رحیم[۹] بهروان آمد باستقبال، اورا بگرفت و بند کرد و بطغرلبك رّی فرستاد[۱۰] مثل: مَنْ عَمَّا عَمَّنْ يَسْتَوْجِبُ الْعُقُوبَةَ كَانَ

(۱) مطلع قصیده است از متنبّی (دیوان طبع برلن ص ۵۱۱) (۲) رِضَا رضایی
(۳) رك ابو محمّد هبة الله بن محمّد بن الحسن بن المأمون، تنگ (ص۲۵۴) قاضی هبة الله هاشمی (۴) سهو است و باید «ارمعی» باشد چنانکه عتبی در مابعد واضح خواهد شد (۵) رك به آ ح ۹ ص ۴۱۹، تنگ ص ۴۲۷ (۶) مثل ۳۱۵ ۲
(۷) آ ابی کالیجار (۸) یعنی سال ۴۴۱ چنانکه از رك (ص ۱) و آ (ح ۹ ص ۴۱۹–۴۲۰) معلوم می شود، پس رك به ح ۴ (۹) در حاشیه افزوده: سیرهٔ هبة الله [هاشمی] المأمونی الملقّبی از آل مهبه (۱۰) رك برای شرح کتب آن به آ ح ۹ ص ۴۲۰–۴۲۱، ملك رحیم هنوز وفات نیافت در سنهٔ ۴۵

دین جویند سلاطین منقاد او شوند و هرکه دین فدای ملك کند هرکس بذو طمع کند، و این نوشته بر دست معتمد ابو اسحٰق الفُقّاعی[۱] بفرستادند، و در آن وقت وزیر و پیشکار و دستور و کار گزار سالار بوژکان بود[۲] چون این نامه روانه شد ولایت قسمت کردند و هر یکی از مقدّمان بطرفی نامزد شد، چغری بك که برادر مهتر بود مرورا دار الملك ساخت و خوراسان بیشتر خاص کرد و موسَی یبغو کلان بولایت بُست و هراة و سیستان و نواحی آن چندانك تواند گشوذ نامزد شد و قاورد پسر مهین چغری بك بولایت طَبَسَیْن و نواحی کرمان و طغرلبك بسوی عراق f.4b آمذ و ابراهیم ینال[۳] که برادرش بوذ از مادر و پسر برادر امیر یاقوتی[٤] [بن چغری بك داود] و پسر عمّش قتلمش [بن اسرائیل] در خدمت او بوذند چون رَی مستخلص کرد [و] آنجا دار الملك ساخت ابراهیم ینال‌را بهمذان فرستاذ و امیر یاقوتی‌را بابهر و زنگان و نواحی آذربیجان و قتلمش‌را بولایت گرگان و دامغان فرستاذ[٥] حکمت: اَیُّ مَلِكٍ اَحْسَنَ اِلَیٰ کُفَاتِهِ وَ اَعْوَانِهِ اَسْتَظْهَرَ بِمُلْکِهِ وَ سُلْطَانِهِ[٦]، هر ملك که نیکی کند با دانایان و اعوان لشکرش مستظهر شوذ بملك و سلطنت کشورش، و الب ارسلان محمّد بن چغری بك داود برادر زادهٔ او در خدمت بوذ و در

(۱) زنَ ص ۸ (۲) تگ ص ٤۲۷ (۳) این نام در کتب تواریخ شکلهاء مختلف دارد چنانکه نبال و بنال و نیال و ینال و ینّال و اینال، و از گفتهٔ پروفسور هوتسما معلوم می شود که این اخیر یعنی «اینال» صحیح است (رکَ به زنَ ص۸ note c) و معنی آن در ترکی «سردار قبیله» (٤) یاقوتی حقیقةً برادر زادهٔ طغرلبك بود ولی ابن الاثیر در یك جای (ج ۹ ص ٤۲۲) اورا برادر طغرلبك گفته است و در جای دیگر (ج ۹ ص ٤٤٤) برادر زادهٔ او، و ازین عجب‌تر سهویست در زنَ (ص ۱۲) که میگوید «اخوه [یعنی اخو طغرلبك] یاقوتی بن داود» یعنی عم برادر و هم برادر زاده در آن واحد (٥) رکَ برای تفصیل این تقسیم ولایت به زنَ ص۸ و تگَ ص ٤۲۷ و ترجمهٔ طبقات ناصری ص۱۲۲ باختلافهای یسیر، زتَ درین باب با زنَ بکلّی اتّفاق دارد و بعد می گوید «و کُلّ ذلك فی سنة ٤۳۰»

(٦) فقَ f. 21a

بندگان آل سلجوق گروهی بودم همواره مطیع و هواخواه دولت و حضرت مقدّس نبوی و پیوسته بغزو و جهاد کوشیده ام و بر زیارت کعبهٔ معظّم مداومت نموده، و مارا عمّی بود در میان ما مقدّم و محترم اسرائیل بن سلجوق، بس الدّوله محمود بن سکمگین اورا بی حُرمتی و خیانتی بگرفت و 45b f
بمدوستان قلعهٔ کالنجر فرستاد و هفت سال در بند داشت تا آنجانگه ۵
سپری شد، و بسیاری بوستگان و خویشان مارا قلاع بار داشت، و چون محمود در گذشت و پسرش مسعود بجای او نشست[1] بمصالح ملك قیام می نمود و بلهو و بماشا مشغول می بود، مثل مَنْ آثَرَ اللَّهْوَ ضَاعَتْ رَعِیَّتُهُ وَ مَنْ آثَرَ الشُّرْبَ فَسَدَتْ رَوِیَّتُهُ[2] هرك لهو بر گزید رعیّت را بباد دهد وهرك مداومت شرب کند رویّتش تباه شود، لاجرم اعیان و مشاهیر ۱
خوراسان از ما در خواستند تا بحمایت ایشان قیام نمائیم، لشکر او روی بما نهادند میان ما کرّ و فرّ و هزیمت و ظفر می بود[3] تا عاقبت بخت ملك روی نمود و دست یاریش مسعود بنفس خویش با لشکری گران روی بما نهاد، بیاری خدای عزّ و جلّ و باقبال حضرت مقدّس مطهّر نبوی دست ما غالب آمد و مسعود شکسته و خاکسار و علم بگوسار پشت ۱۵
برگاشت و اقبال و دولت بما گذاشت، مثل مَنْ أَطَاعَ اللَّهَ مَلَكَ وَ مَنْ أَطَاعَ هَوَاهُ هَلَكَ[4]، مطیع خدا مالك گردد و مطیع هوا هالك شود، شکر این موهبت و سپاس این نصرت را عدل و انصاف گستردیم و از راه بیداد و جور کراهت کردیم و میخواهیم که این کار بر نهج دین و فرمان امیر المؤمنین باشد، مثل مَنْ جَعَلَ مُلْكَهُ خَادِمًا لِدِینِهِ أَنْقَادَ لَهُ كُلُّ سُلْطَانٍ ۲
وَ مَنْ جَعَلَ دِینَهُ خَادِمًا لِمُلْكِهِ طَمِعَ فِیهِ كُلُّ إِنْسَانٍ[5] هرکه ملك از برای

---

(۱) رك انعاك كه دولت راند دارد (۲) فی ۱۶۵ f (۳) پیش از مصاف دیگر میان سلجوقیان را دو مصاف دیگر (در سنهٔ ۴۴۲) با لشکر سلطان مسعود رفته بود و ایشان هر دو بار شکست خورده بودند (رك به بعد ص ۷۱۴ و ما بعد)
(۴) فی ۱۶۳ f (۵) ایضاً ۱۶۵ f

و سلجوقیان چون این مصاف بشکستند بیکبارگی قوّت کرفتند و لشکرهای پراکنده در اطراف خوراسان بذیشان پیوست و در دلها وقعی تمام پدید آمد و ملك مقرّر و جنان مسخّر شد و سزاواری جهانداری داشتند، شعر:

قَضَى ٱللّٰهُ أَمْرًا وَ جَفَّ ٱلْقَلَمْ[1] . وَ فِيمَا قَضَى رَبُّنَا مَا ظَلَمْ

پس هردو برادر چغری بك و طغرلبك و عمّ ایشان موسی بن سلجوق که اورا بیغو کلان کفتندی و عمّ زادکان و بزرکان خویشان و مبارزان لشکر بهم بنشستند و عهدی بستند در موافقت با یکدیکر، و شنیدم که طغرلبك نیری ببرادر داد و کفت بشکن. او بدان چه میالات نمود خُرد کرد، دو برهم نهاد همچنان کرد، سه بدان دشخوار نی شکست، چون بچهار رسید شکستن متعذّر شد. طغرلبك کفت مَثَل ما همچنین است تا جُداکانه باشیم هرکسری قصد شکستن ما کند و بجمعیّت کس برما ظفر نیابد و اکر در میان خلافی پدید آید جنان نکشاید و خصم چیره شود و ملك از دست ما برود. شعر:

اکر دو برادر نهد پشت پشت . تن کوه‌را سنکّ ماند بمشت[2]
دلی کو ز درد برادر بخوذ . علاج پزشکان ندارذش سوذ[3]

مثل: لَا سَايِسَ مِثْلُ ٱلْعَقْلِ وَ لَا حَارِسَ مِثْلُ ٱلْعَدْلِ وَ لَا سَيْفَ مِثْلُ ٱلْحَقِّ وَ لَا قَوْلَ مِثْلُ ٱلصِّدْقِ[4]، چو عقل سایسی و بهتر از عدل حارسی نیست وحقّ شمشیری قاطعست و صدق برهانی ساطع، آنکه باتّفاق بر مقتضای عقل و کفایت نامهٔ نبشتند[5] بامیر المؤمنین القایم بامر الله که ما

---

(۱) لعلّه اشارة الی الحدیث المعروف «جفّ القلمُ علیٰ علمِ اللهِ وَ جفّ القلمُ بما أنتَ لاقٍ» (بُخاری طبع لیدن ج ٤ ص ٢٥١) (٢) شه ص ٦٠٨ س ٢٨ و بجای «سنکّ» «خاك» دارد (٣) ایضاً ص ٨٥٩ س ١٢ (٤) فق ٤١ f. (٥) یعنی در سنهٔ ٤٢٢ (ترجمهٔ طبقات ناصری ص ١٢٢)، نیزرك به زن ص ٧—٨

بندگان آل سلجوق گروهی بودم همواره مطیع و هواخواه دولت و حضرت
مقدّس نبوی و بیوسته بغزو و جهاد کوشیده ام و بر زیارت کعبهٔ معظّم
مداومت نموده، و مارا عمّی بود در میان ما مقدّم و محترم اسرائیل بن
سلجوق، بمن الدّوله محمود بن سبکتگین اورا بی حُرمتی و جانبی بگرفت و f 40b
بندوسیان قلعهٔ کالنجر فرستاد و هفت سال در بند داشت تا آنجانگه ۵
سپری شد، و بسیاری نوشتگان و خویشان مارا قلاع نیز داشت، و
چون محمود در گذشت و نوبت مسعود بجای او نشست[1] بمصالح ملك
قیام می نمود و بلهو و بمجلس مشغول می بود، مثل مَنْ آثَرَ ٱللَّهْوَ ضَاعَتْ
رَعِيَّتُهُ وَ مَنْ آثَرَ ٱلشُّرْبَ فَسَدَتْ رَوِيَّتُهُ[2] هرك لهو را بر گزیند رعیّت را
بباید وهرك مداومت شرب کند رویّت تباه شود، لاجرم اعیان و مشاهیر ۱
خوراسان از ما در خواستند تا بحمایت ایشان قیام نمائیم، لشکر او روی بما
نهادند میان ما کرّو فرّ و هزیمت و ظفر می بود[3] تا عاقبت بحکم ملك
روی نمود و دست یارپیش مسعود بشکست خویش با لشکری گران روی
بما نهاد، بیاری خدای عزّ و جلّ و باقبال حضرت مقدّس مطهّر نبوی
دست ما غالب آمد و مسعود شکسته و خاکسار و علم نگونسار پشت ۱۵
برگاشت و اقبال و دولت ما گذاشت، مثل مَنْ أَطَاعَ ٱللهَ مَلَكَ وَ مَنْ
أَطَاعَ هَوَاهُ هَلَكَ[4]، مطیع خدا مالك گردد و مطیع هوا هالك شود، شکر
این موهبت و سپاس این نصرت را عدل و انصاف گستردم و از راه
بیداد و جور کراهت کردم و بخواهم که این کار بر نهج دین و فرمان
امیر المؤمنین باشد، مثل مَنْ جَعَلَ مُلْكَهُ خَادِمًا لِدِينِهِ ٱنْقَادَ لَهُ كُلُّ سُلْطَانٍ ۲
وَ مَنْ جَعَلَ دِينَهُ خَادِمًا لِمُلْكِهِ طَمِعَ فِيهِ كُلُّ إِنْسَانٍ[5] هرکه ملك از برای

---

(۱) رك انعا لك «و» زائد دارد (۲) فی f 18b (۳) پس از مصاف
دوازدهم سلجوقیان را دو مصاف دیگر (در سنهٔ ۴۳) با لشکر سلطان مسعود رفته
بود و ایشان هر دو بار شکست خورده بودند (رك به بعد ص ۱۱۴ و ما بعد)
(۴) فی f 11 (۵) ایضاً f ۰

و سلجوقیان چون این مصاف بشکستند بیکبارگی قوّت گرفتند و لشکرهای پراگنده در اطراف خوراسان بذیشان پیوست و در دلها وقعی تمام پدید آمد و ملك مقرّر و جهان مسخّر شد و سزاواری جهانداری داشتند، شعر:

قَضَى ٱللّٰهُ أَمْرًا وَ جَفَّ ٱلْقَلَمْ[1] ، وَ فِيمَا قَضَى رَبُّنَا مَا ظَلَمْ

پس هردو برادر چغری بك و طغرلبك و عمّ ایشان موسَی بن سلجوق که اورا یبغو کلان گفتندی و عمّ زادگان و بزرگان خویشان و مبارزان لشکر بهم بنشستند و عهدی بستند در موافقت با یکدیگر، و شنیدم که طغرلبك تیری ببرادر داد و گفت بشکن، او بذان چه مبالات نمود خُرد کرد، دو برهم نهاد همچنان کرد، سه بداد دشخوار می شکست، چون بچهار رسید شکستن متعذّر شد، طغرلبك گفت مَثَل ما همچنین است تا جُداگانه باشیم هرکتری قصد شکستن ما کند و بجمعیّت کس برما ظفر نیابد و اگر درمیان خلافی پدید آید جهان نگشاید و خصم چیره شوذ و ملك از دست ما بروذ، شعر:

اگر دو برادر نهذ پشت پشت ، تن کوه‌را سنگ ماند بمشت[2]
دلی کو ز درد برادر شخوذ ، علاج پزشکان ندارذش سوذ[3]

مثل: لَا سَايِسَ مِثْلُ ٱلْعَقْلِ وَ لَا حَارِسَ مِثْلُ ٱلْعَدْلِ وَ لَا سَيْفَ مِثْلُ ٱلْحَقِّ وَ لَا قَوْلَ مِثْلُ ٱلصِّدْقِ[4]، چو عقل سایسی و بهتر از عدل حارسی نیست وحقّ شمشیری قاطعست و صدق برهانی ساطع، آنگه باتّفاق بر مقتضای عقل و کفایت نامهٔ نبشتند[5] بامیر المؤمنین القایم بامر الله که ما

---

(۱) لعلّه اشارة الی الحدیث المعروف «جفّ القلمُ علیٰ علمِ اللهِ وَ جفّ القلمُ بما أنتَ لاقٍ» (بُخاری طبع لیدن ج ٤ ص ٢٥١) (۲) شه ص ٦٠٨ س ٢٨ و بجای «سنگ» «خاك» دارد (۳) ایضاً ص ٨٥٩ س ١٢ (٤) فق f. 4b (٥) یعنی در سنهٔ ٤٤٢ (ترجمهٔ طبقات ناصری ص ١٣٢)، نیزرك به زن ص ٧—٨

بِالْمَنْسُوْرِ[۱] و مسعود چون خودرا تنها دید عنان بگردانید و با پیل نشست که اسپ اورا بدشخواری کشیدی و روی بهزیمت نهاد و خزانه و نُه و نقل و اسباب و تجمّل بجای ماند و خود براند[۲] شعر:

(که داند که چندین نشیب و فراز * پدید آرد این روزگار دراز
تك روزگار از درازی که هست * همی نگذراند سخها ز دست)[۳]
بکندم دل زین سرای سپنج * ز بس درد و سختی و اندوه و رنج[۴]
(سزد گر بگویم یکی داستان * که ناشد خردمند همداستان
سرای اپیج با آرو با کینه دست * ز منزل مکن جایگاه نشست
سرای سپنجست پُرآب و رَو * یکی شد کهن دیگر آرد نو
یکی اندر آید دگر بگذرد * رهائی منزل چند یا چرد)[۵]
جهانرا چنین است ساز و نهاد * ازین دست نستد بدیگر نداد[۶]

چون سلطان مسعود بهزیمت میرفت ترکمانی چند بر اثر او می راند، مسعود از پیل براسپ نشست و حمله بُرد و گُرز بر سر سواری زد و اورا و اسپش‌را برجای خُرد بشکست، هر فوج لشکر که بدانجا می رسید و آن زخم می دید از آنجا می گذشت[۷] مثل: اَلْفَضْلُ بِالْعَقْلِ وَ الْاَدَبِ لَا بِالْاَصْلِ وَ النَّسَبِ[۸] کرا با فضل و ادب اصل و نسب جمع باشد دهان روزگار ازو خندد و دور فلکش بسندد، شخصی در آن حال مسعودرا گفت ای خداوند کسی‌را که این رخم بود هزیمت رود، مسعود گفت زخم اینست امّا اقبال نیست، مثل: عَدَاوَةُ الْعَاقِلِ خَيْرٌ مِنْ صَدَاقَةِ الْجَاهِلِ[۸]، شعر[۹]

چو دشمن که دانا بود نه ز دوست * ابا دشمن و دوست دانش نکوست f 45b

(۱) وفی f 36a (۲) بیهقی ص ۷۸۳—۷۸۵ (۳) تتمه ص ۷۵۱ س ۲۷—۲۸
(۴) ایضاً ص ۷۹۶ س ۱۹ (۵) ایضاً ص ۱۴ ۲ س ۱۲، ۱۴—۱۶ (۶) ایضاً ص ۱۵۴ س ۱۶ (۷) بیهقی ص ۷۸۳—۷۸۴ (۸) وفی f 46a (۹) تتمه ص ۱۱۱۹ س ۲

و تکیناباذ بخراسان آمد تا انتقام لشکر کشد[۱] مثل: لَيْسَ مِنْ عَادَةِ الْكِرَامِ سُرْعَةُ الِانْتِقَامِ وَ لَا مِنْ شَرْطِ الْكَرَمِ إِزَالَةُ النِّعَمِ[۲]، سرعت انتقام از عادت کرام نیست و ازالت نعم از شرط کرم دورست، و درین حال طغرلبك بطوس بود از برادر جدا، سلطان مسعود خواست که ناختن برد و نگذارد که برادران بهم پیوندند. چون شب آمد بر ماذه پیلی سبك‌رو و با لشکری جریده روی بطوس نهاد[۳] بیست و پنج فرسنگ مسافت بود بر پشت پیل در خواب شد[۴] مصراع: ترسم چو تو بیدار شوی روز بود[۵] کس نیارست اورا بیدار کردن و پیل‌را تند راندن، چون روز شد خبر رسید که طغرل بك بگذشت و ببرادر چغری بك پیوست، سلطان پیلبانرا سیاست فرمود، مثل: وَ الْفَائِتُ لَا يُسْتَدْرَكُ، مسعود از آنجا باز گشت و جنگ‌را بساخت و در بیابانی که میان سرخس و مرو است با سلجوقیان مصاف داد[۶] و در آن بیابان چند جا آب بود سلجوقیان آب برداشته بودند و چاه انباشته[۷] مثل: نَظَرُ الْعَاقِلِ بِقَلْبِهِ وَ خَاطِرِهِ وَ نَظَرُ الْجَاهِلِ بِعَيْنِهِ وَ نَاظِرِهِ[۸] دانا بدل و خاطر نگرد و نادان ظاهر بیند؛ لشکر مسعود و ستوران از تشنگی بستوه آمدند و با زخم شمشیر ایشان نمی شکیفتند عاقبت پشت بدادند، مثل: مَنْ رَضِيَ بِالْمَقْدُورِ قَنِعَ f.41b

(۱) شرح حال آن در بیهقی باید دید (طبع کلکته ص۶۹۷—۷۱۲) (۲) فق f. 10a

(۳) بیهقی ص ۷۵۶، این حرکت در ماه صفر سنهٔ ۴۳۱ بود (۴) بیهقی ص ۷۵۷

(۵) از رباعیست که وزیر سلطان طغرل بن ارسلان برای تنبیه او نوشته بود و آن اینست:

گر ملك فریدونت پس اندوز بود * روزت بخوشی چو عید نوروز بود
در کار خود ار بخواب غفلت باشی * ترسم که چو بیدار شوی روز بود

(تگ ص ۴۷۷ و تاریخ جهانگشای ج ۲ ص ۴۲) (۶) این مصاف بدندانقان ۸ رمضان سنهٔ ۴۳۱ وقوع یافت، رك بشرح آن در تاریخ بیهقی (ص ۷۷۷ و مابعد)، بیهقی خودش درین مصاف حاضر بوده است و برای العین مشاهده نموده، و آاج ۹ ص ۳۲۹—۳۴۰ (۷) بیهقی ص ۷۸۱—۷۸۲ (۸) فق f. 47b

کوکبهٔ لشکر بداشت و پیاده شد و با وزیر ابو نصر الکندری پیش ایشان آمد و دستهایشان بوسید، بابا طاهر پارهٔ سفید گوه بودی اورا گفت ای تُرك با خلق خدا چه خواهی کرد، سلطان گفت آنچ تو فرمایی، بابا گفت آن کُن که خدا می فرماید، آنه إِنَّ اللهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ[1]، سلطان بگریست و گفت چنین کنم، بابا دستش بشد و گفت از من پذیرفتی، سلطان گفت آری، بابا سر انبهی شکسته که سالها از آن وضو کرده بود در انگشت داشت بیرون کرد و در انگشت سلطان کرد و گفت مملکت عالم چنین در دست تو کردم بر عَدْل باش، سلطان بوسه آن در میان تعویذها داشتی و چون مصافی پیش آمدی آن در انگشت کردی[2]، اعتماد پاك و صفای عقیدت او چنین بود و در دین محمّدی صلعم او دین دار بر و بسیار بر بود، شعر[3]

در آن بخشش که رحمت عام کردند ۰ دو صاحبرا محمّد نام کردند
یکی جم مرتبت گشت داناش ۰ یکی جم ممالك در جهانش
یکی بُرج عربرا تا ابد ماه ۰ یکی ملك عجمرا خاوران شاه f 44a
یکی دینرا ز ظلم آزاد کرده ۰ یکی دنیا بعدل آباد کرده
رهی بابا که کرد از چشمهٔ نوش ۰ دو عالمرا دو مهمیز حلقه در گوش
ز رشك نام او عالم دو نیم است ۰ که عالمرا یکی اورا دو نیم است
بزرگان قلم[4] از نسخ[4] تا راح ۰ یکی مهمیز قلم[5] بخشد یکی تاج

چون سلطنت او مقرّر شد و عظمت او هر روز در زیادت بود خبر بمسعود رسید، بن خویش از غزنین بیامد با لشکری و عُدّتی تمام و براه نیشت

(۱) قرآن، ۱۶، ۹۲ (۲) رجوع کند بآنچه پروفسور براون در باب این حکایت نوشته اند در تاریخ ادبیات ایران (Lit Hist of Persia) ج ۲ ص ۲۶۰—۲۶۱
(۳) از خسرو شیرین نظامی در مدح ابابکر محمّد بن الملکر (چاپ طبع طهران ص ۵۴) (۴—۴) چاپ بی حکم (۵) اصلاً کر

این خبر سلطان طغرلبك و جملهٔ سلاطین وُزَرا و حجّاب و اصحاب مناصب داشتند، وُزَرای او سالار بوزکان[۱] ابو القاسم الکوبانی و ابا احمد الدّهستانی عمروك؛ و عمید الملك ابو نصر الکُنْدُری[۲]، حُجّاب او الحاجب عبد الرّحمٰن الب زن الآغاجی[۳]، توقیع او بے شکل چماقی، مدّت ملکش بیست [و] شش سال، چون ملك تعالی بندهٔرا سعادت ابدی کرامت خواهد کرد و در دنیا و عقبی منزلت اخیار و ابرار ارزانی داشتن اورا بر اعلای معالم شریعت حریص گرداند و در جوهر مطهّر و سینهٔ پاك او حرصی نهد بر تقدیم آنچ از برکات آن ملك عالم در قبضهٔ اقتدار او آید و عالمیان غریق و رهین احسان او گردند و مُثنی و شاکر عدل و انصاف او شوند و رایات ملك اسلام از رای صایب او نصرت یابد و آفتاب جاه و حشمت او بر کافّهٔ خلایق مشرق و مغرب تابد، و هرچند رُبع مسکونست از بسیط زمین بامارات و ابنیهٔ خیرات سلاطین آل سلجوق آراسته است و هیچ شهری از شهرهاے اسلام از آن زینت و حلیت خالی و عاطل نمانده است و تقدیم آن بر اُمّهات مهمّات واجب دانسته اند، شنیدم که چون سلطان طغرلبك بهمذان آمد از اولیا سه پیر بوذند بابا طاهر و بابا جعفر و شیخ حمشا[۴]، کوهکیست بر در همذان آنرا خضر خوانند برآنجا ایستاده بوذند، نظر سلطان بریشان آمد،

f.437

(۱) تگ: تورکان (۲) آ در ذیل حوادث سنهٔ ۴۲۶ می نویسد: «و فیها استوزر السلطان طغرلبك وزیره ابا القاسم علیّ بن عبد الله الجوینی وهو اوّل وزیر وزر له ثمّ وزر له بعده رئیس الرّؤساء ابو عبد الله الحسین بن علیّ بن میکائیل ثمّ وزّر له بعده نظام الملك ابو محمّد الحسن بن محمّد الدّهستانی وهو اوّل من لقّب نظام الملك ثمّ وزّر له بعده عمید الملك الکندری وهو اشهرهم»، و بر خلاف این در زن (ص ۱۰) است که «عمید الملك ابو نصر محمّد بن منصور الکندری هو اوّل وزراء السلجقیّة» (۳) الآغاجی کلمه ایست ترکی بمعنی حاجب و خادم خاصّهٔ سلاطین که واسطهٔ ابلاغ مطالب و رسائل است از پادشاه بسایر اعیان دولت و بالعکس (حواشی چهار مقاله از میرزا محمّد قزوینی ص ۱۳۰) (۴) کذا فی الاصل و لعلّه حمشاد

هزیمت شدن همان[۱]، سلجوقیان چون این مصاف شکستند خُرّاتی تمام یافتند و غنیمتی عظیم و در خوراسان سراگندند، و طغرلبك بنشابور آمد و بنشادیاخ بر تخت مسعود نشست[۲]، مردم مضطرب شدند منادی فرمود که کس‌را نرنجانند،

السّلطان المعظّم رکن الدّنیا و الدّین ابوطالب طغرلبك محمّد بن میکائیل بن سلجوق

مَدَّ اللّٰهُ ظِلَّهُ[۳]

در شهور سنهٔ اربع[۴] و عشرین و اربع مائة سلطنت آغاز کرد و سیر حمیدهٔ ملوك پیش گرفت و آئین جهانداری و رسوم شهریاری ظاهر کرد، حکمت قَالَ اَرْدَشِیرُ[۵] بْنُ بَابَكَ حَقِیقٌ عَلَی کُلِّ مَلِكٍ اَنْ یَتَفَقَّدَ وَزِیرَهُ وَ نَدِیمَهُ وَ کَاتِبَهُ وَ حَاجِبَهُ فَاِنَّ وَزِیرَهُ قِوَامُ مُلْکِهِ وَ نَدِیمَهُ سُکَّانُ عَقْلِهِ وَ کَاتِبَهُ بُرْهَانُ فَضْلِهِ وَ حَاجِبَهُ دَلِیلُ سِیَاسَتِهِ[۶] اردشیر بابك گفت پادشاه باید که وزیری‌را بدست آرد و حاجی‌را نگمارد و ندیمی‌را ندارد و دبیری دارد که وزیر قوام مملکت بود و ندیم نشان عقل شود و دبیر زبان دانش او باشد و حاجب سیاست افزاید، بر قضیّت این امر و برحمت

(۱) این مصاف در آخر شعبان سنه ۴۲۹ بر در سرخس واقع شد و حاجب سباشی در آن هزیمت مجروح شد (بیهقی ص ۶۷۵–۶۷۸ و ابن الاثیر ج ۹ ص ۳۲۷–۳۲۹)

(۲) ولی بسرخس رسیدن ابراهیم ینال (ابن الاثیر) و طغرلبك نشابور و برتخت نشستن طغرلبك در باغ نشادیاخ و خطبه شدن نام او در نشابور (بیهقی ص ۶۸۷–۶۹۲)، و ابن الاثیر ج ۹ ص ۳۲۹ (۳) کذا (۴) گویا سهو نسّاخ است و باید «تسع» باشد چه باتّفاق مؤرّخین تاریخ جلوس طغرلبك برتخت سلطنت سنهٔ ۴۲۹ است،

(۵) هو اوّل ملوك آل ساسان من ملوك الفُرس ملك ۱۴ سنه (۲۲۶– ۲۴ مسیحی)

(۶) فی 35 r

می تافت و شعاع آفتاب اقبال از ناصیهٔ دولت ایشان می درخشید و صبح دولت از مطلع رایات ایشان می دمید، شعر:

چو خواهد بوذ روزی برف و باران * پدید آید نشان از بامداذان

مثل: مَنِ اسْتَعْمَلَ الْعَدْلَ حَصَّنَ اللهُ مُلْكَهُ وَ مَنِ اسْتَعْمَلَ الظُّلْمَ عَجَّلَ اللهُ هُلْكَهُ[۱]، هرکه[۲] عدل ورزذ حصن مُلْکش شوذ و هرکه راه ظلم سپرذ نشان هُلْکش بوذ، چو سلطان مسعود از هندوستان با غزنین آمذ[۳] و از استیلای سلجوقیان و شوکت ایشان خبر یافت کس بامیر خوراسان فرستاذ که باید که بجنگ سلجوقیان روی و ایشانرا از ولایت خوراسان دورکنی، امیر خوراسان جواب داذ که کار ایشان بیش از آنست که من و امثال من با ایشان مقاومت توان[۴]، شعر[۵]

منه بیش از کشش تیمار بر من * بقدر بُرد[۶] من نه بار بر من

f. 43a سلطان فرموذ که از کار می گریزذ یا قاعدهٔ خویش می نهذ تا چون کاری بر آید بازار تیز کند، جزمًا بفرموذ که این مهم ترا کفایت می باید کردن[۷] از امتثال چاره نبوذ، شعر:

چنان باید که در نابوذ و در بوذ * ز تو پیوسته باشذ شاه خشنوذ

امیر خوراسان برخاست و لشکر بیاراست، مصاف کشیذن همان بوذ و

(۱) فق f. 14a (۲) نآ: هرج (۳) در جمادی الاولی سنة ۴۲۹، سلطان مسعود بهندوستان از آن رفت که در صفر سنة ۴۲۸ اورا سرسام گرفت و در آن مرض نذر کرد که چون شفا یابد بهندوستان بغزو کفّار رود و قلعهٔ هانسی‌را که تا هنوز کس نگشاذه بود بگشاید (بیهقی ص ۶۶۰) و هرچند که جمله اُمرا مخالف این مهم بودند (ایضًا ص ۶۶۲) زیراکه در خراسان از جهت سلجوقیان خللی عظیم افتاده بود مسعود هیچ نشنید و بر هانسی لشکر کشید و حصار داذ و بستد در ربیع الاوّل سنهٔ ۴۲۹ (بیهقی ص ۶۶۰—۶۶۵) (۴) مراد از امیر خراسان حاجب بزرگ سباشی است که مسعود اورا بجنگ سلجوقیان فرستاذه بود (بیهقی ص ۶۶۷) (۵) از مناجات نظامی در مثنوی خسرو شیرین (۶) قیاسًا باید اینطور باشد، نآ: بور (۷) رك به بیهقی ص ۶۶۷ و مابعد

و عبارت مشعول شدند[۱] اَلْجَاهِلُ یَطْلُبُ اَلْمَالَ وَ اَلْعَاقِلُ یَطْلُبُ اَلْکَمَالَ[۲]، جاهل مال طلبد و عاقل کمال جوید، سلجوقیان رجعتی کردند و مصافی سخت رفت میان ایشان، عاقبت لشکر مسعود بحالی زشت شکسته شدند و سلجوقیان صد بار صد هزار دینار تحمّل و سلاحها و اسباب و چهارپای ایشان برداشتند[۳] شعر[۴]

وَ عُدْتُ بِاَمْوَالِهِمْ[۵] طَافِرًا * کَعَوْدِ اَلْحُلِیِّ اِلَی اَلْعَاطِلِ

و این مصاف در بیابانی بود میان فراو[ه] و شهرستانه[۶]، و باتفاق ار دولت ایشان که مثل اَلدَّوْلَةُ اِتِّفَاقَاتٌ حَسَنَةٌ سلطان مسعودرا دل مشعولی پیش آمد بجانب هندوستان می بایست رفتن تا سلجوقیان ار سر ضرورت مصالحتی بکرد و برفت[۷] و کار ایشان هر روز در زیادت بود و بیرو می فرود و قوّت می نمود و امارات پادشاهی تایید الٰهی و علامات جهانداری ر وفق کامگاری و مخایل شهریاری ار صفحات احوال ایشان

(۱) بیهقی ص ۵۹۹—۶، آ ح ۹ ص ۳۲۵ و ر ن الاخبار f 135b و ربـ f 4a

(۲) فی f 4b (۳) رکـ به بیهقی ص ۱ ۶—۲ ۶، بقول صاحب ر ن الاخبار صاحب بکنعدی درین مصاف پُشت بداد و حسین بن علی بن مکائیل بها بماند و حرب کرد تا بدست ترکمانان گرفتار شد، بعد می گوید «تا بدین غایت [یعنی تا سنهٔ ۴۴۴ که تاریخ تالیف ر ن الاخبار است] اندر میان ایشان مانده است»

(۴) از قصیده ایست از منجیّ در مدح سیف الدّوله مشتمل بر ۵۲ بیت که مطلع آن این است

اِلَی مَ طَمَاعِیَتُهُ اَلْعَاذِلِ * وَ لَا رَأْیَ فِی الْحُبِّ لِلْعَاذِلِ

(دیوان منجیّ طبع برلن ص ۲۹۵ و مابعد) (۵) در دیوان منجیّ عُدْتَ اِلَی حَلَبٍ بجای «عُدْتُ بِاَمْوَالِهِمْ» (۶) معجم البلدان یاقوت شهرستان «بلده بخراسان قرب تَسَا سمها ثلاثه امیال» (۷) آ ح ۹ ص ۳۲۶—۳۲۷، رکـ نامهٔ که سلجوقیان بعد ازین صلح بسلطان مسعود نوشتند (بیهقی ص ۸ ۶)، از روی این مصالحت ولایت نسا و فراوه و دهستان بسلجوقیان داده شد، دیگر شرائط صلح و کیفیّت در میان رفتن آن در بیهقی (ص ۷ ۶—۶۱۱) مذکور است،

طغرلبك محمّد و در میان خیل مقدّم و محترم شذند، و چون سلطان محمود سبکتگین از دنیا رحیل کرد در سنهٔ ثمان عشرة و اربع مایة[۱] کس بعمید نیشابور فرستاذند سوری بن المعتزّ که قبّهٔ رضا رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ کرده است[۲] و درخواستند تا در آن نواحی مقام گاه ایشان معیّن کند، عمید سوری نامه فرستاذ[۳] بسلطان مسعود بن محمود و او بجُرجان برابر شرف المعالی نوشروان بن فلك المعالی منوچهر بن شمس المعالی قابوس بن وشمگیر فروذ آمذه بوذ[۴] بطمع مواضعهٔ که میخواست و انتظار حمل رَی که عمید ابو سهل[۵] جمدوی خواست فرستاذ می کرد، مثل: مَنْ رَغِبَ فِی هَدَایَا ٱلْعُمَّالِ رَخَّصَ فِی إِضَاعَةِ ٱلْأَمْوَالِ، هر پاذشاه که راه هدایای عُمّال بخوذ دهذ رخصت اضاعت اموال داذه بوُذ، مسعود چو نامهٔ سوری بخواند بنیشابور [رفت][۶] تا تدبیر کار سلجوقیان کند: لشکر او از سفر مازندران کوفته بوذند و سلاحها بنم تباه شذه و چهارپای بهار نا خورده، بذات خوذ نهضت آن مهم نتوانست چند امیر سپاه سلار[۷] را از لشکر اختیار کرد و با عُذّتی تمام بجنگ ایشان فرستاذ، شعر:

چه سازی چو چاره بدست تو نیست ، اگر سازی ار نه جهانرا یکیست

آن لشکر برذند، سلجوقیان ناساخته بوذند این قوم ذگاه بریشان زذند

---

(۱) این مهم است زیرا که بتذق مؤرّخین وفات سلطان محمود در سنهٔ ۴۲۱ واقع شذ ... رك یشرح آن در تاریخ بو نصر بیهقی ضبط کرده ص ۱۱۱ (۲) این عمل داده بوذ که سلجوقیان بدو فرستاذه بوذند و نص عبارت آن در تاریخ بیهقی ضبط کرده ص ... است (۳) بیهقی در رجب سنهٔ ... و در تاریخ بیهقی ص ... و عارضه ... آن نامه بو سعید و این سهو نسّاخ است و زن ابو سهل ... روز پنجشنبه نیمهٔ رجب سنهٔ ... بنیشابور رسید بیهقی ص ... رك تعلیقهٔ ... ص ... جمله ده سالار بوذند و سر ایشان حاجب یکتکین و یکتکدی خوارزمشاه حسین زیر عیسکین بوذه و پانزده هزار سوار سخت آمد از حشم و نو هزار شاذه مرزی (بیهقی ص ۱۱۱)

گفت صواب نباشد ایشانرا بخراسان راه دادن که خللی بسیارند و سار و عُدّت دارند نباید که ازیشان فسادی آید که آنرا در توان یافت و تلافی و تدارك ممکن نبود[1] شعر[2]

بهرکار اندیشه کردن نکوست * ردن رای با مرد هشیار و دوست

سلطان بخن او التفات نکرد و فرمود که من ایشانرا بطر بدهم که مرا از امثال ایشان اندیشهٔ نواند بود، رخصت داد تا از آب بگذشتند[3] و ایشان تا محمود زنده بود حرکتی نکردند[4] در آن میان میکائیل بن سلجوقرا دو[5] پسر خاستند چغری بك ابو سلیمان داود و ابو طالب

(۱) رکَ به رزَ ص ۵، آآ ح ۹ ص ۲۲۳، بگَ ص ۴۲۵، (۲) شَه ص ۱۸۴ س ۸ (۳) آآ ح ۹ ص ۲۲۳–۲۲۴، بگَ ص ۴۲۵، این در حدود سنهٔ ۴۱۶ بود

(۴) صاحب زین الاخبار که معاصر سلطان محمود بوده است می نویسد که درین میان سلطان محمودرا با ترکمانان (یعنی سلجوقیان) دو مصاف دیگر بوقت و ما عبارت اورا اینجا مصرّف و اختصار مخل بکنیم «و چون سنهٔ ۴۱۸ بآخر رسید مردمان نسا و باورد بدرگاه (یعنی غزنین) آمدند و از فساد ترکمانان نالیدند و امیر محمود نامه فرمود بوشنج سوی امیر طوس ابو الحرث ارسلان الحاجب و اورا مثال داد تا آن ترکمانانرا مانش دهد امیر طوس بحکم فرمان بر ایشان تاخت کرد و ترکمانان انبوه شدند و پیش او آمدند و حرب کردند و بسیار مردم بکشتند و بسیاررا مجروح کردند و بجهد مرست امیر طوس بر ایشان تاخت برد هیچ سودمند نیامد پس [سلطان محمود] نامه فرمود سوی امیر طوس بوشنج، او جواب نوشت که ترکمانان قوی گشته اند و تدارك فساد ایشان جز بتراب و رکاب خاصّه نتوان کرد چون محمود این نامه بخواند بکدل شد و لشکر بکشید و در سنهٔ ۴۱۹ از غزنین حرکت کرد، سوی بُست رفت و از آنجا سوی طوس کشید، امیرطوس باستقبال آمد و حقیقت حال بار نمود پس امیر محمود فرمود تا فوجی انبوه تا امیر طوس فرستند بحرب ترکمانان، چون نزدیك رباط فراوه رسیدند مقابل یکدیگر آمدند لشکر [محمود] بر ایشان ظفر یافتند و شمشیر اندر نهادند و چهار هزار سوار معروف از ترکمانان بکشتند و بسیاریرا دستگیر کردند و باقی بزحمت رفتند سوی بیابان و دهستان »

(۵) رآ «چهار» و این سهو واضح است

کنارش پُر از شهریاران بوذ * برَش پُر ز خون سواران بوذ
پر از مرد دانا بوذ دامنش * پر از خون رُخ و چاك پیراهنش
چه افسر نهی برسرت بر چه ترگ * برو بگذرذ پرّ و پیکان مرگ
و دیگر که از مرگ شاهان داذ * نگیرذ کسی یاذ جُز بذ نژاذ)[۱]

۵ و پسر اسرائیل قتلمش بنشناس در حوالی قلعه می گشت، چون خبر وفات پذر بذو رسید براه بیابان سرخ کلاهان از هندوستان بسیستان آمذ و از آنجا ببخارا پیش عمّان و احوال بگفت، ایشان خوذ در طلب ملك و فرصت انتقام بوذند و منتظر وقت خروج، مثل: مَنْ تَعَزَّزَ بِاللّٰهِ لَمْ یُذِلُّهُ[۲] سُلْطَانٌ وَ مَنْ تَوَکَّلَ عَلَیْهِ لَمْ یَضُرُّهُ اِنْسَانٌ[۳]، کِرا خذای عزّ و
f. 42a جلّ عزیز کند هیچ سلطان اورا ذلیل نکند و هر کرا توکّل بر خذای بوذ کس اورا نرنجاند، آنگاه کس بمحمود فرستاذند که مارا این مقام تنگست و این مراعی بمواشی ما وفا نمی کند دستوری ده که ما از آب بگذریم و میان نسا و باورد مقام سازیم[۴] ارسلان جاذب[۵] که والی ۱۴ طوس بوذ و رباط سنگ بست کردست و آنجا مدفونست[۶] سلطانرا

---

(۱) شه ص ۱۶۴۹ س ۱۲—۱۷ و ۲۱ (۲) نآ: یَذِلُّهُ (۳) فقَ f. 6a

(۴) ازین بیان مستنبط می شود که سلجوقیان این پیغام بعد از وفات اسرائیل فرستاده بودند و این سهو است ظاهراً، سلطان محمود اسرائیلرا در سنهٔ ۴۱۵ (بقول زین الاخبار، و بقول کتب دیگر در سنهٔ ۴۱۹) گرفته بود، و چون اسرائیل هفت سال بعد از گرفتار شدن وفات کرد پس وفات او البتّه در سنهٔ ۴۲۲ (و بقول ثانی در سنهٔ ۴۲۶) واقع شده است و وفات سلطان محمود باتّفاق مؤرّخین در سنهٔ ۴۲۱ بوده است پس چگونه ممکن باشد که بعد از وفات اسرائیل بسلطان محمود پیغامی فرستاده باشند، بقول زین الاخبار سلجوقیان این پیغام در سنهٔ ۴۱۶ که سلطان محمود هنوز بماوراء النّهر بود فرستاده بودند و ظاهراً همین قول درست است،

(۵) کذا فی الاصل و کذا ایضاً فی آ و زین الاخبار و تاریخ بیهقی وعَ، زتَ و زنَ و تگَ: الحاجب و ظاهراً این اصحّ است (۶) رك به تذکرة الشعراء دولتشاه طبع لیدن ص ۱۷۶

یامدند و مدّتها بر آن قلعه آب کشی کردند، روزی در فرصتی اورا بدیدند و طریقی سگالیدند که اورا در شب بدردیدند، در راه بسهٔ بس آمد راه کم کردند، شعر

جهان بد سگالد نگوید بکس * نیاید بهر کار فریاد رس

دگر روز کوتوال بر او بیامد و اورا بگرفت، چو لشکر بنگ رسید او و برکاناسرا گفت ار من طمع ببرند و برادرانم‌را بگویند که در طلب ملك بکوشید و اگر ده یاران بشکند ومد مسوید و بر مگردید که این پادشاه مَوْلَی زاده است بسی ندارد و عدّارست ملك بر وَی بماند و بدست شما افتد[1] مثل لَا تَثِقْ بِالدَّوْلَةِ فَاِنَّهَا ظِلٌّ زَائِلٌ وَ لَا تَعْتَمِدْ عَلَى النِّعْمَةِ فَاِنَّهَا ضَيْفٌ رَاحِلٌ[2]، دولت سایه‌ست که هر لحظه بگردد ۱
و نعمت چو مهمان بهرکس بپوددد، و اسرائیل‌را با قلعه بردند و بند
f 41b بحب‌برکردند و هلاکا وفات یافت و بجوار رحمت حق رسید، شعر

بخواهد بُدن بی گُمان بودنی * بکاهد بهرهر افزودنی[3]
بهرمند با مردم بی هنر * بهرجام هم حالك دارد بسر
(برین داستان رد یکی مهر وش * پرستار با هوش [و] پسندیده توش ۱۰
که هرکو بمرگ کسی گشت شاد * ورا رامش و زندگانی مباد)[4]
بباید خُرد ار مرگ‌را جانور * اگر مُرد خواهی غم من بخور[5]
اگر خود گُذر بانی ار روزبد * بمرگ کسی شاد نابی بمرد[6]
چنین داستان رد یکی مرد پیر * که گر شادی ار مرگ من تو مبر[7]
(که خُرمرگ‌را کس ز مادر نزاد * ز کسری ار آغاز تا نوش زاد ۲
سرپشّه و پیل تا مور و کرگ * رها نیست ار چنگ و منگار مرگ
زمین گر گشاده کند زار جوش * بیساید اندازهٔ کار جوش[8]

(۱) بک ص ۴۲۵ (۲) من f 6a—b (۳) شه ص ۴۲۹ س ۶ (۴) ایضاً ص ۱۶۵۱ س ۳—۴ (۵) ایضاً ص ۱۶۵۴ س ۲۵ (۶) ایضاً ص ۱۶۴۹ س ۲ (۷) ایضاً ص ۱۶۴۱ س ۱۵ (۸) مصراع ثانی در شه بماند سرانجام و آغاز جوش

محمود ازین سخن بیندیشید و اورا فرا گرفت[1]، مثل: مَنْ سَاءَتْ سِیرَتُهُ لَمْ یَأْمَنْ أَبَدًا وَ مَنْ حَسُنَتْ سِیرَتُهُ لَمْ یَخَفْ أَحَدًا[2]، شعر:

بد کنش را امان نخواهد بود . نیک سیرت نترسد از دد و دود

آنگه نان خواست و مجلس بیاراست، نان خوردند و دست بشراب آوردند، سه شبانروز صوحی کردند. محمود خلعتهای خوب باسرائیل و خیل او داد. بعد از آن هر امیری را از لشکر خود فرمود تا سرخیل و مقدّمرا بوثاق خود مهمان بردند و شرابهای گران در دادند و چون مست شدند بندهای گران بر نهادند و او با[3] اسرائیل همان کرد وهم در شب بهندوستان قلعهٔ کالنجر فرستاد، مثل: مَنْ أَطَاعَ هَوَاهُ بَاعَ دِینَهُ بِدُنْیَاهُ[4] هرکه بَیْ رویِ هوا کند هر آینه ترک دین و دنیا کند. چون اسرائیل از خواب مستی در آمد خویشتنرا خسته و بسته دید. تن در قضا داد، شعر:

ای تن ار چند بسته دامی . در کف دشمان بناکامی
بقضای خدای راضی شو . تا شوی ساکن و بارامی

و جماعت مقدّمان دیگررا که گرفته بودند بقلاع دیگر فرستاد و بجان امان داد. شعر:

(یکی داستان زد برین بر پلنگ . چو با شیر جنگ آورش خاست جنگ
بنام ار بریزی ز من گفت خون . به از زندگانی بننگ اندرون)[5]
(ز دشمن مکن دوستی خواستار . اگر چند خواند ترا شهریار
درختی بود سبز بارش گزیست . اگر پای گیری سر آید بدست)[6]

و اسرائیل هفت سال در قلعهٔ کالنجر بماند[7] دو ترکمان از خیل او

---

(۱) یعنی در سنهٔ ۴۱۹ (و بقول صاحب زین الاخبار ۴۱۶) رک به تکمّ ص ۴۲۵
(۲) فق ff. 104 (۳) ن آ: با (۴) فق ff. 105، ن آ: «وَدُنْیَاهُ» بجای «بِدُنْیَاهُ»
(۵) تمّ ص ۸۱۵ س ۷—۸، مصراع ثانی در شعر اوّل: چو با شیر جنگی برآمد بجنگ
(۶) ایضاً ص ۱۴۲۳ س ۱۴—۱۵ (۷) تکمّ ص ۴۲۵،

ناممکن باشد، چو پیغام سلطان محمود سمع مبارک ایشان رسید از سر
وفای مسلمانی و صفای طاهر و باطن اسرائیل[1]را که مقدّم و محترم ایشان f 40b
بود اختیار کردند و در خدمت رکاب میمون او لشکری گران روی بمحمود
نهاد، محمودرا خبر شد مُسرعیرا پیغام داد و یدرهٔ اسرائیل فرستاد که
درین ساعت مدد لشکر حاجت نیست مقصود دیداری و استظهاری ۵
است، لشکر همانجا بمان و با حاشیگان و اعیان خویش بیای، برین موجب
بیامد، مثل مَنِ اقْتَحَمَ اللُّجَّةَ اَبْلَعَ الْمُهْجَةَ[2] سعر[3]

هر که در شد بحر بی پایاب * تشنه میرد چو آتش اندر آب

چو اسرائیل برسید محمود اورا اکرام تمام کرد و با خویشتن بر تخت
نشاند و تفرّب و ترحّب و بُرسش نکو کرد و در اثنای سخن گفت ۱
مارا هر وقت مهد[و]ستان بغرو کافران لشکری گران می باید بلاد
خُراسان معطّل و مُهمل می ماند، آرزو چنانست که مثاقی و استظهاری
تمام باشد تا اگر از طرفی خصمی برخیزد و فتنهٔ انگیزد که بمددی محتاج
شویم استعانت بحبل شما کنیم، اسرائیل در معرض جواب گفت از جانب
ما در بندگی تقصیر نباشد، محمود گفت اگر حاجت افتد بچه نشان مارا ۱۰
مدد رسد وچه قدر بود، اسرائیل کمانی در بازو افگنده بود و [دو][4]
چوبه تیر بند قبا فرو رده از آن یك چوبه محمود داد و گفت بوقت
احتیاج این بحبل ما فرست تُرا صد هزار سوار مدد رسد، محمود گفت
اگر نرسد باشد، تیر دیگر پیش او نهاد و گفت اینرا بکمان کوه[5]
فرست ترا پنجاه هزار سوار مدد آید، گفت [اگر] نرسد بیاید، کمان بداد ۲
گفت نشان بترکستان فرست اگر دویست هزار سوار حواهی باید،

---

(۱) آ ارسلان، ر و ص بعو ارسلان (۲) ق f 17a (۳) ر آ سعر
(۴) در من اصلی محو شده از رسالهٔ سویی گرفته شد (۵) کوهست در شمال
مشرق خُراسان، آ می گوید « حبل بالحاء (بهوا حای بالحاء) هو الّذی یسمّی
بخوارزم امد ۵۰ (ج ۹ ص ۲۶)

مستظهر شدند و نواحی و حدود ممالک هریک معیّن شد ایلک زبان برگشود و فرا محمود نمود که قوی سالهاست تا در ولایت من آمده اند از ترکستان و مراعی و مرغزارهای نُور بخارا و سُغد سمرقند بدست فرو گرفته، و لشکری بسیار و سپاهی بی شمارند، مقدّم ایشان سلجوق بن لقمان[۱] بوذ چهار پسر ازو برخاسته اند و در میان خیل مقدّم و محترم شذه و اُهْبت و آلت لشکری ساخته و عُدّت و ساز پادشاهی راست کرده خیلی با نیرو و عددی فراوان، ایمن نتوان بوذ اگر ترا وقتی بطرف هند[و]ستان نهضتی باشد که ازیشان فسادی آید بطلب ولایتی یا قصد ناحیتی و طمع ملکی، با ایشان استظهاری واجبست و نوایی در خواستن متعیّن، مثل: مَنْ طَالَ اَمَلُهُ سَاءَ عَمَلُهُ[۲] امل دراز عمل ناساز آورذ، سلطان محمود رسولی چرب زبان بذیشان فرستاذ و پیغام داذ[۳] که عجب داشتم از کاردانی و عقل شما که بحکم همسایگی تا این غایت از جانب ما التماسی نکردید و آرزویی نخواستید، و مارا بدوستی شما رغبتی تمامست و نیز بمددی، و از معاونتی مستغنی نیستم از جانب شما، اگر چنانک جمله براذران نتوانند آمذن یکیرا اختیار کنند که بحضرت ما آید، و ما بر کنار آب مقام ساخته ایم تا مسافت نزدیکتر بوذ که با او عهدی بسته آید و استظهاری کرده شوذ، این کید بیندیشید و این مثل نشنید، مثل: لَا تَفْتَحْ بَابًا يُعْيِيكَ سَدُّهُ وَ لَا تُرْسِلْ سَهْمًا يُعْجِزُكَ رَدُّهُ[۴]، دری بر مگشای که در بستن آن متعذّر بوذ و تیری میناذ که دفع آن

به طبقات ناصری ترجمهٔ میجر راورتی H. G. Raverty ص ۱۱۶، ۹۰۳ و ۹۰۴) پس گمان آنست که مصنّف هردو مصالحات‌را (یعنی یکی که با ایلک خان رفت و دیگری که با قدرخان رفت) اینجا مخلوط کرده است و الله اعلم،

(۱) کذا ایضاً فی جت وع و ترجمهٔ طبقات ناصری بحوالهٔ مجمل فصیحی خوافی، ولی در کتب دیگر مثل اآ و زت و رص و حس بجای «لقمان» «دقاق» (یا تقاق) است و معنی آن در ترکی بقول زت «القوس من الحدید» (۲) فق f. 56b (۳) اآ ج ۹ ص ۳۲۳، (۴) فق f. 18a و نیز امثال ابشیهی (مجانی الادب ج ۲ ص ۷۳ بتصرّف یسیر)

بود و نیاستان سُعد سمرقند[۱]، و سلجوق‌را چهار پسر بودند، اسرائیل[۲] که هنتم حدّ سلطان قاهر عظیم الدّهر عماد الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو بن السلطان قلج ارسلان خَلَّدَ اللهُ مُلْکَهُ[۳] بود بزرگتر و از همه داناتر بود، و چون برو ظلم رفت و بسبب غدر محمود سکنکین با او برادران برخاستند و خویشان کین خواستند ملک بگرفتند و اعقاب ایشان ملکتی فسیح و دولتی عریض یافتند و جهان ازیشان بیاسود و معمور بود تا بدین حال که چشم زخم رسید و بسیر اولاد ایشان منکوب شدند و در قلاع محبوس ماندند ملک تعالی از نسل اسرائیل سلیمانی‌را بفرستاد که ملک موروث او بمودار عهد بوشروانست و سلمان وار آدمی و دیو و پری و وحش و طَیْر [در] حضرتش بساطتش خدمت خواهند کنند و رکاب او در جهان گیری سیر عُدُوُّهَا شَهْرٌ وَ رَوَاحُهَا شَهْرٌ[۴] پیشه خواهد گرفت، ملکا و پروردگارا اطناب سرادرده دولت او تا دامن قیامت نپوسته دار، و بعد از اسرائیل میکائیل بود و یونس[۵] و موسی بعو[۶]، شعر، ۴۱۰

چنان چون سزد پادشاهان داد ٭ بزرگ و خردمند و نیکو نهاد

و چون سلطان محمود سکنکین با الملک خان صلح کرد و محمود بکار خویش آمد[۷] و هم رسیدند و یکدیگررا بدیدند و عواطف و عهود

---

(۱) رن ص ۵، نکث ص ۴۲۴ (۲) رن بعو ارسلان المدعوّ اسرائیل، رن بیعو ارسلان، آ ارسلان (۳) رآ بی حرکات (۴) قر ۳۴، ۱۱ (۵) رن و رن و آ هیچ ذکر او نکرده اند (۶) رن و آ و نکث فقط «موسی»

(۷) الملک خان از جملهٔ ملوک ترک ماوراء النّهر معروف بخانیّه افراسیابیه بوده است، اسمش نصر بن علی بن موسی بن سُلَیْ است و الملک خان لقب اوست، از سنهٔ ۳۸۳–۴۰۴ سلطنت نمود (حواشی چهار مقاله)، میان او و سلطان محمود در سنهٔ ۳۹۶ مصالحت رفت ولی چنانکه از کتب دیگر مثل تاریخ ابن الاثیر معلوم می شود که سلطان محمود خود برای این مصالحت نیامده بود بلکه بواسطهٔ مراسلت عهد و پیمان در میان رفت، و صُلحی که مقصود مصنّف است در سنهٔ ۴۱۹ (او بعول صاحب روض الاخبار در سنهٔ ۴۱۵) در میان سلطان محمود و قدرخان رفته بود و این قدرخان که برادر زادهٔ (؟) الملک خان سابق الذّکر بوده است تا سنهٔ ۴۲۴ سلطنت نمود (رک

(٩) السّلطان غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح مسعود بن محمّد بن ملکشاه قسیم امیر المؤمنین

(١٠) السّلطان مغیث الدّنیا و الدّین ملکشاه بن محمود بن محمّد یمین امیر المؤمنین

f. 39c (١١) السّلطان غیاث الدّنیا و الدّین ابو شجاع محمّد بن محمود بن محمّد قسیم امیر المؤمنین

(١٢) السّلطان معزّ الدّنیا و الدّین ابو الحُرث[1] سلیمٰن بن محمّد بن ملکشاه برهان امیر المؤمنین

(١٣) السّلطان رکن الدّنیا و الدّین ارسلان بن طغرل [ابن محمّد] قسیم امیر المؤمنین

(١٤) السّلطان رکن الدّنیا و الدّین ابو طالب طغرل بن ارسلان [ابن طغرل] قسیم امیر المؤمنین

[ذکر ابتدای کار سلجوقیان]

f. 39d چنانك در شجره نموده آمد ذکر سلاطین آل سلجوق کرده می شود که [در] ابتدا آل سلجوق سپاهی کامگار و عددی بی شمار بودند و مال بسیار داشتند و خیل و حشمی بانظام و عُدّت و شوکت تمام و نعمت و حرمت بکام[2]، مردمانی دین دار بیذار، مثل: مِنْ دَلَایِلِ ٱلْاِقْبَالِ قِلَّةُ ٱلْاِغْفَالِ، نشان آفتاب اقبال ایشان از غفلت دُور بودن بوذ و اجتناب از دار کفر و میل بمجاورت دار اسلام نموذن و زیارت خانهٔ کعبه و تقرّب بایمّهٔ دین پیشه گرفتن چنانك پیغمبر صَلّی ٱللّٰهُ عَلَیْهِ فرموده است، خبر: اَلنَّظَرُ اِلَی ٱلْکَعْبَةِ عِبَادَةٌ وَ ٱلنَّظَرُ اِلَی ٱلْعُلَمَاءِ اَحَبُّ اِلَی ٱللّٰهِ تَعَالَی مِنَ ٱلنَّظَرِ اِلَی ٱلْکَعْبَةِ، آن بزرگان از ترکستان بحکم انبوهی خانه و تنگی چراخوار بولایت ماوراء النّهر آمذند[2]، بزمستان منزلگاههاشان نُور بخارا

(١) نآ: ابو الحرب (٢) زن ص ٥، تکٓ ص ٤٢٤، آآ ج ٩ ص ٢٢١ و مابعد
(٢) یعنی در سنهٔ ٤٧٥ (تکٓ ص ٤٢٤)

[فهرست اسماء السّلاطين]

الملك چغرى بك ابو سليمٰن داود بن ميكائيل بن سلجوق[1] f 38a

(١) [السّلطان ركن الدّين ابو طالب طغرلبك محمّد بن ميكائيل بن سلجوق يمين امير المؤمنين][2]

(٢) السّلطان عضد الدّولة ابو شجاع الب ارسلان محمّد [بُرهان امير المؤمنين][3]

(٣) السّلطان معزّ الدّنيا و الدّين ملكشاه بن محمّد [الب ارسلان] قسيم[4] امير المؤمنين[5]

(٤) السّلطان ركن الدّنيا و الدّين ابو المظفّر بركيارق بن ملكشاه يمين[6] امير المؤمنين

(٥) السّلطان غياث الدّنيا و الدّين ابو شجاع محمّد بن ملكشاه قسيم[7] امير المؤمنين

(٦) السّلطان معزّ الدّنيا و الدّين ابو الحرث[8] سنجر بن ملكشاه بُرهان[9] f 38b امير المؤمنين

(٧) السّلطان مغيث الدّنيا و الدّين محمود بن محمّد بن ملكشاه يمين امير المؤمنين[10]

(٨) السّلطان ركن الدّنيا و الدّين ابو طالب طغرل بن محمّد بن ملكشاه يمين امير المؤمنين

---

(١) مصنّف اينجا چغرى بكرا در زمرهٔ سلاطين شمرده است ولى در ضمن كتاب هيچ ذكرى ازو نكرده است (٢) درس فهرست محذوف است (٣) كذا فى رتَ و تكَ وعَ (٤) رتَ و تكَ يمين، ساسب نامهٔ نظام الملك امين (٥) نام سلطان محمود بن ملكشاه كه بعد ازين بايد باشد هم اينجا و هم در ضمن كتاب مذكور نيست، مصنّف اورا از جملهٔ سلاطين نى شمرد (ركَ مذكر بركيارق در مابعد) (٦) رتَ. بُرهان، عَ. قسيم (٧) عَ. ناظم (٨) بَا ابو الحرب (٩) رتَ و رثَ يمين (١٠) بعد ازين نام سلطان داود بن محمود بايد باشد كه چند ماه سلطنت كرد، مصنّف اورا هم مثل سلطان محمود بن ملكشاه حذف كرده است

چه سازد با تو فرزندت بیندیش ، همان بیند ز فرزندان پس خویش
بنیك و بد مشو در بند فرزند ، نیابت خود کند فرزند فرزند
چو هرمز دید کان فرزند مقبل ، مداوای روان و میوهٔ دل
بدان فرزانگی و آهسته رایی‌ست[۱] ، بدانست او که آن فرّخذایی‌ست
سرش بوسید و شفقت بیش کردش ، ولی عهد سپاه خویش کردش

توقّع از لطف ربّانی آنست که وارث دولت آل سلجوق خداوند عالم پادشاه بنی آدم غیاث الدّنیا و الدّین ابو الفتح کیخسرو بن السلطان العادل قلج ارسلان خَلَّدَ اللهُ دَوْلَتَهُ[۲] احیای آن مراسم بکند ، و[۳] از تعصّب[٤] که میان اصحاب امام ابو حنیفه[٥] و اصحاب امام شافعی واقع شود دفع کند کی عاقبت تعصّب بدشمنی انجامد و دشمنی مسلمانان شوم باشد ، و عمارت اوقاف و مدارس اسلاف [کند] چه ایشان دولت اسلام[٦] از تعصّب دین و تربیت علما یافتند ، و دعاگوی دولت محمّد بن علی بن سلیمان الرّاوندی چنانك در فهرست کتاب راحة الصّدور متقبّل شده است ذکر سلطنت و دولت و شجرهٔ انساب هر سلطانی بر سبیل اختصار می آرد تا پادشاه عادل سیر حمیدهٔ اسلاف [خود][۷] بخواند و نهضت ایشان در طلب ملك از ابتدا تا انتها ببیند و آنچ محامد اخلاق و مکارم اعراق هریك بوده است و محاسن عدل و انصاف از بهرخود اختیار کند انشاء الله تعالی ،

---

(۱) خمسه : بدل گفت این پسر فرخنده رایست (۲) نآ بی حرکات (۳) کلمهٔ «و» در حاشیه بخطّ الحاقی افزوده شده است (٤) اینجا در حاشیه بخطّ الحاقی افزوده شده : کی میان اصحاب ایمّه افتد کی عاقبت تعصّب بدشمنی انجامد و دشمنی مسلمانان شوم باشد (٥) اینجا بخطّ الحاقی در حاشیه افزوده شده : و اصحاب امام شافعی واقع شود دفع کند (٦) کلمهٔ «اسلام» بخطّ الحاقی در بالای کلمهٔ «دولت» افزوده شده است (۷) در حاشیه افزوده شده است

در آن خانه که بود آن روز نحس • بصاحب خانه بخشیدند رخس
پس آنگه اخ چنگی بکشید • ز روی خنگس ابریشم گسستند
سیاست بس که می کردند ارس بیس • به ا یگانه تا دُر دانهٔ خویش
کجا آن عدل و آن انصاف یاری • که تا فرزند از آن سان رفت یاری
کنون گر خون صد مسکین بریزند • ز بند یك فراخه سر نخیزند f 37a
جهان را آتش پرستی شد چنان گرم • که یادا رس مسلمانی ترا شرم
مسلمانیم ما و او گبر نامست • گر این گبری مسلمانی کدامست
چوخسرو دید کان خواری بزورست • بکار خویش لختی فرو رفت
درینش شد که هرچ او کرد بد کرد • پدر پاداش او بر جای خود کرد
بسر بر زد ز دست خویش دست • و زآن غم ساعتی از پای بنشست ۱
شبیخ انگخت پیران کهن را • که برد شبه برید آن سرو بن را
مگر شاه آن شجاعت در پذیرد • گناه رفته را سر وی بگیرد
کفن پوشید و بیخ سر برداشت • جهان فریاد و رساخیز برداشت
بپورش پیش می رفت پیران • پس اندر شاه زاده چون اسیران
چو پیش تخت شد مالید خاك • برسم محرمان عاشد سر خاك ۱۰
که شاها پیش ازین رخ مپای • بزرگی کن بخردان سر ببخشای
عیب کن که این سرگشته فرزند • ندارد طاقت خشم خداوند
اگر جُرمست اینك بیخ و گردن • ز بو کُشتن ز من تسلیم کردن
که برگ هیچ دیگر دارم ازین راه • ندارم برگ ناخوشودی شاه
بگفت این و دگر ره بر سر خاك • گرفته سر نهاد آن گوهر پاك ۲
چو دیدند آن گروه[1] آن برد باری • همه بگریستند الحق بزاری
و زآن گریه که زاری بر مه افتاد • بگریه های های ز شه افتاد
که طفلی خُرد با این بیدرسی • کند درکار این سان خرد بینی
بزرگی که دولت بد نخواهد • خُرد اقبال پدر با خود نخواهد f 38a

(1) بآ کره

چو خورشید[۱] از بساط لاجوردی * علم زد بر سر دیوار زردی
چو سلطان در هزیمت عُود می سوخت * علم‌را می درید و چتر می دوخت
عنان[۲] یك رکابی زیر می زد * دو دستی با فلك شمشیر می زد
چو عاجز گشت ازین خاك جگر تاب * چو نیلوفر سپر بفگند بر آب
ملك زاده در آن دِه خانهٔ خواست * ز سرمستی درو مجلس بیاراست
نشست آن شب بنوشانوش یاران * صبوحی کرد با شب زنده داران
سماع ارغنونی گوش می کرد * شراب ارغوانی نوش می کرد f.361
صراحی‌را ز می پُرخنه می داشت * بمَی جان و جهانرا زنده می داشت
مگر کز[۳] توسنانش بذ لگامی * دهن بر کشتهٔ‌ی[۴] زد صبح بامی[۵]
و زین غوری غلامی نیز چون قند * ز غوره کرد غارت خوشهٔ چند
سحر گه کآفتاب عالم افروز * سر شب‌را جدا کرد از تن روز
نهاد از[۶] حوصله زاغ سیه پر * بزیر پرّ طوطی خایهٔ زر
تنی چند ز نادان[۷] که دانی * خبر بردند نزد شه نهانی
که خسرو دوش بی شرمی[۸] نموذست * ز شاهنشه نمی ترسد چسوذست[۹]
ملك گفتا نمی دانم گناهش * بگفتند آنك بیداذست راهش
سمندش کشت زار سبزرا خورد * غلامش غورهٔ دهقان بیازرد[۱۰]
شب از درویش بستذ جای تنگش * بنامحرم رسید آواز چنگش
گرین بیگانهٔ بوذی نه فرزند * ببُردی خان و مانش‌را خداوند
زند بر هر کسی فصّاد صذ نیش * ولی دستش بلرزذ بر رگ خویش
ملك فرموذ تا خنجر کشیذند * تگاور مرکبش‌را پی بریذند
غلامش‌را بصاحب غوره داذند * گلابی‌را بآب شوره داذند

---

(۱) نآ: خورسید (۲) خمسه: عنانرا (۳) خمسه: از (۴) ایضاً: سبزهٔ
(۵) ایضاً: فامی (۶) نآ: ار (۷) کذا فی الاصل و ظاهرًا ابتطور وزن خراب است و خمسهٔ مذکور بجای «ز نادانان» «از گرانجانان» دارد (۸) خمسه: بیرسی (۹) خمسه: چه بوده است (۱۰) خمسه: تبه کرد

دارد باطل اورا نخیف دارد[۱]، گر چون آن انصاف ندید گفت دیبی که در وی چین انصاف باشد الاّ حق نبود، دست بر نهاد و زنّار برید و در حال مسلمان شد برکت آن عدل، مثل: مَنِ اشْتَدَّ تَدْبِيرُهُ حَسُنَ تَأْثِيرُهُ، چون تدبیر نیك بود تاثیر نیك آید، خبر: وَعَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ أَشَدُّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِمَامٌ جَائِرٌ غَيْرُ عَادِلٍ، وَعَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ مَنْ وَلِيَ[۲] وَالِيًا فَبَلَغَهُ عَنْهُ ظُلْمٌ عَلَى رَعِيَّتِهِ وَهُوَ يَقْدِرُ عَلَى عَزْلِهِ وَلَمْ يَعْزِلْهُ فَقَدْ خَانَ اللهَ وَرَسُولَهُ، در خبر اوّل گفت ظلم باید کردن که روز قیامت عذاب ظالمان از همه محرمان سخت تر بود، و در خبر دوّم بیان کرد که باید گذاشت تا دیگری ظلم کند و ظلم گذشتگان از رعیّتان باز نباید داشت، و با این همه اخبار و احادیث چه بد بخت و دوزخی ظالمی باشد که بر جور اقدام نماید و در ظلم سر[۳] گشاید چه کافران در جاهلیّت عدل ورزیده اند و ظلم بر نگزیده اند و وخامت عاقبت آن ندیدند چنانك شاه هرمز با پسر خویش پرویز چه خطاب فرمود، و چون پسر بخت خشنود بود نیایش نوشروان در خواب مکافات نمود، شعر[۴]

چو شه در عدل خود نمود سُستی • پدید آمد جهان‌را تن درستی
خرابی داشت از کار جهان دست • جهان از دست کار این جهان رست
قضارا از قضا یك روز شادان • بصحرا رفت خسرو بامدادان
تماشا کرد و صید افگند بسیار • دهی خرّم ز دُور آمد پدیدار
بگرداگرد آن ده سبزهٔ نو • بر آن سبزه بساط افگند خسرو
می سرخ از[۵] بساط سبز[۵] می خورد • چنین تا پشت نمود این گُل زرد

---

(۱) در حاشیه بطور نسخهٔ بدل آمروده ۰ کرداند (۲) ن آ وَلِيَ (۳) ن آ بر
(۴) از خسرو شیرین نظامی «سیاست کردن هرمز خسرورا» (خمسهٔ نظامی طبع طهران سنهٔ ۱۳۰۱ ص ۶۱) (۵-۵) خمسه ۰ بساط سبزه

f 36a

تعالی داند، و هفت طبقهٔ زمین جمله لشکر من دارند و مرا خبر باشد که تو که سلیمانی گذر می کنی، نرسیدم که یکی از لشکریان تو پای بر موری نهد فردای قیامت مرا بدان نگیرند، امدم از هفتم طبق زمین تا ایشانرا با جای خود نرم و مرا گرفتاری نباشد[1]. مثل و حکمت: مَنْ كَانَ مَرْتَبَتُهُ عَلَى ٱلنَّاسِ بِمَرْتَبَةِ ٱلرِّيَاسَةِ وَ مَرْتَبَةُ ٱلرِّيَاسَةِ فَحَقِيقٌ عَلَيْهِ أَنْ يَحْفَظَ بِحُسْنِ ٱلرِّيَاسَةِ مَرْتَبَتَهُ وَ بِتَقْدِيمِ بِحُسْنِ ٱلسِّيرَةِ مَرْتَبَتَهُ لِيَدُومَ لَهُ ٱلْعُمْرَ وَ يَسْعَدَ فِي ٱلدِّينِ وَ ٱلدُّنْيَا[2]. هر که مرتبت ریاست و مرتبت سیاست بر مردم تمام یابد باید که ریاست بکو کند و حسن سیرت شعار خود سازد تا بیکبخت دنیا و آخرت شود. و محمد بن الحسن الشیبانی[3] رحمة الله علیه گفته است که اگر در مشرق یک درم بباطن از جیبوذی بستاند بر پادشاه مغرب و مسلمانان آنجا واجب باشد رفتن و آن درم باز ستدن و با وی دادن و اگر نکنند گرفتار شوند زیرا که زبردست او شدند. و هشام بن عبد الملک روزی پیش عمر عبد العزیز شد با قوم خویش، گبری بیامد و گفت با عمر مرا با وی حکومتیست، عمر هشام را گفت او بر تو دعوی دارد برخیز و با خصم برابر نشین بجای خصمان، هشام گفت وکیل من با وی بنشیند. عمر گفت مرد از تو نه از وکیل تو طلب می کند برخیز و با وی بنشین، هشام برخاست و با گبر بنشست، هر وقت که گبر سخن گفتی هشام از سر سلطنت غلبه کردی، عمر هشام را گفت در پیش من این تهدید می کنی. گبر چون عدل عمر دید گفت یا امیر المؤمنین این زمین از آبا و اجداد میراث یافته‌ام از من نمی ستانند، هر دو رجل عرضه کردند حجت گبر قوی تر بود حجت هشام پاره کرد و گبررا گفت اِرْجِعْ اِلَى زَرْعِكَ بر سر ملک خود رو، مثل: مَنْ أَضْعَفَ ٱلْحَقَّ وَ خَذَلَهُ أَهْلَكَهُ ٱلْبَاطِلُ وَ قَتَلَهُ[4]، هرکه حق‌را ضعیف

(۱) رک بحکایات فلیوبی طبع کلکته حکایت ۱۴۹ (۲) فق f. 15b (۳) رک بص ۱۲ ح ۲ (۴) فق f. 14a

مقدار باشه از مهدّم عصفور وضرر زهر از نیش زنبور منقطع ماند و
چهرهٔ گاه زمانی که در فراق رخسار گاه زرد مانده است سرخ شود و
بصادّ و منافی از مزاج طبایع اربعه برخورد و مار گزده از لعاب دهن
دهد، و آنج اسلاف سلاطین آل سلجوق عدل فرموده اند و در انصاف f 35a
فزوده و راحت خلق نموده بس عدل و انصاف این بادشاهی کافی اره
کوهی نماند، در حکایت آورده اند که سلطان محمّد بن ملکشاه مهیب
بودی و برادرش برکیارق لطیف بودی و با همه کس مزاح کردی،
روزی سلطان محمّد مرواریدی آنه را گفت تو مرا دوستر داری یا
برکیارق‌را، مروارید گفت ای خداوند عالمیان که مرا دوستر دارم امّا
برادرت‌را چیزی هست که مرا نیست او خوش خوی زیرک خُلقی نکو ۱
دارد و پیشانی تو سهمناکست، سلطان گفت ای مروارید از برس
پیشانی منست که هزار فرسنگ در هزار فرسنگ درویشگان خویش می
توانند دیدن، چه اگر من با همه کس مزاح کنم ازار پای از پای مردم بدر
کند، مثل مَنْ حَسُنَتْ سِیَاسَتُهُ دَامَتْ رِیَاسَتُهُ، هرکرا سیاست نیکو بود
ریاست نماند، و پادشاه که با سهم و سیاست بود جهان آرام بگیرد و ۱۰
ظالمان دست کوتاه بگردانند و رعیّت آسوده نماند، مثل مَنْ ضَعُفَتْ
سِیَاسَتُهُ تَطَلَّتْ رِیَاسَتُهُ (۱)، و از رسول عَلَیْهِ اَلسَّلَامُ روایت کرده اند که
گفت اِذَا جَارَ اَلسُّلْطَانُ قَحَطَتِ اَلسَّنَةُ، چو پادشاه جور نماند و در ظلم
فزاید قحط در آید، و آورده اند در تفسیر این آیت که خدای فرماید،
ایة قَالَتْ نَمْلَةٌ [یَا] اَیُّهَا اَلنَّمْلُ اُدْخُلُوا مَسَاکِنَکُمْ لَا یَحْطِمَنَّکُمْ سُلَیْمَانُ ۲
وَ جُنُودُهُ وَ هُمْ لَا یَشْعُرُونَ (۲)، گفتند سلیمان از مله پرسید که تو از
جمله چه نامی، گفت پادشاه انشام، سلیمان گفت ترا لشکر چندست،
مله گفت هفتاد هزار هزار سروران دارم هر یکی هفتاد هزار هزار فرمان
دارند هر یکی از ان فرمان چندان لشکر دارد که عدد انشان خدای ۲۴

(۱) ص f 148 (۲) قرآن ۲۷، ۱۸،